

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers.

Wansink, H.

Publication date

2004

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wansink, H. (2004). *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers.* [, Universiteit van Amsterdam]. Meulenhoff.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

AF 04-17 2^e EX

De erfenis van Fortuyn

De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van de Rector Magnificus prof. dr. P.F. van der Heijden

ten overstaan van een door het

college van promoties ingestelde commissie,

in het openbaar te verdedigen

in de Aula der Universiteit

op donderdag 4 november 2004, te 14 uur

door HARM ALEWIJN WANSINK

geboren te Utrecht.

De erfenis van Fortuyn

De erfenis van Fortuyn

De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam

op gezag van de Rector Magnificus prof. dr. P.F. van der Heijden

ten overstaan van een door het
college van promoties ingestelde commissie,

in het openbaar te verdedigen

in de Aula der Universiteit

op donderdag 4 november 2004, te 14 uur

door HARM ALEWIJN WANSINK

geboren te Utrecht.

Promotor:

Prof. dr. J.W. de Beus

Promotiecommissie:

Prof. dr. R. Andeweg (Universiteit Leiden)

Prof. dr. M. Fennema

Prof. dr. W. Oosterbaan Martinius (Erasmus Universiteit Rotterdam)

Dr. Ph. van Praag

Prof. dr. M. van Rossem (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. L. van Zoonen

Faculteit der maatschappij- en gedragswetenschappen

Copyright © Hans Wansink en J.M. Meulenhoff bv, Amsterdam

Voor Bert en Fieke Wansink-Visser

*Flectere si nequeo superos,
Acheronta movebo*

Als ik de goden niet kan vermurwen,
zal ik de hel laten losbarsten

Vergilius, *Aeneis* VII, 312

Inhoud

Woord vooraf 9

I Inleiding 27

Deel 1 De uitdagers 39

II De opmars van het populisme in Europa 40

III De Leefbaren 53

IV Pim Fortuyn: de missie van een babyboomer 62

Deel 2 Het 'lange jaar 2002' 93

V Afkicken van Kok 94

(van 20 augustus 2001 tot 25 november 2001)

VI De instorting van Paars III

(van 25 november 2001 tot 9 februari 2002)

VII De doorbraak van Fortuyn 131

(van 9 februari 2002 tot 6 mei 2002)

VIII De onthoofde opstand 148

(van 6 mei 2002 tot 15 mei 2002)

IX Herstel en vernieuwing 167

(van 15 mei 2002 tot 22 januari 2003)

Deel 3 Achtergronden 185

X Op drift: de kiezers of de gekozenen? 186

XI De ontvoogding van de burgerij 200

XII De televisiedemocratie 220

XIII Taboes in de 'linkse kerk' 242

XIV De staat van de democratie 261

Bijlage 1	Interview met Fortuyn in <i>de Volkskrant</i> van 9 februari 2002	285
Bijlage 2	Uitslagen verkiezingen Tweede Kamer 1989-2003	294
Bijlage 3	Chronologie van het 'lange jaar 2002'	295
Bijlage 4	Paars in cijfers	306
Bijlage 5	Opiniepeilingen 1998-2003 (grafiek)	312

Noten	313
Literatuur	329
Register	342
Summary	353
Over de auteur	363

Lijst van tabellen

II.1	Recente uitslagen van populistische partijen	42
IV.1	'Etnische minderheden moeten hun eigen cultuur opgeven'	86
IV.2	'Aanwezigheid van etnische minderheden is een bron van onveiligheid'	87
VIII.1	De NIPO-peiling op 5 mei en de uitslag van 15 mei 2002	157
VIII.2	Sympathie voor politiek leider in april 2002 en vlak na 15 mei 2002	159
IX.1	Rangorde van beleidsprioriteiten	169
IX.2	Opvattingen over buitenlanders	170
IX.3	De AEX-index tussen januari 2001 en februari 2003	178
X.1	Stemgedrag op basis van geloofsovertuiging en sociale klasse	195
X.2	Positionering van de Nederlandse partijen door de kiezers	198
XI.1	Levensbeschouwelijke en sociale herkomst van de kiezers	202
XI.2	Herkomst stemmen uit stamgroepen en uit het open strijdperk, 15 mei 2002	207
XII.1	Gebruik van media als nieuwsbron in de EU, 2003	225
XIV.1	Vertrouwen in instelling	268
XIV.2	Leden/donateurs van Nederlandse maatschappelijke organisaties	270

Woord vooraf

Dicht bij het vuur

Koningin Beatrix ging gekleed in het zwart. Haar tocht per gouden koets naar de Ridderzaal werd begeleid door tromgeroffel in plaats van muziek. De militairen waren in dagelijks tenue, het gala-uniform was in de klerenkast gebleven. Toch waren er zo'n veertigduizend mensen naar Den Haag gekomen om Prinsjesdag 2001, de 'Dag van de democratie' bij te wonen.

De Derde Dinsdag van september, de opening van het parlementaire jaar, viel precies een week na 11 september, de dag van de terroristische aanslagen op het World Trade Centre in New York en het Pentagon in Washington. Beatrix sprak van een diepe verbondenheid met het Amerikaanse volk. 'De aanslagen tegen de menselijkheid doen ons beseffen hoe kwetsbaar ons bestaan is.'

Na de ceremonie in de Ridderzaal vond traditiegetrouw een ontvangst voor parlementariërs, bewindslieden en journalisten plaats in de oude vergaderzaal van de Tweede Kamer aan het Binnenhof. Pieter Broertjes, hoofdredacteur van *de Volkskrant*, stelde mij, politiek commentator en columnist van diezelfde krant, voor aan Pim Fortuyn, medewerker van het televisieprogramma *Business Class* en columnist van *Elsevier*. Ik vroeg hem: 'Pim, wat doet een republikein als jij hier op Prinsjesdag?' Hij aarzelde even en antwoordde: 'Waar de macht is, daar ben ik ook.'

Pim Fortuyn had een maand tevoren, op 20 augustus in het tv-programma *Twee Vandaag*, aangekondigd de politiek in te gaan. Als criticus van Paars wilde hij niet langer aan de zijlijn staan. Hij zinspeelde op drie mogelijkheden: een plek op de lijst van het CDA, lijsttrekker van Leefbaar Nederland of een eigen lijst-Fortuyn. De eerste optie viel af na consultatie van kopstukken van het CDA. De tweede optie was in principe mogelijk, want Leefbaar Nederland was desperaat op zoek naar een lijsttrekker. De derde optie was uiteraard ook mogelijk, zij het dat Fortuyn medestanders en financiering moest zien te vinden om zijn lijst te realiseren. Zelf was hij ervan overtuigd dat zijn vrienden graag met hem een politiek avontuur wilden ondernemen.

Ik kende Fortuyn alleen als collega-columnist. Ik was niet onder de indruk van zijn stilistische kwaliteiten en zijn denkbeelden. Fortuyn schreef alsof hij een zaal toesprak. Om zijn gehoor te overtuigen, gebruikte hij veel persoonlijke anekdotes. De lezers van *Elsevier* waren dol op hem, maar ik vond zijn schrijverij nogal behaagziek. Een voorbeeld.

'De middeleeuwen zijn nu ook in Nederland gearriveerd', luidde de eerste zin van zijn column in *Elsevier* van 1 januari 2000. Fortuyn kon erover meepraten: 'Onlangs nog op de Rotterdamse Kruiskade, iedereen parkeert daar dubbel en de huidskleur is een andere dan de mijne. Ik parkeer dubbel en ha! denkt zo'n allochtone agent van politie, die pak ik even.' Maar de wakkere Fortuyn liet het er niet bij zitten: 'Ik heb hem snel aan zijn verstand gebracht dat hij dat maar beter kon laten. En ziet, het hielp onmiddellijk. In die kringen heeft men tenminste respect voor echt gezag, moet u maar denken!'

Maar dat respect was het enige positieve dat Fortuyn aan de 'achterlijke woestijncultuur' van zijn islamitische (Rotterdamse) burens kon ontdekken. 'We moeten geen begrip hebben voor deze akelige onderdrukkers. We moeten staan voor de emancipatie van al die onderdrukte vrouwen. Zij zijn het bezit van de mannen en niets meer dan dat. Zij mogen niets, terwijl de mannen alles mogen, tot en met vreemdgaan. Het liefst met zo'n blonde, Hollandse vrouw, die in hun opinie dan wel een hoer is van de bovenste plank.'

Zou Pim Fortuyn met dit programma politiek onderdak vinden? Ik achtte het zeer onwaarschijnlijk. Er was geen enkele politieke groepering die zich met dit soort etnocentrische borrelpraat zou inlaten, meende ik. Het door en door fatsoenlijke CDA niet, de VVD van de sociaal-liberaal Dijkstal niet en de nieuwe formatie Leefbaar Nederland van de linkse VARA-mannen Nagel en Westbroek al helemaal niet.

De Haagse redactie van *de Volkskrant* was gevestigd aan het Plein, tegenover de ingang van de Tweede Kamer. Ik zat dus dicht bij het vuur. Toch zou ik gedurende het 'lange jaar 2002', dat op 20 augustus 2001 begon met Fortuyns opwachting in de politiek en eindigde met de vervroegde verkiezingen van 22 januari 2003, van de ene in de andere verbazing vallen.

Ik verwachtte, net als iedereen op het Binnenhof, dat de verkiezingen van 15 mei 2002 een nek-aan-nekrace tussen de PvdA en de VVD zouden worden. Als de VVD Zalm als lijsttrekker zou nemen, waren de liberalen in

mijn ogen licht favoriet (vvd-erelid Hans Wiegel dacht er net zo over). Aan de linkerkant zou de nieuwe PvdA-leider Melkert weinig te stellen hebben met Paul Rosenmöller, want die moest bewijzen dat GroenLinks klaar was om mee te regeren. Net als voorzitter Marnix van Rij, sloeg ik de kansen van het CDA onder leiding van De Hoop Scheffer niet hoog aan: een zetel of 25. Dat Jan Peter Balkenende, de man die na een paleisrevolutie op 1 oktober 2001 als lijsttrekker van het CDA kwam bovendrijven, potten zou kunnen breken, leek me ondenkbaar.

Al mijn redeneringen en speculaties bleken, net als die van andere insiders, uiteindelijk niets waard. Dicht bij het vuur zitten bleek achteraf eerder een nadeel dan een voordeel. Onder de Haagse kaasstolp drong het straatruimoor maar zeer gedempt door. Dat gold voor de parlementaire pers evenzeer als voor de beroeps politici zelf. De radicale omslag in de stemming bij de kiezers, gevoed door de aanslagen van 11 september 2001 en de razendsnelle afbladdering van het tweede kabinet-Kok, voltrok zich ver van het Binnenhof.

Waarom viel ik, politiek waarnemer van beroep, van de ene verbazing in de andere? Die vraag ligt ten grondslag aan dit onderzoek naar de plotselinge opkomst, de abrupte afgang en de erfenis van de beweging van Pim Fortuyn. Mijn foute taxatie van het fenomeen Fortuyn ten tijde van zijn inbraak in het Nederlandse politieke bestel schreeuwde als het ware om reflectie en studie. Inmiddels laat ook de erfenis van de korte zomer van het Hollandse populisme zich taxeren. Mijn stelling luidt in één zin: Fortuyn was de afwijking die de Nederlandse politiek weer in haar baan bracht.

Ik was evenwel niet alleen waarnemer, maar ook speler: opiniemaker, commentator en één van de makers van het splijtende interview met Pim Fortuyn dat op 9 februari 2002 in *de Volkskrant* verscheen. Een verheldering van mijn betrokkenheid volgt hieronder.

Leefbaar Nederland versus Fortuyn

Een week na Prinsjesdag, op 25 september 2001, kwam in een klein zaaltje aan de Utrechtse Mariaplaats de werkgroep Partijpolitieke processen van de Wiardi Beckman Stichting bijeen. De WBS is het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid.² De werkgroep, sinds jaar en dag onder voorzitterschap van de publicist Bart Tromp, is een door coöptatie samengesteld

debatgezelschap van geleerden, politici, bestuurders en opiniemakers.

De spreker van die avond was Jan Nagel, programmamaker voor de VARA en voorzitter van Leefbaar Nederland. Deze nieuwe partij was eind 1999 opgericht door Nagel, ondernemer Willem van Kooten, zanger Henk Westbroek en vastgoedmiljonair Broos Schnetz. Westbroek en Schnetz hadden met Leefbaar Utrecht (opgericht in 1997) net zo'n succes als Nagel met Leefbaar Hilversum (opgericht in 1994).

De vraag was of Leefbaar Nederland op nationaal niveau een vergelijkbaar succes kon hebben. LN had op dat moment alleen een 25-puntenplan met veel thema's uit het programma van D66: een districtenstelsel, een gekozen burgemeester, referenda en uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees parlement. De partij leek mij even braaf als overbodig. Wie of wat wilde Leefbaar Nederland eigenlijk mobiliseren? Tegen wie of wat wilde de partij zich afzetten? Ik had gesignaleerd dat de Leefbaren erg bang waren in de hoek te worden gezet als rechts-populistisch. 'Nagel onderstreept dat bestrijding van discriminatie prioriteit moet hebben. Fijn dat Leefbaar Nederland niet betekent Nederland voor de Nederlanders, maar het illustreert wel de overbodigheid van de nieuwe beweging. Want de electorale ruimte ligt niet op de linkerflank, maar rechts.'³

Nu, op 25 september, vroeg ik (als lid van de werkgroep) Nagel of er sprake was van een '11 septembereffect'. Schuift LN op naar rechts? Nagel antwoordde dat veel kiezers van de PvdA *De Telegraaf* lezen en naar de TROS kijken. Zij hebben behoefte aan een 'duidelijk standpunt' over asielzoekers. Nagel: 'Maar de PvdA blijft vaag. In plaats van een standpunt te bepalen, publiceert de PvdA elk jaar een studie naar minderheden.'

In de werkgroep bestond veel ongeloof over de mogelijkheden tot samenwerking tussen Fortuyn en Leefbaar Nederland. Nagel wees op de procedure: eerst wordt het programma samengesteld, daarna de lijsttrekker gekozen. De lijsttrekker moest het programma onderschrijven, verzekerde Nagel. De partijvoorzitter vergeleek Fortuyn met grillige topvoetballers als Maradona en Romario: 'Ze kunnen de wedstrijd beslissen, maar soms komen ze niet eens opdagen.' Het team van Leefbaar Nederland wordt gebouwd om de sterspeler, legde Nagel uit. 'Dus als wij met Fortuyn in zee gaan, moet de partij zich aan hem aanpassen.'

Ik vroeg hem daarop of hij een splitsing incalculeerde als de partij zich achter Fortuyn zou scharen. Nagel: 'Of iedereen dat kan meemaken, weet ik niet. Het is een spannend proces. Eerst gaan de Leefbaar-partijen op een

breed front scoren bij de raadsverkiezingen en daarna kan Leefbaar Nederland het op nationaal niveau verzilveren.⁴

Ik was niet overtuigd. 'Van een diepe vertrouwenscrisis tussen kiezers en politiek is geen sprake,' schreef ik op 27 oktober 2001 in mijn column. 'Het gat in de markt dat zich in de gemeente zo gemakkelijk laat aanwijzen, is op landelijk niveau niet aan de oppervlakte gekomen. In de twee jaar dat Leefbaar Nederland bestaat, heeft zij het tegendeel niet kunnen bewijzen.'

Over Pim Fortuyn was ik evenmin te spreken: 'Fortuyn is een verongelukkete man, die zich – volkomen ten onrechte – tekortgedaan en doodgezwegen voelt. Hij ziet zich als slachtoffer van met name de "linkse kerk", waarvan *de Volkskrant* in zijn ogen een integraal onderdeel vormt. De gedachte dat zijn rabiate opvattingen over bijvoorbeeld de islam – zijns inziens een terroristische, totalitaire beweging die de moderniteit tracht te vernietigen, zoals het fascisme en het communisme dat in de vorige eeuw hebben geprobeerd – de toets der kritiek niet kunnen doorstaan, komt niet bij hem op.'⁵

Ik meende, met andere woorden, dat het niks zou worden met Fortuyn en met Leefbaar Nederland.

Fortuyn en de Volkskrant

Dit was mijn persoonlijke mening. Van groter belang was de vraag hoe *de Volkskrant* als geheel zich ten aanzien van het fenomeen Fortuyn zou moeten opstellen. Als commentator van de krant was (en is) het mijn werk deze standpuntbepaling voor te bereiden en te formuleren. Het hoofdredactioneel commentaar vertegenwoordigt de mening van de krant over het belangrijkste nieuws. Het is in wezen de enige plek waar de krant zich niet als een platform voor individuele journalisten manifesteert, maar zich als instituut presenteert. Tijdens het dagelijks commentaarberaad worden onderwerp en strekking van dit stukje van vijftig 'schermregels'⁶ vastgesteld. De hoofdredactie flatteert elk commentaar voordat het wordt gepubliceerd.

Een commentaar is geslaagd wanneer het de lezer overtuigt door zijn dwingende redenering en tegelijkertijd de kleur van de krant bevestigt. *De Volkskrant* ontleent haar identiteit aan een combinatie van professionaliteit en engagement. Beide elementen zijn terug te vinden in de identiteitsverklaring:

'De Volkskrant is voortgekomen uit de katholieke arbeidersbeweging. Mede daarom wil zij vooruitstrevend zijn en vooral opkomen voor verdrukten en ontrechten. Zij is zelfstandig in haar meningsvorming. In het bijzonder beoogt zij ontwikkelingen te bevorderen die een belofte inhouden voor een menswaardiger samenleving.'⁷

Maar tegelijkertijd, zo lezen we, 'wil de redactie blijk geven van een oprecht nieuwsgierige, onderzoekende geest. Zij volgt voortdurend onafhankelijk en kritisch gebeurtenissen en ontwikkelingen. Daarbij laat zij alle geledingen van de samenleving aan het woord komen, zonder bij voorbaat iemand uit te sluiten.'⁸

De hoofdredactie, de commentatoren en de parlementaire verslaggevers stonden voor de vraag hoe te handelen inzake Pim Fortuyn en Leefbaar Nederland. Ik besloot op zondag 25 november 2001 naar Gooiland in Hilversum af te reizen, waar het congres van Leefbaar Nederland zijn lijstadviseur zou kiezen. Met 394 van de 445 stemmen werd Fortuyn op het schild geheven. Hij saludeerde naar de dankbare partijgangers: 'At your service!' Voor het eerst kwam ik onder de indruk van Fortuyn. De elektriserende manier waarop speler en zaal elkaar opzweepten, riep herinneringen op aan de begeestering die volksmenners als de liberaal Hans Wiegel en de communist Marcus Bakker in de jaren zeventig wisten op te roepen. Zijn optreden was een wervelend circusnummer, compleet met marsmuziek, zelfspot ('u heeft net een nepprofessor gekozen, dus ga ik u college geven'), het belachelijk maken van de vijand, de 'subsidiesocialisten', en het animeren van ondernemend Nederland en hun 'medewerkers' (Fortuyn vermeed het woord werknemers).

Van de afwijzing door het congres van een quotering van asielzoekers (maximaal tienduizend per jaar) trok Fortuyn zich weinig aan: 'Er valt intern nog veel zendingswerk te doen.' Zijn uitspraak dat Leefbaar Nederland moest gaan regeren met VVD en CDA wekte ergernis bij het bestuur van Leefbaar Nederland. Bestuurslid Schnetz toonde zich 'niet gelukkig met dit soort luchtballonnetjes. Daarmee bevestig je het vooroordeel dat we een rechtse partij zijn.' Nagel: 'Wij laten ons niet etiketteren of in een rechtse hoek drukken. Wij voeren de strijd als nieuwe partij tegen alle andere partijen.' De voorspelling dat de partij binnen de kortste keren door interne ruzies uit elkaar zou spatten, moest worden gelogenstraft. 'Als we ruzie maken, kunnen we het vergeten,' bezwoer partijvoorzitter Nagel. De lijsttrekker reageerde minzaam: 'U heeft mij gekozen, maar u heeft niet geëist

dat ik mijn verstand zou inleveren. En dat ben ik zeker niet van plan.'

In het hoofdredactioneel commentaar van de volgende dag, onder de kop 'De lijst-Fortuyn', constateerde *de Volkskrant* dan ook dat Pim Fortuyn voor Leefbaar Nederland onmisbaar was, en dat hij zich daarvan terdege bewust was:

'Fortuyn ziet LN als "beweging", die hem een ongeclausuleerd mandaat heeft gegeven. De partij is er voor de fondsenwerving, de campagne en de organisatie – niet voor het uitzetten van de politieke koers. Wat Fortuyn en LN bindt is een afkeer tegen het gesloten circuit van de Nederlandse politiek (...) De missie van Leefbaar Nederland, het schoonspoelen van de verstopte kanalen van de democratie, is een sympathieke, progressieve missie. Van samenwerking met CDA en VVD valt in dit opzicht natuurlijk niets te verwachten. Toch wil Fortuyn juist met die partijen in zee gaan. Dit ondermijnt de geloofwaardigheid van LN als vernieuwingsbeweging.'

Conclusie: 'Indien het bij spektakel en algemeenheden blijft, zal protestpartij Leefbaar Nederland een politieke steekvlam blijken, die na de verkiezingen snel is uitgedoofd.'

Het minder vleeiende oordeel van de krant droeg er aan bij dat Leefbaar Nederland geen gehoor gaf aan ons herhaaldelijk verzoek Fortuyn te interviewen. De flamboyante politicus was een zeer geziene gast in televisieprogramma's. Voor een interview met *Playboy* ruimde hij graag tijd in. Maar de grote kranten werden door Leefbaar Nederland argwanend bejegend.

Het was voor ons duidelijk dat er grote verschillen bestonden tussen het kamp-Nagel (hij wilde een klassieke politieke partij), het kamp-Westbroek/Schnetz (zij wilden een progressieve kiesbeweging, geen traditionele partij) en het kamp-Fortuyn (hij wilde premier worden van een rechtse regering). Onze journalistieke taak bestond eruit duidelijk te maken welk kamp de baas zou worden in Leefbaar Nederland en met welke strijdpunten ze op welke kiezers jacht zouden maken. Een confronterend interview met de leider was het aangewezen middel om te verifiëren of Pim Fortuyn vasthield aan zijn particuliere standpunten als publicist of zich zou neerleggen bij de uitspraken van het congres van Leefbaar Nederland. Fortuyn liet zich echter niet zomaar uit zijn tent lokken.

De lijsttrekker gaf, na enig aandringen, op 14 december gehoor aan een uitnodiging van Pieter Broertjes voor een lunch met de hoofdredactie en de commentatoren.¹⁰ Wij verzekerden de politicus dat wij hem niet zouden

citeren, dus dat hij vrijuit kon praten. 'Ik heb niks te verbergen,' antwoordde hij. Waarna wij aandrongen op meer openheid inzake de financiers van Leefbaar Nederland. Namen kon hij niet noemen, maar er waren ettelijke vrienden die bereid waren per persoon een ton 'in mij te investeren'. Ik zei: 'Daar geloof ik niks van. Wat krijgen ze daarvoor terug?' Fortuyn: 'Dat in dit land orde op zaken wordt gesteld.'

In tegenstelling tot Nagel, die Leefbaar Nederland in de oppositie wilde profileren, opteerde Fortuyn voor de regering. Als hij geen premier zou worden, bleef hij als fractievoorzitter in de Kamer. Hij ambieerde één, hooguit twee termijnen, want de politiek was voor hem niet meer dan een corvee, vertrouwde hij ons toe. De onderwerpen islam en asielzoekers werden door ons zorgvuldig vermeden. Fortuyn imponeerde ons met kennis van zaken over de beleidsterreinen zorg, onderwijs en ruimtelijke ordening. Hij was een man met bezieling; hij wilde ons één voor één winnen voor zijn persoon en zijn denkbeelden. Het meest opvallend was de voortdurende wisseling van zijn stemmingen. Van het ene moment op het andere veranderde hij van een komediant in een predikant, en van een relativiserende wetenschapper in een kanselredenaar. Hij spaarde ons niet, *de Volkskrant* was in zijn ogen een integraal onderdeel van de 'linkse kerk'. Maar na afloop moesten wij wel allemaal onze handtekening zetten in het Volkskrantboek over de aanslagen van 11 september dat Broertjes hem aanbood.

Paars en de Volkskrant

Het begon steeds duidelijker te worden dat de kiezers geen trek meer hadden in de voortzetting van Paars. Dat was een probleem voor *de Volkskrant*, want die had in 1994 onmiddellijk na de verkiezingen opgeroepen tot een kabinet van PvdA, D66 en VVD. Dat was de eerste keer dat de krant de liberalen prefereerde boven de christen-democraten.

We hadden gehoopt dat Paars geen gewoon kabinet zou zijn, maar een waagstuk dat de politieke cultuur zou verlevendigen en de modernisering van staat en maatschappij in gang zou zetten.¹¹ Een hoop die wij deelden met Pim Fortuyn: 'Toen Paars in 1994 aantrad (...) leek het er even op dat er een andere wind zou gaan waaien en de collectieve sector op de schop zou gaan.' Maar, concludeerde Fortuyn in 2002, 'het is uitgedraaid op een diepe teleurstelling. De PvdA heeft zich in rap tempo getransformeerd tot een

arrogante regentenpartij, die in niets onderdoet voor het CDA in haar glorie-dagen, de dagen van "we run this country". Lees voor de PvdA het CDA en voor Wim Kok (premier, PvdA) Ruud Lubbers (premier, CDA) en we verkeren nog steeds in het tijdperk-Lubbers. Het enige waarop Paars heeft gescoord, is op het punt van de overheidsfinanciën, door de introductie van de Zalmnorm (genoemd naar de uitmuntende VVD-minister van Financiën, Gerrit Zalm), en op het punt van de zedelijkheidswetgeving (homohuwelijk, euthanasie en abortus). Voor het overige is het een droevige puinhoop van niet-regeren geworden. Men heeft op de winkel gepast en dat is dan dat.¹²

Fortuyns evaluatie miskende dat het eerste kabinet-Kok een banenmachine was. De kiezers waren tevreden. De VVD en de PvdA wonnen dan ook de verkiezingen van 1998, ten koste van D66 en het nog verder terugvallende CDA. In 1998 pleitte *de Volkskrant* voor voortzetting van de paarse coalitie.

Maar in 2002 lag de zaak anders. De kritiek van Fortuyn sneed wel dege-lijk hout, vonden commentatoren en hoofdredactie. Investerings in de infrastructuur bleven achterwege of waren onverantwoord (Betuwelijn). Het project Marktwerking, Deregulering en Wetgevingskwaliteit stakte na het vertrek van minister Wijers bij Economische Zaken. Het gesleutel aan de WAO had nauwelijks effect.¹³ Voor de politieke cultuur was Paars, in de ogen van de krant, de dood in de pot. Van de beloofde staatsrechtelijke vernieuwing en de modernisering van de monarchie was niets terechtgekomen. In plaats van dualisme en politiek spektakel kregen we Torentjesoverleg en 'consensusbeheer'.¹⁴

De conclusie drong zich op: Paars was in de visie van de commentatoren van de krant uiteindelijk niet goed genoeg. Probleem was evenwel, dat ook de oppositie geen vuist had kunnen maken. Slechts één keer, bij het vrijdelen van boringen in de Waddenzee, wisten CDA en GroenLinks door samenspel te scoren. Doordat deze partijen verder niks met elkaar gemeen hadden, leek mij een coalitie van GroenLinks, PvdA en CDA volstrekt ongeloofwaardig.¹⁵ Maar wat dan wel? We kwamen er in januari 2002 nog niet uit.

Het interview

Wat – dankzij bemiddeling van hoofdredacteur Pieter Broertjes – wél lukte, was een afspraak voor een interview met Pim Fortuyn, op dinsdag 5 februari in zijn Palazzo di Pietro, aan het G.W. Burgerplein in Rotterdam, een

oase in een door straatprostitutie en drugscriminaliteit geteisterde binnenstadsbuurt. De dag tevoren hadden politiek redacteur Frank Poorthuis en ik onze strategie bepaald. We hadden zijn werk herlezen, vooral zijn columns over de islam en de allochtonen. We hadden niet één, maar twee recorders bij ons. We waren ruim op tijd, in pak, streepjesoverhemd met manchetknopen en met gepoetste schoenen. We zouden afwisselend de 'good cop' en de 'bad cop' spelen; de één zou hem animeren, de ander hem provoceren.

Ik liet me door Poorthuis ('ik wil niet binnen vijf minuten weer buiten staan') overtuigen dat we er niet meteen knalhard in zouden gaan. We zouden de snel aangebrande politicus eerst zijn gal laten spuwen over alles wat er in zijn ogen mis was aan Nederland. Na twintig minuten zouden we gaan jennen: 'Wat stelt Leefbaar Nederland eigenlijk voor? Ze zien je niet staan in Den Haag', om vervolgens over te schakelen op 'de islam als bedreiging van de moderniteit'. Aan het begin maakten we duidelijk dat we ook dat laatste onderwerp uitgebreid gingen behandelen. Daar waren we namelijk voor gekomen. Hij ging daarmee onmiddellijk akkoord.

Een voordeel voor ons was dat Kay van der Linde, campagneleider van Leefbaar Nederland, ruimschoots te laat was. De afspraken waren al gemaakt, Van der Linde zou er niet meer tussen komen. Wij wisten niet dat het bestuur van Leefbaar Nederland Fortuyn een dag tevoren de opdracht had gegeven stemmen te winnen bij de veronderstelde linkse lezers van *de Volkskrant*. Wat Fortuyn vooral moest vermijden, bezwoer het bestuur, was zich te laten kennen als vreemdelingenhater.

Op onze startvraag 'Wat is er mis in Nederland?' barstte hij los in een tirade van een kwartier. Hij wilde ons persoonlijk overtuigen. Met woorden, zonder nuances, met gebaren, met stemverheffing, met bezweeringen en door middel van fixatie met zijn felblauwe ogen. Het was de 'cultuur van het poldermodel', waartegen Leefbaar Nederland zich keerde. De 'oude economie', de werkgevers- en werknemersorganisaties voorop, stond de vooruitgang in de weg. Gevestigde belangen werden afgeschermd, terwijl failliete internetondernemers hun huis moesten verkopen omdat ze geen subsidie kregen. De 'gesloten elites van media en politiek' moesten opengebroken worden. 'Wij willen het land teruggeven aan de mensen,' luidde de missie van Leefbaar Nederland.

'Wat was er eigenlijk mis met Bolkestein? Hij was toch een geestverwant van wie u als *Elsevier*-columnist verwachtte dat hij het land zou gaan redden,' luidde de vervolgvraag. Fortuyn: 'Een goeie intellectueel, maar au fond

een slecht politicus. Die man heeft niks neergezet, helemaal niks.' Bolkestein had verzuimd een kabinetscrisis te forceren over het vreemdelingenbeleid van Paars.

O, ja? Fortuyn zou dat hebben gedaan. Een van zijn twee beloften (de andere ging over het beëindigen van de wachtlijsten in de zorg) was een 'uitermate restrictief vreemdelingenbeleid'. Tachtig procent van de vluchtelingen, moesten we weten, had economische motieven en bij de overgebleven twintig 'heb ik geweldige vraagtekens'.

De Volkskrant: 'Volgens ons wilt u er nog veel minder toelaten.'

Fortuyn: 'Wat mij betreft dus nûl.' Voordat we verder konden vragen, raasde hij door over het aantal huwelijken dat Turken en Marokkanen sloten met partners uit hun landen van herkomst. We lieten het onderwerp even rusten.

Terug naar Leefbaar Nederland. 'Wat stelt het eigenlijk voor?' Zelfs met 25 zetels zouden ze Fortuyn niet voor vol aanzien. Leefbaar Nederland stond begin februari 2002 op zijn maximum: 15 zetels. VVD en CDA stonden op 25, de PvdA op 34. 'Je bent de vierde partij. Ze zien je in de Tweede Kamer niet voor vol aan.'

Al halverwege deze zin riep Fortuyn verongelijkt tegen: 'Dan zit ik in de regering, dan zit ik niet in de Kamer!'

'Ze zullen u als een straathond behandelen.'

'Hoe zou dat moeten?'

'Ze gaan u negeren.'

'Ik ben een man die met twee woorden spreekt, dat kan toch helemaal niet. En u denkt dat ik dat laat gebeuren? Dat ik dan de weg naar u niet zal vinden?'

'Wij zijn toch van de zittende elite?!'

'Ja, maar ik moet u zeggen, u bent van een krant die mij nog het meest correct behandelt, tot mijn grote verbazing. Ik had eerder verwacht dat het anders zou zijn. Maar hoe dan ook, u leeft bij het nieuws. Wij zorgen voor het nieuws, dus...'

Dus keren we terug naar het onderwerp: 'Dus de grenzen moeten dicht en nooit meer open!'

Fortuyn: 'Nou... nooit, wat is nooit, maar voorlopig even niet, nee. Ik vind ook: zestien miljoen, het is genoeg. Het is een vol land.'

De Volkskrant: 'Dat mocht u toch niet meer zeggen!'

Fortuyn aarzelt even. 'Nou, daar moest ik me maar eens niet meer

zoveel van aantrekken. Begin vorige eeuw zaten we hier met vijf miljoen, elf miljoen erbij in honderd jaar. Dat is een hoop, hoor.¹⁶

Dit antwoord kostte hem de kop bij Leefbaar Nederland. Wij hadden de indruk dat Fortuyn de gemaakte afspraken met zijn bestuur bewust aan zijn laars lapte. Hij wilde het conflict met Nagel en de Utrechters Westbroek en Schnetz op scherp zetten en laten zien, zeker aan de verslaggevers die hun gezicht in de plooi hielden, dat hij de baas was bij Leefbaar Nederland. Hij gebruikte *de Volkskrant* daarvoor – volgens ons niet met voorbedachten rade, maar improviserend, van de gelegenheid gebruik makend. De opiniepeilingen zouden hem in de loop van februari gelijk geven. Aan het eind van de maand stond Leefbaar Nederland bij het NIPO op 5 zetels. De op 15 februari bij de Kiesraad aangemelde Lijst Pim Fortuyn opende met 16 zetels en groeide in twee weken door naar 19.

We gooiden er nog een schepje bovenop. 'U zet aan tot haat tegen buitenlanders.'

Fortuyn preciseerde dat hij niet zozeer iets tegen buitenlanders had, maar wel tegen moslims. Het gesprek kwam op imams die hadden gezegd dat homoseksualiteit een ziekte was. Fortuyn: 'Dat heb ik juist verdedigd. Ik vind het een schande dat die man wordt aangeklaagd door het ministerie. Nou zegt eindelijk eens iemand waar het op staat en nou gaat-ie vervolgd worden.' Iemand 'met bigotte opvattingen' moest kunnen zeggen wat hij wilde. 'Ik sta volledig achter wat Voltaire gezegd heeft. "Ik kan uw mening nog zo abject vinden, maar ik zal uw recht verdedigen om zich te uiten." Ik ben ook voor afschaffing van dat rare Grondwetsartikel, want dat is natuurlijk een beginselverklaring. Je zegt: gij zult niet discrimineren. Prachtig hoor, maar als dat betekent dat mensen geen discriminerende opmerkingen meer mogen maken, en nou, die maak je in dit land nogal snel, dan zeg ik: dit is niet goed.'¹⁷

De stemming kwam er goed in. 'Het gaat wel hard, hè,' glunderde Fortuyn, terwijl zijn woordvoerder Kay van der Linde steeds verder ineenkromp. PvdA-leider Ad Melkert, 'die rare angsthaas', haatte hij nog het meest, moesten we weten. Janmaat? 'Die had gewoon voor een deel gelijk' En: 'Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, zou ik zeggen, d'r komt geen islamiet meer binnen. Maar ik kan het niet juridisch rond krijgen. Want, ik zeg het maar, het is een achterlijke cultuur.' Poorthuis en ik keken elkaar aan. Dat wordt de kop voor zaterdag, dachten we.

Voor alle zekerheid zei Fortuyn nog eens: 'Ik ga voor het minister-presi-

dentschap'. Maar, drongen we aan, met wie? De groslijst van Leefbaar Nederland had weinig talent opgeleverd. Fortuyn beklagde zich dat vrienden als de advocaat Moszkowicz, de anesthesist en *Telegraaf*-columnist Bob Smalhout en de tv-journaliste Catherine Keyl hem hadden laten zitten. Al begreep hij hun redenen wel: 'Ze zeggen: ik wil je graag helpen, maar ik heb nu een leuk leven en je moet niet aan mij vragen om in die vreselijk saaie Kamer te gaan zitten.'

Na anderhalf uur vertrokken we uit Rotterdam. Het was een 'heel prettig gesprek met de heren van *de Volkskrant*', zou Fortuyn later, onder andere tegen interviewer Mickey Huybregtsen van *Business Nieuws Radio*, zeggen.

De presentatie van het interview

De geluidsbanden werden uitgetikt, het vraaggesprek van ruim tienduizend woorden werd geredigeerd tot een verhaal van zo'n tweeduizend woorden. Op de Amsterdamse redactie reageerden de collega's vol ongelooft op de tekst van het interview. Was het wel geautoriseerd? Maar Fortuyn hoefde het verhaal niet vóór publicatie te lezen. Hij vertrouwde erop dat wij zijn boodschap goed begrepen hadden. Hij heeft naderhand meermalen verklaard dat het interview 'een goede weergave van het gesprek was'.

De inhoud van het interview rechtvaardigde zeker een scherpe samenvatting op de voorpagina. De voorpagina is de etalage van de krant. De teksten en koppen van de voorpagina worden in Amsterdam door eindredacteuren vastgesteld – als Haagse verslaggever moet je maar afwachten hoe je stuk wordt gepresenteerd. In die presentatie viel de nadruk op Fortuyns uitspraken over het verbod op discriminatie in de Grondwet. Zelf vond ik zijn uitspraken over moslims die wat hem betreft Nederland niet in mochten, veel schokkender.

Hoewel de weergave van het interview in *de Volkskrant* diezelfde zaterdag nog tot een breuk tussen Fortuyn en Leefbaar Nederland leidde, maakte Fortuyn zelf achteraf geen bezwaar tegen de (niet gefiatteerde) weergave van ons gesprek met hem, nadat daarover een enorme rel was ontstaan. Desondanks gebiedt de eerlijkheid te melden dat bij de eindredactionele bewerking van de interviewtekst tot een prominente aankondiging op de voorpagina, letter en geest van het oorspronkelijke interview niet in alle opzichten recht werd gedaan (zie bijlage 1).

Vooral na de moord op Fortuyn werden de drie meest geruchtmakende mededelingen op de voorpagina van *de Volkskrant* van zaterdag 9 februari in de (internationale) media een vast bestanddeel van hun portret van de politicus Fortuyn. Meestal gebeurde dat zonder bronvermelding, maar de herkomst was onmiskenbaar. Het is daarom belangrijk te analyseren of de pakkende tekst op de voorpagina in overeenstemming is met het interview.

Het bericht op de voorpagina bevat twee passages die het interview in het Reflex-katern onvoldoende recht doen. De derde passage betreft een tekst die in Reflex weliswaar correct is weergegeven, maar daarin ontbrak een relativerende opmerking die Fortuyn tegenover Poorthuis en mij had gemaakt. Deze opmerking was door ons bij het inkorten van het interview voor Reflex geschrapt. Dit bleek ons uit het opnieuw af luisteren van de geluidsband van het interview.

Allerwege – met name ook door het bestuur van Leefbaar Nederland, dat die dag met Fortuyn brak – werd het zwaarst getild aan Fortuyns uitspraken over de Grondwet. 'Fortuyn wil ook artikel 1 van de Grondwet, dat discriminatie verbiedt, afschaffen,' zo werd zijn opmerking in het interview op de voorpagina geparafraseerd. In Reflex luidde die passage: 'Ik ben ook voor afschaffen van dat rare Grondwetsartikel: gij zult niet discrimineren. Prachtig. Maar als dat betekent dat mensen geen discriminerende opmerkingen meer mogen maken, en die maak je in dit land nogal snel, dan zeg ik: dit is niet goed.'

Voor een zorgvuldig oordeel is het van belang dat Fortuyn in het interview niet letterlijk heeft gezegd dat hij 'artikel 1 van de Grondwet' zou willen 'afschaffen'. De frase 'artikel 1 van de Grondwet' nam hij zelfs helemaal niet in de mond. Uit de context blijkt dat hij uitsluitend doelde op het 'discriminatieverbod', dat in artikel 1 van de Grondwet is vastgelegd in de tweede zin: 'Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan.' Het gaat hier dus nadrukkelijk niet zoals vaak werd verondersteld in de storm van kritiek die het interview losmaakte om de gelijkheid voor de wet, die al sinds 1815 in de Grondwet werd vastgelegd. Dat grondrecht is verwoord in de eerste zin van artikel 1: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld.'

Op de voorpagina werd weliswaar vermeld dat artikel 1 discriminatie verbiedt, maar niet dat het Fortuyn alléén om dat onderdeel van het betreffende Grondwetsartikel ging. Door te suggereren dat Fortuyn letterlijk

had gezegd dat hij het complete artikel 1 van de Grondwet zou willen afschaffen, werd aan zijn uitspraak een zwaarder gewicht toegekend dan het interview rechtvaardigde.

De tweede tekst op de voorpagina die geschiedenis zou maken, betrof de immigratie. In het voorpaginabericht werd letterlijk uit het interview in Reflex geciteerd: 'Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: d'r komt geen islamiet meer binnen.' In de kop – Fortuyn: grens dicht voor islamiet – wordt gesuggereerd dat het om een volledig citaat gaat. Dat er geen aanhalingstekens in de kop staan, valt niet elke krantenlezer op. In de kop wordt voorbijgegaan aan de voorwaardelijke formulering van Fortuyn, die wél verderop te lezen is. ('...als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen...'). Dat het Fortuyn zelf tijdens het gesprek duidelijk was dat het hier geen beoogd beleid betrof, maar een principiële onmogelijkheid, blijkt uit de verzuchting die hij in Reflex direct op zijn uitspraak liet volgen: 'Maar dat kan ik niet rond krijgen.' Op de voorpagina werd die relativering weggelaten.

De derde passage uit het Reflex-interview, die vooral na de moord op Fortuyn op 6 mei 2002 wereldwijd nagalmde, nam op de voorpagina van *de Volkskrant* een betrekkelijk bescheiden plaats in. 'Ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur,' luidt de daar aangehaalde uitspraak. In Reflex werd een variant van die uitspraak als kop gebruikt: 'De islam is een achterlijke cultuur'. Hoewel in dit geval de aanhaling op de voorpagina en in Reflex juist was, ontbrak in de afgedrukte tekst van het interview een veelzeggende relativering, die Fortuyn onmiddellijk op deze krasse uitspraak had laten volgen: 'Het is een achterlijke cultuur, vanuit ons perspectief gezien. Vanuit hun perspectief gezien zijn wij achterlijk en van God los.' Die nuancering werd door ons geschrapt toen we het stuk inpasten in de beschikbare ruimte in Reflex.

Het hoofdredactioneel commentaar dat ik over het interview schreef, in dezelfde *Volkskrant* van 9 februari, kwam ongewijzigd in de krant.¹⁸

De lijsttrekkers van de gevestigde partijen trokken in hun verontwaardiging over Fortuyns uitlatingen alle registers open. Fortuyn was 'niet gewoon rechts, maar extreem-rechts', vond GroenLinks-leider Rosenmöller. Hij was een 'gevaar voor het land', meende VVD-minister Zalm en riep bij D66-lijsttrekker De Graaf herinneringen op aan het nazi-tijdperk. De laatste las op de bewuste zaterdag bij wijze van tegengif tegen Fortuyn zijn partijgenoten voor uit het dagboek van Anne Frank. De Graaf: 'Nu weten we waar we

tegen vechten. Ik ben niet bang, maar boos dat iemand hiermee campagne wil voeren. Hij wil het fundament van de rechtsstaat aantasten.' Filip Dewinter, de leider van Vlaams Blok, noemde Fortuyns stelling dat de islam een achterlijke cultuur is, 'ongenuanceerd'.

Leefbaar Utrecht-leider Westbroek nam meteen publiekelijk afstand van de uitlatingen van 'meneer Fortuyn'. 'Het afschaffen van artikel 1 van de Grondwet is volledig in strijd met ons programma. Ik snap niet hoe Fortuyn het in zijn hoofd haalt.'¹⁹ Westbroek alarmeerde zijn kompaan Schnetz, bestuurder van LN. De Utrechters lieten er geen misverstand over bestaan: Fortuyn eruit of zij eruit. Fortuyn nam tijdens de bestuursvergadering van LN die avond geen woord terug van zijn uitspraken. Daarop werd hij de volgende ochtend door het bestuur als lijsttrekker van LN aan de kant gezet.

Dankwoord

Het voorgaande is bedoeld als verheldering van mijn eigen betrokkenheid bij de opkomst van de Leefbaren en Fortuyn. Ik zat dicht bij het vuur en heb de hitte van de spectaculairste verkiezingsstrijd sinds mensenheugenis aan den lijve ondervonden. Als ooggetuige, verslaggever en commentator probeerde ik zo goed en zo kwaad als het ging de gebeurtenissen te verslaan en te duiden. Mijn bevindingen konden niet anders dan voorlopig zijn. De volkomen onverwachte opkomst van het Hollandse populisme, de bizarre keten van dramatische gebeurtenissen schreeuwden om reflectie, onderzoek, debat en duiding.

Al in de zomer van 2002 – dus vóór de zelfontbranding van de LPF en de val van het eerste kabinet-Balkenende – was ik bezig met de eerste opzet voor dit boek. Mijn baas Pieter Broertjes heeft mij vanaf het allereerste begin gestimuleerd mijn bevindingen te boekstaven.

Ik prijs mij gelukkig met de vele geleerde vrienden en wetenschappers die hun – vaak niet gepubliceerde – kennis en ideeën met mij hebben willen delen. Hetzelfde geldt voor tientallen politici, hun medewerkers en de collega's van de parlementaire pers die ik in het 'lange jaar 2002' van dag tot dag heb gesproken.

Mijn werkgever *de Volkskrant* en het moederbedrijf PCM Uitgevers hebben mij in de gelegenheid gesteld in 2003 in de meest ideale omstandigheden onderzoek te verrichten op het Netherlands Institute for Advanced Study in

the Humanities and Social Sciences (NIAS) van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen in Wassenaar. Ben Knapen, lid van de Raad van Bestuur van PCM Uitgevers, droeg mij voor als 'journalist-in-residence'. Als collega-historicus bleef hij in alle fasen nauw bij het project betrokken. Rector Wim Blockmans van het NIAS wist met zijn vaderlijke raadgevingen mijn megalomane pretenties tot hanteerbare proporties terug te brengen.

Eerdere versies van het manuscript zijn van commentaar voorzien door Rudy Andeweg (Universiteit Leiden/NIAS), Lucette ter Borg, Jan Brands, Pieter Broertjes (*de Volkskrant*), Paul Dekker (Sociaal en Cultureel Planbureau), Meindert Fennema (Universiteit van Amsterdam/NIAS), Lex Heerma van Voss (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), Pieter Hilhorst, Angela Jansen (NIAS), Ben Knapen (PCM Uitgevers), Maarten Prak (Universiteit Utrecht), Warna Oosterbaan (Erasmus Universiteit Rotterdam), Annette Portegies (Meulenhoff), Philip van Praag (Universiteit van Amsterdam), Piet de Rooy (Universiteit van Amsterdam), Maarten van Rossem (Universiteit Utrecht), Paul Schnabel (Sociaal en Cultureel Planbureau), Jacques Thomassen (Universiteit Twente/NIAS), Willem Velema, Bert Wansink, Michaël Zee-man en Liesbet van Zoonen (Universiteit van Amsterdam). Hun kritiek leverde niet alleen talloze verbeteringen op, maar overtuigde mij van de noodzaak het verhaal helemaal om te gooien.

Volkskrant-documentalist Martin Kettelarij ontwikkelde zich tot een meedenkende researcher met grote betrokkenheid bij het project en waardevol eigen initiatief. Mijn discussiepartner Willem Velema hield niet alleen de moed erin, maar behoedde mij ook voor ontsporingen en doodlopende zijwegen. Mijn vrouw Marianne Hoogma was een onvermoeibare gesprekspartner en redactrice van de eerste tot en met de laatste versie van het boek. Jos de Beus toonde zich op een cruciaal moment bereid als mentor en promotor op te treden. Hij verschafte mij het gereedschap waarmee ik mijn bevindingen kon assembleren tot een – min of meer – coherent betoog.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

I Inleiding

Het onderwerp van dit boek is de eigentijdse politieke geschiedenis van Nederland, met twee ongekend roerige verkiezingen. Het politieke stormtij tussen augustus 2001 en februari 2003 legde het tweede kabinet-Kok lam en aborteerde het eerste kabinet-Balkenende. Op 15 mei 2002 werden vier records gebroken.²⁰ Maar liefst 46 van de 150 zetels veranderden van partij, de regerende coalitie verloor een ongekend aantal van 43 zetels en de Partij van de Arbeid ging van 45 naar 23 zetels. Het meest spectaculair was het debuut van de drie maanden oude Lijst Pim Fortuyn die, negen dagen na de moord op de leider, met 26 zetels in de Tweede Kamer kwam.

Acht maanden later, bij de vervroegde verkiezingen van 22 januari 2003, beleefde de PvdA een spectaculaire wederopstanding (42 zetels) en schrompelde de LPF ineen tot 8 zetels. Een hele generatie politieke leiders had inmiddels het veld geruimd. De politieke agenda van Fortuyn werd in belangrijke mate overgenomen door de gevestigde partijen. Het door velen afgeschreven CDA wist, na een verblijf van acht jaar in de politieke wildernis, het politieke initiatief naar zich toe te trekken.

Hoe moeten Pim Fortuyn en zijn beweging worden gekenschetst, gewaardeerd en geplaatst in een Europese context? Welke omstandigheden maakten de succesvolle inbraak van de Hollandse populistten (de Leefbaren en de fortuynisten) in het lokale en nationale bestel mogelijk? Wat was er mis met het functioneren van de Nederlandse democratie? Wat betekende het fortuynistische intermezzo voor de verhouding tussen kiezers en gekozenen? In hoeverre bewerkstelligden de abnormale gebeurtenissen van het 'lange jaar 2002'²¹ een normalisering van de Nederlandse politiek ten opzichte van vergelijkbare Europese democratieën?

De beantwoording van deze kernvragen impliceert een typering van het Hollandse populisme, een vergelijking met soortgelijke bewegingen elders in West-Europa, een reconstructie van het 'lange jaar 2002', verklaringen op de korte en de lange termijn, een taxatie van de erfenis van Fortuyn en een beoordeling van het functioneren van de Nederlandse democratie.

Hollands populisme

De Leefbaren en de fortuynisten zijn het beste te omschrijven als kiesbewegingen. De lijsten zijn niet voor de eeuwigheid bedoeld en de leiders profileren zich niet als beroepspolitici, maar als *turn around managers* op interim-basis.

De Leefbaren en de fortuynisten exploiteerden het wantrouwen van de kiezers tegen een gesloten politieke elite. Zij vormen zo twee componenten van een Hollands populisme, dat op zijn beurt weer deel uitmaakt van een West-Europese populistische golf. De Leefbaren, de vooruitstrevende tak van de populistische beweging, mogen niet worden gereduceerd tot voorgeschiedenis van de Lijst Pim Fortuyn, de rechtse tak. De spectaculaire verkiezingsuitslag van de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002, waarin de Leefbaren de bestaande politieke verhoudingen op hun kop hebben gezet, krijgt te weinig aandacht. Jan Nagel en Henk Westbroek leverden een belangrijke bijdrage aan de recente politieke geschiedenis van Nederland – net als Pim Fortuyn. Die bijdrage bestond uit een succesvol ‘schoonspolende van de kanalen van de democratie’, tot uitdrukking komend in een ingrijpende personele en programmatische vernieuwing bij de gevestigde politieke partijen.

Er was dus sprake van twee versies van Nederlands populisme, aanvankelijk aan het oog onttrokken door de versmelting van de twee onder Jan Nagel in het najaar van 2001. Beide takken van het Hollandse populisme bedienden zich van democratische middelen, onthielden zich van geweld of manipulatie en streefden naar een sanering van de parlementaire democratie. Het fortuynisme speelde in op de wensen van grote groepen ongebonden en ontevreden kiezers, vooral inzake de aanpak van immigratie en integratie. De Hollandse populistische corrigeerden zo een gebrek aan afstemming tussen vraag en aanbod op de kiezersmarkt.

Populistische bewegingen vinden hun oorsprong in specifieke maatschappelijke problemen die in tijd en plaats uiteenlopen. Hun onderscheidende kenmerk is dat ze de gevestigde politieke orde aanvallen. De centrale boodschap van populistische bewegingen is dat de politiek zich heeft onttrokken aan de zeggenschap van het volk. De boodschap luidt: ‘De politiek is van ons, het soevereine volk heeft het recht op directe zeggenschap over het beleid. Maar we worden van de macht uitgesloten door corrupte politici en een niet-representatieve elite die onze belangen verraadt, onze opvattingen negeert en ons met minachting bejegent.’

De opkomst van een populistische beweging veronderstelt een psychologisch klimaat waarbij grote groepen burgers het gevoel hebben dat ze door het gezag in de steek worden gelaten. Een grote schoonmaak moet de democratie, die als zodanig niet ter discussie wordt gesteld, reinigen van ondemocratische praktijken en personen.

De mobiliserende kracht van het populisme bestaat voor een groot deel uit het antipolitieke sentiment dat de leider uitstraalt. Populisten bieden de kiezer de mogelijkheid zich te identificeren met een leider die 'hen begrijpt' en de politiek terugbrengt tot simpele tegenstellingen en hapklare strijdpunten. De volkstribuun verwoordt het wantrouwen van het volk en stelt het machtsmisbruik van het establishment, dat ervan beschuldigd wordt alleen maar aan zijn eigen privileges te denken, aan de kaak.

De strategie van populistische bewegingen bestaat uit het politiseren van sterk bij het volk levende vraagstukken die door de politieke professionals worden genegeerd. Zij maken aanspraak op legitimiteit door een beroep te doen op 'de wil van het volk' en door op te roepen tot 'herstel van de democratie'.²²

Populisten beloven het volk de macht terug te geven, waarbij ze, gemakshalve, de natie voorstellen als een coherent organisme met een gemeenschappelijke identiteit en een collectieve wil. Directe democratie is voor populistten dan ook superieur aan getrapte vertegenwoordiging in parlementaire organen. Want een beslissing van de meerderheid beslecht een politiek geschil zonder compromissen in achterkamertjes: het is ja of nee, alles of niets.

Populistische bewegingen hebben een korte levenscyclus. Wanneer populistten bestuurlijke verantwoordelijkheid moeten dragen, raken ze van hun achterban vervreemd. Die begrijpt namelijk niet waarom compromissen moeten worden gesloten en waarom de eisen van de beweging niet onmiddellijk kunnen worden gerealiseerd. De beweging sterft af, meestal in onderlinge ruzie omdat de obsessie met samenzweringen als het ware naar binnen slaat. De 'officiële' politieke partijen adopteren ten slotte in afgezwakte vorm belangrijke programmapunten van de beweging.²³

Vergelijking met soortgelijke bewegingen maakt duidelijk dat veel populistische stromingen in West-Europa gemeenschappelijke programmapunten hebben. Ze zijn tegen immigratie, tegen de Europese integratie, voor orde en gezag en voor bescherming van de natie en van het nationale bedrijfsleven. Er is sprake van een convergentie van programma en stijl. De

rechts-populistische bewegingen – van de Italiaanse neofascisten tot de Scandinavische antibelastingpartijen – gingen in de jaren rond de eeuwwisseling steeds meer op elkaar lijken.²⁴

Het 'lange jaar 2002'

Het 'lange jaar 2002' stond in het teken van twee verkiezingscampagnes voor de Tweede Kamer. Premier Kok, boegbeeld van twee paarse kabinetten, waarin de liberale en de sociaal-democratische tegenpolen (dankzij veel economische rugwind) vruchtbaar hadden samengewerkt, kondigde zijn vertrek uit de politiek aan. Daarmee lag het electorale veld als het ware open. Omdat de dominante Kok veruit de meest gezaghebbende politicus van Nederland was, vroeg iedereen zich af wie de politieke leiding van Nederland naar zich toe zou trekken. De vvd'ers Dijkstal en Zalm hadden in de peilingen een flinke voorsprong op de nieuwe PvdA-aanvoerder Melkert.

Het onverwachte succes van het fortuynisme was niet onvermijdelijk. Het was veeleer een samenloop van omstandigheden met als belangrijkste ingrediënten:

- de ontwenning aan het gedepolitiseerde, maar ook personalistische leiderschap van Wim Kok;
- de instorting van de paarse coalitie na de omslag in het politieke klimaat na 11 september;
- de succesvolle lancering van de tweetrapsraket Leefbaar Nederland – Lijst Pim Fortuyn;
- de politieke moord op Fortuyn die de opstand van de kiezers ontthoofdde.

De campagne voor de verkiezingen van de Tweede Kamer van 15 mei 2002 kan dan ook worden verdeeld in vier periodes. De eerste periode begon met de aankondiging van Pim Fortuyn, op 20 augustus 2001, de politiek in te gaan. Fortuyn liet weten minister-president te willen worden. Hij was beschikbaar voor het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland, maar hield ook de mogelijkheid open met een eigen lijst de verkiezingen in te gaan.

Groter belang werd toegekend aan de mededeling van Wim Kok op 29 augustus 2001 dat hij niet beschikbaar was voor een nieuw kabinet en even-

min voor het leiderschap van de PvdA. Nederland was zo aan Kok gewend geraakt dat de ontwenning aan zijn even dominante als depolitiserende aanwezigheid enkele maanden in beslag nam. Rond de aanslagen van 11 september schitterde hij nog éénmaal in zijn rol als vader des vaderlands. Daarom noem ik deze periode 'Afkicken van Kok'.

Kok cultiveerde tijdens zijn twee paarse kabinetten een klimaat van 'ideologische onderkoeling'²⁵, waarbij zijn persoonlijke charisma een steeds belangrijker rol ging spelen. De boodschap was dat de burgers het beheer van de staat heel goed aan Kok konden overlaten, want hij was een betrouwbaar, integer mens. Politiek als ideeënstrijd, als middel tot identificatie van groepen burgers met de publieke zaak – het was aan Wim Kok niet besteed. Zijn vertrek maakte de weg vrij voor ontdooiing van de bevroren politieke verhoudingen. De aanslagen op 11 september deden de politieke temperatuur verder oplopen.

De instorting van Paars, de tweede periode, begint op 25 november 2001 met het aantreden van Pim Fortuyn als leider van Leefbaar Nederland. In de maanden december en januari wordt Paars in verlegenheid gebracht door het PvdA-Kamerlid Rob van Gijzel, dat in conflict kwam met zijn fractievoorzitter Melkert, en door de bolletjesslikkers op Schiphol, die met een halve kilo cocaïne in hun maag een vrije doortocht werd geboden. De regeringspartijen PvdA en VVD zakten in december en januari in de peilingen van het NIPO allebei van 42 naar 34 zetels, D66 ging van 10 naar 6.²⁶

De prestaties van Paars, bestrijding van werkloosheid, lastenverlichting en begrotingsevenwicht, werden voor kennisgeving aangenomen. De tekortkomingen, falende integratie van migranten en arbeidsongeschikten, sjofele collectieve voorzieningen, verwaarlozing van de rechtsstaat, gingen daarentegen het openbare debat beheersen.

Het interview met Pim Fortuyn in *de Volkskrant* van 9 februari 2002 zorgde voor een breuk in het campagnejaar.²⁷ De gevestigde politieke partijen veranderden op slag hun tactiek, die tot dan toe had bestaan uit het negeren van Fortuyn en Leefbaar Nederland. De campagne kwam in het teken te staan van uitdager Fortuyn, die het paarse establishment van PvdA, VVD en D66 hoe langer hoe meer in de verdediging wist te drukken. Het was 'de doorbraak van Fortuyn', de derde fase.

De gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 betekenden een spectaculaire overwinning van de Leefbaarlijsten, met als meest dramatische uitslag de 35 procent van Leefbaar Rotterdam. De avond werd besloten met een

afgang van de lijsttrekkers Dijkstal en Melkert in het televisieprogramma *NOS Actueel*. In de peilingen stonden de paarse partijen op een verlies van zo'n 30 zetels. In de drie regeringspartijen brak vertwijfeling en onenigheid uit.

Op landelijk niveau had de Lijst Pim Fortuyn Leefbaar Nederland volkomen overvleugeld. De media kwamen in de ban van Fortuyn, inclusief zijn kritiek op de 'puinhopen van acht jaar Paars'. In de schaduw van Fortuyn groeide het publieke vertrouwen in CDA-voorman Jan Peter Balkenende, die als enige lijsttrekker samenwerking met Fortuyn niet uitsloot.

De vierde fase brak aan op 6 mei 2002, met de dodelijke aanslag op Fortuyn. De verkiezingscampagne werd stilgelegd. Door voorzitter Langendam van de LPF werd 'links' verantwoordelijk gesteld voor de moord. De leiders van de PvdA en GroenLinks, Ad Melkert en Paul Rosenmöller, werden bedreigd. Het CDA, dat rond de 30 zetels in de peilingen stond, schoot omhoog om op 15 mei met 43 zetels de verkiezingen te winnen. Deze periode kan de 'onthoofde opstand' worden genoemd.

De periode tussen de verkiezingen van 15 mei 2002 en 22 januari 2003 staat in het teken van het pacificeren van de 'onthoofde opstand' door de Lijst Pim Fortuyn op te nemen in een rechtse regering, door het beantwoorden van de programmatische uitdaging van het fortuynisme, door het neutraliseren van de LPF na haar deconfiture, door herstel van herkenbare politieke verhoudingen en door consolidatie van het conservatieve politieke klimaat met het CDA als toonaangevende politieke stroming.

Het motto van het kabinet-Schermerhorn dat na de bevrijding in 1945 aantrad luidde: 'Herstel en vernieuwing'. Deze typering is ook bruikbaar voor de acht maanden tussen de verkiezingen van 15 mei 2002 en de vervroegde verkiezingen van 22 januari 2003. Het politieke bedrijf probeerde het vertrouwen van de kiezers te herwinnen door personele en programmatische vernieuwingen. De partijen zagen zich gedwongen in te spelen op preoccupaties van de kiezers die niet langer ongestraft konden worden genegeerd: veiligheid, immigratie en integratie. De populistische logica volgens (succes in de oppositie – falen in de regering) viel de LPF door de mand als steunpilaar van het kabinet-Balkenende. In de verkiezingscampagne speelde de PvdA met succes in op het opnieuw actuele thema van de bestaanszekerheid. Op 1 oktober 2002 stond de AEX-index op 305 punten, op 3 juni was dat nog 478 punten. Nederland werd zich in het najaar van

2002 met een schok bewust van de omslag van de economische conjunctuur. De klassieke sociaal-economische tegenstelling tussen links en rechts kwam weer aan de oppervlakte. De vorming van een kabinet van CDA, VVD en D66 in de zomer van 2003 was een adequate uitdrukking van het naar rechts neigende politieke klimaat in Nederland.

Verklaringen en achtergronden

Het gedrag van de kiezers en de gekozenen kan worden geanalyseerd op grond van vier hypothesen voor de succesvolle inbraak van de Leefbaren en Fortuyn in het bestaande politieke bestel. Ik noem ze achtereenvolgens: de misleide kiezer, de calculerende kiezer, de miskende kiezer en de wantrouwende kiezer.

De eerste verklaring van de opkomst van het Hollandse populisme is die van de misleide kiezer die zich door een charismatische leider, die het op televisie veel beter deed dan de voormannen van het 'ancien régime', op sleeptouw laat nemen. We leven in een 'mediacratie' waarin goedgebekte provocateurs als Pim Fortuyn en Henk Westbroek als rattenvangers van Hamelen opereren.

De theorie van de misleide kiezer kent aan de media een overheersende macht toe. De argeloze televisiekijker wordt voorgesteld als een onmondig wezen dat naar willekeur gemanipuleerd kan worden. Slechts door permanente begeleiding van een beschaafde elite kunnen de driften van de ongeletterde massa in toom gehouden worden.

Deze verklaring van de misleide kiezer (die sterk doet denken aan de 'massamens' van de beroemde Spaanse denker Ortega y Gasset²⁸), was van oudsher het handelsmerk van het conservatisme. De 'reactie' keerde zich tegen nieuwlicherijen als het algemeen kiesrecht met het argument dat de arbeider een minderjarige zou zijn, die niet in staat is zelfstandig tot een politiek oordeel te komen. Invoering van de leerplicht (in 1901) was het antwoord van de progressieve krachten in de samenleving.

Een eeuw later zijn de rollen omgedraaid. Niet langer is het rechts dat twijfelt aan de toerekeningsvatbaarheid van de gewone man, maar zijn het de linkse intellectuelen die zich opwerpen als critici van de volkscultuur. De stelling van de misleide kiezer, bij wie de commerciële televisie autoritaire en antidemocratische neigingen zou aanwakkeren, is beeldend verwoord door

de Belgische socioloog Elchardus in zijn pamflet *De dramademocratie*.²⁹

De tweede verklaring van de politieke aardverschuiving wordt gezocht met behulp van de theorie van de calculerende kiezer. Deze consument op de electorale markt geeft zijn stem aan de partij die het meest beantwoordt aan zijn politieke prioriteiten. Hij is niet wispelturig, maar onafhankelijk en kritisch. Hij weet wat er op de politieke markt te koop is en baseert zijn keuze op zijn eigen beleidsvoorkeuren.

De rationeel handelende kiezer rekende volgens deze theorie in 2002 af met een in zijn ogen falende staat. De wachtlijsten, de files, de stilstaande treinen, de falende integratie van minderheden en arbeidsongeschikten, het gebrek aan veiligheid en aan zeggenschap zouden hem te veel zijn geworden.

Op zoek naar een partij die deze 'puinhopen van Paars' zou kunnen opruimen, ving de calculerende kiezer bot bij de gevestigde partijen. De leverancier van dit politieke product moest dus van buiten het bestaande bestel komen. De Leefbaren en Fortuyn boden een alternatief voor de 'puinhopen' van premier Kok en de zijnen. De implicatie van deze tweede verklaring is dat de problemen niet zetelen bij de kiezers, die de vraagkant op de electorale markt vormen, maar bij de aanbodzijde, de politieke partijen.

De derde verklaring is die van de miskende kiezer. Zijn belangen zouden onvoldoende gerepresenteerd worden door de gevestigde partijen. Deze partijen zouden zich hebben vervreemd van hun traditionele achterban. De maatschappelijke positie en de levensbeschouwelijke overtuiging van de kiezer vormen de 'objectieve' uitgangspunten van deze theorie. Volgens dit verklaringmodel bestond de 'Nederland-is-vol-coalitie' uit blanke arbeiders die in de postindustriële economie niet goed mee zouden kunnen komen en zich onvoldoende door de staat beschermd wisten, en uit succesvolle ondernemers die de staat juist als een obstakel voor hun expansiedrift zagen. Voor hun belastingcenten zouden deze groepen te weinig publieke diensten terug krijgen; zij zouden de rekening betalen waarvan niet zij, maar migranten, uitkeringsgerechtigden en andere gesubsidieerden zouden profiteren. Deze coalitie zou zich na de schok van 11 september 2001 geconstitueerd hebben als verzet tegen de kartelpolitiek van Paars in het algemeen en de 'linkse kerk' in het bijzonder.³⁰

Het wantrouwen tussen de 'gewone' kiezer en de van hem vervreemde kaste van politieke professionals is de kern van de vierde verklaring. Het populisme is een politieke stroming die een waardenconflict tussen de elite

en het volk veronderstelt en exploiteert. Populisten hebben geen ideologische basis. Ze zetten zich per definitie af tegen de gevestigde orde. Ze vormen losjes georganiseerde bewegingen rond een charismatische leider; aan partijdiscipline hebben ze een broertje dood. Populisten zien de politiek als een vervuild terrein dat met nieuwe bezems schoongeveegd moet worden.

Populisme duikt op wanneer een grote groep in de samenleving zich bewust wordt van zichzelf en van de omstandigheid dat zij van het centrum van de macht wordt buitengesloten. Het mikpunt van populistten is altijd een elite die wordt verweten niet naar de 'gewone' mensen te willen luisteren. De politieke tegenstelling die door populistten wordt geëxploiteerd is dus altijd die tussen insiders en outsiders.

De implicatie van deze verklaring van de wantrouwende kiezer is dat het 'lange jaar 2002' moet worden beschouwd als de uitbarsting van een vertrouwensbreuk tussen de politieke elite en grote delen van het kiezersvolk.³¹ Alleen door de agenda van Fortuyn in hoge mate over te nemen, zullen gevestigde partijen er volgens deze zienswijze in slagen zich op de kiezersmarkt te handhaven.

Bij het toetsen van deze vier hypothesen maak ik gebruik van de resultaten van kiezersonderzoek in de breedste zin van het woord. Maar elk van de hypothesen nodigt uit tot een nadere analyse van vier ontwikkelingen in het politieke bedrijf op de langere termijn.

1. De kiezers hebben de laatste vijftig jaar een spectaculaire emancipatie doorgemaakt. Hun kiesgedrag was tot op grote hoogte te voorspellen op grond van hun levensbeschouwelijke signatuur en hun maatschappelijke positie. In de jaren zestig kwam daar verandering in. Vanaf de verkiezingen van 1994 is duidelijk dat de ontvoogde kiezers bij elke verkiezing opnieuw de balans opmaken, waarbij programmatische voorkeuren (zowel materiële als immateriële) en evaluatie van het optreden van de partijen de doorslag geven. De positie van de politieke partijen is ernstig verzwakt; de 'harde kern' van vaste kiezers slinkt snel. Lijsttrekkers zijn politieke ondernemers geworden die bij elke verkiezing opnieuw de kiezers aan zich moeten zien te binden.
2. Het contact tussen kiezers en gekozenen vindt via politiek ongebonden media, vooral de televisie, plaats. Journalisten zijn niet langer gediensstige rapporteurs van de politieke leiders, maar identificeren

zich met het kiezersvolk. De invloed van de media op de politieke spelers is immens, maar de invloed van de media op de programmatische voorkeuren van de kiezers is veel kleiner.

Fortuyn maakte gebruik van een uitgekende mediamix. De samenwerking met zijn publiek op talloze spreekbeurten en met de lezers van zijn column in *Elsevier* vormde de politicus Fortuyn en zijn programma. Zijn aanhang verwierf hij door zijn televisieoptredens. In de verkiezingscampagne van 2003 wakkerden de media de 'paardenkoers' tussen Balkenende en Bos sterk aan.

3. De spraakmakende gemeente van progressieve intellectuelen, journalisten en politici oefende vanaf de jaren zeventig een merkwaardige voogdij uit over het politieke debat. Het taboeïseren van onwelkome opvattingen en ontwikkelingen door de 'linkse kerk' bracht schade toe aan het functioneren van de democratie. Het werkte uiteindelijk contraproductief, speelde het populisme in de kaart en verdiepte de vertrouwenscrisis tussen de politieke elite en grote delen van het volk.
4. Nederland is een schoolvoorbeeld van een corporatieve democratie, die wordt gekenmerkt door een 'consensusmachinerie', waarin centrale akkoorden tussen sociale partners en regering over de volle breedte van het overheidsbeleid via institutionele kanalen tot stand komen. De legitimiteit van dit corporatieve model van besluitvorming is structureel afgenomen, als gevolg van de onthechting van de kiezers ten opzichte van de kerken, de vakbonden en de politieke partijen. Juist in de meest uitgesproken corporatieve democratieën van de Europese Unie hebben zich buiten het bestel succesvolle populistische bewegingen gemanifesteerd die zich keerden tegen het consensusbeheer.

De vreemde normalisering van de Nederlandse politiek

De succesvolle inbraak van het Hollandse populisme in het politieke bestel noopt tot een beredeneerde beoordeling van de staat van de democratie. Populisme manifesteert zich immers als er iets mis is met het functioneren van het politieke bedrijf. Juist in de Europese landen waarin de politieke participatie van burgers en organisaties het grootst is, met talloze overlegcircuits van belanghebbenden en talloze mogelijkheden voor burgers om verzet aan

te tekenen tegen onwelgevallige voornemens of besluiten, bleek het populisme het beste te gedijen. Hier openbaart zich een fundamentele paradox van de rijpe democratie: hoe meer politieke rechten aan mensen worden toegekend, hoe meer hun toegang wordt verleend tot allerlei kanalen van besluitvorming, des te gecompliceerder en ondoorzichtiger het politieke bedrijf wordt en des te minder de kiezers zich ermee kunnen identificeren.³²

Het onbedoelde gevolg van het fortuynisme en de reactie daarop van de gevestigde partijen is gelegen in een veelomvattende normalisering. De vestiging van de soevereiniteit van de kiezers heeft een einde gemaakt aan het paternalisme van de politieke elite. Het fortuynisme politiseerde belangrijke, in de maatschappij levende vraagstukken en maakte daardoor een einde aan een ongewone 'onderkoeling' van de politieke verhoudingen. Het op de Nederlandse politieke agenda verschijnen van thema's als de gebrekkige integratie van migranten, onveiligheid en de verhouding tussen nationale soevereiniteit en Europese eenwording wijst erop dat Nederland zich voegt in een West-Europees patroon. Nederland is als het ware een doorsnee provincie van Euroland. Het geflatteerde zelfbeeld van Nederland als nuchter, tolerant en open gidsland werd na 11 september 2001 gelogenstraft. Voor morele zelfverheffing ten opzichte van de rest van de wereld is geen enkele rechtvaardiging meer. De politieke moord op Fortuyn en de daaropvolgende oververhitting van de politieke gemoederen wijzen op een verruwing van de – vergeleken met het buitenland traditioneel nogal omzichtige – politieke omgangsvormen.

Per saldo was het belangrijkste succes van het Hollandse populisme dat het de betrokkenheid van de kiezers bij het politieke bedrijf heeft vergroot. De machtsontplooiing van de kiezers ten opzichte van de gekozenen en hun partijen heeft de legitimiteit van de democratie versterkt. De Leefbaren en de fortuynisten hebben de inbraakgevoeligheid van het Nederlandse politieke bestel overtuigend aangetoond.

Mijn werkwijze is een combinatie van contemporaine geschiedschrijving en het toepassen van inzichten uit (voornamelijk) de politieke wetenschap. Op basis van eigen journalistieke waarneming, tientallen gesprekken met betrokkenen en deskundigen, schriftelijke bronnen (waaronder kranten en tijdschriften uit binnen- en buitenland) en registraties van tv-uitzendingen heb ik het 'lange jaar 2002' gereconstrueerd (een chronologie is als bijlage 3 toegevoegd).

De nadruk ligt bij die reconstructie op Leefbaar Nederland en Pim Fortuyn als uitdagers van Paars. De opmars van Jan Peter Balkenende en het CDA, uiteindelijk de grote winnaars na het fortuynistische intermezzo, krijgt daardoor slechts beperkte aandacht.

De typering van het verschijnsel populisme ontleen ik grotendeels aan het handboek *Populism* van Ghita Ionescu en Ernest Gellner uit 1969 en aan recente artikelen van Margaret Canovan en Reinhard Heinisch. De opmars van rechts-populistische stromingen in Europa wordt beschreven op basis van recente overzichtswerken en artikelen. De beschrijving van de Leefbaar-beweging en het leven en werk van Pim Fortuyn is gebaseerd op primaire bronnen, gesprekken met betrokkenen en studies van anderen.

Ik heb, afgezien van een korte beschouwing over het optreden van de Centrum-Democraten van Janmaat, geen historische vergelijkingen gemaakt met populistische stromingen in de Nederlandse geschiedenis. Het Europese populisme wordt vaak vergeleken met het fascisme en het nationaal-socialisme. Ik acht dat niet verhelderend. Het cruciale onderscheid tussen fascisme en populisme is dat het fascisme geweld cultiveert, ongelijkheid verheerlijkt, godsdienst verwerpt en absolute gehoorzaamheid aan de leider verlangt. Populisme is revolutionair noch antidemocratisch. Als student van de historicus Hermann von der Dunk heb ik geleerd dat het begrip fascisme het beste gereserveerd kan blijven voor verschijnselen tussen 1918 en 1945.

Het gedrag van de kiezers heb ik niet zelf onderzocht. Ik baseer mij op opinieonderzoek van het NIPO, officiële verkiezingsuitslagen en onderzoek van de politicologen Rudy Andeweg, Wouter van der Brug, Joop van Holsteyn, Galen Irwin, Jan Kleinnijenhuis en Philip van Praag. Het denkwerk van Frank Ankersmit, Jos de Beus, Mark Elchardus, Ronald Inglehart, Bernard Manin, Jacques Thomassen, Piet de Rooy en Harold Wilensky heb ik benut als theoretische bouwstenen voor mijn analyse van de structurele veranderingen in het politieke bedrijf.

Het referentiekader voor mijn uiteenzetting over de invloed van de media op de politiek is grotendeels afkomstig uit de Verenigde Staten. Ik heb gebruik gemaakt van werk van onder anderen Herbert Gans, Pippa Norris en Michael Schudson, alsmede van de Britse mediahistorici Asa Briggs en Peter Burke. Het hoofdstuk over taboes in de 'linkse kerk' is geïnspireerd door studies van Meindert Fennema en Herman Vuijsje.

DEEL 1

De uitdagers

II De opmars van het populisme in Europa

De gevestigde politieke orde in tal van West-Europese landen werd in de jaren negentig uitgedaagd door populistische partijen van – meestal – rechtse signatuur. Deze signatuur bleek niet uit het sociaal-economische profiel van de nieuwe partijen, want in materiële politieke kwesties waren de nieuwkomers niet onderscheidend. Zij politiseerden een postmateriële politieke tegenstelling door zich af te zetten tegen de anti-autoritaire opvattingen die in de jaren zeventig dominant waren en te pleiten voor herstel van orde en gezag.

De dominante literatuur legt de nadruk op het rechts-radical programma van de nieuwkomers en doet daarmee onrecht aan bewegingen als de Leefbaren en Berlusconi's Forza Italia. Deze literatuur miskent bovendien de ontwikkeling van Fortuyn en de Scandinavische Vooruitgangspartijen. Ze begonnen als liberale populistten en profileerden zich pas later als etnocentrisch ('Hou Denemarken moslimvrij!'). De Lega Nord van Umberto Bossi maakte een vergelijkbare ontwikkeling door.

Van oorsprong extreem-rechtse bewegingen als het Vlaams Blok, Fini's neofascistische MSI, het Front National en Haider's FPÖ, bewogen zich in tegengestelde richting. Zij profileerden zich steeds sterker als uitdagers van het politieke establishment. Het gemeenschappelijke kenmerk van de nieuwkomers is dus niet zozeer hun programma, als wel hun populistische karakter. De 'linkse' Leefbaren, maar ook Berlusconi en Fortuyn, dwingen tot een heroriëntatie in het debat over de 'derde rechtse golf' in Europa: het populistische karakter van die golf is essentieel. De rechts-radical programma's dienen vooral om in te spelen op de onvrede van de kiezers. We moeten dus terug naar de klassieke literatuur over het wezen van het populisme.

Op grond van mijn uiteenzetting over het fenomeen populisme typeer ik de Leefbaren en de fortuynisten als twee Hollandse varianten van het hedendaagse Europese populisme. Vervolgens benoem ik drie externe factoren die het succes van populistische bewegingen bepalen: het kiesstelsel, de reputatie van de gevestigde partijen en (het gebrek aan) politieke strijd tussen de oude partijen.

Niet elke volkstribuun slaagt erin het voor hem gunstige klimaat uit te buiten, leert het voorbeeld van Centrum-Democraat Hans Janmaat. De mediaprofessionals en ervaren provocateurs Jan Nagel, Henk Westbroek en Pim Fortuyn hadden wat dat betreft heel wat meer in huis.

Nieuwe breuklijnen

In de jaren tachtig manifesteerden zich in West-Europa nieuwe groeperingen die het politieke landschap hebben verkaveld langs nieuwe breuklijnen. Ze hebben over het algemeen een postmaterialistische inslag; dat wil zeggen dat de economische lotsverbetering van de kiezers die ze willen vertegenwoordigen een ondergeschikte rol speelt.³³ De groene partijen in Duitsland, Nederland en België hebben de ecologische crisis op de politieke agenda gezet, maar ook thema's als de gebreken van het democratisch bestel en de traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen. Ze waren kritisch ten opzichte van de kapitalistische consumptiemaatschappij. Door de kiezers werden de alternatieve partijen aan de linkerkant van het politieke spectrum geplaatst.

Vanaf het begin van de jaren negentig waaide de wind uit een andere hoek. Etnocentrische partijen braken overal in West-Europa door.³⁴ De FPÖ van Jörg Haider behaalde in 1999 27 procent van de stemmen in Oostenrijk. Het Front National van Jean-Marie le Pen scoorde 17 procent in de Franse presidentiële verkiezingen van 2002. De Zwitserse Volkspartij SVP behaalde bij de nationale verkiezingen in 1999 23 procent, het Vlaams Blok in hetzelfde jaar 15,5 procent in het Vlaamse parlement. De Lega Nord van Umberto Bossi met zijn bakermat in Lombardije, scoorde op Italiaans nationaal niveau 10,4 procent in 1996. De Noorse Vooruitgangspartij FrP behaalde in 1997 15,3 procent en de Deense Volkspartij FP 12 procent in 2001.³⁵ Politicologen spreken van de 'derde rechtse golf',³⁶ te onderscheiden van het vooroorlogse fascisme en het naoorlogse neofascisme, dat rond 1980 was uitgespeeld.

De partijen van de 'derde golf' hebben gemeenschappelijke programmapunten. De natie wordt in hun ogen bedreigd door immigratie en Europese integratie. Ze zijn voorstander van directe democratie, waardoor het 'gewone volk' meer invloed op het politieke bedrijf zou krijgen. In culturele zin zijn de nieuwe politieke formaties conservatief. Ze zijn zowel tegen de 'toegeeflijke samenleving' als tegen de multiculturele samenleving.³⁷

Tabel 11.1 Recente uitslagen van populistische partijen

Land	Partij	Jaar	Percentage stemmen
Oostenrijk	Freiheitlichen (FPÖ)	1999	27
Vlaanderen	Vlaams Blok	1999	15
Zwitserland	Volkspartij (SVP)	1999	23
Frankrijk	Front National	2002	17
Noorwegen	Vooruitgangsp. (FrP)	2002	17
Denemarken	FP (Volksp.), FrP	1998	10
Italië	Lega Nord	2001	4
	Alleanza Nazionale	2001	12
	Forza Italia	2001	29,4
Nederland	Leefbaren lokaal	2002	25
	Lijst Pim Fortuyn	2002	17
	Leefbaar Nederland	2002	1,6

Bron: Schain, *Shadows over Europe* en Roxburgh, *Preachers of Hate*.

De partijen van de 'derde golf' zijn voorstander van orde en gezag. Ze appelleren aan de onvrede van bevolkingsgroepen die zich bedreigd voelen door criminelen en migranten. Ze zijn voorstander van een sterke nationale staat. Het nationale zakenleven wordt door hen als de ruggengraat van de maatschappij gezien, en moet dan ook worden gevrijwaard van bureaucratische belemmeringen.³⁸ De nieuwkomers zijn opportunistisch in hun economische politiek: ze geven hoog op van de vrije markt, maar ze dringen tegelijkertijd aan op protectie van zwakke sectoren tegen buitenlandse concurrenten.

Het politieke spectrum wordt van oudsher uitgebeeld als een horizontale links-rechts as. Deze klassieke polariteit, die gebaseerd was op de sociaal-economische positie van de kiezers, heeft aan betekenis ingeboet. De Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart tekende loodrecht op de links-rechts-as een verticale as, met groene partijen aan de bovenkant en etnocentrische partijen als de Duitse Republikaner en het Franse Front National aan de onderkant. De Amerikaanse politicoloog Herbert Kitschelt deed iets soortgelijks met op de horizontale as socialistische en kapitalistische politiek, en

op de verticale as libertaire en autoritaire politiek. Deze nieuwe politieke breuklijn kon zich manifesteren als gevolg van de convergentie tussen de gevestigde linkse en rechtse partijen, die de klassieke polariteit deed verbleken.³⁹

Postmaterialistische progressieve politiek (Inglehart omschreef D66 en GroenLinks als 'heavily postmaterialist') wordt volgens auteurs als Inglehart, Kitschelt en de Belgische socioloog Elchardus meer gesteund door een 'links-libertaire' middenklasse dan door de arbeidersklasse. Nieuw rechts zou volgens deze wetenschappers juist worden gesteund door 'autoritair' georiënteerde bevolkingsgroepen die de sociale, economische en culturele versnelling van het moderniseringsproces van de jaren negentig niet hebben kunnen bijbenen, de zogenaamde 'verliezers van de modernisering'.⁴⁰

Kritiek op de 'toegeeflijke samenleving' beperkte zich echter niet tot deze 'verliezers'. In Nederland groeide het aantal mensen dat vond dat de overheid te weinig deed aan bestrijding van criminaliteit, van 55 procent in 1996 naar 68 procent in 2002.⁴¹

De nieuwe partijen accepteerden de bestaande politieke en sociale verkavelingen niet. Zij keerden zich tegen het politieke systeem en vaak ook tegen het gesloten karakter van de representatieve democratie ten opzichte van buitenstaanders. Deze aversie tegen de vertegenwoordigende democratie ten gunste van directe zeggenschap van het als eenheid voorgestelde 'volk', is typerend voor alle populistische bewegingen.

Omdat de Belgische groene partij Agalev (Anders Gaan Leven) voorstander was van directe democratie (referenda, afschaffing stemplicht), rangschikt Elchardus Agalev bij de categorie van de populisten.⁴² Directe democratie is inderdaad een kenmerk van populisme, maar daar houdt de overeenkomst tussen Agalev en de Leefbaren op.

Silvio Berlusconi's Forza Italia is libertair noch autoritair te noemen, maar beweegt zich in het centrum van het politieke spectrum. Forza Italia profileerde zich niet als een partij die tegen immigratie was, maar toonde zich fel gekant tegen 'corrupt' links. De in 1992 naar Tunesië verbannen socialistische premier Bettino Craxi – met wie Berlusconi overigens bevriend geweest is en die de televisiemagnaat ongestoord zijn imperium liet opbouwen – was de personificatie van de sociaal-democratische 'kleptocratie'.

FI vormde in 1994 een regering met de Alleanza Nazionale (opvolger van de neofascistische Movimento Sociale Italiano) van Gianfranco Fini en de Lega Nord van Umberto Bossi, die fel tegen immigranten gekant was. Bossi bracht de rechtse coalitie ten val, omdat Berlusconi's partij succesvol inbrak bij de aanhang van zijn Lega Nord.

Berlusconi kwam in 2001 met dezelfde partners opnieuw aan de macht. Hij gebruikte die om een centrum-rechtse koers te varen en op Europees niveau contact te leggen met christen-democratische en conservatieve geestverwanten. In het binnenland profileerde de altijd overal persoonlijk aanwezige Berlusconi zich volgens het klassieke populistische recept als vriend van arbeider en ondernemer tegelijk, en als vijand van de 'oude politiek' en de door cliëntelisme en machtige vakbonden beheerste staatsbureaucratie.

Dat Berlusconi zelf voortdurend in juridische procedures verwickeld was, deed zijn populariteit weinig kwaad. Zijn tegenstanders vrezen dat hij Italië wil omvormen tot een persoonsgebonden, plebiscitaire democratie, waarbij de kiezer slechts gevraagd wordt de grote leider vrij mandaat te geven om te doen wat hem goeddunkt in het belang van het land. Zijn rechts-radicalen partners Fini en Bossi zouden daarbij als stoottroepen fungeren.⁴³

De volkstribuun Berlusconi werd door Pim Fortuyn gezien als lichtend voorbeeld. Fortuyn toonde zich gecharmeerd van de politieke stijl van mediamaat Berlusconi, die zich avond aan avond zonder tussenkomst van het parlement rechtstreeks richtte tot het televisiekijkende Italiaanse volk.

De partij van Berlusconi is een autocratisch geleide one man show, die geheel rond de leider is opgebouwd. Zoals hieronder zal blijken, is Forza Italia een schoolvoorbeeld van een populistische beweging.

De populistische logica

In de recente politicologische literatuur bestaat een sterke neiging nieuwe partijen die tegen het establishment ageren, tegen immigratie pleiten, sceptisch staan tegenover de Europese integratie en orde en veiligheid op de politieke agenda plaatsen, bij elkaar te vegen onder de noemers 'extreem-rechts' of 'rechts-radicaal'. Termen als 'racistisch' of 'xenofob' vallen regelmatig, evenals de verdenking dat de 'extreem rechtse politieke familie' clandestien de democratie ondermijnt.

Het boek *Preachers of Hate* van BBC-journalist Angus Roxburgh is een mooi voorbeeld van deze 'guilt by association'. Gewelddadige aanslagen van skinheads op migranten in Duitsland en Frankrijk worden door Roxburgh voorgesteld als producten van extreem-rechtse agitatie door politici als Schönhuber, Schill, Möllemann, Mégret of Le Pen, zonder dat bewijzen voor een dergelijke medeplichtigheid worden verstrekt.⁴⁴

Het beeld dat al die verschillende nieuwe partijen een soort ondemocratische winkeldieven zouden zijn, die ervandoor gaan met stemmen en kiezers die 'eigenlijk' behoren bij de gevestigde partijen, is hardnekkig. De term populisme wordt meestal diskwalificerend gebruikt om politieke tegenstanders in een slecht daglicht te plaatsen. In het spraakgebruik wordt het dan zoiets als: de kiezers naar de mond praten en beloften doen waarvan men weet dat ze niet waargemaakt kunnen worden.

Het populisme is een verzamelnaam voor politieke bewegingen van uiteenlopende aard en met een rijke geschiedenis. Hoewel het programma verschilt, hebben populistische bewegingen een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Dit blijkt uit een Brits handboek uit 1969, *Populism: Its meaning and National Characteristics* van Ghita Ionescu en Ernest Gellner. Het boek is een verslag van een wetenschappelijk congres uit 1967. De onderzoekers probeerden een verklaring te geven voor de opmerkelijke opmars van het populisme in Afrika en Zuid-Amerika. Zij vergeleken dat derde-wereldpopulisme mét het negentiende-eeuwse populisme in de Verenigde Staten en Rusland. Zo kwamen zij de interne logica van populistische bewegingen op het spoor, die als volgt kan worden samengevat.

Elke populistische beweging begint als protest tegen de gevestigde orde. De charismatische leider voelt feilloos aan wat er onder het volk leeft. Hij maakt zich tot tolk van het ongenoegen en profileert zich als antipolitiek. Politici zijn oplichters die de problemen niet bij hun naam durven noemen en de belangen van het volk onder het tapijt moffelen. Maar besturen gaat de populistische leider over het algemeen slecht af. Zijn wilde ideeën blijken maar al te vaak onuitvoerbaar.⁴⁵

Deze populistische logica blijkt wonderwel van toepassing te zijn op het Hollandse populisme (zowel in zijn linkse Leefbaar-verschijning, als in zijn rechtse fortuynisme) en – in meer of mindere mate – op de hedendaagse, etnocentrische, populistische golf in Europa.

Volgens de Britse *classic* streeft het oorspronkelijke, negentiende-eeuwse populisme naar herstel van de verstoorde verhoudingen tussen de natuur en

de mens. Populisten propageren een moraal van eenvoud, gezamenheidszin en deugdzaamheid. Ze verwijzen naar een 'leefbare' gemeenschap die recht doet aan geborgenheid, veiligheid en 'de menselijke maat'. Populisten bagatelliseren verschillen in belangen en ideologieën. Ze achten de tegenstelling tussen links en rechts achterhaald.

Deze moraal van hardwerkende boeren en oppassende burgers is een utopische projectie van het idyllische leven in agrarische gemeenschappen en kleine steden. Het (Russische en Amerikaanse) populisme uit de negentiende eeuw was fel gekant tegen het toen invloedrijke sociaal-darwinisme, dat uitging van 'the survival of the fittest'. De nobele buurtbewoners en buitenlui moesten worden beschermd tegen vreemd volk, samenzweerders en de niemand ontziende wereldmarkt.

De Amerikaanse populistten trokken ten strijde tegen de machtige financiers, van wie ze voor hun kapitaalintensieve landbouw afhankelijk waren, en tegen de politiek van laissez-faire van de federale staat, die geen bescherming bood tegen lage prijzen voor agrarische producten op de wereldmarkt. De kleine ondernemers accepteerden de Amerikaanse constitutie en de grondslagen van het kapitalisme, maar kwamen in opstand tegen de 'monopolisten', de 'gevestigde belangen' en de 'machtsconcentraties'.

Het populisme ebde weg na de nederlaag van de populistische kandidaat Bryan tegen de Republikeinse kandidaat McKinley bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1896. De marktomstandigheden voor de Amerikaanse landbouw verbeterden rond 1900 spectaculair. De agrarische belangen werden voortaan door de Democraten en de Republikeinen beter behartigd. In 1916 trad de wetgeving in werking die de Amerikaanse boeren voorzag van gunstige kredietverlening en hen steunde in de afzet van producten.⁴⁶

De arbeidsdeling is in de populistische denktrant verantwoordelijk voor versplintering van de menselijke persoonlijkheid. Het klassieke populisme wil het door vervreemding, de harde eisen van de arbeidsmarkt en de moordende competitie beschadigde individu helen en tot een complete, morele persoonlijkheid herstellen. De ideale mens is vrij en onafhankelijk van oordeel, maar – als meelevend lid van een eenvoudige, deugdzaam gemeenschap – tegelijkertijd van nature in harmonie met zijn omgeving. In de populistische utopie kan 'de natie', 'de dorpsgemeenschap', 'de buurt' heel goed zijn zaakjes regelen – zonder politiek gekissebis.

Het populisme produceert sociale en politieke bewegingen, geen ge-

structureerde politieke partijen. De politiek doet er niet zoveel toe, het gaat om de gemeenschap. Vaak gaat het om gemeenschappen die ten prooi zijn aan teleurgestelde verwachtingen of verlies van status. Ook het verlies van onafhankelijkheid door belastingheffing en de bijbehorende administratieve regelgeving is een steen des aanstoets. Niet alleen de bureaucratie vormt een bedreiging van de idyllische gemeenschap. Ook vreemdelingen, kapitalisten, bankiers en kettters spannen in de populistische denktrant samen tegen de gemeenschap.⁴⁷

Omdat het populisme eerder een emotionele dan een programmatische inslag heeft, is de juiste houding en instelling van groter belang dan logische consistentie of effectiviteit.

De leider, die vaak een mythische band met zijn volgelingen heeft, wordt dan ook meer op zijn charisma beoordeeld dan op zijn concrete plannen. De kwaliteit van zijn leiderschap is cruciaal voor elke populistische beweging. Hij hoeft geen gelijkenis te vertonen met zijn volgelingen. Zijn persoonlijke stijl is een uitdrukking van zijn authenticiteit en onafhankelijkheid. Hij is soms een rolmodel, maar altijd een bron van inspiratie en affectie.

Populisten zijn losjes georganiseerd. Ze houden zich niet aan partijdiscipline. Ze zijn anti-intellectueel – hetgeen ook voor de populistische intellectuelen geldt. Omdat het populisme sterk gekant is tegen de gevestigde orde en tegen rivalen in het algemeen, duikt het op wanneer een grote groep zich bewust wordt van zichzelf en van de omstandigheid dat zij van het centrum van de macht wordt buitengesloten. Populisten zijn zeer vatbaar voor samenzweringstheorieën. Ze schrikken niet altijd terug voor geweld. Toch is het populisme niet revolutionair. Het hoopt klassentegenstellingen juist te verzoenen en de gevestigde orde te bekeren. Het wordt gedragen door mensen die iets te verliezen hebben.

Het populisme ziet 'de politiek' als een verontreinigd terrein dat hoognodig in één keer schoongemaakt moet worden, het liefst door een 'zakenkabinet' van sterke mannen. Directe democratie door volksraadplegingen verdient bij populistten de voorkeur boven de representatieve democratie, waarbij de afgevaardigden zonder last of ruggespraak hun beslissingen nemen.

Als populistten aan de macht komen, blijken ze net zo vatbaar voor corruptie en gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef als alle andere bewegingen die tot de macht doordringen. Het degeneratieproces gaat bij populistten evenwel ongewoon snel. Dat heeft te maken met hun gebrek aan ideologische coherentie en hun onbekendheid met de mores van de politiek. De

checks and balances van traditie, partijkader en het korset van regels en procedures die kenmerkend zijn voor gevestigde partijen, ontbreken bij populistische bewegingen. Een populist aan de macht is dan ook een kat in een vreemd pakhuis. Uiteindelijk gaat het populisten om perfectionering van de bestaande orde, erkenning van hun belangen en respect voor hun opvattingen (die naar hun stellige overtuiging door de natie als geheel worden onderschreven), naleving van de wet en bescherming tegen de boze buitenwereld. Het terugdringen van de bureaucratie en het verlagen van de belastingen zijn vaste onderdelen van de populistische politiek, die 'de staat' steevast voorstelt als de vijand van 'het volk'.⁴⁸

Populisme is niet per definitie antidemocratisch of reactionair. Meestal zoeken populisten aansluiting bij de waan van de dag. Die kan progressief zijn en democratisering van de samenleving bevorderen. In het Interbellum kwamen het fascisme en het nationaal-socialisme op, ideologieën die in hun politieke praktijk veel populistische elementen bevatten.

Het grote verschil tussen fascisme en 'zuiver' populisme is dat het fascisme geweld cultiveert, ongelijkheid verheerlijkt, godsdienst verwerpt en absolute gehoorzaamheid aan de leider verlangt. De term fascisme is dan ook vooral van toepassing op politieke bewegingen tussen 1918 en 1945. Veel linkse activisten gebruikten in de jaren zeventig en tachtig het scheldwoord 'fascist' voor elke tegenstander die op hun weg kwam, een gebruik dat tot hyperinflatie van het begrip heeft geleid. Fascisme is repressief en revolutionair, populisme is geen van beide.

Kort samengevat: de essentie van elke populistische beweging is de exploitatie van het wantrouwen van het zich buitengesloten voelende 'gewone' volk tegenover de politieke elite. Uit dit anti-establishmentkarakter vloeien de andere kenmerken voort. Dit is de populistische logica.

De aantrekkingskracht van het populisme bestaat voor een groot deel uit zijn antipolitieke uitstraling. Wanneer de populistische spelbrekers plotseling aan het bestuurlijke spel gaan deelnemen, raken ze van hun achterban vervreemd. Die begrijpt immers niet waarom bestuurders compromissen moeten sluiten en waarom de eisen van de beweging niet onmiddellijk kunnen worden gerealiseerd. De beweging sterft af, meestal in onderlinge ruzie omdat de obsessie met samenzweringen als het ware naar binnen slaat. De 'officiële' politieke partijen nemen ten slotte in afgezwakte vorm de programmapunten van de beweging over.

De Leefbaren en de fortuynisten kunnen worden getypeerd als populistische kiesbewegingen. De persoonlijkheden van de voormannen, die een samenzwering met hun aanhang tegen de gevestigde orde cultiveerden, zijn belangrijker dan het programma. De lijsten zijn bedoeld voor één of twee verkiezingen en de leiders profileren zich als apolitieke *turn around managers* op interimbasis. Zo trad Jan Nagel na zijn verkiezingsnederlaag van 6 maart 2002 af als wethouder van Hilversum. Henk Westbroek trok zich in de zomer van 2002 terug als fractievoorzitter van Leefbaar Utrecht. Pim Fortuyn kondigde aan niet meer dan één dag per week voor de Rotterdamse politiek beschikbaar te zijn. Hij liet de onderhandelingen over de samenstelling van het Rotterdamse college aan anderen over.

Het doel van de Leefbaarlijsten en van de Lijst Pim Fortuyn was niet zozeer het verschaffen van een bloeiend verenigingsleven aan de leden, maar het winnen van verkiezingen om lokale en nationale misstanden te lijf te kunnen gaan. Als in één, hooguit twee politieke termijnen de stal was uitgemest, konden de volkstribunen weer gaan genieten van het echte leven, zo lieten Westbroek en Fortuyn herhaaldelijk weten. Want politiek was een corvee, geen levensvervulling. Vandaar dat het begrip kiesbeweging een betere omschrijving voor de Leefbaren en fortuynisten is dan de term politieke partij.

Kansen voor politieke ondernemers

Dat er sinds de jaren tachtig politieke ruimte is voor postmateriële, populistische partijen die zich afzetten tegen de 'oude politiek', wil nog niet zeggen dat die ruimte ook wordt benut. Het succes van populistische bewegingen is afhankelijk van diverse factoren.

In landen als Duitsland en Groot-Brittannië is het kiesstelsel met kiesdrempels en districten sterk in het nadeel van nieuwe, vaak regionaal gebonden partijen. In een stelsel met evenredige vertegenwoordiging en coalitiepolitiek, zoals in Nederland, is het veel gemakkelijker door te dringen tot vertegenwoordigende organen en zelfs tot het centrum van de macht.

De reputatie van de andere politieke partijen is een tweede variabele. Populisten profiteren van in diskrediet geraakte politieke systemen, zoals die van België, Oostenrijk en Italië. Het wantrouwen van de kiezer ten aanzien van 'zakkenvullers die alleen aan zichzelf denken' is een belangrijke voe-

dingsbodem voor populisten. Haider won in 1990 de verkiezingen in Oostenrijk als kampioen van de democratie tegen het cliëntelisme van de tot op de draad versleten coalitie van sociaal-democraten en christen-democraten.

Een derde variabele is het (gebrek aan) profiel van de gevestigde partijen. Het gedepoliteerde consensuskarakter van de politieke cultuur in landen als het 'paarse' Nederland of België biedt ruimte voor het politiseren van kwesties als milieu, zeggenschap, orde en veiligheid en migratie. Het percentage van migranten is overigens op zichzelf geen indicatie voor succesvolle etnocentrische politiek. In Noorwegen kwam in de jaren negentig maar 3 procent van de bevolking dagelijks in aanraking met migranten, die sterk in Oslo zijn geconcentreerd. Toch was de steun voor de etnocentrische Vooruitgangspartij gelijkmatig over het hele land verdeeld. Hetzelfde gold voor Denemarken. De verdubbeling van de percentages niet-westerse migranten in Noorwegen en Denemarken van 3 naar 6 procent tussen 1987 en 1997 had wél politiek effect: de kwesties van asielbeleid en gezinshereniging kwamen steeds hoger op de politieke agenda.⁴⁹

Interessant is dat zowel de Deense als de Noorse Vooruitgangspartijen in 1972 en 1973 werden opgericht als anti-belastingpartijen. Zij profiteerden in 1973 enorm van de weerzin onder de bevolking tegen het toetreden tot de Europese Gemeenschap (de Deense populistten haalden 15,9 procent en de Noorse 5 procent bij verkiezingen in 1973).

De Scandinavische partijen waren aanvankelijk populistische centrumpartijen: gematigd, niet nationalistisch, voor directe democratie en tegen het establishment. Pas in 1990 hanteerde de Deense Vooruitgangspartij de leus: 'Maak van Denemarken een moslimvrije zone'. Dat deed zij om zichzelf nieuw leven in te blazen, maar de beter opgeleide kiezers keerden zich van de Vooruitgangspartij af. De oprichter van de Deense partij, de politieke ondernemer Mogens Glistrup, kwam wegens belastingontduiking in de gevangenis, daarmee de weg vrijmakend voor Pia Kjaersgaard. Deze begon na interne ruzie in 1995 een nieuwe partij, de Deense Volkspartij, die in 1998 7,4 procent van de stemmen haalde. De Vooruitgangspartij haalde met Kirsten Jacobsen 2,4 procent.

Zowel de Noorse als de Zweedse kiezers van de Vooruitgangspartijen waren verreweg het meest wantrouwend jegens het politieke bedrijf. Ze waren ook de meest uitgesproken tegenstanders van het toelaten van migranten en voorstanders van het bezuinigen op ontwikkelingshulp.⁵⁰

De Centrum-Democraten

De populistische partijen in West-Europa hebben dus wisselend succes gehad. Dat wijst erop dat sociaal-culturele factoren als klassepositie, religie en woonsituatie, of het percentage migranten, niet doorslaggevend zijn. De politieke situatie bepaalt in elk land afzonderlijk of de vraag naar en het aanbod van etnocentrische politiek op de politieke markt bij elkaar komen.

In Nederland hebben de Centrum-Democraten van Hans Janmaat weliswaar het parlement gehaald (in 1994 met een maximum van 3 zetels), maar ze zijn nooit doorgebroken. Het programma van de CD in 1994 bevatte tien hoofdpunten, waarvan er zes te maken hadden met de verhouding tussen Nederlanders en migranten (de overige vier waren: invoering van de doodstraf, een schoner milieu, verlaging van de kosten van levensonderhoud en van de benzineprijs).

Nederland was volgens de CD géén immigratieland. Asielzoekers moesten in arbeidskampen worden ondergebracht. De grenzen moesten beter worden bewaakt. Discriminatie van Nederlanders moest worden gestopt, evenals de vernietiging van de Nederlandse cultuur. Nederlandse producten dienden te worden beschermd.

De kiezers van de Centruumpartij (de voorganger van de CD) waren in 1983 in twee groepen te verdelen: 'slachtoffers van de maatschappij' en ultra-conservatieven. De kiezers van de Centrum-Democraten van 1993 beschouwden zichzelf veel minder als 'slachtoffers van de maatschappij' (hun gemiddelde inkomen was ook hoger, hoewel lager dan het landelijk gemiddelde).

Waaruit is het gebrek aan succes van de Centrum-Democraten te verklaren? De politicologen Cas Mudde en Joop van Holsteyn wijzen erop dat in het Nederland van de jaren negentig zo'n 20 procent van de kiezers zeer wantrouwend jegens de politiek was. Vergeleken met België (57 procent) en Frankrijk (55 procent) was het percentage Nederlanders dat in 1994 vond dat er te veel asielzoekers waren, niet veel lager (47 procent). In datzelfde jaar zagen de Nederlanders immigratie en etnische minderheden als het grootste politieke probleem.

Dat de VVD in 1994 profiteerde van Bolkesteins opmerkingen over de kwestie van de asielzoekers, achten Mudde en Van Holsteyn onwaarschijnlijk, want die opmerkingen maakten weinig indruk op VVD-stemmers. Voor

sommigen waren Bolkesteins uitlatingen juist een reden op een andere partij te stemmen.

De verklaring moet dan ook luiden dat een 'politieke ondernemer' van het kaliber Dewinter of Le Pen beter zou hebben gescoord dan Janmaat en zijn door onderlinge ruzies geteisterde clubje. Bijkomend nadeel voor de CD was volgens Mudde en Van Holsteyn het ontbreken van een nationalistische subcultuur, die in België en Frankrijk wél bestaat en daar als bedding fungeert voor ethnocentrische politiek. Ten slotte speelden in Nederland vóór het jaar 2000 kwesties als de nationale identiteit of bedreiging van het Nederlandse erfgoed, vanaf 1993 aan de orde gesteld door Pim Fortuyn in zijn toen nog slechtverkopende boeken, geen rol in het politieke discours.⁵¹

Dat er in Nederland ruimte voor buitenstaanders bestond, was geenszins een gewaagde observatie.⁵² Het kunnen benutten van die ruimte was een kwestie van politiek ondernemerschap en van gebruik maken van de specifieke politieke omstandigheden. De veronderstelling luidt dat er ook in ons land gaten in de electorale markt waren ontstaan waarin populistische ondernemers zouden kunnen springen. Mensen als Hans Janmaat ontbrak het aan het noodzakelijke charisma, kennis van de media en financiële middelen. Mediaprofessionals en ervaren provocateurs als Nagel, Westbroek, Van Kooten en Fortuyn waren heel wat meer gekwalificeerd voor een rol als volkstribuun. Hun bewegingen waren niet afhankelijk van overheidssubsidie, want ze beschikten over vermogende medestanders. Ze gebruikten onbeschaamd hun positie in de media om zich politiek te profileren. Hun motivatie voor een politiek avontuur was groot: ze wilden rekeningen vereffenen met de gevestigde orde.

Het Hollands populisme was een tweetrapsraket, waarbij de Leefbaren op lokaal niveau als lanceerbasis voor Pim Fortuyn zouden fungeren. In de volgende twee beschrijvende hoofdstukken worden de Leefbaren en Fortuyn geportretteerd.

III De Leefbaren

Met pijn in het hart moest Jan Nagel in 1993 na 36 jaar zijn lidmaatschap van de Partij van de Arbeid opzeggen. Op het congres van 1965 was de toen vijftientigjarige Nagel gekozen tot lid van het partijbestuur. Hij was daarmee de jongste bestuurder die de partij ooit had gehad. De oudste was niemand minder dan erelid en oud-premier Willem Drees (79), die volgens Nagel 'in volle heftigheid' aan de discussies in het bestuur deelnam.⁵³

Nagel was een jaar later de eerste Nieuw Linkser in het bestuur. Op 6 september 1966 publiceerde hij de brochure *Ha, die PvdA*, waarin hij pleitte voor een gekozen burgemeester, het heffen van belastingen op de inkomsten van de vorstin, het treffen van een overgangsregeling naar de republiek en het verwijderen van het fascistische Portugal uit de NAVO (zij eruit of wij eruit!). *De Volkskrant* reageerde welwillend in haar commentaar: 'Het is een rebels geschrift, een steen in de vijver. En niet enkel in de socialistische vijver. Nagel gaat er terecht van uit dat ons partijstelsel een crisis doormaakt en aan vernieuwing toe is. Ook heeft hij beslist gelijk als hij vaststelt, dat de politiek nog veel te weinig op de jongeren is afgestemd.'⁵⁴

Nagel bleef dertig jaar lang actief in de PvdA. Hij was langdurig partijbestuurslid en bracht het als vrijetijdspoliticus tot lid van de Eerste Kamer. Voor de VARA maakte hij veelbesproken programma's als het politiek café In de Rooie Haan. Nagel was in 2000 nog eindredacteur van het tv-programma *Het Zwarte Schaap*, waarin een Bekende Nederlander (van Willem Aantjes tot Theo van Gogh) de kans kreeg zijn slechte reputatie op te vijzelen in een debat met voor- en tegenstanders.

In 1993 liet Nagel zich door schaakvriend Ton Roeten (ex-CDA) overhalen in Hilversum een lokale partij op te richten. Hilversum was als gevolg van financieel wanbeleid de duurste gemeente van Nederland, de verkeerschaos in de omroepstad was ongekend en de verloedering sloeg toe in de eens zo mooie tuinstad, meenden de schakers. Nagel sloeg een aanbod van zijn eigen partij zich voor de gemeenteraad kandidaat te stellen af en stelde zich beschikbaar voor de nieuwe formatie Leefbaar Hilversum. Aan voorzitter Felix Rottenberg van de PvdA schreef Nagel dat hij landelijk graag lid wens- te te blijven, maar plaatselijk voor een andere lijst had gekozen. Volgens de

reglementen van de PvdA was dat niet mogelijk, temeer daar de PvdA zelf meedeed in Hilversum. Nagel legde zich daar noodgedwongen bij neer en zou herhaaldelijk pleiten voor de mogelijkheid landelijk en plaatselijk lid te zijn van verschillende politieke groeperingen.⁵⁵

Na een harde verkiezingsstrijd won Leefbaar Hilversum met 20 procent van de stemmen en acht zetels de verkiezingen. De inschakeling van bekende Hilversummers als Willem van Kooten (ooit begonnen als Veronica's diskjockey Joost den Draaier) en schaker/tv-maker Hans Böhm had daarbij zeker geholpen. Onmiddellijk verklaarden de gevestigde partijen dat Leefbaar Hilversum niet in het college van burgemeester en wethouders mocht komen. Vier jaar lang profileerden Nagel en zijn kompanen zich in de oppositie met onderwerpen als de aanleg van een tunnel van het Mediapark naar rijksweg A1, het gemanipuleer met burgemeesterskandidaten door politiek Den Haag en het afkeuren van de gemeentebegroting door de provincie Noord-Holland wegens een gat van 56 miljoen gulden – ondanks een verhoging van de woonlasten met 10 procent.

Leefbaar Hilversum, met Nagel als lijsttrekker, vergaarde 14 zetels (35 procent van de stemmen) bij de raadsverkiezingen van 4 maart 1998 en verpletterde de concurrentie (PvdA en VVD, elk 6 zetels; CDA en GroenLinks, elk 4 zetels). Het dagblad *De Gooi- en Eemlander* schreef in zijn commentaar dat 'Nagel en de zijnen op papier nog wel buiten het college kunnen worden gehouden. Maar dat zou een ongehoorde miskening van de verkiezingsuitspraak zijn.'⁵⁶

Ook Leefbaar Oegstgeest bleef bij de verkiezingen van 1998 de grootste partij, maar de aandacht ging vooral uit naar Leefbaar Utrecht. LU was opgericht door Henk Westbroek naar het model van VARA-collega Nagel. De nieuwe partij haalde in één klap 9 zetels, evenveel als GroenLinks en de PvdA. Net als in Hilversum was dit succes in de verste verte niet voorspeld. Nagels 'goede vriend', de opiniepeiler Maurice de Hond, concludeerde uit deze uitslagen dat zijn collega's de fout maken de kiezers die nog geen keus hadden gemaakt (zo'n veertig procent) naar rato over de gevestigde partijen te verdelen. Hierdoor ontstond een onderschatting van de lokale partijen en andere nieuwkomers.⁵⁷

Ook in Utrecht had het recept van Nagel – veel stennis maken in de lokale pers met behulp van Bekende Stadsgenoten en je profileren als beweging tegen het plaatselijke regentendom – gewerkt. Een bekende lijsttrekker, zanger en radiomaker Henk Westbroek, en een even bekende lijstduwer, schrij-

ver Ronald Giphart, zetten zich af tegen de introverte coalitiepolitiek van de gevestigde partijen. Zij politiseerden lokale knelpunten als de inrichting van het stadscentrum (Hoog Catharijne), de overlast van junks en dealers en de aanleg van een busbaan dwars door de stad. Op 8 november 2000 won Leefbaar Utrecht de tussentijdse verkiezingen die nodig waren vanwege de annexatie van de gemeente Vleuten-De Meern, met 14 zetels (28,5 procent). GroenLinks werd tweede met 8 zetels, de PvdA derde met 7 zetels. Leefbaar Utrecht verklaarde zich een dag later tegen herbenoeming van burgemeester Brouwer (PvdA). De partij pleitte voor een open sollicitatie en droeg Westbroek voor als kandidaat. Deze actie leverde niets op, maar LU realiseerde wel het beloofde referendum over de herinrichting van Hoog Catharijne en het stationsgebied. De partij rondde de collegebesprekingen met succes af en leverde drie wethouders.

Het percentage stemmen op lokale lijsten steeg tussen 1990 en 1998 spectaculair. De lokale confessionele groeperingen gingen van 2,5 procent naar 3,5 procent, de lokale progressieven van 2,1 naar 2,6 procent en de lokale onafhankelijke groeperingen van 12,9 naar 18,3 procent. Op provinciaal niveau steeg het percentage 'overigen' van 2,6 naar 4,6 procent (exclusief de ouderenpartijen, die bij de Statenverkiezingen van 1995 5,1 en in 1999 1,5 procent scoorden).⁵⁸

Het succes van de Leefbaren duidde op mogelijkheden voor politieke ondernemers buiten de gevestigde partijen om gaten in de politieke markt te exploiteren. De mannen van Leefbaar Hilversum en Leefbaar Utrecht waren professionals in het bespelen van het volk via radio en televisie. Vanwege hun zakelijke achtergrond waren ze zich bovendien bewust van de franchisemogelijkheden van het merk Leefbaar. Het etiket riep positieve associaties op (menselijke maat, natuurbehoud, saamhorigheid, prettige omgangsvormen), maar was tegelijkertijd zo algemeen dat linkse noch rechtse kiezers werden afgestoten.

De gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 bevestigden deze veronderstellingen. Leefbaar Amsterdam, dat geen aansprekende lijsttrekker had, scoorde slechts 5,1 procent (2 zetels). Leefbaar Rotterdam haalde met lijsttrekker Pim Fortuyn niet minder dan 37,4 procent van de stemmen (17 zetels), ten koste van PvdA (van 15 naar 11 zetels) en VVD (van 9 naar 4 zetels).

Leefbaar Den Haag kwam niet verder dan 8,1 procent (4 zetels), maar het enfant terrible Ad Pastoor (een bekende VVD-dissident) werd met Leefbaar Eindhoven – met 19,2 procent van de stemmen – de grootste partij. Pastoor

moest niets van Pim Fortuyn hebben. Hij was in 1994 fractievoorzitter in de raad voor de vvd, maar ging in 1996 als eenmansfractie verder. Hij noemde zijn partij, waarop Bekende Eindhovenaren stonden (onder wie de grootvader van zwemkampioen Pieter van den Hoogenband), alleen maar Leefbaar Eindhoven omdat de naam Leefbaar het in andere steden zo goed deed. Pastoor verklaarde landelijk de vvd trouw te blijven.⁵⁹

Leefbaar Oegstgeest consolideerde haar 6 zetels, maar Leefbaar Hilversum zakte van 14 naar 9 zetels (beide partijen bleven de grootste). Op een enkele uitzondering (Schiedam, Landgraaf) na kwamen de Leefbaren in elke gemeente waar ze meededen in de raad. Ze werden de grootste partij in Almere, Nieuwegein, Haarlemmermeer, Purmerend, Krimpen aan den IJssel en Ridderkerk, en de tweede partij in Apeldoorn, Haarlem, Tynaarlo, Dronten, Maarssen, Zeist, Sliedrecht en Delft (waar zich achter het label Leefbaar vooral sp'ers bevonden).⁶⁰

De Leefbaren waren de grote winnaars van de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002. De lokale confessionele partijen scoorden 1,6 procent, de lokale progressieven 2,8 procent en de lokale onafhankelijken (het CBS splitst niet uit naar het etiket Leefbaar) 25 procent. Deze categorie was daarmee de grootste, het cda volgt op 20,5 procent, de PvdA op 16 procent en de vvd 15,8 procent. GroenLinks behaalde op 6 maart 6,1 van de stemmen, D66 4,2 en de sp 2,8.

Het cda leverde 473 wethouders. De lokale lijsten (inclusief de Leefbaren) leverden 463 wethouders. De weg naar het college bleek dus voor de Leefbaren goed begaanbaar, al was er sprake van ondervertegenwoordiging.⁶¹

De stormloop van de Leefbaren tegen de gevestigde partijen werd vooral met succes bekroond als de lijsttrekker een plaatselijke held was. Niet zelden stond die held bekend als provocateur met een groot gevoel voor publiciteit (Nagel, Westbroek, Fortuyn, Pastoor). Als de programma's al een gemeenschappelijke noemer hadden, dan was het democratisering door gekozen burgemeesters, referenda, wijkraden en maximale openbaarheid.

Op het moment van de doorbraak van de Leefbaren bij de gemeenteraadsverkiezingen was Leefbaar Nederland zijn boegbeeld Fortuyn al kwijtgeraakt. In de peiling van het NIPO in de tweede week van maart 2002 stond LN op 6 Kamerzetels. De Lijst Pim Fortuyn stond op 29, net als het cda. De PvdA, de grote verliezer van de gemeenteraadsverkiezingen, stond op 30 Kamerzetels, de vvd op 25, D66 op 6, de sp op 7 en GroenLinks op 14.⁶²

'Nu nog landelijk!'

De beweging van de Leefbaren is een netwerk van autonome lokale partijen. Het kader van die partijen is samengesteld uit mensen van uiteenlopende herkomst, van vvd tot en met sp (Centrum-Democraten en andere rechts-extremisten werden geweerd). De Leefbaren vertonen belangrijke kenmerken van het populisme. Ze pretenderen 'het volk' beter te vertegenwoordigen dan de gevestigde partijen dat doen. Ze willen de verziekte politieke atmosfeer zuiveren door de stem van het volk in de raadszaal ongedempt te laten klinken. De charismatische leiders zien zichzelf als vertolkers van het miskende volk. Personen zijn belangrijker dan de partijprogramma's. Die leiders presenteren zich als buitenstaanders die een hekel hebben aan het smoezelige politieke handwerk in de 'achterkamertjes'.

Dat populistische karakter gold ook Leefbaar Nederland, een initiatief van radiomaker Willem van Kooten, Jan Nagel en Henk Westbroek. In zijn memoires presenteerde Jan Nagel de oprichting van de partij als een uit de hand gelopen grap. Elke keer als Nagel Willem van Kooten tegenkwam, riep deze: 'Nu nog landelijk!' Nagel hield de boot steeds af.

Maar de dag na de Provinciale-Statenvierkiezingen van 3 maart 1999 wond Nagel zich enorm op over de arrogantie van de verliezende partijen, die in Zeeland de nieuwkomer buitensloten bij het vormen van het college van Gedeputeerde Staten. De Partij voor Zeeland had uit het niets vier zetels in de Staten behaald. Nagel: 'De verliezende partijen wordt om commentaar gevraagd en hun conclusie is roerend eensluidend: de uitslag maakt het mogelijk dat de huidige coalitie doorgaat, aan de nieuwkomer hebben ze geen boodschap. Ik voel mijn bloeddruk stijgen bij zoveel arrogantie, ook in Zeeland maakt het kennelijk niet veel uit wat de kiezers vinden.'⁶³

Nagel sprak dezelfde donderdag Henk Westbroek na afloop van diens radio-uitzending *Denk aan Henk*. 'We zijn het er spoedig over eens, we moeten ze maar eens flink schrik aanjagen door te dreigen met de oprichting van een landelijke partij.' Westbroek zou zondag 7 maart aanwezig zijn op het lustrumfeest van Leefbaar Hilversum. Nagel werd de dag ervoor gebeld door de redactie van het *PvdA-Vlugschrift* dat elke zaterdag via de fax of internet naar de abonnees en de media werd verspreid. Nagel vertelde de redacteur over zijn woede naar aanleiding van de Zeeuwse arrogantie en uitte zijn dreigement. Op zondagochtend meldde het *PvdA-Vlugschrift* met een vette kop: 'Leefbaar Nederland in oprichting'. Opinipeiler Maurice de Hond, om

commentaar gevraagd, stelde: 'Veel ruimte voor nieuwe politieke partij.'⁶⁴

Toen Nagel en Westbroek om één uur Grand Café Gooiland in Hilversum betraden, wisten ze niet wat ze zagen. Vier cameraploegen, fotografen, radioverslaggevers en diverse krantenjournalisten hadden na lezing van het *Vlugschrift* onmiddellijk koers gezet naar Gooiland. Westbroek en Nagel konden niet meer terug, al onderstreepten ze dat ze niet namens hun partij, maar op persoonlijke titel spraken.

Nagel: 'Het gaat om een volstrekt nieuwe landelijke partij en niet om het bundelen van al bestaande partijen. Wij willen alleen individuele leden die het met ons eens zijn dat de landelijke partijen het in de gemeenteraad maar om één ding gaat: de macht en de baantjes. Ook om die reden is Nederland het enige land in Europa dat geen gekozen burgemeester heeft. Wij wijzen erop dat de lokale partijen bij elkaar opgeteld meer raadszetels en kiezers hebben dan de meeste landelijke partijen, maar omdat die hardnekkig blijven weigeren het dubbellidmaatschap in te voeren, kunnen vele lokale politici niet op andere niveaus meepraten en meedenken. Leden van landelijke partijen die actief worden in de lokale partijen worden nog steeds geroyeerd. Alleen partijen die uit de Middeleeuwen komen, geloven dat deze aderlatingen gezond zijn.'⁶⁵

Er kwam een lawine van publiciteit over Nagel en Westbroek heen. Het regende aanmeldingen voor de nieuwe partij, die nog niet eens was opgericht. Dat gebeurde op 25 maart 1999. Nagel, Westbroek, Van Kooten 'de aanstichter, de uitlokker – hij mag zijn plek in het bestuur niet ontlopen', Broos Schnetz, voorzitter van Leefbaar Utrecht en Ton Luiting, secretaris van Leefbaar Hilversum, meldden zich bij de notaris. Net op tijd, herinnerde Nagel zich, want een aantal Groenen bleek al enige tijd plannen te hebben de naam Leefbaar Nederland te claimen.⁶⁶

Lange tijd hoorde de buitenwereld niets van de nieuwe partij. Het oprichtingscongres werd uitgesteld tot 10 juni 2001. Op de website leefbaar-nederland.nl stond alleen een pamflet 'Leefbaar Nederland in de 21^e eeuw. Het moet anders en het kan anders! De volgende keer valt er weer echt iets te kiezen: tussen oud en nieuw.' De taal was opruiend: 'De oude politieke partijen zijn failliet. Het vertrouwen in de politiek is zoek (...) Als de kiezers bij gemeenteraadsverkiezingen duidelijk aangeven dat ze verandering willen, dan zorgen de oude traditionele (verliezende) partijen ervoor dat de winnende lokalen buiten de colleges worden gehouden.'⁶⁷

De centrale thema's van Leefbaar Nederland waren:

- de politiek weer dichterbij de kiezers terugbrengen
- de veiligheid van de mensen echt prioriteit geven
- inspelen op de moderne technologische ontwikkelingen van de nieuwe eeuw en daarin investeren
- een duidelijk sociaal en welzijnsbeleid
- behoud en uitbreiding van de natuur
- steun aan jonge mensen die als ondernemer aan hun toekomst werken.⁶⁸

Het pamflet telde 25 programmapunten, waarvan er veel ontleend waren aan het programma van D66. Typisch populistisch was, afgezien van de directe democratie, vooral de suggestie dat de meeste problemen simpel konden worden opgelost wanneer beter naar het volk zou worden geluisterd. Ook het wegsturen van een kwart van alle ambtenaren was populistisch, temeer daar LN tegelijkertijd privatiseringen wilde terugdraaien en wilde investeren in onderwijs en zorg. LN was geen rechtse partij, maar beschikte over een rotsvast geloof in de mogelijkheden tot vernieuwing van het politieke bestel.

Er zat geen financiële onderbouwing bij het 25-puntenplan. De verstrekte garantie dat de staatsschuld niet zou oplopen, zou Leefbaar Nederland met dit plan dan ook moeilijk hebben kunnen waarmaken. Over asielzoekers, migranten, inburgering of de multiculturele samenleving stond in het pamflet geen woord. Wat dat betreft werd door LN bewust niet geluisterd naar de stem des volks. Racisme en discriminatie dienden zelfs bestraft te worden met het ontnemen van het kiesrecht.⁶⁹

Voor onderhandelingen met andere partijen was het programma ongeschikt. Voorzitter Nagel was tegenstander van regeringsdeelname. Hij meende dat Leefbaar Nederland 'onvoldoende was uitgekristalliseerd, intern en extern, om kabinetsverantwoordelijkheid te kunnen dragen. Als Leefbaar Nederland na vier jaar een stevige electorale basis blijkt te hebben, kan regeringsdeelname een goede ontwikkeling zijn.'⁷⁰

De oprichters van Leefbaar Nederland wilden bij de verkiezingen van 15 mei 2002 ten minste 10 zetels halen. Zo niet, dan zouden zij aftreden (dat is ook gebeurd), want ze stelden zich niet tevreden met een marginale rol in de politiek. De bestuurders/zakenlieden Van Kooten, Westbroek en Schnetz financierden Leefbaar Nederland. Van Kooten stelde Kay van der Linde, die in New York betrokken was bij politieke campagnes, aan als campagnelei-

der. Vooral Willem van Kooten wilde van het begin af aan een mediagenieke, charismatische aanvoerder. Voorzitter Nagel kwam daarom in de ogen van zijn medebestuurders niet in aanmerking voor het lijsttrekkerschap.

Westbroek liet de beker aan zich voorbijgaan. Allerlei namen passeerden de revue: van Pieter Winsemius (oud-minister van milieu, VVD), via Hans Wijers (oud-minister van Economische Zaken, D66), tot Klaas Wilting (woordvoerder Amsterdamse politie). Het gesprek met Hans Wiegel, erelid van de VVD, liep stuk op de kwestie van de staatsrechtelijke vernieuwing, waar Wiegel niets in zag. Eduard Bomhoff, hoogleraar economie op Nijnerode, columnist van *NRC Handelsblad* en lid van de PvdA, werd door Nagel twee keer vergeefs benaderd.⁷¹

Met Pim Fortuyn, columnist van *Elsevier*, medewerker aan *Business Class* (van makelaar Harry Mens) en veelgevraagd spreker van Speakers Academy (van impresario Albert de Boij) voerde het bestuur van Leefbaar Nederland talloze gesprekken sinds het voorjaar van 2001. Niettemin kwam de aankondiging van Fortuyn dat hij de politiek in ging, desnoods met een eigen lijst, voor Leefbaar Nederland als een complete verrassing. Met deze manoeuvre zette Fortuyn de zaak op scherp. Het bestuur van Leefbaar Nederland moest kiezen of delen, want het had geen alternatief voor Fortuyn.

Alle bestuursleden waren het hardgrondig oneens met Fortuyns standpunten over asielzoekers, buitenlanders en islamieten. Zeker na de aanslagen van 11 september 2001 zaten zij in het geheel niet te wachten op een 'koude oorlog tegen de islam', die Fortuyn wilde voeren. Maar het bestuur koos eieren voor zijn geld. De stemmentrekker was belangrijker dan het programma, hetgeen het populistische karakter van de beweging onderstreepte. Leefbaar Nederland en Fortuyn gingen een verstandshuwelijk aan, waarbij de één de organisatie en de ander de electorale potentie inbracht. Tekenend voor het wankele vertrouwen in de goede afloop van de joint venture was dat bestuurslid Schnetz verlangde dat de afspraken met Fortuyn in een contract zouden worden vastgelegd.

Het bestuur calculeerde een afsplitsing van de linkervleugel van LN in. Nadat Fortuyn kandidaat-lijsttrekker van Leefbaar Nederland was geworden, bedankten zes leden. Er kwamen er vijfhonderd bij, zodat Leefbaar Nederland aan de vooravond van het verkiezingscongres van 25 november 2001 dertienhonderd leden had.⁷²

De beweging van de Leefbaren, culminerend in de spectaculaire stembusoverwinning van 6 maart 2002, maakte duidelijk dat het partijenbestel in Nederland bijzonder inbraakgevoelig was geworden. Tot de verbeelding sprekende volkstribunen joegen in het hele land vertegenwoordigers van de gevestigde partijen in de gordijnen. Zij wisten het verambtelijkte lokale bestuur te politiseren en de verantwoordelijke bestuurders in gebreke te stellen.

De populisten van de Leefbaarbeweging werden – anders dan hun buitenlandse geestverwanten – snel opgenomen in het lokale politieke bestuur. Dat was een effectieve strategie van de gevestigde partijen, want de Leefbaren voelden zich, als buitenstaanders en nieuwkomers, over het algemeen op het kussen niet op hun gemak. Het Hollandse populisme is, zowel in zijn progressieve als in zijn fortuynistische pendant, primair een protestbeweging tegen de bestaande orde.

De beweging voldoet in hoge mate aan de karakteristiek die in het vorige hoofdstuk is gegeven. De Leefbaren achtten de tegenstelling tussen links en rechts achterhaald. De kopstukken van de beweging, Jan Nagel en Henk Westbroek, waren als de dood voor rechts versleten te worden. Ze waren tientallen jaren trouwe PvdA-leden geweest en fungeerden nog steeds als boegbeelden van de rode omroepvereniging, de VARA. Vanwege de nadruk op democratisering van het staatkundig bestel is de beweging als progressief te kenschetsen. Van ethnocentrisme wilden de meeste Leefbaren niets weten, de partij negeerde bewust bij het electoraat levende, ethnocentrische opvattingen over moslims, asielzoekers en migranten.

Leefbaar Nederland kwam, mede daardoor, aanvankelijk niet van de grond. Omdat LN er niet in slaagde een charismatische leider te engageren, ging het bestuur uiteindelijk met Pim Fortuyn in zee. Fortuyn had echter een heel eigen agenda, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken. Die agenda verschilde heel wezenlijk van die van de Leefbaar-kopstukken Nagel, Schnetz, Van Kooten en Westbroek. De conflictstof tussen de oorspronkelijke Leefbaren en Fortuyn zat in deze verbintenis ingebakken. Beide facties meenden de beweging naar hun hand te kunnen zetten. Voorzitter Nagel vertrouwde op zijn organisatorische kwaliteiten, kennis van de media en politieke ervaring. Lijsttrekker Fortuyn ontleende zijn vertrouwen aan zijn aansprekende programma en enthousiasmerende presentatie, die hij in zijn columns en spreekbeurten met succes op zijn publiek had getest.

IV Pim Fortuyn: de missie van een babyboomer

De performer, provocateur en politicus zonder partij Pim Fortuyn gaf, een half jaar voor zijn besluit de landelijke politiek in te gaan, in het tv-programma *Het Zwarte Schaap* een prachtig zelfportret. Deze uitzending bevatte in een notendop de persoonlijkheid, de ambities en het programma van het politieke eenmansorkest Pim Fortuyn, maar ook de verwarring en heftige verontwaardiging waarmee zijn getergde gesprekspartners op de ontwapenende provocateur plachten te reageren. De uitzending verried ten slotte onmiddellijk dat Fortuyn een geniale acteur en debater was, die het gesprek en zijn publiek met veel flair en (zelf)spot naar zijn hand kon zetten.

Na deze ouverture bevat dit hoofdstuk een biografische schets van de bezielde wetenschapper, ondernemer en spreker, die keer op keer de deur werd gewezen – en van de weeromstuit zichzelf begon te zien als een prins die was voorbestemd het land te redden van de ondergang. Het programma van Fortuyn was ondergeschikt aan deze persoonlijke missie. Hij wilde van alles worden: als jongetje paus, als student voorzitter van de studentenbond, burgemeester van Haarlem, presentator van een talkshow en minister-president. Hij ging de partijen langs: van CPN, via PvdA naar CDA en VVD. Zijn programma sloot perfect aan bij de waan van de dag; zijn helden waren Kennedy in de jaren zestig, Mao in de jaren zeventig, gevolgd door Joop den Uyl, Ruud Lubbers, Frits Bolkestein en uiteindelijk Silvio Berlusconi.

Consistent waren zijn ideeën niet, uitvoerbaar lang niet altijd. Maar als een rasechte populist had hij – net als zijn historische voorbeeld Joan Derk van der Capellen – een fijne neus voor onder de oppervlakte sluimerende maatschappelijke en politieke controversen. Uit een reconstructie van zijn opvattingen over migranten blijkt dat hij in 1992 nog links van PvdA-staatssecretaris Aad Kosto van asielbeleid stond. Pas in 1997 was Nederland wat Fortuyn betrof vol; zijn etnocentrische opvattingen heeft hij zich pas eigen gemaakt als columnist van *Elsevier*. Fortuyn had zich in dat stadium ontwikkeld tot een volksdribuun met een unieke stijl, maar toch passend in de Europese familie van populistische bewegingen.

'Koningin wil ik worden'

Op 2 februari 2001 zond de VARA een aflevering van *Het Zwarte Schaaap* uit, het tv-programma van eindredacteur Jan Nagel. Het schaaap was die avond Pim Fortuyn, gewezen professor in de arbeidsverhoudingen, columnist van *Elsevier*, spreker en vaste gast in het praatprogramma *Business Class* van Harry Mens. Het programma opende met korte stellingen van enkele bekenden van Fortuyn. De Wet van Pim werd geformuleerd door zijn studievriend Ton Kee: 'Waar Pim komt, komt ruzie.' Ex-collega aan de Rijksuniversiteit Groningen Jos van der Werf verklaarde: 'Als ik Pim zie, zie ik 54 jaar eenzaamheid. Pim heeft een weerzin tegen vreemdelingen, omdat hij zelf vreemdeling is.' Zijn vriend Roel in 't Veld, hoogleraar bestuurskunde, memoreerde de confronterende directheid van Fortuyns omgang met zijn intimi: 'Hij schrijft brieven aan mij met als eerste zin: "Lul, waarom verwaarloos je mij?" Pim heeft een grote behoefte aan liefde en dat bepaalt zijn maatschappelijk optreden.' José Smits, Tweede-Kamerlid voor de PvdA: 'Fortuyn is een aantal partijen langs geweest, CPN, PvdA, CDA. Als mensen verschillende partijen proberen, gaat het hen om zelfbevestiging, niet om de ideeën.' Journalist Willem Oltmans: 'Hij begint steeds over zijn homoseksualiteit. Dat is niet relevant en oninteressant. Als hij denkt dat Suriname weer een Nederlandse provincie moet worden, dan denk ik: laat de GGD maar komen, die man is gek.'

Presentatrice Inge Diepman: 'Meneer Fortuyn, waarom bewonderde u Joop den Uyl?'

Fortuyn: 'Net als Kennedy had hij charisma, begeestering, emotie. Integere emotie, niet gespeeld.'

Diepman: 'Den Uyl wees u de deur.'

Fortuyn: 'Dat had hij geweldig goed gezien, dat de PvdA niks voor mij was.'

Diepman: 'Net als Tineke Lodders, voorzitter van het CDA.'

Fortuyn: 'Laat ik die anekdote eens uit de doeken doen. In 1995 publiceerde ik het boek *De verweesde samenleving*. Het CDA was een partij in verwarring, na die enorme nederlaag in 1994. Ik werd uitgenodigd op een kaderbijeenkomst. Ik heb daar een rede gehouden waarin ik het CDA een programma aanreikte. Toen vroeg Tineke Lodders: wil je wat voor ons doen? Ik zei: ik wil wel voorzitter worden. Dan ga ik in de afdelingen campagne voeren voor mijn kandidatuur. Toen zei Lodders: u moet eerst maar

eens gaan folderen. Ik antwoordde: dat lijkt me mijn positie niet.'

Diepman: 'Wie van deze drie is uw politicus van het jaar 2000: Netelenbos, Borst of Kok?'

Fortuyn: 'Clinton. Nederland kent op dit ogenblik geen politici, het spijt me wel. Het is totaal vertechnocratiseerd. Politiek vereist natuurlijk wel dat je het vak kent, maar dat is niet genoeg. Iets moet daarboven zijn: visie, charisma, gevoel. Ik kan niemand aanwijzen die dat maar enigszins heeft.'

Diepman: 'Kok is heel populair.'

Fortuyn: 'Dat is heel jammer voor dit land.'

Diepman: 'Netelenbos?'

Fortuyn: 'Een onderwijzeres.'

Diepman: 'Borst?'

Fortuyn: 'Zes jaar daar gezeten, en dan nog weggkomen met zo'n verhaal van ja, ze hebben het me zo moeilijk gemaakt, onvoldoende geld gegeven. Het grote probleem in de collectieve sector is niet het geld, maar de manier van werken. Aanbodsgericht in plaats van vraaggericht. Dat moet je eerst veranderen, dan kijken of je geld nodig hebt.'

Bij wijze van intermezzo werden enkele fragmenten van debatten getoond waarin Fortuyn zijn tegenstanders tot razernij wist te brengen. In *Het Lagerhuis* schuimbekte Marcel van Dam tegen Fortuyn: 'U bent niet alleen een leugenaar, u bent een ophitser. Een populist die potentiële angsten bij het Nederlandse volk exploiteert om boekjes, waarin trouwens voor geen cent informatie staat, te verkopen. U bent een buitengewoon minderwaardig mens.'

Diepman: 'Roept u dergelijke reacties op?'

Fortuyn: 'Het was een afschuwelijke gebeurtenis. Zoals ik er in dit fragment uitzie, was anders dan ik het beleefd heb. Ik was woedend, ik kookte. Hij had het boek niet gelezen. Een heel vooropgezet gedoe om mij in de hoek te drukken van xenofobie en rassenhaat en noem het allemaal maar op. Het was geësceneerd. Of ik dat oproep? Als je een helder standpunt helder kunt formuleren en je kunt het ook nog goed over de bühne brengen, dat roept irritatie op.'

Ton Kee: 'Je bent een opportunist.'

Fortuyn: 'Een constante in mijn leven tot nu toe is dat ik gevoel heb voor: waar gaat het ongeveer naar toe. Die man is een opportunist, die ziet in dat je de bakens tijdig kunt verzetten, zo kun je 't zien. Maar dat is natuurlijk niet zo.'

Kee: 'Je bent geen goeie opportunist, want je bent niet in het centrum van de macht gekomen.'

Fortuyn: 'Omdat ik daar niet onder alle omstandigheden naar streef. Dat blijkt uit mijn boeken. Ik weet heel goed dat ik aan de zijlijn sta en ik weet heel goed hoe dat komt. Als ik niet aan de zijlijn wil staan, moet ik een prijs betalen die ik niet wil en niet kan betalen. In de huidige politiek fractievoorzitter zijn van de VVD of het CDA, wat maakt het uit, of minister: ik zou daar absoluut verkommeren. Ik vind dat een omgeving waar ik niet wil zijn.'

Roel in 't Veld: 'Op het moment dat hij, per ongeluk, in het centrum van de macht verzeild zou raken, zou hij er zich vol walging van afkeren.'

Fortuyn: 'Dat klopt!'

Diepman: 'Nederland is vol. Er moet een quotum komen.'

Fortuyn: 'Die grens moet dicht.'

José Smits: 'Je suggereert daar iets mee. Allemaal onder de noemer "Nederland is vol". Dan speel je een vies, provocerend spelletje.'

Fortuyn: 'Dat is niet het geval. Heel lang was het absoluut niet te bediscussiëren. In het land merk ik dat niet, hoor – ik heb een uitgebreide lezingenpraktijk, dus zo marginaal ben ik nou ook weer niet – dan hoor ik die mensen. Die mensen herkennen zich in de wijze waarop ik dat formuleer. Die realiseren zich dat we eens in de vijf jaar, door migratie en vervolg migratie, een stad van de omvang van Deventer aan het binnenhalen zijn. En, zeg ik dan, wij hebben in dit land niet de capaciteit om die mensen, met wie vaak wat is, in voldoende mate en in voldoende tempo, te integreren.'

Smits: 'Ik wil praten, maar dan wel zakelijk. Op partijbijeenkomsten horen we ook dat soort sentimenten. Maar voor wie is Nederland te vol? Wie stuur je weg en wie niet? Wie stuur je weg? Marokkanen? Turken? Homo's?'

Fortuyn: 'Wat mij betreft gaat die grens helemaal dicht, want er komen er nog genoeg illegaal binnen. Maar wat maken jullie nou klaar? Je maakt een nieuwe Vreemdelingenwet, op papier restrictief. Het eindstuk laat je weg, je maakt geen uitzettingsbeleid. Dat is toch volstrekt ongeloofwaardig? Ondanks je Koppelingswet laat je illegalen via lagere overheden deelnemen aan voorzieningen. Dan denk ik: laat het dan maar zitten, gooi de deur maar open.'

In 't Veld: 'Een kanttekening over het karakter van dit gesprek. Pim wisselt in één minuut drie rollen af. Intellectueel, columnist, politicus, gelovige, ideeënmachine. Vijf! Daar kan niemand tegen. Op het moment dat je

met Pim in de ene rol gaat debatteren, heeft hij al een andere rol, zodat je een ander debat moet voeren. Daar word je dus razend over. Om met Pim een zindelijke discussie te voeren, moet je een overeenkomst sluiten dat hij een tijdje één rol speelt. En hem daar aan houden, met een zweep. Alleen een terroristische bejegening van Pim leidt tot vriendschappelijke verhoudingen.'

Willem Oltmans: 'Columnisten hebben de neiging over alles wat los en vast zit te schrijven. Ik schrijf over zaken waar ik me al 46 jaar mee bezighoud: Indonesië, Zuid-Afrika, Suriname. Dat Suriname een provincie van Nederland moet worden, terwijl Nederland al vol is...'

Fortuyn: 'Juist daarom!'

Oltmans: 'Ja, dat zeiden de NSB'ers in de oorlog ook.'

Fortuyn: 'In 1982, na de Decembermoorden, had Lubbers gewoon een militaire inval moeten doen, en dan orde op zaken stellen.'

Oltmans: 'Dat is fascisme!'

Fortuyn: 'Geen fascisme. De helft van de Surinamers heeft met de voeten gestemd en woont nu in Nederland. Niet voor niks, dat komt door het cliëntelisme daar. Jij hebt geen oog voor het lijden van de bevolking daar.'

Diepman: 'Wat brengt de toekomst?'

Fortuyn: 'Wat de toekomst brengen moge, is in 's Heren hand. Daar ga ik niet over. Het klopt, er zit een eenzame kant aan die man. Je bent zoals je bent. Alle creativiteit komt uit frustratie, uit tegen grenzen aanlopen. Als ik honderd procent gelukkig was, zou ik een luilak zijn. Met m'n vriend op het strand wandelen, een beetje beleggen, dat kan ik ook.'

Diepman: 'Wat wilt u worden? Paus? President van de Verenigde Staten? Premier van Nederland?'

Fortuyn: 'Koningin. Dan kan ik in die mooie paleizen wonen en in de gouden koets rijden.'⁷³

Een geboren leider?

De republikein Fortuyn (geboren op 19 februari 1948 in Velsen) bleek dol op de oranje franje. In zijn autobiografie, geschreven ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag, lezen we: 'Ik ben een romantisch en religieus jongetje, hetgeen iets anders is dan een gelovig en godsdienstig jongetje, en ik ben dat nog steeds. Al die roomse verkleedpartijen en riten zijn aan mij welbesteed.'

Ik kan er geen genoeg van krijgen.⁷⁴ Na zich te hebben beklaagd over het 'kwezelbestuur van de pastoor' dat zijn moeder, actief in het Katholiek Vrouwengilde, dwars zat, geeft Fortuyn twee pagina's later een verslag van een optreden van de bisschoppen bij het honderdjarige bestaan van de parochiekerk. 'Ik kijk het allemaal aan met diep ontzag en wil later ook bisschop worden, of kardinaal, of beter nog, paus.'⁷⁵ Na zijn examen hbs B, in 1967, zwoer hij het katholieke geloof af.⁷⁶ Wel gaf hij, bij zijn installatie als lid van de gemeenteraad van Rotterdam in 2002, de voorkeur aan de eed 'Zo waarlijk helpe mij God Almachtig' boven het agnostische 'Dat belooft ik'. In zijn officiële curriculum vitae stond bij zijn levensbeschouwing: rooms-katholiek.⁷⁷

Fortuyn schreef Norbert Schmelzer, fractievoorzitter van de KVP, dat hij graag burgemeester wilde worden of de politiek in wilde gaan. Wat zou hij dan het beste kunnen gaan studeren? Schmelzer adviseerde te kiezen uit politicologie, sociologie of economie. Fortuyn koos sociologie. Hij ruilde na twee maanden de Universiteit van Amsterdam in voor de kleinschaliger Vrije Universiteit. Hij had een kamer boven de winkel van modekoning Edgar Vos, op de PC Hoofdstraat.⁷⁸

Fortuyn gaf hoog op over zijn eigen kwaliteiten. Hij noemde zichzelf 'bij tijden een briljante student' en 'een geboren leider en voorzitter'. Hij eiste een hoofdrol op in de studentenbeweging aan de VU. 'Mijn kleding, achtergrond en opvoeding maken mij van nature geschikt de contacten met de autoriteiten te onderhouden.'⁷⁹ Ton Kee relativeerde deze voorstelling van zaken. Volgens Kee, die zelf wel in de leiding van de Studentenraad Vrije Universiteit zat en vergaderingen van soms wel duizend studenten voorzat, was Fortuyn 'géén leider'. 'Hij stelde zich te autoritair op en dat pikten ze niet.' De bewering van Fortuyn dat hij 'verreweg de jongste' deelnemer was aan het kandidaatsexamen, dat hij mondeling in jacquet aflegde, klopte volgens Kee ook niet. 'Ik was anderhalf jaar jonger dan hij. Het was geen mondeling examen, maar een schriftelijk. Het werd niet in jacquet afgelegd.'⁸⁰

Dat Fortuyn zich opvallend kleepte, namelijk in driedelig grijs of blauw pak, wordt wel bevestigd door tijdgenoten. Zijn gezin van herkomst noemde hij met een eufemisme voor vermogend 'niet onbemiddeld', maar hij was de zoon van een handelsagent voor Enveloppenfabriek Vlaar in Krommenie⁸¹. Hij was de eerste in de familie die naar de universiteit ging. Zijn vader keek tegen hem op, in plaats van omgekeerd. 'Dat is dus afschuwelijk,' meende Fortuyn. 'Hetzelfde gold voor mijn oudste broer Marten. Die jon-

gen kon intellectueel absoluut niet tegen mij op; ik redeneerde hem altijd onder tafel. Hij compenseerde dat dan door mij bont en blauw te slaan.⁸² Hij ging niet op vakantie naar het buitenland, aan cultuur werd weinig gedaan. Fortuyn kreeg van zijn vader een ruime toelage van zeventienhonderd gulden per maand, exclusief kleding en boeken. 'Ik mocht mijn pakken kopen bij New England, tegenover de universiteitsbibliotheek. Drie kostuums per jaar. Dat betaalde mijn vader; alles gewoon op rekening.'⁸³

Hij studeerde snel af, in 1971. De reden daarvoor was dat de hoogleraren van de VU wraak wilden nemen op activistische studenten, door ze te schorsen, hun scripties af te keuren of te laten zakken voor het doctoraalexamen. Fortuyn had in 1993 diepgaande gesprekken met Jan Brands over zijn jaren in de studentenbeweging. 'Op de een of andere manier had ik in de gaten: "Dit alles duurt niet lang. En als het eenmaal over is pakken ze ons; ze gaan ons dit betaald zetten. Vóóordat het zover is, moet ik de buit binnen hebben." Nou, dat klopte precies (...) Ik denk altijd in termen van macht. Ik vraag me voortdurend af hoe macht werkt en ik weet dat de meeste mensen hun macht ook feitelijk gebruiken. Soms houd ik daar rekening mee, en soms interesseert me dat gewoon geen zak. Maar dan weet ik wél dat de ober langskomt met "wilt u even betalen".'

Sinds zijn betrokkenheid bij het studentenprotest is Fortuyn 'persoonlijk behoorlijk gegroeid'. Maar de kern is hetzelfde gebleven: 'een loner die zich niet encaanilleert met de gevestigde orde en geïnteresseerd is in verandering, in vitaliteit. Dat is wat mij beweegt.'

Fortuyn keert zich niet af van de gewone man, integendeel. 'Ik heb juist compassie met die mensen', vertrouwt hij Brands toe. 'Ik ken ze ook beter dan al die lui in Den Haag, dan zo'n Kok die daar maar wat staat te ouwehoeren. Hij weet niet waar hij het over heeft. Ik bemoei me met die mensen, ik vrij er ook mee. Ik ben dan wel een prins, maar ook een ordinaire man. Want wat is de essentie van het ordinaire? Dat is de onafhankelijkheid!'⁸⁴

Een zwoele nacht

De ontdekking van zijn homoseksualiteit dateerde Pim Fortuyn in 1970. Hij was toen 22. In zijn autobiografie *Babyboomers* uit 1998 lezen we: 'Op een zwoele nacht, vroeg in het late voorjaar, word ik met de kloten voor het blok geplaatst. Ik heb sedert enige tijd een min of meer vaste relatie met een

meisje van de zustervereniging van Thomas. We zijn naar een galabal in Delft geweest en laat weer teruggekeerd naar haar kamer op de Apollolaan. (...) Ze trekt een fles goede cognac open en ja, dan moet het gebeuren. Een grote angst bevangt mij: Nee, alsjeblieft, dit niet, en ik wring mij in allerlei bochten, tot en met het verhaaltje van dat het mooier is om dat voor ons huwelijk te bewaren aan toe. Mijn vriendin is diep teleurgesteld (...) en zegt: "Pim, weet je wat het is, ik geloof dat je geen hetero bent, maar een flikker." Ik sta even als aan de grond genageld en hoor mezelf daarna zachtjes zeggen: "Ik geloof dat je gelijk hebt." (...) Eindelijk is het kwartje gevallen en in de daarop volgende uren worden veel situaties in mijn leven die ik eerst niet begreep, helder.⁸⁵

De moeder van Fortuyn accepteerde zijn homoseksualiteit, zijn vader niet. Fortuyn was zeer open over zijn seksuele voorkeur. Hij mat zijn geaardheid breed uit in een interview ter gelegenheid van zijn aanstelling als wetenschappelijk medewerker sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, in 1972. Dat getuigde zeker van persoonlijke moed, maar Fortuyn zelf vond dat die bekentenis nog het gemakkelijkste was. Na zijn coming out had hij nog jaren nodig om zijn identiteit te ontwikkelen. Hij bracht zijn homoseksualiteit in verband met bindingsangst en eenzaamheid. 'Dat narcisme is bijna natuurlijk. Als homo word je verliefd op je eigen geslacht, in zekere zin op je eigen lichaam. Ondertussen kan dit natuurlijke narcisme de liefdevolle belangstelling voor de ander in de weg staan. Homo's zijn er meesters in slechts hún kant van de medaille in een relatie te zien en te beleven.'⁸⁶

Net als andere homoseksuelen van zijn generatie, ging Fortuyn in psychoanalyse. Op aanraden van hoogleraar psychiatrie Rudi van den Hoofdakker meldde Fortuyn zich bij dr. Rens Hoekstra. Deze waarschuwde hem dat hij zijn homoseksualiteit zou kunnen kwijtraken tijdens de analyse. Fortuyn antwoordde dat het hem niets kon schelen, als hij maar gelukkig zou worden. Dat laatste was te veel gevraagd, zijn homoseksualiteit bleef hij trouw, maar hij genas wel van zijn darmkolieken.

Fortuyn bleek manische met depressieve periodes af te wisselen. 'In de depressieve stemmingen houden mijn vrienden het meest van mij, ben ik niet bedreigend en zeer invoelend. Net als met het weer komt er dan weer een fase van bijna hyperactiviteit en dan ben ik vrolijk, daadkrachtig en actief, maar voor mijn omgeving veel minder te genieten. Dan eis ik de aandacht op, houd grote schoonmaak op allerhande terreinen, met name in

mijn emotionele huishouding. Dat vergt van mijn vriendenkring sterke knieën en veel gevoel van eigenwaarde ten opzichte van zichzelf en ten opzichte van mij. Ik heb dan ook niet veel vrienden, wel heel veel kennissen.'

Conclusie van Fortuyn: 'Hoe dan ook, het leven wordt in essentie alleen geleefd.'⁸⁷

Een lijdensweg

Pim Fortuyn doceerde marxistische sociologie; volgens eigen zeggen voorzag hij daarmee in 'een schreeuwende behoefte'⁸⁸. Hij wilde lid worden van de communistische partij, maar werd niet geaccepteerd. In 1973 werd Fortuyn lid van de PvdA. Hij beklagde zich over de 'stalinistische terreur', tussen 1973 en 1978 uitgeoefend door de Groninger Studentenbond (waarin leden van de CPN domineerden), maar hij stond op goede voet met de plaatselijke CPN-leider Fré Meis. Fortuyn was hecht bevriend met Ton Regtien, gewezen studentenleider en communist. Volgens Fortuyn dwong de CPN Regtien die vriendschap op te zeggen.⁸⁹

Met zijn promotor Ger Harmsen (ex-communist) had Fortuyn een zeer moeizame verhouding. Aanvankelijk zag hij in de historicus Harmsen, hoogleraar dialectische filosofie (marxisme), een 'beschermheer'. Maar dat viel tegen. 'Ik heb mijn Judas gevonden,' meldde Fortuyn, toen bleek dat Harmsen een eerste versie van zijn dissertatie over sociaal-economische politiek in Nederland tussen 1945 en 1949 naar de prullenbak verwees.

Harmsen was op zijn beurt slecht te spreken over Fortuyn, die zich te buiten ging aan 'linkse fraseologie' en eigenlijk niet in vaste dienst zou moeten worden aangenomen. Harmsen schreef in zijn autobiografie: 'Zijn onderwijs was me een doorn in het oog. Een uitgebreide literatuurlijst van 18 september 1972 geeft een indruk van de door hem opgegeven examenstof. Zeven teksten van Mao Tse Tung, familiair aangeduid als Mao, naast zes van Lenin: verder nauwelijks iets. De haren rezen me te berge. Hier had ik te maken met iemand die het historisch materialisme belachelijk ging maken.'⁹⁰

Harmsen gaf onder druk van vertegenwoordigers van de Groninger Studentenbond en de CPN, die bij hem thuis in De Knipe de zaak van Fortuyn kwamen bepleiten, zijn verzet tegen een vaste aanstelling op. 'Pim zat vol

tegenstrijdigheden,' herinnerde Harmsen zich. 'Hij kon uitermate bot en grof zijn, maar hij had ook aardige en vertederende kanten (...) Hij droeg veel bij tot de bloei van de vakgroep, haalde belangrijke geleerden naar Groningen, organiseerde symposia die landelijk de aandacht trokken, maar versnelde ook de ondergang ervan.'⁹¹

De totstandkoming van het proefschrift was voor beiden een lijdensweg. Harmsen: 'Pim was in eerste instantie niet echt wetenschappelijk geïnteresseerd: "Het gaat me om de eer, niet om de wetenschap," kreeg ik te horen. Het promotiediner hield hem meer bezig dan zijn dissertatie.'⁹² Pim Fortuyn promoveerde op 12 december 1980.

Ondernemer

In 1988 begon Fortuyn een nieuw leven. Zijn vakgroep was opgeheven na het vertrek van professor Harmsen. Fortuyn stemde in met beëindiging van zijn dienstverband (tegen een afkoopsom van zijn wachtgeldrechten van 180.000 gulden⁹³) met de Rijksuniversiteit Groningen en vestigde zich in Rotterdam als zelfstandig beleidsadviseur voor de publieke sector. Enkele maanden later was hij directeur van de ov-Studentenkaart bv, een kleine organisatie die met grote zakenpartners uit zowel de publieke als de private sector het openbaarvervoerbewijs voor studenten uit de grond moest stampen. Volgens bij dit project betrokkenen beleefde Fortuyn toen zijn finest hour. Hij inspireerde jonge mensen tot dag en nacht werken, nam de Nederlandse Spoorwegen, de Informatiseringsbank en het ministerie van Verkeer en Waterstaat in een houdgreep en etaleerde zijn analytisch vermogen, zijn koopmansgeest en vooral zijn bezieling. Maar ook hier vertoonde hij 'het nukkige gedrag van een prima ballerina', herinnerde Wim van Sluis, zijn toenmalige accountant en vriend, zich. In zijn vaart naar het bereiken van zijn doel was Pim vaak 'bikkelhard'. Van Sluis: 'Zijn manie om altijd volstrekt eerlijk te zijn, werkte vaak tegen hem. Zijn analyses en conclusies kwamen bedreigend over voor "de gevestigde orde". Zijn gevoel voor eigenwaarde en hang naar waardering maakten dat hij zich daartegen afzette.'⁹⁴

In 1989 zegde Fortuyn zijn lidmaatschap van de PvdA op. Partijleider Joop den Uyl had voor zijn dood in 1987 tegen hem gezegd: 'Pim, je past niet binnen de cultuur van deze partij. Ik zie heel goed je talenten, maar binnen deze club zal het nooit iets met je worden.'⁹⁵

Fortuyn realiseerde zich dat hij veel te lang lid was gebleven van een club die hem keer op keer had duidelijk gemaakt hem niet te willen. Hij was het hartgrondig oneens met de verkiezingsleuzen van 1989: 'Handen af van de WAO' en 'Herstel van de koppelingen', die hij 'uitermate hypocriet' noemde, omdat lijsttrekker Kok wel wist dat de eisen onhaalbaar en ook economisch schadelijk waren. Fortuyn meldde dat hij 'tientallen keren' door functionarissen van de PvdA is gedwarsboemd, omdat zij hem geen opdrachten zouden gunnen. In 1993 kreeg hij een variant op Den Uyls advies van zijn vriend de liberaal Henk Vonhoff: 'Pim, word geen lid van een andere politieke partij. Ga onafhankelijk verder, als interessante buitenstaander heb je veel meer invloed.' Fortuyn noemde dit 'het best denkbare advies', maar hij is korte tijd lid van de VVD geweest. De door hem bewonderde leider Frits Bolkestein zag echter niets in Fortuyn.⁹⁶

Tegenover interviewer Jan Brands boog Fortuyn in hetzelfde jaar 1993 Vonhoffs advies om tot een credo: 'Voortaan doe ik alleen nog maar dingen waarvoor ik kan staan. Het was *a hell of a job* om zover te komen. Eigenlijk is mijn hele leven een worstelpartij geweest, maar nu voel ik me een sterke, vitale man. Politici en bewindslieden betonen zich in mijn nabijheid doodsbenuwd. En dat is natuurlijk niet angst voor mijn macht, want wat heb ik te vertellen? Maar zij voelen: "Die man, daar heb ik geen greep op." Dat klopt, want daar heeft niemand greep op.'⁹⁷

De vitaliteit, de bezieling en de liefde voor het leven die Pim Fortuyn op zijn omgeving wist over te brengen, had hij van kindsbeen af. Fortuyn liet zich niet disciplineren. Hij ging met iedereen die op zijn weg kwam het gevecht aan om te kunnen zijn wie hij wilde zijn. De prijs die hij daarvoor moest betalen, was dat hij steeds werd buitengesloten. Hij wilde erbij horen, bij degenen die in zijn omgeving de dienst uitmaakten – maar wel op zijn voorwaarden. Dat is hem niet gelukt. Fortuyn werd steeds gepasseerd. Zo werd hij geen voorzitter van de Studentenraad Vrije Universiteit of het CDA, geen hoogleraar sociologie in Groningen, geen burgemeester van Haarlem en kreeg hij van de VARA geen talkshow. Zijn vrienden van de Socialistische Uitgeverij Nijmegen weigerden zijn boeken uit te geven.⁹⁸

Van de weeromstuit begon hij zichzelf te zien als niets minder dan een prins die was voorbestemd om het land te redden van de ondergang. Zijn levenslust verklaart misschien ook waarom de mensen, na zijn grote doorbraak in de politiek, van hem gingen houden. Zoals hij zelf was, constateert biograaf Jan Brands terecht, sprak hij de Nederlanders ook aan: als vitale,

creatieve burgers die zélf hun bijdrage moesten leveren om Nederland weer op de kaart te zetten. Dat was het grote verschil met de gevestigde politiek, de PvdA voorop, die de kiezers vooralsnog bleef zien als passieve objecten van staatszorg.⁹⁹

Het programma van Fortuyn

In 1992 verscheen bij uitgeverij Bruna van de hand van 'een zoon van het Volk van Nederland', Wilhelmus S.P. Fortuyn, het pamflet *Aan het Volk van Nederland*. De titel was ontleend aan het beroemde historische voorbeeld van Joan Derk baron van der Capellen tot den Pol, die in de nacht van 25 op 26 september 1781 zijn patriotse programma liet verspreiden in alle grote steden van de Republiek. Het anonieme pamflet (pas in 1886 werd Van der Capellen geïdentificeerd als de voornaamste schrijver en in 1903 als enige schrijver¹⁰⁰) was een felle aanklacht tegen de persoon van stadhouder Willem v. Het is niet bekend of Fortuyn de omschrijving heeft gelezen die de Britse historicus Simon Schama gaf van zijn grote voorbeeld. Het zou een feest der herkenning geweest zijn:

'Van der Capellen was een politicus zonder partij – een stier die de kudde was ontsnapt. Hij had, zoals elke geboren demagoog, een neus voor gesodemieter. Hij buitte de problemen waarmee de Republiek in de jaren 1770 mee kampte, met verve uit. Van der Capellen was geen opportunist, maar een egoïst. Er zat iets in zijn bezeten en onmatige karakter dat hem verleidde tot politieke provocatie, ja, zelfs martelaarschap.'¹⁰¹

Het was Van der Capellen niet gegeven zijn volk uit de slavernij naar de vrijheid te leiden, hij stierf in 1784 op 43-jarige leeftijd. Maar zijn pamflet werd een overdonderend succes bij wat Van der Capellen als zijn achterban zag: de derde stand van kleine handelaren, boeren, ambachtslieden, kooplui, winkeliers, die zichzelf zou gaan omschrijven als 'de burgerij'. Van der Capellen riep zijn landgenoten op zelf het heft in handen te nemen. Het land behoorde immers aan hen, de afstammelingen van de vrije Batavieren, rijk en arm. Zij hadden het recht te bepalen hoe en door wie ze zouden worden geregeerd.

Pim Fortuyn nam bewust Van der Capellens metafoor van het contract tussen handelsmaatschappijen over om te onderstrepen dat de verhouding tussen burgerij en overheid er één moest worden van een zakelijke overeen-

komst tussen gelijkwaardige partijen. Net als dat van zijn grote voorganger, was het traktaat van Fortuyn een succes bij het publiek. Binnen zeven maanden waren er 20.000 exemplaren van verkocht, iets wat de socioloog Fortuyn zelf helemaal niet gewend was met zijn wetenschappelijke publicaties. Fortuyn: 'In dat boek *Aan het Volk van Nederland* zit passie, en ook seks. Daar zit iets ordinairs in. Dat pákt de mensen; dat is de reden dat ze het lezen. Daarom valt iedereen in slaap als dat pratende hoofd, Lubbers, weer op de televisie is.'¹⁰²

Aan het Volk van Nederland is in programmatisch opzicht Fortuyns beslissende boek. Zijn diagnose en programma zouden in latere jaren nog radicalisering ondergaan, maar de kernboodschap van Fortuyn dateert van 1992. Als columnist in *Elsevier* (vanaf 1994) richtte hij zich wekelijks tot een massapubliek. Eveneens met succes: een kwart van de lezersbrieven bij het weekblad bestond uit fanmail voor Fortuyn. Via *Elsevier* kreeg hij uitnodigingen om te spreken voor mariniers, middenstanders, detaillisten en andere self made ondernemers.¹⁰³ Fortuyn ontwikkelde zijn programma in wisselwerking met zijn toehoorders in de uithoeken van Nederland. Hij ging zichzelf zien als een Bekende Nederlander. 'Ik stel me bij een voordracht ten doel ten minste twee keer door de luikjes van de harten naar binnen te klimmen. Als het lukt is de beloning van de zaal ovationeel. Lukt het je niet, dan voel je je een fontein die in de woestijn staat te spuiten.'¹⁰⁴

Aan het Volk van Nederland was een aanklacht en een oproep tegelijk. Fortuyn:

'Er is een gebrek aan goede ideeën, aan goede en aansprekende mensen en aan politieke regie van het noodzakelijke debat met de bevolking. Niemand geeft aan de publieke zaak nog enige leiding. Politici willen daar ook niet meer op worden aangesproken. Op zijn best wordt er op de winkel gepast en wij worden geacht dat goed te vinden. Niets is echter minder waar! De tekenen van ongenoegen en onbehagen zijn voor wie ze wil zien op alle levensterreinen waar te nemen. We kunnen wachten op verder afglijden, maar ook de hand aan de ploeg slaan. Dat laatste lijkt me beter en ik ben er van overtuigd dat de meesten van u daaraan ook verre de voorkeur geven. Dus aan het werk mét Den Haag, maar desnoods zonder!'¹⁰⁵

Typerend voor de stijl van Fortuyn was dat schrijven voor hem vanaf 1992 spreken voor een publiek was geworden. Hij was zich daar zelf zeer van bewust.¹⁰⁶ Duidelijk blijkt uit dit citaat de tegenstelling tussen 'wij', het Volk, en 'zij', Den Haag.

De politici en de ambtenaren bevoogden en betuttelden de bevolking, duwden het volk grootschalige hervormingen door de strot (zoals de scholengemeenschappen, de gemeentelijke herindeling). Ze deden de 'menselijke maat' geweld aan, weigerden over te gaan op vraagsturing (in de zorg), verloren zich in eindeloos overleg met belanghebbenden (vakbonden en werkgevers) die van hun achterban vervreemd waren, speelden elkaar de bal, de baantjes en de subsidies toe en wantrouwden het vakmanschap van de gewone onderwijzer, verpleegster en politieagent. De problemen waren eenvoudig op te lossen, namelijk wanneer de overheid op dezelfde manier zou gaan werken als de zelfstandige ondernemer. Fortuyn zag veel in kleine business units die samen een netwerk moesten vormen.

Een zakenkabinet van 'heldere, creatieve en moedige' mensen die hun sporen in de praktijk hadden verdiend, zou orde op zaken gaan stellen. Van de 150 000 ambtenaren die het rijk in dienst had, moesten er binnen twee jaar 50 000 worden ontslagen. Ze zouden geen wachtgeld krijgen, want ze moesten hun dienstverlening nu als kleine zelfstandigen op de markt gaan slijten aan de burgers. Een departement omvatte in de visie van Fortuyn niet meer dan 300 hooggekwalificeerde ambtenaren. De provincies moesten worden afgeschaft, gemeenten mochten maximaal 20 000 inwoners tellen.

Fortuyn pleitte voor vijf krachtige 'Euregio's', met vergaande bevoegdheden, een rechtstreeks gekozen vertegenwoordigend orgaan en een eigen belastinggebied. De voorzitter van het dagelijks bestuur van de Euregio zou rechtstreeks door de bevolking worden gekozen en de titel van gouverneur dragen. De Euregio's konden kleinere regio's instellen. Ook hier werd het vertegenwoordigend orgaan rechtstreeks gekozen. Hetzelfde gold voor de voorzitter van het dagelijks bestuur van de regio, die Fortuyn stadhouder noemde.

De gemeente moest klein zijn, om rechtstreeks contact met de bevolking te waarborgen. Partijpolitiek moest op dit niveau worden uitgebannen. Het dagelijks bestuur van de gemeente en de burgemeester werden rechtstreeks gekozen. Zij kregen een onkostenvergoeding die het noodzakelijk maakte in het dagelijks leven nog een andere betrekking te vervullen, zodat zij parttime bestuurders zouden zijn. Zo bleven zij op natuurlijke wijze verbonden met de samenleving.

De Eerste Kamer werd in de visie van Fortuyn samengesteld uit alle gouverneurs, stadhouders en een selectie van burgemeesters. Zij vertegenwoordigde daarmee het lokale bestuur. De traditionele politieke partij had 'in

onze geëmancipeerde samenleving, waarin het individu een grote rol speelt, echt haar langste tijd gehad.' Fortuyn eiste dat de kandidaten op de lijst niet tot de Tweede Kamer werden toegelaten op grond van de (door de partij vastgestelde) rangorde op de lijst, maar op grond van het aantal stemmen dat ze als persoon hadden binnengehaald (de meeste stemmen golden). Daarmee werd zonder ingewikkelde wetswijzigingen de band tussen kiezer en gekozenen aangehaald en kregen partijen er belang bij populaire mensen met een eigen achterban op de lijst te plaatsen. Deze mochten zelf bepalen hoe ze hun mandaat wilden binnenhalen: als vertegenwoordiger van een regio, als publiek persoon of als vertegenwoordiger van een specifieke groep kiezers.¹⁰⁷

De voormalige marxist Fortuyn verwelkomde nu 'de zegetocht van het westerse kapitalisme' dat een eerste hoogtepunt beleefde met de ontdekking van Amerika door Columbus (in 1492) en een voorlopig laatste hoogtepunt in 1989 met de val van de Berlijnse Muur. Fortuyn was niet kritiekloos, als dieptepunten vermeldde hij 'de gewelddadige onderwerping van de oorspronkelijke Amerikaanse bevolking' en 'de levering van wapens en ander geavanceerd moordtuig aan de niets en niemand ontziende dictator Saddam Hoessein van Irak'.¹⁰⁸

Fortuyn deelde de kritiek van de Amerikaanse econoom Galbraith (*The Culture of Contentment*) op de zelfgenoegzaamheid van de Amerikaanse middenklasse van burgers die de publieke zaak in de steek lieten. In 1992 wees hij de roep om meer politie, zwaardere straffen en meer cellen nog af. Fortuyn bestempelde als 'uitwassen van het liberale kapitalisme': normvervaging, toename van de criminaliteit, werkloosheid, gettovorming, drugsproblemen, belastingontduiking, zelfverrijking, 'een spilziek en verslavend consumentisme' en 'casinokapitalisme in de vorm van koop en verkoop van bedrijven, toch ook gemeenschappen van mensen'.¹⁰⁹

Fortuyn hekelde in *Aan het Volk van Nederland* de Atlantische oriëntatie van minister Van den Broek van Buitenlandse Zaken. In plaats van achter de Amerikanen en het 'zieltogende Verenigd Koninkrijk' aan te lopen, moest Nederland de Frans-Duitse as krachtig steunen. Europa moest zich ontwikkelen tot een politiek en economisch tegenwicht van de vs. Het was in de ogen van Fortuyn een 'gemiste kans' van premier Lubbers om niet mee te doen aan het Frans-Duitse legerkorps, dat de basis zou kunnen vormen voor een zelfstandige Europese krijgsmacht. De NAVO diende uit twee gelijkwaardige zuilen te bestaan.

Zonder blikken of blozen hekelde bekeerling Fortuyn 'de progressieve intellectuele elite' van de jaren tachtig, die het 'denken over dit soort vraagstukken' heeft gemonopoliseerd.

'Hier wreekt zich dat de claue van intellectuelen en journalisten met de ineenstorting van de Sovjet-Unie in het defensief is geraakt. In het verlengde daarvan heeft ook de sociaal-democratie als mens- en wereldbeschouwing afgedaan. Het succes van de emancipatie van vrouwen en andere eenvoudige mensen (sic) heeft geleid tot een samenleving van zelfbewuste mensen die hun lot in eigen handen nemen.'

De spraakmakende gemeente van intellectuelen en journalisten moest zich dit aantrekken. Zij moest 'de wet van de remmende voorsprong in haar voordeel ombuigen door een vreedzaam bombardement van ideeën op de ingesukkeldde politieke elite te lanceren. In het besef dat de mens tot het kwade geneigd is, maar met een beetje hulp eieren voor zijn geld kiest. Weg dus met een van de realiteit losgezongen antimilitarisme.'¹⁰

Fortuyn bezong het Huis van Europa als een 'huis voor gewone mensen als u en ik. Het is dus zeker geen huis voor technocraten en bureaucraten. Het is een huis voor heel de mens.' De vervreemding tussen burgers en staat zag Fortuyn als het centrale politieke probleem. Burgers verlaten de staat, analyseerde hij, en dat was problematisch voor een staat die in een zwakke positie verkeerde en slecht gelegitimeerd was. 'Als we niet uitkijken,' waarschuwde de Rotterdamse publicist, 'wordt de staat alleen nog bewoond door bureaucraten en verambtelijkte politici. Een huiveringwekkende gedachte.'

Fortuyn vervolgt, we schrijven nog steeds 1992:

'Als ik aan nieuw fascisme denk, dan denk ik niet zozeer aan Le Pen, Schönhuber, het Vlaams Blok of ten onzent aan Janmaat, met hun uit de hand lopende, primitieve vreemdelingenhaat. De moderne mens is wellicht een paar keer bereid om een mevrouw of meneer op een balkon toe te juichen die vreemde gebaren maakt met zijn of haar rechterarm, maar na de vierde keer heeft hij het wel gezien. De consumptiemaatschappij brengt met zich mee dat mensen steeds wat nieuws willen. Neen, als ik aan nieuw fascisme denk, dan denk ik aan de ijverig doorwerkende bureaucraten, die ons een puntenrijbewijs opleggen, die onze vuilniszakken openmaken om vast te stellen of wij milieu-aanwijzingen overtreden, die filosoferen over de mogelijkheden die de informatica biedt bij controle op het gedrag van de burger. aan PTT'ers die de telefoon gebruiken – ook als die op de haak ligt – als afliuisterapparatuur, aan techneuten die allerlei informatiebestanden aan

elkaar willen koppelen voor goede doelen zoals het tegengaan van belasting- en steunfraude en van het illegaal in het land verkeren, aan commissarissen van politie die elke gelegenheid aangrijpen om te roepen om meer bevoegdheden en cellen, aan mariniers die niet meer begrijpen dat eigenrichting door de zwaarddrager der overheid binnen een parlementaire democratie een doodzonde is en aan het hele corporatieve bouwwerk van verzekerings-, welzijns- en verzorgingsarrangementen dat over ons, maar tevens zonder ons beslist. Het nieuwe fascisme zal binnensluipen op kousenvoeten, op golven van technologische mogelijkheden en zal de gedaante hebben van een anonieme bureaucratie geleid door even anonieme bureaucraten en verambtelijkte politici.¹¹¹

Deze laatste categorie, door Fortuyn bestempeld als Ons Soort Mensen, zijn de werkelijke vijanden van het Volk van Nederland. OSM, wist Fortuyn uit de eerste hand, werden door burgemeester Peper van Rotterdam kernachtig omschreven als 'mensen die ertoe doen'. 'U begrijpt het al,' fulmineerde Fortuyn, 'in dit mensbeeld zijn er heel weinig mensen die ertoe doen. U en ik behoren daar zeker niet toe. Ons soort mensen bestuurt het land in al zijn geledingen.' De pamflettist vervolgde:

'Op het moment dat de bestuurder zich komt verantwoorden, heeft hij de feiten al zo gerangschikt dat eruit komt wat hij beoogt. Zelden komt er een oplossing uit de bus die anders is dan de bestuurder had verwacht. Ons soort mensen is bijzonder stoelvast, ook nadat hun feilen breed zijn uitgemeten. In de beste tradities van plooiën en gladstrijken wordt een hapsnap-beleid gevoerd, waarin allerlei personen uit de factie van ons soort mensen in de gelegenheid worden gesteld om persoonlijke belangen na te jagen en dat onder de ontroerende dekmantel van het algemeen belang. (...) Ze hebben dikwijls een afstandelijke, maar hechte verbinding met de politieke macht, met name met het CDA. Functionarissen van de Partij van de Arbeid doen erg hun best om bij ons soort mensen te mogen behoren.'¹¹²

De maatschappelijke sturing, een erfenis uit de verzuiling en het denken in 'collectiva' in plaats van individuen, paste niet meer op de maatschappelijke werkelijkheid – in één woord: de 'moderniteit', luidde Fortuyns diagnose. Hij kwam op de proppen met 'de calculerende burger', die 'iets terug zegt en iets vindt van de hem omringende werkelijkheid'. We zijn op weg van 'een zorgmaatschappij waarin alles van de wieg tot het graf voor ons en zonder ons is geregeld', naar 'een contractmaatschappij, waarin we in toenemende mate zélf kiezen, beslissen en verantwoordelijk zijn. In de contract-

maatschappij dient de geëmancipeerde calculerende burger consequent tot uitgangspunt te worden gekozen voor de sturing van onze samenleving.'

Fortuyn legde een direct verband tussen de gemaakte keuze en de consequenties daarvan in financieel of ander opzicht. De burger was niet langer minderjarig, maar in de eerste plaats zelf verantwoordelijk voor zijn keuzen. Fortuyn zag de overheid als vangnet, niet langer als 'stevige sokkel voor de collectivistisch ingestelde burger.'¹¹³ Bijkomend voordeel was dat die burger bewuster zou omgaan met het aanbod van publieke diensten. Dit zou de dienstverlener scherp houden. Wie zich niet afdoende verzekerde tegen arbeidsongeschiktheid, zou genoeg moeten nemen met een sociaal minimum als basisvoorziening. Het bedrijf dat gesubsidieerd werd, kreeg bij Fortuyn te maken met verhoogde winstbelasting. Pensioenen werden het bezit van de pensioengerechtigden, en niet langer van de vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers.

Het van bovenaf opleggen van onderwijsvormen als de basisvorming, zou tot het verleden behoren. De basisvorming, 'dit conservatieve product uit de oude sociaal-democratische doos', maakte bij Fortuyn plaats voor onderwijs à la carte. Hetzelfde gold voor de zorg: geen standaardpakket, maar keuzevrijheid en individuele verantwoordelijkheid. Fortuyn pleitte in deze lijn voor afschaffing van alle arrangementen waarbij niet de gebruikers, maar de vertegenwoordigers van vakbonden en werkgevers de dienst uitmaakten. De arbeidsvoorziening, de uitvoering van de WAO, en de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zouden worden vervangen door privaatrechtelijke contracten tussen verstrekkers en gebruikers. Het primaat van de politiek moest radicaal worden hersteld, ten koste van de sociale partners. Fortuyn wilde hún contractvrijheid drastisch beperken, door het afschaffen van de mogelijkheid tot het verbindend verklaren van ondernemers- en arbeidsovereenkomsten, maar ook door het opdoeken van de overlegeconomie.¹¹⁴

Fortuyn wilde het verstrekken van uitkeringen verbieden aan iedereen onder de 65 die gezond van lijf en leden was, zonder dat daar verplichtingen tegenover stonden. De besturen en directies van de uitvoeringsorganen van de WAO werden door Fortuyn persoonlijk aansprakelijk gesteld voor het meewerken aan het dumpen van gezonde werknemers in saneringssectoren in de WAO. De band tussen uitkering en uitkeringsgerechtigde, tussen de arbeidsorganisaties en de keuringsinstanties moest worden hersteld door het straffen van fraude en nalatigheid en het belonen van initiatief en zorg-

zaamheid. Besturen als de Ziekenfondsraad moesten worden gekozen door de cliënten. Fortuyn wilde huurders in de sociale woningbouw in staat stellen hun huizen te kopen, om zo verpaupering van buurten te bestrijden.¹¹⁵

Fortuyn zag de collectieve sector als een samenzwering van verstrekkers, bureaucraten, sociale partners en politici tegen de gebruikers, belasting- en premiebetalers en kiezers. Premier Lubbers en vice-premier Kok verweet hij gebrek aan daadkracht, 'gemiste kansen' en hypocrisie. Want de bevolking was in de ogen van Fortuyn anno 1992 allang rijp voor een harde sanering van de verzorgingsstaat, een omschakeling van aanbodsturing naar vraagsturing, directe democratie, afschaffen van corporatisme en partijpolitiek en het ontmantelen van de bureaucratie.

In zijn programma *De puinhopen van acht jaar Paars* van maart 2002 ging Fortuyn op dezelfde manier tekeer tegen ambtenaren. Hij nam zijn eigen ervaringen op het Mendelcollege van zijn geliefde pater Hutjens OFM en zijn frustraties met verzorgingstehuis Velsersduin als uitgangspunt voor zeer ingrijpende plannen. Zo mochten scholen voor voortgezet onderwijs niet groter zijn dan 600 leerlingen en moest het studiehuis worden afgeschaft. Fortuyn: 'We moeten gewoon terug naar het onderwijs van voor de Mammoetwet. Flikker die pc alstublieft de scholen uit, dat leren de kinderen thuis wel.'¹¹⁶

Zijn visioen van het ideale ziekenhuis werd gevoed door een grenzeloos vertrouwen in de zegeningen van de informatietechnologie. Fortuyn:

'In mijn ICT-concept ligt het academisch ziekenhuis in een mooi parkje met vijvers waarin vissen, eenden en zwanen rondzwemmen. In dat parkje staan her en der mooie paviljoens. In die paviljoens zitten de dokters en medisch technologen achter beeldschermen (...) Zo kan het gebeuren dat u in het streekziekenhuis in Sneek neurochirurgisch wordt geopereerd door de plaatselijke neurochirurg, maar dat een topdeskundige vanachter zijn beeldscherm meekijkt en desnoods via de digitale lasertechniek mee opereert en zondig zijn nog deskundiger en nog ervarener collega van het Walter Reed Hospital in Washington inschakelt om hem bij te staan in deze moeilijke en gecompliceerde operatie.'¹¹⁷

In Fortuyns wereldbeeld staat de 'calculerende burger' centraal. Deze rationeel opererende burger is een autonoom en ondernemend type. Hij of zij is individualistisch, geëmancipeerd, competent en ingewijd in de geheimen van de informatietechnologie, maar ook verwend, ongeduldig en egoïstisch. Wat de calculerende burger als consument van de commercie ver-

wacht, verwacht hij ook van de politiek. Ik vraag, en jullie draaien. In de visie van Fortuyn, met zijn minachting voor bureaucraten en halfhartige politici, heeft de calculerende burger in principe altijd gelijk.

Maar Fortuyn stelde wel eisen aan zijn calculerende burger. Tegenover vrijheid en optimale dienstverlening staan het accepteren van eigen verantwoordelijkheid, het nemen van risico's en het vervullen van burgerplichten. De sociale zekerheid mag niet verder dan een vangnet op minimumniveau zijn, de rest moet iedereen zelf bijverzekeren.

Is Nederland vol?

We zagen dat Fortuyn in *Aan het Volk van Nederland* de rechtsstaat zag als een bedreigde vesting. In 1992 was Fortuyn tegen het invoeren van een legitimatieplicht, omdat dat stigmatiserend zou zijn voor buitenlanders. Het asielbeleid van staatssecretaris Kosto (PvdA) wees Fortuyn af als 'uiterst restrictief' en 'rücksichtslos'. De Raad van State en de Verenigde Naties werden Kosto ten voorbeeld gesteld.¹¹⁸

Fortuyn had begrip voor het feit dat gastarbeiders niet terugkeerden naar hun land van herkomst. Het 'humane' beleid maakte gezinshereniging in Nederland mogelijk. Fortuyn: 'De gastarbeider kon zijn stapelbed in een overvol pension, waar hij dikwijls op goed Hollandse wijze volledig werd uitgebaat, verlaten om met zijn gezin zijn intrek te nemen in een van de talrijke saneringswijken in de grote steden.'¹¹⁹

Fortuyn zag wel degelijk de problemen van 'er gekleurd op staan in Nederland', die hij als volgt omschreef:

'Er is dat grote culturele verschil van niet behoren tot die eeuwenoude Europese cultuurgemeenschap. Er is die achterstand in scholing en vorming, ook van de tweede en derde generatie. Er is die gettoïsering in stadsvernieuwingswijken. Het met elkaar op een kluitje zitten en geen enkele positieve prikkel krijgen om je te ontwikkelen, om vooruit te komen in het leven. Het voorbeeld is zover het oog reikt: leven van een uitkering in de marge van die rijke Hollandse samenleving. Het is ontzettend moeilijk je daar als jong mens aan te ontworstelen.'

Maar er was ook een andere kant: 'De enkele oorspronkelijke bewoner die nog in dergelijke wijken woont, kan het overigens zelf uitzoeken en zijn mond dichthouden. Hem of haar wordt vakkundig de mond gesnoerd als ze

proberen, dikwijls in wat al te beeldende taal, aandacht te vragen voor hun probleem om als vreemdeling te moeten leven in eigen land. De trouwe Partij-van-de-Arbeid-stemmer wordt zonder schroom gedreven in de armen van Janmaat en consorten.'

Maar rond 1992 was het tij aan het keren. De vvd-politicus Frits Bolkestein heeft het startsein gegeven, constateerde Fortuyn, 'met zijn keurige maar ook onbekommerde praat over het samenleven van, zoals dat in onnavolgbaar jargon heet, autochtonen en allochtonen. Mensen mogen weer zeggen wat ze op hun lever hebben, zonder de moralistische censuur van organisaties als de Anne Frank Stichting en het Nederlands Centrum voor Buitenlanders.'

Fortuyn concludeerde: 'De medelanders zullen zichzelf moeten inzetten om hun positie te verbeteren. Het voor hen, over hen, maar zonder hen dient voltooid verleden tijd te worden. Dat kost een groot aantal beambten en ambtenaren hun baan. (...) De Nederlandse taal leren spreken, lezen en schrijven behoort een verplicht nummer te zijn voor iedere ingezetene. Daarop bezuinigen is *penny-wise and pound-foolish*. Met een krachtdadige aanpak moet het mogelijk zijn dit vuiltje binnen vijf jaar weg te werken. Desnoods leren we dat Nederlands gewoon aan elkaar, niet voor elk probleem is een deskundige nodig!'

Vermeldenswaard is nog dat Fortuyn in 1992 niets zag in het opsporen van de 15.000 illegalen in het Westland, zolang de arbeidsvoorziening er niet in slaagde Nederlandse werklozen voor dit werk te mobiliseren.¹²⁰

Fortuyn had in 1992 heel goed in de gaten dat het vraagstuk van de integratie, zowel van arbeidsongeschikten en werklozen als van buitenlanders, op de politieke agenda moest komen. Tien jaar geleden werden zijn standpunten bepaald niet correct geacht – ook vvd-leider Bolkestein werd door links Nederland verweten 'onderbuikgevoelens' te exploiteren voor electoraal gewin. Fortuyn en Bolkestein behoorden tot de eersten die migranten niet neerbuigend als handelingsonbekwame slachtoffers zagen, maar als volwassenen die kunnen worden aangesproken op rechten en plichten in hun nieuwe vaderland.

In *De verweesde samenleving* uit 1995 erkende Fortuyn dat er iets wezenlijks had ontbroken aan zijn conceptie van de kille contractmaatschappij. Dit boek is veel neerslachtiger van toon dan *Aan het Volk van Nederland*. Wat ontbroken had, erkende Fortuyn, was het besef dat een gemeenschap niet zon-

der een bewust en collectief beleefd stelsel van normen en waarden kan. Fortuyn keerde zich tegen het cultuurrelativisme van spraakmakend Nederland, dat 'ons volstrekt weerloos maakt in de benadering van andere culturen, ook van uiterst ongewenste cultuuruitingen als het moslimfundamentalisme', dat geen boodschap heeft aan de scheiding van kerk en staat en aan de gelijke behandeling van mannen en vrouwen.¹²¹

Pim Fortuyn stelde zich de vraag: is Nederland vol? De Nederlandse discussie daarover werd vertroebeld. Volgens Fortuyn was Nederland nooit in het reine gekomen met drie episoden uit zijn recente geschiedenis. Het gebrek aan verzet tegen het wegvoeren en vernietigen van 104.000 van de 140.000 Nederlandse joden tijdens de Duitse bezetting, de koloniale oorlog in Indonesië van 1945 tot 1949, die vierduizend Nederlanders en 100.000 Indonesiërs het leven had gekost, en de geforceerde dekolonisatie van Suriname in 1975, met de leegloop van het land als gevolg, vormden volgens hem onverwerkte trauma's van het Nederlandse volk.

Aan reflectie op de falende inburgering van de gastarbeiders, met name die uit Turkije en Marokko, was Nederland nog niet eens toegekomen. Volgens Fortuyn rukte het moslimfundamentalisme op van het Midden-Oosten naar Afrika, en zou het ook in Europa en Nederland de kop opsteken. Nederlanders hadden, als gevolg van de ontkerkelijking en de teloorgang van het onderwijs in de chronologie van de vaderlandse geschiedenis, geen benul meer van de 'joods-christelijk-humanistische cultuur' die de grondslag voor de West-Europese en Nederlandse identiteit vormde. Wat onder die multiculturele samenleving moest worden verstaan, bleef in nevelen gehuld. De eerste generatie Turken en Marokkanen werd in de jaren tachtig, met de omschakeling van de industrie op kennisintensieve productie, werkloos en, in de woorden van Fortuyn, 'verdreven naar het verzorgingstehuis van het Koninkrijk der Nederlanden'.

Integratie was een loos begrip, schreef Fortuyn, wanneer zestig procent van een wijk bestaat uit zestig verschillende nationaliteiten. Gedwongen spreiding in huisvesting was helaas verboden, of werd door types als Ed van Thijn, oud-burgemeester van Amsterdam, bestempeld als 'verkapt racisme'.¹²²

Fortuyn herhaalde zijn vraag: is Nederland vol? Hij bleef het antwoord in 1995 nog schuldig. Wel meende Fortuyn dat de tweedeling in de samenleving een empirisch gegeven was geworden. Er was zijns inziens een onderklasse ontstaan, die verraden was door de PvdA en daardoor ook verweesd,

en die voor een belangrijk deel bestond uit gastarbeiders, asielzoekers en hun gezinnen. Fortuyn in *De verweesde samenleving*:

'We zullen vast moeten stellen hoe groot het jaarlijks contingent aan vreemdelingen is, dat wij hier reëel kunnen opvangen, waarbij de culturele component zeker een rol moet spelen. Een quotumbeleid inzake de opvang van asielzoekers lijkt mij onvermijdelijk. Ook de gezinshereniging dient opnieuw tegen het licht te worden gehouden. Het gaat niet aan iemand van de tweede generatie zogenoemde gezinshereniging te gunnen, terwijl hij of zij niet in staat is te voorzien in de kosten van het eigen levensonderhoud. Naar mijn mening is er alle aanleiding een restrictief vreemdelingenbeleid te voeren, met name ten aanzien van die vreemdelingen die op korte termijn geen bijdrage kunnen leveren aan de Nederlandse economie en samenleving en die een fundamentalistische islamitische achtergrond hebben.'¹²³

In 1997 kwam Fortuyn uiteindelijk met het bevestigende antwoord op zijn vraag: Nederland is vol.¹²⁴ De asielzoekers waren geen vluchtelingen meer, maar kapitaalkrachtige, calculerende vreemdelingen die gebruik maakten van een nieuwe, internationale, illegale en florerende bedrijfstak: de vluchtelingenindustrie.¹²⁵ De scheiding van kerk en staat zou wat betreft Fortuyn artikel 1 van de Grondwet moeten worden. Artikel 2 zou dan het verbod op discriminatie zijn, beter nog, 'het aanmoedigen van het begrip voor het afwijkende'.¹²⁶

Fortuyn verweet Nederlandse feministen zich niet te bekommeren om het lot van de islamitische vrouw, die 'wordt gezien als bezit van de echtgenoot en geen recht heeft op seksuele ontplooiing'. De moslimman onderwierp zijn vrouw aan vergaande gedragsbeperkingen die voor hem niet gelden. Hij mocht wel seksueel experimenteren, met mannen van de eigen stam en met vrouwen, als deze maar niet tot de eigen stam behoorden. Homoseksualiteit kwam bij moslims heel veel voor, wist Fortuyn, maar was 'een soort initiatierite naar volwassenheid: de oudere man leert de jongere man. Het is een vorm van gelegenheidsseksualiteit die samenhangt met de zeer beperkte beschikbaarheid van de vrouw. Daardoor kan homoseksualiteit zich niet ontwikkelen tot een zelfstandige vorm van seksualiteit, liefde en omgang.'¹²⁷

De radicalisering van zijn standpunten ten aanzien van migratie was in 1997 nagenoeg voltooid. Het milieu van het *Elsevier* van hoofdredacteuren H.J. Schoo en Arendo Joustra – dat veel aandacht besteedde aan Nederland als 'verwarde natie' die geen raad wist met zijn identiteit, aan de criminali-

teit onder allochtonen en hun mislukte integratie en aan het voor het weekblad vaststaande feit dat Nederland vol was – heeft Fortuyn beïnvloed. Ook zijn lezers en toehoorders reageerden enthousiast: hier sprak een man die buiten het correcte boekje van weldenkend Nederland durfde te gaan.¹²⁸

Fortuyn onderscheidde zich van etnocentrische stromingen in het buitenland. Hij was tegen de principiële ongelijkheid van het Vlaams Blok of het Front National die – onder de leus 'eigen volk eerst' – migranten minder rechten toekennen dan autochtone ingezetenen. Fortuyn onderstreepte juist de verworvenheden van de Verlichting, door hem korthedshalve omschreven als 'de moderniteit'. Hij doelde daarbij vooral op de scheiding van kerk en staat, gelijkheid van mannen en vrouwen en van homo's en hetero's en vrijheid van meningsuiting.

Fortuyn maakte geen onderscheid tussen gematigde moslims en radicale moslims. Zijn redenering was dat de moslims in Nederland door hun gebrek aan scholing, hun herkomst uit Anatolië en het Rifgebergte en hun godsdienst achterlijk waren en in Nederland in een marginale, geïsoleerde positie waren terechtgekomen. Omdat ze geen enkel perspectief zouden hebben op lotsverbetering en zelf niet wilden integreren, redeneerde Fortuyn, restten de moslims slechts twee uitwegen: een bekering tot militant fundamentalist of een criminele carrière. Fortuyn was doodsbenauwd voor uitbarstingen van etnisch geweld zoals die in de jaren tachtig en negentig in Engeland en Duitsland plaatsvonden.¹²⁹

Individuele assimilatie – het lossnijden van de banden met het geloof, de familie en het land van herkomst – was volgens Fortuyn de enige manier om te ontsnappen aan de pathologie van de geïsoleerde moslim. Voor dit standpunt was geen enkele andere politicus te porren, maar een flink deel van de bevolking was het met Fortuyn eens (zie tabel IV.1).

In *De puinhopen van acht jaar Paars* pleitte Fortuyn voor een migratiestop. Het principe van opvang in de regio betekende dat alleen politieke vluchtelingen uit Frankrijk, Engeland, Duitsland en Denemarken (België noemde Fortuyn niet) in Nederland konden worden toegelaten. Het Verdrag van Schengen moest worden opgezegd en de controle aan de grens moest worden hersteld. Alle containers die Nederland binnenkwamen, zouden door de douane op drugs en verstekelingen gecontroleerd moeten worden. Het vluchtelingenverdrag van de Verenigde Naties moest worden herzien of anderszins worden opgezegd. Gezinsvorming werd verboden, alleen echtgenoten en

Tabel 1v.1 'Etnische minderheden moeten hun eigen cultuur opgeven'
(in procenten)

	Mee eens	Oneens
Denemarken	25	69
België	36	54
Frankrijk	28	63
Duitsland	24	59
Nederland	29	62
EU totaal	22	65

Bron: European Monitoring Centre 2001¹³⁰

kinderen van de migrant mochten onder strenge voorwaarden worden toegelaten. Uitgeprocedeerde asielzoekers werden door Fortuyn tot hun vertrek naar een gesloten inrichting gestuurd.

Fortuyn wilde desnoods met dwang een einde maken aan segregatie in stadswijken en aan zwarte scholen. De overheid moest moslimvrouwen door middel van een niet nader gespecificeerd emancipatiebeleid genezen van 'die achterlijke islamitische opvatting over de positie van de vrouw'.¹³¹

Voor het vraagstuk van de migratie geldt, net als bij zijn andere beleidsvoorstellen, dat Fortuyns plannen moeilijk uitvoerbaar waren. Wel sloten ze aan bij de opvattingen van een steeds grotere groep kiezers, zoals blijkt uit opinieonderzoek van het European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia uit 2001 (zie ook tabel 1v.2).

Op de stelling 'etnische minderheden maken misbruik van het stelsel van sociale voorzieningen' antwoordde in 2001 48 procent van de Nederlanders instemmend en 35 procent afwijzend. Het gemiddelde van alle 15 lidstaten week daar weinig van af: 52 procent was het met de stelling eens en 32 procent oneens.¹³²

Op de stelling: 'alle (ook legale) migranten moeten worden teruggestuurd naar het land van herkomst zodra ze werkloos worden' antwoordde 36 procent van de Nederlanders instemmend en 54 procent afwijzend (het gemiddelde van de EU lag op 39 procent eens, respectievelijk 47 procent oneens).¹³⁴

Tabel IV.2 'Aanwezigheid van etnische minderheden is een bron van onveiligheid'

	1997 mee eens	1997 oneens	2000 mee eens	2000 oneens
Denemarken	60	33	60	33
België	59	31	56	35
Frankrijk	46	45	51	41
Duitsland	41	37	46	34
Nederland	34	59	45	44
EU totaal	37	47	42	43

Bron: EUMC 2001¹³³

De schuldvraag

Pim Fortuyn was zich zeer bewust van de Werdegang van zijn generatie, de naoorlogse babyboomers. Hij stelde die generatie verantwoordelijk voor de verloedering van Nederland. Aan het eind van de jaren zestig schreef deze generatie (geboren tussen 1946 en 1954) geschiedenis met de 'onttroning van het patriarchale gezag'. Fortuyn was een bewonderaar van met name de vrouwen van de tweede feministische golf. De babyboomers hadden korte metten gemaakt met de regentenmentaliteit en de gesloten bestuurscultuur in instellingen en ondernemingen. Zij 'bevochten de moderniteit' op hun ouders en schiepen hun eigen werkgelegenheid in de al maar uitdijende collectieve sector. Het was een bevoorrechte generatie, wist Fortuyn, die uiteindelijk de weelde niet had kunnen dragen. Fortuyn, in zijn autobiografie *Babyboomers*: 'De babyboomers zijn geboren met een gouden lepel in hun mond. Zij profiteerden als eersten van de door hen ingezette democratisering van het huizenbezit en het vliegverkeer. Zij genoten als eersten van de seksuele vrijheden en van de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen. Ze genieten straks de goede pensioenen. (...) In alle opzichten heeft het hen meegezet in het leven en zij zijn waarschijnlijk de laatste generatie die het collectief gezien beter heeft dan hun ouders en dat over de gehele linie. Door dit alles zijn de babyboomers niet alleen een beeldbepalende generatie, maar ook een verwende generatie met blasé trekjes.'

De babyboomers hadden in de jaren negentig de touwtjes stevig in handen genomen. Fortuyn constateerde bitter: 'De gesloten regentencultuur is terug van weggeweest. De babyboomers zijn bovenal een egoïstische generatie, die goed voor zichzelf zorgt en pas dan bereid is om na te denken over de toekomst van anderen. (...) Het is niet teveel gezegd dat de babyboomers vooral een laffe generatie zijn. Zij vullen hun zakken in stilte en ontlopen op grote schaal hun verantwoordelijkheden. De schuld en oorzaak zoeken bij zichzelf komt in het gemiddelde babyboomershoofd niet op.'

'De babyboomers hebben verzuimd "vader" te worden,' concludeerde Fortuyn in zijn autobiografie. 'Het moederlijke is door hen wel gekoesterd, maar de stellers van de Wet hebben zij uitgebannen. Een samenleving die dat doet, ontspoord op den duur. Het wordt tijd dat de babyboomers hun verantwoordelijkheid nemen en zelf volwassen worden, dat wil zeggen uit overtuiging "vader" worden.'¹³⁵

Deze opdracht aan een hele generatie, het uitwissen van de uitwassen van de jaren zeventig tot en met negentig, zou Pim Fortuyn, de meest pathetische, maar ook de meest reflexieve babyboomer van allemaal, hoogstpersoonlijk op zijn schouders nemen.

Het fortuynisme als Hollands populisme

De betekenis van Fortuyn ligt niet in zijn gedachtegoed of intellectuele prestaties, noch in de subtiliteit van zijn beleidsvoorstellen. Hij was geen beginselpoliticus of originele denker, maar een volkstriebun met een authentieke persoonlijkheid. Zijn enorme gedrevenheid werd gevoed door zijn overtuiging dat de samenleving maakbaar en kneedbaar was.

We zien in het programma van Fortuyn tal van klassieke populistische stijlfiguren en elementen terug. Dat geldt in de eerste plaats zijn kritiek op het in zijn ogen gedegeneerde Amerikaanse kapitalisme. De vervreemding tussen burgers en de door bureaucraten geëkaapte staat, zag Fortuyn als het grootste politieke probleem. Het recept is typerend voor de zich als populist ontpoppende Fortuyn: directe democratie, weg met de partijpolitiek en een zakenkabinet van vooraanstaande burgers.

Heimwee naar de 'menselijke maat', 'gewone' mensen uit de praktijk die boven het politieke gekissebis stonden en wilde hervormingsplannen vormen de ingrediënten van de paardenmiddelen die Fortuyn bij wijze van

shocktherapie de natie wilde opleggen. Duidelijk is voorts dat Fortuyn geen revolutie wilde, maar wel een grote schoonmaak om het politieke bedrijf te regenereren. De luiken moesten open, de bestuurders moesten met de billen bloot en 'het land' moest worden 'teruggegeven aan de burger'.

Zoals elke populist cultiveerde Fortuyn zijn volksvijanden: in zijn geval Ons Soort Mensen, de insiders die elkaar de baantjes toespelen en zich weigeren te verantwoorden tegenover de kiezers. Zijn tirade tegen OSM is klassiek populistisch, zij worden, om een uitdrukking van hem te lenen, 'gedemoniseerd'. Pas in een laat stadium, in 1997, voerde Fortuyn de moslims als volksvijanden ten tonele en pleitte hij voor stopzetting van alle migratie. Door dit standpunt, dat na het uiteenvallen van de Centrum-Democraten in de verste verte niet door andere partijen werd verkondigd, werd Fortuyn een politieke propositie voor een aanzienlijk segment van het Nederlandse electoraat.

Een politieke persoonlijkheid van enige allure praat zijn publiek niet ongeclausuleerd naar de mond, maar stuurt het naar huis met de opdracht als verantwoordelijk lid van de nationale gemeenschap het goede voorbeeld te geven. Dat gold ook voor Fortuyn. Als de school niet voldoet, moet de ouder zich inzetten in het schoolbestuur. Als je buurvrouw slecht Nederlands spreekt, moet jij haar helpen met het leren van de taal, daar hebben we geen dure cursussen voor nodig. Studenten moeten niet zeuren over een lage beurs, maar geld lenen of een baantje nemen. Dit appèl aan het betere ik van de calculerende burger, kwam de aantrekkingskracht van Fortuyns politieke programma ten goede.

De kracht van Fortuyns populistische filippica over de 'puinhopen van Paars' in 2002 ligt niet in de uitvoerbaarheid van zijn voorstellen. Fortuyn ging gemakshalve uit van de illusie van de schone lei: gooi de bureaucraten eruit en laat de 'mensen van de praktijk', zonder tussenkomst van belanghebbenden, de Augiasstal uitmesten – uiteraard niet met een bezem, maar met een computergestuurde hogedrukspuit.

Bovengenoemde stijlfiguren zijn in wat gematigder vorm ook terug te vinden in het Leefbaar-populisme van Nagel en Westbroek. Het begrip Leefbaar verwijst onmiskenbaar naar een idylle van de gemeenschap van burgers die elkaar begrijpen. De 'menselijke maat' wordt in de plaats van de anonieme bureaucratie gesteld. De verstandhouding tussen leiders en kiezers is die van een samenzwering tegen de gevestigde orde van zelfzuchtige baantjesjagers. Demagogie – volgens het principe 'eerst de man, dan de bal'

– was Fortuyn, Westbroek noch Nagel vreemd. De Leefbaren wilden graag met Fortuyn in zee, maar niet tot de prijs van het ethnocentrisme – wat op landelijk niveau nu juist het gat in de politieke markt zou blijken.

Vanwege zijn opvattingen over migratie en de islam maakte Fortuyn zonder meer deel uit van de Europese rechts-populistische familie. Hij wilde zelf alleen met Berlusconi geassocieerd worden – een liefde die werd beantwoord, zij het postuum. Maar ook Jörg Haider en Filip Dewinter zagen Fortuyn als een partijgenoot.

Het belangrijkste verschil met zijn buitenlandse kameraden was Pim Fortuyn zelf. Hij was een homo sui generis. Vandaar dat Filip Dewinter, leider van het Vlaams Blok, niet goed raad wist met die rare spotvogel uit Rotterdam. Dewinters ethnocentrisme was gebaseerd op ongelijkheid en 'de oudste rechten': 'eigen volk eerst'. Fortuyn daarentegen herleidde zijn ethnocentrisme uit de idealen van de Franse Revolutie: alle mensen zijn gelijk, dus moeten die achterlijke moslims zich aan onze moderne opvattingen conformeren. Hij bleef een kind van de jaren zestig en zeventig, de jaren van feminisme en homobevrijding – geen zaken waarmee Filip Dewinter in Vlaanderen zijn kiezers onder ogen kon komen.

Een politiek eenmansorkest

De persoonlijkheid van Fortuyn was zo gecompliceerd dat hij er zelf een halve eeuw over deed om erachter te komen wie hij werkelijk was. Zijn autobiografie, die hij liet verschijnen als cadeau aan het volk van Nederland ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag in 1998, was bovendien een bewuste dramatisering van zijn levensgeschiedenis – het was een standbeeld dat Fortuyn voor zichzelf en voor de wereld had opgetrokken.

Pim Fortuyn was ervan overtuigd een missie te hebben. Hij zou het Nederlandse volk redden van de duistere krachten die het bedreigde (de achterlijke islam, de verwaande elite van 'ons soort mensen') en leiden naar het beloofde land van 'de moderniteit'. De laatste woorden van zijn boek *De verweesde samenleving* luiden: 'Ik ben gereed. U ook? Op weg naar het beloofde land!'

Fortuyn vergeleek zichzelf met Mozes, die tot de Israëlieten sprak:

'Neem alle vermanende woorden die ik jullie vandaag gezegd heb ter harte en draag je kinderen op alle bepalingen van dit wetboek zorgvuldig in

praktijk te brengen. Het zijn geen woorden zonder zin, ze zijn voor jullie van levensbelang. Door er gehoor aan te geven zullen jullie heel lang wonen in het land dat je in bezit gaat nemen, daar aan de overzijde van de Jordaan.¹³⁶ Zo probeerde Fortuyn betekenis te geven aan het noodlot (net als Mozes zijn broer Aäron verloor, stierf Joos, de jongste broer van Fortuyn een vroege dood) en aan de afwijzingen die hem in zijn strijd naar erkenning ten deel vielen.¹³⁷

Als katholiek jongetje wilde hij paus worden, als student voorzitter van de studentenvakbond aan de Vrije Universiteit, als bestuurder burgemeester van Haarlem, als journalist presentator van een talkshow, als partijganger voorzitter van het CDA, als relnicht koningin van Nederland en als lijsttrekker minister-president.

Fortuyn volgde daarbij de mode van de dag. In de jaren zestig was president Kennedy zijn held, in de jaren zeventig voorzitter Mao. In de jaren tachtig bekeerde Fortuyn zich achtereenvolgens tot de bevlogen sociaal-democraat Joop den Uyl en tot de roomse manager Ruud Lubbers. In de jaren negentig stal de dwarse patriciër Frits Bolkestein het hart van Fortuyn, maar die liefde kwam slechts van één kant. Ten slotte werd de mediamagnaat, volksheld (van Forza Milan tot Forza Italia¹³⁸) en premier Silvio Berlusconi het ultieme idool voor Fortuyn.

In zijn kijk op de wereld wisselde hij het marxisme af met een lofzang op de calculerende burger en de zelfstandige ondernemer. Op de redactie van *Elsevier* maakte hij zich de kritiek van het blad op het gedogen, het lakse veiligheidsbeleid en de mislukte inburgering van migranten eigen. Tijdens zijn spreekbeurten burgerde hij zelf in bij het midden- en kleinbedrijf. In samenwerking met de zaal en zijn lezers ontwikkelde Fortuyn uiteindelijk zijn laatste programma: De puinhopen van acht jaar Paars.

Hij was een kind van de jaren zestig, de jaren waarin het persoonlijke politiek werd. Zijn exhibitionisme kende geen grenzen: alles moesten we van Fortuyn weten. Zijn boeken werden opgefleurd met grote foto's van de auteur op het omslag. In die boeken werden persoonlijke ervaringen politieke programmapunten. De knusse jongensschool van pater Hutjens in Haarlem stond model voor 'de menselijke maat' die hij in het onderwijs wilde terugbrengen. Hij was tegen de islam omdat hij als homo 'de emancipatie niet nog eens over wilde doen'.

Fortuyn was bij dit alles uiterst reflexief, hij spaarde zichzelf niet. Homo's waren pathologische narcisten die alleen maar op zichzelf verliefd

waren en babyboomers vormden een generatie van verwende kinderen die weigerden volwassen te worden.

Hoe gecompliceerd Fortuyn ook in elkaar zat, hij was zichzelf en stond voor zijn standpunten. Hij was een begenadigd spreker, debater en provocateur. Zijn tegenstanders maakte hij belachelijk en zijn medestanders charmeerde hij met zelfspot. Zo wist hij uiteindelijk een samenzwering tot stand te brengen tussen 'wij', het volk van gewone hardwerkende mensen, en 'zij', de elite van 'ons soort mensen' en de 'linkse kerk'. Hij had charisma, lef, talent en bezieling. Hij was geknipt voor de rol van de populistische buitenstaander die het gevestigde bestel op de proef zou kunnen stellen.

Aan het begin van dit hoofdstuk omschreef ik Fortuyn als 'politiek eenmansorkest'. We zullen hem nog tegenkomen als aanvoerder van Leefbaar Rotterdam en lijsttrekker van de Lijst Pim Fortuyn. In feite waren deze organisaties niet meer dan supporterscomités in dienst van de leider. Fortuyn wás het fortuynisme, de beweging en de persoon vielen volledig samen.

DEEL 2

Het 'lange jaar 2002'

v Afkicken van Kok

Wat waren de kansen voor het populisme in Nederland op landelijk niveau? De aankondiging van Pim Fortuyn, op 20 augustus 2001, mee te doen aan de verkiezingen, deed de harten op het Binnenhof niet sneller kloppen. De PvdA wilde niet eens reageren, de sociaal-democraten gaven er de voorkeur aan te wachten tot het congres van Leefbaar Nederland een lijsttrekker had gekozen. Andere politici wezen in hun reactie op Fortuyns aankondiging meteen op de verschillen tussen Leefbaar Nederland en Fortuyn met betrekking tot asielzoekers en migranten. Fortuyn maakte van meet af aan duidelijk met CDA en VVD te willen regeren, een opvatting die door het bestuur van Leefbaar Nederland niet werd gedeeld.

Niets wees erop dat buitenstaanders in het parlementaire verkiezingsjaar 2001-2002 een rol van betekenis zouden kunnen spelen. Van grote onvrede over het beleid van het tweede paarse kabinet was niets te merken. De oppositie was zwak en verdeeld. Premier Kok was bij de kiezers op grote afstand de populairste politicus, de economie draaide op volle toeren en minister Zalm van Financiën liet bij de laatste begroting van het kabinet de teugels vieren.

Het nieuws van Fortuyn werd dan ook volledig naar de achtergrond gedrongen door Wim Kok, die op 29 augustus – na vijftien jaar leider van de PvdA te zijn geweest – bekend maakte niet meer beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap en een volgend kabinet. Zijn vertrek uit de politiek hing al anderhalf jaar als een donkere wolk boven het Binnenhof. Nu het dan eindelijk zover was, lag het politieke veld open. Wie zou na Kok de Nederlandse politieke verhoudingen gaan domineren?

In dit hoofdstuk over de herfst van 2001 komt allereerst aan de orde hoe de 'ideologische onderkoeling' van de Nederlandse politiek¹³⁹ na de heftige polarisatie van de jaren zeventig onder Paars haar climax beleefde. De samenwerking tussen sociaal-democraten en liberalen, die in de naoorlogse Nederlandse politiek nauwelijks voorstelbaar was geweest, verliep – mede door economische rugwind en een zwakke oppositie – onverwacht voorspoedig. Achteraf kunnen de paarse jaren (1994-2002) als een onnatuurlijke, abnormale episode worden gezien, waarin de politieke strijd geheel vervangen leek

door beleid: het overleg over en het regelen van ieders stoffelijke zekerheden en verworven rechten. De politieke stijl van Kok was de belichaming van de overgang van de politiek van compromissen tussen rivaliserende partijen naar wat de politicoloog Jos de Beus typeert als 'consensusbeheer'.¹⁴⁰

Het afscheid van Kok opende de weg naar ontdooiing van de politieke verhoudingen, maar Nederland was het bedrijven van politiek ontwend geraakt. De schok van de aanslagen van 11 september 2001 verbrak de narcose waarin het politieke bedrijf verkeerde. De spanningen tussen gevestigde Nederlanders en migranten kwamen in ongekende heftigheid aan de oppervlakte. Op 25 november werd Pim Fortuyn, die politieke munt uit deze spanningen zou slaan, gekozen tot lijsttrekker van Leefbaar Nederland. Deze lancering van het Hollandse populisme op nationaal niveau onderzond een vijandig onthaal in opiniemakend Nederland.

Van compromissenpolitiek naar consensusbeheer

De premier stond in 2001 op het hoogtepunt van zijn roem.¹⁴¹ Kok had zijn gezag definitief gevestigd met de manier waarop hij de tijdbom onder de monarchie, schoonvader Jorge Zorreguieta, onschadelijk had gemaakt. Nederland kreeg zijn sprookje – met Máxima als Roodkapje, maar zonder boze wolf.

Kok was in zijn element in zijn rol van boven de partijen staande vader des vaderlands. Hij accentueerde daarmee de toch al gedepolitiseerde politieke verhoudingen van de jaren negentig. Hij had het vertrouwen van zijn erfvijanden, de liberalen en de werkgevers, duurzaam weten te winnen. De prijs die het land daarvoor betaalde was dat de politieke discussie zo ongeveer tot stilstand was gekomen. De dominante Kok had namelijk een grote hekel aan ruzie en debat, zowel binnen als buiten de PvdA.

De Partij van de Arbeid had het prestige van Kok tot de laatste druppel uitgemolken. De verkiezingscampagne van de PvdA in 1998 was helemaal rond de persoon van Kok en zijn imago van integriteit opgebouwd. Deze personalistische aanpak had de PvdA een premierbonus van acht zetels opgeleverd. De schaduwzijde van deze 'Kies Kok'-strategie werd vooralsnog aan het oog onttrokken. Zijn persoonlijke gezag had, zeker na het 'afschudden van zijn ideologische veren' in 1995, namelijk volledig het politieke profiel van zijn partij verdrongen. Zou de PvdA het vertrek van Kok overleven?

Het was een vraag die de sociaal-democraten zich liever niet stelden. In de Partij van de Arbeid durfde niemand het tegen hem op te nemen. Het gevolg was dat Kok achter de schermen beslissende invloed uitoefende op de verkiezingscampagne van zijn opvolger.¹⁴²

Tegenspraak en tegenwicht ontbraken niet alleen in de PvdA, maar in de binnenlandse politieke arena als geheel. De regering had het na het verdwijnen van de werkloosheid en het financieringstekort nogal goed met zichzelf getroffen. De koopkracht onder de bevolking was bovendien onder Paars spectaculair gestegen, waarbij de belastinghervorming van 2001 zelfs voor oververhitting van de economie zorgde. Het maatschappelijk ongenoegen over de kwaliteit van de publieke dienstverlening,¹⁴³ over het falen van de sociale integratie van minderheden en arbeidsongeschikten, over het doorgeschoten gedoogbeleid en het verkeersinfarct drong niet meer tot het hart van de politiek door.¹⁴⁴

Na zeven jaren samenwerking tussen de tegenpolen PvdA en VVD waren de politieke tegenstellingen zodanig gepacificeerd, dat men vergeten was dat er nog ideologische strijdpunten bestonden. Het politieke bedrijf was als het ware onder narcose geraakt.

Deze ideologische onderkoeling van de politiek begon in 1982, het jaar waarin het eerste kabinet-Lubbers aantrad. Het werd een jaar later geconfronteerd met een financieringstekort op de rijksbegroting van 8,9 procent. Het saneren van de staatsfinanciën kreeg absolute prioriteit. Van de Economische en Monetaire Unie, die op 1 januari 1999 zijn beslag kreeg en op 1 januari 2002 werd bekroond met de introductie van de euro, ging een enorme disciplinerende en depolitiserende werking uit. In het Verdrag van Maastricht (december 1991) maakten de lidstaten harde afspraken over de convergentiecriteria met betrekking tot de prijsstabiliteit (gemiddelde inflatie met maximale afwijking van 1,5 procent), rentetarieven (niet meer dan 2 procent afwijking tarief langetermijnrente), begrotingstekort (niet meer dan 3 procent van het Bruto Nationaal Product) en muntstabiliteit (maximaal 2,5 procent afwijking van de centrale wisselkoers). Landen die zich wilden kwalificeren voor automatische deelname aan de EMU moesten bovendien hun staatsschuld terugbrengen tot maximaal 60 procent van het bruto nationaal inkomen.

De disciplinerende werking van de euro was een beslissende factor in de transformatie van de compromissenpolitiek (gekenmerkt door groepsvorming op eigen kracht en confrontatie tussen visies op de publieke zaak, waarna riva-

liserende partijen bij wijze van wapenstilstand een regeerakkoord sloten) naar consensusbeheer: 'het tegengaan van verbrokkeling en algemene inconsistentie door een institutionalisering en cultivering van consensus tussen beraadslagende en onderhandelende elites in staat en samenleving'.¹⁴⁵ In plaats van kiezers te mobiliseren, werden onder Lubbers en Kok de politieke verhoudingen bevroren door het vermijden van de politieke strijd over controversiële kwesties en het vooruitschuiven van conflictstof. Dat dit in 2001 nog niet had geleid tot heftige negatieve politieke gevoelens zoals haat, extremisme, vervreemding en cynisme, heeft volgens De Beus te maken met het feit dat de Nederlandse kiezer altijd een tweede kans krijgt. Hij kan eerst proberen de wil van de meerderheid te beïnvloeden door te protesteren en te lobbyen. Vervolgens beschikt de kiezer over aanzienlijke hindermacht, waarmee hij het nieuwe beleid zelf kan belemmeren of zelfs helemaal frustreren (bijvoorbeeld door in beroep te gaan, te procederen, actie te voeren of te klagen). Als dat ook niet helpt, restten er vaak nog allerlei mogelijkheden om zich te onttrekken aan het nieuwe regime. Dit heeft ondertussen niets te maken met identificatie van de kiezers met de politieke afwegingen van de gekozenen. Er is slechts sprake van een oppervlakkig en voorwaardelijk vertrouwen, dat in wantrouwen omslaat zodra kiezers teleurgesteld of gefrustreerd raken.¹⁴⁶

Lubbers en Kok als politieke ondernemers

De ideologische onderkoeling werd in hoge mate bevorderd door het optreden van de premiers Lubbers (1982-1994) en Kok (1994-2002). De volkspartijen CDA en PvdA hadden hun traditionele achterban zien slinken. Op de kiezersmarkt moesten zij daarom bij elke verkiezing opnieuw zoveel mogelijk ongebonden kiezers zien binnen te halen. Alleen dan konden volkspartijen hun integrerende rol, het samenbinden van verschillende groeperingen op een politiek program, blijven spelen. Nog steeds konden volkspartijen als CDA en PvdA, in principe ook de VVD, in de Nederlandse politieke verhoudingen een derde van de stemmen halen. Maar het ging niet meer vanzelf, er moest hard voor gewerkt worden, elke verkiezing opnieuw.

De kern van het electoraat van het CDA bestond uit gezagsgetrouwe, oudere burgers met een christelijke achtergrond. Deze groep werd elk jaar kleiner. Het CDA had in de jaren tachtig goed in de gaten dat het proces van

de ontzuiling twee kanten heeft. Enerzijds betekende geloven allang niet meer automatisch confessioneel stemmen, anderzijds liepen niet-christelijke kiezers een christen-democratische partij niet meer automatisch voorbij. Zoals het christelijk onderwijs – niet door zijn leerstelling, maar juist door de verwatering daarvan – aantrekkelijk werd voor ongodsdienstige ouders en leerlingen, zo sprak de zakelijke, gedepolitiseerde aanpak van Ruud Lubbers veel traditionele stemmers van de VVD aan. Lijsttrekker Lubbers heeft zich nooit gepresenteerd als herder van het volk. Integendeel, voor hem was geloof geen politieke zaak, maar een particuliere aangelegenheid. Door zijn doortastend overkomende image als manager van de 'BV Nederland' won hij in 1986 en 1989 de verkiezingen met maar liefst 54 zetels, het hoogste aantal sinds de oprichting van het CDA. Daarmee was Lubbers de eerste politieke ondernemer van het postideologische, ontzuilde tijdperk. Dat de door Lubbers behaalde resultaten geen enkele garantie vormden voor continuering van het succes, bleek in 1994 toen zijn opvolger Brinkman 20 zetels verlies moest incasseren.

Wim Kok was als stemmentrekker minder succesvol dan Lubbers. De PvdA had in 1986 (Kok was toen 'lijstduwer' in dienst van lijsttrekker Joop den Uyl, die het jaar daarop zou sterven) nog 52 zetels behaald. Kok verloor in 1989 (49 zetels) en in 1994 (37 zetels), om pas in 1998 te winnen (45 zetels). Toch was ook Kok op zijn manier een politieke ondernemer, die met zijn paternalistische stijl vertrouwen wist te wekken bij de ondernemers.

De politieke cultuur werd onder Kok nog bleker dan onder Lubbers. Kok wordt tekortgedaan als hem verweten wordt dat hij geen visie had. Hij heeft ruim twintig jaar lang consistent gehandeld, als vakbondsleider én als politicus. Kok was er al vroeg in zijn loopbaan van overtuigd geraakt dat de positie van de zwakkeren in de samenleving het meest gebaat was bij economisch herstel. Daarom is hij ook bereid geweest verworven rechten aan te tasten ter wille van het stimuleren van economische groei.

Kok had een grondige hekel aan filosoferen en scherpe debatten. Hij stelde de te nemen maatregelen voor als onvermijdelijk. Hij haalde de kastanjes uit het vuur, duwde de achterban de bittere pil door de strot en identificeerde zich met het gesloten compromis. Vader Kok zorgde voor de werknemers en de zwakkeren in de samenleving, daar moesten ze maar op vertrouwen, want ze werden niet bij de gang van zaken betrokken, laat staan gemobiliseerd.

De stijl van Kok deed sterk denken aan de pacificatiedemocratie ten tijde van de verzuiling (de halve eeuw tussen 1917, het jaar van de onderwijspacificatie, en 1967, het jaar dat de oude volkspartijen KVP en PvdA spectaculair verloren ten gunste van de nieuwkomers D66 en de Boerenpartij).

In de pacificatiedemocratie, die vanwege de gescheiden levensbeschouwelijke subculturen van nature onstabiel was, waarborgden de elites de stabiliteit.¹⁴⁷ Zij probeerden het pleit niet te winnen door te debatteren, conflicten uit te vechten of andersdenkenden te overtuigen, maar door te depolitiseren en compromissen te sluiten. Daarvoor was het wel noodzakelijk dat de toppen van de zuilen voldoende gezag hadden de besluiten die ze namen als onvermijdelijke voldongen feiten te verkopen aan de achterban.

Nadat in de jaren zeventig de pacificatielogica het moest afleggen tegen de polarisatiestrategie, beleefde zij in de jaren tachtig een opmerkelijke wedergeboorte. Wim Kok was in 1982 als voorzitter van de vakcentrale FNV één van de architecten van het Akkoord van Wassenaar. Na negen jaren van loonmaatregelen van de regering kon ingrijpen door de overheid in lonen en prijzen eindelijk achterwege blijven. Kok bleek namelijk bereid de prijscompensatie aan te wenden voor verkorting van de arbeidstijd. In de CAO's deed de 38-urige werkweek zijn intrede en kwam deeltijdwerk in zwang. Deze loonmatiging kwam neer op een reële daling van het loon en opende de weg naar bezuinigingen op uitkeringen en overheidssalarissen. Koks achterban was daarom niet enthousiast. Toch wist hij de naleving van het Akkoord af te dwingen.

Het Akkoord van Wassenaar, gesloten in economisch barre tijden met massale ontslagen, was het begin van de sanering van de overheidsuitgaven. In het derde kabinet-Lubbers trad Kok op als minister van Financiën. In het voorjaar van 1991 had Kok al moeten slikken dat lonen en uitkeringen werden ontkoppeld. Vervolgens nam het kabinet in de zomer het besluit hard in te grijpen in de WAO-uitkeringen. De manier waarop Kok de WAO-ingreep verdedigde, deed denken aan zijn opstelling bij het Akkoord van Wassenaar. De achterban werd wederom niet voorbereid op wat komen ging, maar werd onverhoeds geconfronteerd met een pijnlijke koerswijziging waartoe de voormannen in hun wijsheid hadden besloten.

Maar het sociaal-democratische voetvolk bleek in 1991 allerm minst volgzzaam. De luxe van een loyale, door een vaste levensovertuiging geschraagde, verzuilde achterban, had Kok niet meer. Toch heeft hij een eigentijdse manier gevonden zijn weerbarstige aanhang aan zich te binden. Dit was

geen ideologische, maar een persoonlijke binding.

Kok heeft de hete WAO-zomer alleen overleefd doordat hij er op het haastig in Nijmegen bijeengeroepen congres van de PvdA een persoonlijke vertrouwenskwesitie van maakte. Wie de WAO-ingreep niet wilde, wilde Wim Kok niet. Deze personalistische aanpak had Kok als minister al eerder toegepast op vakministers van zijn eigen PvdA. Als deze zich wilden verzetten tegen bezuinigingen, bracht Kok ze in een loyaliteitsconflict. Als ze hun partijleider zouden afvallen, zouden ze de partij schade berokkenen.

De verkiezingscampagne van de PvdA in 1994 werd volledig aan de lijsttrekker en zijn integere imago opgehangen: Kies Kok. Het was een tactiek die twaalf zetels verlies opleverde. De kiezers rekenden in 1994 af met een regering die in hun ogen de problemen niet goed de baas was. Het feit dat Kok had bewezen dat zijn verkiezingsbeloften niet al te veel waard waren (handhaven koppeling, geen ingrepen WAO), stond evenwel zijn imago als vertrouwenwekkend staatsman niet in de weg. Wonder boven wonder werd de PvdA toch de grootste partij in 1994; het CDA kreeg een nog groter pak slaag.

Als premier is Kok meer en meer gaan leunen op zijn persoonlijke charisma. Na het afschudden van de ideologische veren, was dit ook het enige wat overbleef, want Kok investeerde – in tegenstelling tot zijn Britse kompan Tony Blair – absoluut niet in zijn Partij van de Arbeid.

De manier waarop hij de affaire-Zorreguieta oploste, was kenmerkend voor zijn stijl. Hij gebruikte zijn persoonlijke gezag om de Tweede Kamer te verbieden over de zaak te debatteren, zolang de kwestie 'nog niet actueel' was. En de kwestie werd pas actueel toen hij die achter de schermen eind maart 2001 had opgelost.

Dit leunen op persoonlijk charisma was een moderne vorm van politieke marketing. Kok kwam gemakkelijk weg met deze personalistische politiek, omdat hij zichzelf met groot succes wist te positioneren als een gewone, bescheiden man.

Maar het veelvuldig gebruiken van persoonlijk gezag om je wil door te drukken, getuigde helemaal niet van bescheidenheid. Het succes van de PvdA viel samen met dat van de leider, die daardoor steeds arroganter werd. Kritiek uit eigen gelederen werd beschouwd als een aanval op zijn persoon en dus als hoogverraad. In het ensceneren van zijn opvolging door de daarvoor niet geschikte Melkert, plus het uitstippelen van een totaal misplaatste, 'presidentiële' verkiezingscampagne rond de nieuwe lijsttrekker, speelde

Kok achter de schermen een hoofdrol. Hij droeg dan ook een grote verantwoordelijkheid voor het debacle van zijn partij bij de verkiezingen van 15 mei 2002.¹⁴⁸

In de startblokken

Hoewel de congressen van de partijen pas aan het eind van het jaar hun lijsttrekkers aanwezen en hun verkiezingsprogramma's vaststelden (zie hoofdstuk VI), stond het parlementaire jaar geheel in het teken van de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002.

Kok had zijn beslissing zo lang uitgesteld dat er nog maar één opvolger was overgebleven. Dat was de competente, maar communicatief minder begaafde fractievoorzitter Ad Melkert. Stemmentrekkers Job Cohen en Johan Stekelenburg waren als burgemeesters van Amsterdam en Tilburg buitenstaanders geworden, zodat de kandidatenlijst van de PvdA wat betreft electorale aantrekkingskracht uitgesproken mager was.

De nieuwe PvdA-leider Ad Melkert had in het voorjaar van 2001 een maandenlange tournee langs de rafelranden van de Nederlandse verzorgingsstaat gemaakt. De prestaties van de collectieve sector waren onder de maat, constateerde Melkert in besloten kring. Kok had geen aandacht gehad voor het slechte management, de bureaucratische procedures en het gebrek aan mogelijkheden voor de uitvoerders van de publieke diensten om tegemoet te komen aan de hoge, maar gerechtvaardigde eisen van de klanten en gebruikers. Melkert concludeerde dat de PvdA moest omschakelen naar de lijn van Tony Blairs New Labour: extra investeringen in de publieke dienstverlening moesten voortaan altijd vergezeld gaan van ontbureaucratisering, vraagsturing en prestatiecontracten. De PvdA moest criminaliteitsbestrijding adopteren als progressief issue. In de PvdA zou een generatiewisseling moeten plaatsvinden, temeer daar het oude kader van de PvdA naar zijn mening tekortschoot, zowel als vertegenwoordigers van de achterban als in bestuurlijk opzicht. Tot elke prijs wilde Melkert echter vermijden in het openbaar boegbeeld Wim Kok af te vallen – dat zou electorale zelfmoord zijn.¹⁴⁹

Het was de grote vraag of de PvdA haar voorsprong van zeven zetels op de VVD zou kunnen vasthouden. In de peilingen was de VVD in oktober 2001 de PvdA al gepasseerd.¹⁵⁰ Naast fractievoorzitter Hans Dijkstal, de

goedlachse steunpilaar van het paarse experiment, had de vvd stemmentrekkers als Gerrit Zalm, Annemarie Jorritsma, Erica Terpstra, Henk Kamp en Loek Hermans in huis. Programmatisch zat de vvd, met haar voorstel vijfduizend extra agenten aan te stellen en haar voorkeur voor een strenger asielbeleid, eveneens goed. Als het de vvd in 2002 niet zou lukken de grootste partij van het land te worden, wanneer dan wel?

Van het cda had de vvd aan het begin van het parlementaire verkiezingsjaar weinig te duchten. De christen-democraten hadden net een bloedbad in eigen huis achter de rug. Fractievoorzitter en beoogd lijsttrekker Jaap de Hoop Scheffer bleek in de zomer van 2001 zijn vertrouwen bij het kader van het cda te hebben verspeeld. Zijn oppositie tegen Paars was flets geweest en als stemmentrekker had hij in 1998 een slechte naam opgebouwd (het in 1994 met twintig zetels verlies al zwaar gehavende cda verloor in 1998 nog eens vijf zetels: van 54 naar 29 in vier jaar).

De Hoop Scheffers rivaal, de dynamische partijvoorzitter Marnix van Rij, was zeer populair bij het actieve partijkader van het cda. De actieve leden zijn in het cda van oudsher progressiever dan de kiezers en de fractie in de Tweede Kamer. Het dagelijks bestuur van het cda zag in Van Rij de man die de christen-democratie aantrekkelijk zou kunnen maken voor jongere kiezers en schoof hem naar voren als alternatief voor De Hoop Scheffer. Van Rij bleek evenwel geen talent voor het politieke machtsspel te hebben, zodat hij op het moment suprême door de partijtop opzijgeschoven werd. De populaire Brabantse gedeputeerde Pieter van Geel werd twee keer door het bestuur gevraagd de leiding van de onthoofde partij op zich te nemen, maar hij weigerde. Bleef over Jan Peter Balkenende, de onervaren vice-voorzitter van de cda-fractie. Hij werd op 1 oktober 2001 fractievoorzitter van het cda en enige kandidaat van het partijbestuur voor het lijsttrekkerschap.¹⁵¹

Balkenende was in zijn partij een geziene spreker en schrijver. Als medewerker van het Wetenschappelijk Instituut van het cda had Balkenende de hand gehad in alle belangrijke partijdocumenten. Ook in zijn fractie lag Balkenende goed, maar als financieel woordvoerder had hij het tegenover minister Zalm zwaar te verduren gehad. Buiten zijn eigen kiezers had Balkenende geen enkel krediet. Het vasthouden van de eigen achterban zag Balkenende dan ook als zijn eerste opdracht. Pas na een uitgebreide tournee onder het eigen kiezersvolk, zou het tijd worden voor een offensief.

In het voorjaar van 2001 was er een korte vrijage tussen enkele promi-

nente wethouders van GroenLinks en het CDA geweest. Ze hadden elkaar leren kennen als gevolg van de samenwerking tussen groenen en christendemocraten in zes gemeentebesturen. De twaalf gemeentebestuurders hadden een gezamenlijke verklaring uitgebracht, waarin ze stelling namen tegen het 'materialisme' van de paarse coalitie. Ze suggereerden dat hun partijen zouden moeten overwegen hun plaatselijke voorbeeld te volgen. Bij de actie waren medewerkers van de wetenschappelijke bureaus van beide partijen betrokken.

De actie was een vervolg op de programmatische heroriëntatie van het CDA in progressieve richting. Met name op het gebied van milieubehoud hadden de christendemocraten tijdens hun verblijf in de oppositie een inhaalslag gemaakt. Tot verdriet van de VVD had de CDA-fractie met PvdA en GroenLinks gemene zaak gemaakt om gasboringen in de Waddenzee te verijdelen. Ook op het gebied van de emancipatie van de vrouw was het CDA modern geworden. Homoseksuele fractieleden kwamen uit de kast. Het programma van de christendemocraten werd vastgesteld na uitgebreide discussie met kiezers op internet. Het CDA, tot dan toe een gesloten bolwerk waarin geen plaats was voor openbare disputen, gooide de luiken open.

Verdere pogingen van kaderleden van het CDA tot politieke samenwerking met de groenen werden evenwel gesmoord door fractieleider De Hoop Scheffer, van huis uit een conservatieve diplomaat. Zijn opvolger Balkenende was in ideologisch opzicht tegen liberalisme en kapitalisme, dus minder dan De Hoop Scheffer geneigd zijn heil bij de VVD te zoeken. In de politieke praktijk stond Balkenende wél aan de rechterkant, wat bleek uit zijn opvattingen over de staatsfinanciën. Balkenende passeerde de VVD zelfs rechts met zijn kritiek op het loslaten van de financiële discipline door minister Zalm. Lonken naar GroenLinks, besefte de top van het CDA, zou de VVD een zee van ruimte op rechts geven. In plaats daarvan nodigde Balkenende kandidaat-lijsttrekker Pim Fortuyn van Leefbaar Nederland in november 2001 uit voor een borrel, waarbij de heren afspraken elkaar tijdens de verkiezingscampagne niet aan te vallen.¹⁵²

Tekenend voor de bevroren politieke verhoudingen was dat GroenLinks, de tweede oppositiepartij, ook al niet in staat was tot enig verzet tegen Paars. Het tegendeel was waar: GroenLinks werd net als het CDA geplaagd door interne strubbelingen en onvast leiderschap. Partijleider Paul Rosenmöller was de zomer van 2001 niet ongeschonden doorgekomen. Hij trad weifelend op in een onverkwikkelijke affaire rond het Kamerlid Tara Singh

Varma, die een dodelijke ziekte had voorgewend. Rosenmöller bleef een helder antwoord schuldig op de vraag of na de aanslagen van 11 september de Nederlandse steun aan de militaire acties in Afghanistan goedgekeurd of afgekeurd moest worden. Op speciale bijeenkomsten met het partijkader moest de fractie van GroenLinks proberen de zeer verdeelde achterban duidelijk te maken waar zij stond.

De ongecompliceerde SP van Jan Marijnissen was zonder reserve tegen de oorlog in Afghanistan. De achterban van de SP vormde het meest linkse deel van het electoraat, dat het op peil houden van de sociale zekerheid als eerste prioriteit zag. Belastingen omhoog, vooral voor de rijken, meer geld voor onderwijs en zorg – dat was de 'eerste weg links' (zoals de titel van het programma van de SP luidde) die de socialisten voor ogen stond. De media-genieke Jan Marijnissen werd in staat geacht tot 'inbreken' bij zowel GroenLinks als de PvdA.

D66 had een verkiezingsprogramma dat recht deed aan haar ontstaansgeschiedenis als partij van de staatsrechtelijke hervormingen. De partij was evenwel na zeven jaar Paars een 'B-merk' geworden: een goedkoop en inwisselbaar product. Vice-premier en minister van Volksgezondheid Els Borst werd verantwoordelijk gehouden voor de wachtlijsten in de zorg. Van de 'kroonjuwelen' van D66, de gekozen burgemeester en het referendum, was weinig terechtgekomen. Slechts een derde van de kiezers die in 1998 op D66 hadden gestemd, was van plan de partij trouw te blijven. De vertrekkers stoven alle kanten op: naar VVD, naar PvdA, maar ook naar GroenLinks. De enige hoop voor D66 bestond in het feit dat een kwart van haar aanhang uit 1998 nog twijfelde.¹⁵³

De ontnuchtering na 11 september

De aanslagen op het World Trade Centre in New York en het Pentagon in Washington zetten de verhouding tussen de autochtone Nederlanders en de islamitische migrantengroepen op scherp. De eerste vijf weken na de aanslagen van 11 september signaleerde het Dutch Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (DUMC) zestig incidenten, variërend van beledigingen en bedreigingen tot geweldpleging, vandalisme en brandstichting. Doelwit van vernieling en brandstichting waren moskeeën, islamitische scholen, een asielzoekerscentrum, een reisbureau en een Syrisch-orthodoxe kerk. Vol-

gens het DUMC, dat deel uitmaakt van het Europees netwerk van monitoren EUMC, dat in Wenen is gevestigd, viel Nederland daarmee in de Europese Unie in ongunstige zin op. Marokkanen deden in september in groten getale aangifte van discriminatie.¹⁵⁴

Premier Kok maakte een tournee langs moskeeën en 'zwarte' wijken in grote steden. Hij wilde daarmee niet alleen blijk geven van zijn zorg over de gespannen verhoudingen, maar ook zelf 'inburgeren' in de multiculturele samenleving. Kok had een hekel aan improviseren en wilde goed geïnformeerd zijn. Hij zette zijn medewerkers aan het werk. *De Volkskrant* onthulde dat de Rijksvoorlichtingsdienst sinds de aanslagen van 11 september opdracht had gegeven tot opinieonderzoek naar de reacties op 'de gebeurtenissen in de USA'. Minstens twee keer per week werden driehonderd Nederlanders, plus een aparte groep van honderd niet nader gespecificeerde 'allochtonen' ondervraagd. Elke week kregen de ministers onder de titel 'Monitor vs' een presentatie van de uitkomsten.

Uit dit onderzoek kwam allereerst naar voren dat de openheid van de Nederlandse regering inzake de Nederlandse bijdrage aan het terrorisme ver te zoeken was. Het was volstrekt onduidelijk welke maatregelen het kabinet had genomen ter bescherming van de bevolking en ter bestrijding van het moslimextremisme dat aan de terroristische aanslagen ten grondslag lag. Uit Monitor vs bleek overduidelijk dat de Nederlandse bevolking zeer verdeeld was over Nederlandse deelname aan krijgshandelingen ter ondersteuning van de Amerikaanse strijd tegen terrorisme in Afghanistan. De steun aan het sturen van militair personeel en materieel was tussen begin oktober en half november gedaald van 60 tot 47 procent. Bij de allochtonen in ons land ontbrak elk draagvlak voor militaire acties. Slechts 13 procent van de migranten was akkoord met meevechten door Nederlanders in Afghanistan. Het beleid van de regering – veel aandacht voor humanitaire hulp, geen deelname aan de strijd – kwam dus aardig overeen met de gepeilde stemming onder het volk.

Verontrustend was dat tweederde van de Nederlanders en maar liefst tachtig procent van de allochtonen oordeelde dat de spanningen tussen verschillende bevolkingsgroepen na 11 september waren toegenomen. Vlak na de aanslagen voelde niet minder dan 63 procent van de migranten zich bedreigd. In november was dat nog altijd 45 procent, tegen 17 procent van de bevolking als geheel. Het wantrouwen van allochtonen jegens de Nederlandse regering was zeer groot, bleek uit Monitor vs. Slechts 30 procent van

hen vond dat de overheid voldoende en betrouwbare informatie had verstrekt. Tweederde van de alloctonen meende dat de overheid tekort was geschoten in het voorkomen van spanningen tussen hen en de autochtone bevolking.¹⁵⁵

'Wat er kan gebeuren,' stelde de schrijver Abdelkader Benali op 20 september, 'is dat we als kippen in een kippenhok die voelen dat de temperatuur iets te hoog gestegen is om zich er nog lekker onder te voelen, ongemakkelijk aan het fladderen slaan en naar elkaar beginnen te pikken. Nederlanders kunnen hun geduld en gevoel voor nuance verliezen voor hun andersdenkende, andere geloven en rituelen belijdende medeburgers en hun sentimenten de vrije loop laten. In het ergste geval wordt sentiment met sentiment beantwoord en is al snel het einde zoek. Moslims raken meer op hun hoede en vermijden misschien liever het contact met Nederlanders, om lastige vragen of blikken te voorkomen. Een keuze voor isolement – al jaren de gemakkelijke, bekende optie – neemt dan de plaats in van integratie.'¹⁵⁶

De uit Iran gevluchte jurist Afshin Ellian vereenzelvde zich met zijn nieuwe vaderland: Nederland is ook van ons! Hij hekelde de vaagheid van de autoriteiten met betrekking tot de eisen die zij aan immigranten stelden. 'Ik vind dat in Europa en zeker in Nederland lange tijd al een soort lafheid bestaat, waardoor de eigen constitutie en het burgerschap niet serieus worden genomen. Er komen nu mensen van buiten binnen met een heilig boek onder de arm. Het is onze taak hun duidelijk te maken dat ze hun heilige boek thuis moeten houden en dat hier de Grondwet geldt.'¹⁵⁷

Nederland maakte na 11 september een onzachte landing in de grimmige werkelijkheid. Het was een pijnlijke ontzuivering. Met een schok was het publieke debat over een verzwegen sociale kwestie, de mislukte integratie van een hele generatie migranten, op gang gebracht.

Ook de migranten moesten kleur bekennen. Hun zaakwaarnemers konden niet langer falen in eigen kring pareren met klachten over racisme, discriminatie en neokoloniale bevoogding. De imams en de belangenbehartigers kregen concurrentie van een jonge generatie zelfbewuste intellectuelen. Afshin Ellian, de gevluchte Somalische politica Ayaan Hirsi Ali en de van origine Marokkaanse schrijver Hafid Bouazza ontpopten zich als pleitbezorgers van assimilatie en critici van de islam.

Nepprofessor

Pim Fortuyn werd op 25 november 2001 met 89 procent van de stemmen door het congres van Leefbaar Nederland gekozen tot lijsttrekker. 'Het is mij zwaar te moede. De opgave zal buitengewoon zwaar zijn. Wij willen een nieuwe politiek, we willen het land teruggeven aan de mensen in het land,' begon hij zijn toespraak tot de uitzinnige congresgangers. 'Ik begin met een college. U heeft per slot van rekening een nepprofessor gekozen.' Zijn betoog kwam erop neer dat 'de politiek' in deze revolutionaire tijd van internationalisering en internet de boot volledig had gemist. Paars was niet in staat gebleken ervoor te zorgen dat de onderwijzer onderwijst, de politie de burger beschermt en de dokter de patiënten geneest. In plaats van dat de leraar, de verpleegster en de agent zelf bepalen hoe ze hun werk moeten inrichten, was er een dikke laag van duurbetaalde beleidsmakers die de mensen van de werkvloer verstikten en gevangen hielden. Een kwart van de ambtenaren moest onmiddellijk worden weggesneden. Het subsidiesocialisme heeft miljoenen mensen veroordeeld tot aan de kant staan. Die arbeidsongeschikten en werklozen weten niet meer hoe plezierig het is zelf iets te ondernemen. Fortuyn riep hen toe: 'Weg bij dat loket! Want daar krijg je wel je geld, maar moet je ook je ziel inleveren!'

Fortuyn hield zijn kiezers een spiegel voor: 'Vraag niet wat uw land voor u kan doen, maar wat u voor uw land kunt doen', citeerde hij de Amerikaanse president Kennedy (zonder bronvermelding). Over zichzelf zei Fortuyn dat hij niet de keiharde meneer is over wie de kranten schrijven. Dat hij misschien wel te gevoelig is voor zijn nieuwe positie. Dat hij zegt wat hij denkt, doet wat hij zegt en dat iedereen daarvan op aankan.¹⁵⁸

Volgens het klassieke populistische recept construeerde Fortuyn een samenzwering van het hardwerkende, gewone volk tegen de profiteurs, die de klandizie vormden van de 'subsidiesocialisten'. De PvdA, GroenLinks en de SP werden door Fortuyn weggezet als verspillers van belastinggeld dat verdiend was door ondernemende zelfstandigen en werkers in de marktsector. Over de echte problemen, de calculerende migrant en de falende goedkooppolitiek, mocht niet gepraat worden. De linkse elite werd door de aanvoerder van Leefbaar Nederland niet alleen politiek, maar ook moreel in gebreke gesteld.

De VVD en het CDA hadden zich laten inpakken, zodat alleen een nieuwe beweging de politiek terug kon geven aan de burger. Die beweging mocht

geen traditionele politieke partij zijn, met ledenvergaderingen, congressen en veel papier. Fortuyn wilde een leider zijn die een gevoelsmatige vertrouwensband met zijn volgelingen had. Dat vertrouwen bestond in essentie uit een samenzwering: wij, de buitengesloten belastingbetalers, tegen zij, de gevestigde partijen met hun 'oude politiek'.

De Nederlandse spraakmakende gemeente reageerde verstoord op de nieuwkomer in de landelijke politiek. Het dagblad *Trouw* kwalificeerde in zijn hoofdredactioneel commentaar de nieuwe lijsttrekker van Leefbaar Nederland als een 'kip zonder kop'. We hebben hier van doen 'met een stel opportunisten die op gewiekste wijze op zoek zijn naar macht. Fortuyn en de zijnen hebben gelijk dat de gevestigde partijen te veel naar binnen gericht, te oligarchisch en te weinig democratisch zijn. Maar het is de vraag of Fortuyn en zijn kornuiten zelf voldoende open, consistent en politiek betrouwbaar zijn om de rol van uitdager geloofwaardig te kunnen spelen (...) Leefbaar Nederland en Fortuyn scheppen met behulp van trucs van de oude politiek en bluf de illusie van een nieuwe politiek. De gevestigde partijen doen er evenwel goed aan de waarschuwing die ervan uitgaat serieus te nemen, want zelfs een kip zonder kop fladdert nog verrassend lang door.'¹⁵⁹

Deze opvatting werd door het establishment in de media, inclusief politiek commentator Kees Lunshof van *De Telegraaf*, gedeeld. Fortuyn is een gevaarlijke gek, maar de oude partijen vormen een gesloten elite die nodig eens uitgedaagd moet worden. *NRC Handelsblad* zat ook op deze lijn. Wel-sprekend bracht columnist Bas Heijne het *dédain* van het Rotterdamse avondblad onder woorden: 'Wanneer een volk het geloof in zijn politici verliest, mogen de amateurs een gokje wagen: amusante schertsfiguren met uitzinnige meningen of bizar gedrag dringen zich de politieke arena binnen en worden min of meer tot hun eigen verbazing nog serieus genomen ook. De media houden van hen, ze zijn niet van het scherm af te slaan en ze worden gekoesterd door ontevreden kiezers.'

Heijne doelde op types als de Italiaanse pornopoes Cicciolina, de baardige Belg Jean-Pierre van Rossem en 'het jammerlijke verschijnsel Janmaat'. Ook Fortuyn was in die jaren 'een soort Joop Braakhekke van de politiek, te ijdel, te cynisch, te nuchterig ook, om toegelaten te worden in de kringen van de politieke haute cuisine.'

Maar, waarschuwde Heijne, het wordt nu menens. 'Die politieke paljassen bleken stuk voor stuk wegbereiders voor een veel grotere onvrede, die

van extreem-rechts. De ongerichte onlustgevoelens vonden plotseling vertolkers in nieuwe politici die politiek wisten te bedrijven vanuit een wijdverbreide afkeer van diezelfde politiek. Het Front National, Berlusconi, Filip Dewinter, je kan ze beschouwen als de rechtmatige erfgenamen van al die ongeleide projectielen uit de jaren tachtig.'

Pim Fortuyn, constateerde de columnist, 'heeft zich eigenhandig getransformeerd van komische figurant tot een politieke scherpschutter van Haideriaanse allure'. Fortuyn had volgens Heijne geen herkenbare achterban, slechts 'een losse verzameling benepen burgers' had zich rond Leefbaar Nederland verzameld. Maar die afwezigheid van maatschappelijke en culturele wortels vergrootte juist zijn aantrekkingskracht.

Fortuyn had 'het aura van de ongebondenheid verworven, iemand die onafhankelijk van partijbelangen kan zeggen wat hij meent'. Conclusie van Heijne: het is niet afdoende Fortuyn weg te zetten als een politieke potsenmaker. 'Na acht jaar Paars wordt langzaam maar zeker duidelijk dat schrikbarend veel bestuurlijke en openbare instellingen aan wanorde ten onder dreigen te gaan. Dan kan je het volk moeilijk kwalijk nemen dat het met een demagoog komt aanzetten.'⁶⁰

Kiezers schuiven op naar rechts

Onder de Nederlandse kiezers tekende zich intussen een hergroepering af, zo bleek uit verkiezingsonderzoek dat *de Volkskrant* in oktober 2001 had laten doen. De scheiding tussen links en recht liep niet langer tussen CDA-stemmers en PvdA-stemmers, maar tussen VVD, CDA, D66 en PvdA enerzijds en GroenLinks en de SP anderzijds.

De verschillen in opvatting, over criminaliteit, asielzoekers en militair ingrijpen door de VS in Afghanistan ter vergelding van de terroristische aanslagen tussen enerzijds VVD, CDA, D66 en PvdA en anderzijds GroenLinks en SP waren in de ogen van de kiezers nauwelijks te overbruggen.

Nummer één op de lijst van prioriteiten stond bij de bevolking het bestrijden van criminaliteit en onveiligheid. Bij mannen en vrouwen, bij jongeren en ouderen, was dat met grote afstand de topprioriteit. Het was een thema dat traditioneel 'eigendom' was van rechts, maar dat ook kiezers links van het midden enorm bleek bezig te houden. Daarna kwamen achtereenvolgens: kwaliteit gezondheidszorg verhogen, toelating asielzoekers

remmen, normen en waarden herstellen, terrorisme bestrijden en kwaliteit onderwijs verhogen.

De achterban van de drie grote, gevestigde partijen was al even eensgezind over de maatregelen die getroffen zouden moeten worden bij de ophanden zijnde verslechtering van de economische vooruitzichten. Lastenverlichting en aflossing van de staatsschuld konden dan in de ijskast. Ook de aanleg van wegen kon wachten, maar de politie, het onderwijs en de gezondheidszorg moesten extra geld krijgen. Het beeld van private rijkdom tegen publieke armoede werd bevestigd door opvallende wanprestaties van de spoorwegen, incidenten met openbare geweldpleging en overlast van drugscriminelen, wachtlijsten en een snel oplopend aantal leerlingen dat wegens lesuitval naar huis werd gestuurd.

Uit dit onderzoek van de Universiteit van Amsterdam en het NIPO was ten slotte duidelijk geworden dat Leefbaar Nederland met kandidaat-lijsttrekker Fortuyn zich ontwikkelde tot een electorale concurrent van de VVD. Voor de zomer had slechts 23 procent van de potentiële kiezers van LN zich rechts van het midden geplaatst, drie maanden later was dat al 45 procent. Van de kiezers die overwogen op LN te stemmen, had een kwart in 1998 VVD gestemd. Het paarse kabinet kreeg in oktober 2001 van de kiezers nog een voldoende, maar dat zou snel anders worden.¹⁶¹

VI De instorting van Paars

Terwijl Fortuyn aan een opmars in de opiniepeilingen begon, raakten de regeringspartijen vanaf november 2001 in een vrije val. Leefbaar Nederland steeg tussen eind november en begin februari van 7 naar 15 zetels in de peilingen van het NIPO, het CDA van 25 naar 30. De PvdA en de VVD zakten beide van 40 naar 30 zetels, D66 van 10 naar 5. De opkomst van Fortuyn was spectaculair, maar de instorting van Paars was nog veel dramatischer. Politieke strubbelingen aan het Binnenhof bevorderden de afbladdering van Paars in hoge mate. De PvdA kreeg te maken met de affaire-Van Gijzel en de VVD werd te kijk gezet door het nerveuze opereren van minister Korthals van Justitie ten aanzien van de 'bolletjesslikkers', de drugsmokkelaars die met cocaïne in hun maag vanuit Midden-Amerika en de Antillen naar Schiphol vlogen. Publicitair gezien waren het rampzalige incidenten, die het zelfvertrouwen van de paarse partijen ondermijnden. De stemming sloeg om; de Nederlandse kiezers trokken hun handen van Paars af.

De eerste tekenen van toenadering tot Fortuyn en zijn beweging werden rond de jaarwisseling zichtbaar. Ook begon duidelijk te worden wie de medestanders van Fortuyn waren en hoe zijn achterban was samengesteld.

De kritiek op de prestaties van het tweede kabinet-Kok nam toe, ook in eigen kring. De dienstverlening door de overheid schoot in de ogen van de gebruikers, die vanwege de hoogconjunctuur in de marktsector uitstekend aan hun trekken waren gekomen, tekort. Met de versmalling van de politieke agenda tot consensusbeheer namen de kiezers niet langer genoegen. Dit ongenoegen vond echter geen uitweg in de verkiezingsprogramma's die eind 2001 door de partijen werden vastgesteld. Van de grote politieke partijen drong de verandering van het politieke klimaat het sterkst door tot het CDA. De PvdA en de VVD distantieerden zich enigszins van hun paarse erfenis, maar bleken niet in staat over hun eigen schaduw heen te springen.

Eind november 2001 ontstond in de Tweede-Kamerfractie van de PvdA onenigheid over de afhandeling van het debat over fraude bij de bouw van de spoortunnel bij Schiphol. Kamerlid Rob van Gijzel, namens de PvdA indiener van een door alle partijen minus de VVD aangenomen motie waar-

in het kabinet werd opgeroepen tegen een gerechtelijke schikking met de frauderende aannemers in beroep te gaan, was opzijgeschoven als woordvoerder van de fractie. Fractievoorzitter Ad Melkert had hoogstpersoonlijk het woordvoederschap overgenomen. Het kabinet had op advies van minister Korthals besloten de motie van Van Gijzel en Leers (CDA) niet uit te voeren. Van Gijzel wilde zich daar niet bij neerleggen. Wat hem betrof kon Korthals zijn biezen pakken.

De sterk op het vermijden van trammelant gerichte Melkert en de nogal solistisch opererende volksvertegenwoordiger Van Gijzel leefden al jaren met elkaar in onmin. Van Gijzel was één van de weinige Kamerleden die tegen de dominante Melkert durfden in te gaan. In de media cultiveerde Van Gijzel zorgvuldig het beeld van de onverschrokken parlementariër die zich niet monddood liet maken door zijn politieke bazen. Hij had sympathie geoogst door zich te identificeren met de slachtoffers van de Bijlmerramp. De bouwfraudezaak leende zich in zijn ogen uitstekend voor een robbertje vechten om het primaat van de democratie.

In september had Van Gijzel Melkert en partijgenoot minister Netelenbos van Verkeer in de publiciteit voor het blok gezet door zich 'namens de fractie' te verzetten tegen privatisering van Schiphol. Een woedende Melkert wilde Van Gijzel toen al het woordvoederschap over Schiphol ontnemen, maar zag ervan af vanwege Van Gijzels populariteit. Bovendien stond Van Gijzel met nummer 43 op een moeilijk verkiesbare plaats op de kandidatenlijst van de PvdA.

Maar nu was voor Melkert de maat vol. Van Gijzel moest terug in z'n hok. Minister Korthals moest met rust gelaten worden, want het kabinet stond achter hem. Ook voor Van Gijzel was de maat vol. Hij liet zich door niemand, ook door Wim Kok niet, overtuigen van het feit dat het partijbelang vereiste dat het conflict werd bijgelegd. Van Gijzel trad af als Tweede-Kamerlid en won glansrijk de oorlog in de media tegen Melkert.¹⁶² Het toch al ongunstige imago van de lijsttrekker als kille machtspoliticus werd opnieuw bevestigd. Melkert leverde na de affaire-Van Gijzel in één klap vier zetels in; de PvdA zakte eind december in de peilingen van 42 naar 38 zetels, om in januari verder te dalen naar 34. De PvdA had niet alleen de 'premierbonus' van Kok verspeeld, maar had er als extra domper een Melkert-malus bovenop gekregen.

Als verstrengeld in een dodelijke omhelzing met de coalitiepartners zakte

de VVD rond de jaarwisseling van 2001 en 2002 met de PvdA en met D66¹⁶³ mee. De VVD plukte de wrange vruchten van de affaire rond de bolletjesslikkers waarin minister van Justitie Korthals verzeild was geraakt. In het jaar 2000 werden op Schiphol achthonderd drugskoeriers aangehouden. Een kwart van hen waren zogenaamde bolletjesslikkers, die vaak meer dan een halve kilo cocaïne in hun maag meesmokkelden. De meeste van hen waren Antillianen die in Nederland woonden. Door intensivering van de acties tegen de smokkelaars groeide het cellentekort van 150 naar 250. Koeriers met de Nederlandse nationaliteit die werden aangehouden met minder dan een kilo coke, werden met een dagvaarding heengezonden, dus niet in hechtenis genomen.

Deze nieuwe variant van het gedoogbeleid werd door *RTL Nieuws* op 5 januari 2002 onthuld. Op het smokkelen van een kilo cocaïne stond anderhalf jaar cel. De medewerkers van het Schipholteam (douane, marechaussee en politie) bleken de opdracht te hebben gekregen 'terughoudend om te gaan met de aanhouding van koeriers' – hetgeen zij zeer frustrerend vonden.

De Haarlemse hoofdofficier H. Wooldrik, onder wiens parket Schiphol viel, had de top van het Openbaar Ministerie voorgesteld niet alleen Nederlanders, maar ook buitenlanders die met minder dan een kilo coke werden gesnapt, heen te zenden. De brief van Wooldrik was minister Korthals op 7 december 2001 onder ogen gekomen, maar deze had geen actie ondernomen om een eind te maken aan het laten lopen van drugssmokkelaars op Schiphol. Op 10 december had Korthals bovendien verzuimd in een brief aan de Tweede Kamer over het cellentekort melding te maken van de problemen op Schiphol. De Kamer reageerde geschokt, zeker toen bekend werd dat zelfs een vrouw met veertien kilo coke was vrijgelaten. Douaniers op Schiphol onthulden dat smokkelaars met grote partijen drugs vaak zonder dagvaarding, met alleen een bewijs van inbeslagname van de contrabande, op vrije voeten werden gesteld.¹⁶⁴

Drie weken lang was Korthals in Nederland de gebeten hond. Op 23 januari 2002 diende fractievoorzitter van het CDA Balkenende een motie van afkeuring tegen Korthals in. Balkenende betoogde dat de rechtsstaat een forse deuk had opgelopen en dat Nederland met het heenzenden van drugskoeriers internationaal een slecht figuur sloeg. Die motie haalde het niet, maar alleen zijn eigen VVD vond dat Korthals zijn leven voldoende gebeterd had door met noodmaatregelen te komen. Veel van die maatregelen, zoals de

inzet van het leger, groepsdetentie en het toekennen van ruimere bevoegdheden aan de politierechter, had Korthals eerder afgewezen.¹⁶⁵

Volgens de wet van de communicerende vaten greep de onmacht van justitie om zich heen. Door de toevloed van rechtszaken van op Schiphol betrapte bolletjesslikkers zouden misdrijven in Haarlem en de Zaanstreek niet vervolgd kunnen worden, waarschuwden burgemeesters in hun functie van korpsbeheerder. De achterstand van de Haarlemse rechtbank was 7200 zaken, oftewel één jaar werk. Door het strengere optreden op Schiphol zouden er volgens korpsbeheerders J. Pop van Haarlem en R. Vreeman van Zaanstad nog eens enkele duizenden rechtszaken bijkomen. 'Het is niet uit te leggen aan onze burgers dat we inbrekers naar huis moeten sturen, omdat de bolletjeszaken met voorrang binnenkomen', aldus burgemeester Pop. 'Het wordt onveiliger in de stad. Effectief optreden tegen criminaliteit, waaronder geweldsmisdrijven, komt zo in gevaar. Mensen die worden opgepakt, zoals personen die voor het eerst een misdrijf plegen, krijgen de indruk dat misdaad loont. Op de politiemensen werkt dit heenzenden ook niet echt motiverend.'¹⁶⁶

Wiegel en Bomhoff steunen Fortuyn

Het paarse kabinet in het algemeen en de vvd van minister Korthals in het bijzonder stonden te kijk als de gevestigde orde die zijn verantwoordelijkheid voor de meest primaire taak van de overheid, het handhaven van de rechtsorde, had verzaakt. Paars had bij het volk afgedaan, lijsttrekker Dijkstal van de vvd kwam in eigen gelederen onder vuur te liggen en Leefbaar Nederland steeg naar 15 zetels in de peilingen.

Hans Wiegel, het erelid van de vvd dat meende te weten wat er onder het volk leefde, sloeg alarm. Als geen ander wist Wiegel bovendien hoe hij zijn bevindingen via het bespelen van de publiciteit in de praktijk moest brengen. Hij was een onafhankelijk man, die sinds zijn afscheid als politiek leider van de liberalen in 1982 zijn opvolgers voor de voeten liep met ongevraagde adviezen, afwijkende standpunten en dissident stemgedrag. Als senator veroorzaakte Wiegel in 1999 zelfs een breuk in het tweede paarse kabinet. Hij bracht de beslissende stem uit tegen een grondwetswijziging die het referendum mogelijk moest maken.

Wiegel – 'ik heb een zwak voor Pim' – brak in *Vrij Nederland* van 12 janu-

ari 2002 een lans voor een kabinet van VVD, CDA en Leefbaar Nederland. Deze variant bestond tot dan toe alleen in het hoofd van Pim Fortuyn, kandidaat-premier van Leefbaar Nederland. Fortuyn verklaarde zich meteen bereid Wiegel als premier van dit droomkabinet te dulden.

Wiegel kende voor één keer zijn plaats en hield de boot beleefd af. Maar hij had wel slecht nieuws voor Hans Dijkstal, de aanvoerder van de VVD die zichzelf als de nieuwe minister-president van Nederland zag. Wiegel vond Gerrit Zalm een betere opvolger van Kok. De minister van Financiën symboliseerde immers als solide schatkistbewaarder bij uitstek het succes van Paars. Waar de PvdA zijn Kok-bonus had ingeruild voor een Melkert-malus, beschikte de VVD over een Zalm-bonus. Maar die bonus moest de VVD dan wel inzetten, meende Wiegel niet zonder reden, ook al doorkruiste dat de ambities van Dijkstal. De VVD, hield Wiegel zijn partijgenoten voor, moest alles op alles zetten om de grootste partij van het land te worden.¹⁶⁷

De invloedrijke columnist van NRC *Handelsblad* Eduard Bomhoff, econoom en directeur van onderzoeksbureau Nyfer, wreef eveneens zout in de wonden van Paars. Anders dan Wiegel had Bomhoff weinig bewondering voor minister Zalm. Dat gold in nog ernstiger mate voor de rekenmeesters van het Centraal Planbureau, waarvan Zalm directeur was geweest. Het PvdA-lid Bomhoff was in 1994 niet ingegaan op de uitnodiging van Frits Bolkestein om voor de VVD minister van Financiën te worden (Zalm was dus niet de eerste keus geweest). Bomhoff was in het voorjaar van 2001 tot twee keer toe door Jan Nagel benaderd voor het lijsttrekkerschap van Leefbaar Nederland.¹⁶⁸ De econoom ging ook daar niet op in, maar het zette hem wel aan het denken. Bomhoff kende Fortuyn uit zijn vlegeljaren als studentenleider en had hem later in het lezingencircuit regelmatig ontmoet. Hij vroeg zich af of hij het voorbeeld van Fortuyn moest volgen en de wetenschap inruilen voor de publieke zaak. (Bomhoff zou de eerste zijn die werd benaderd om minister te worden voor de LPF. Hij is dat 87 dagen geweest.)¹⁶⁹

Bomhoff stond op het standpunt dat aflossing van de staatsschuld wel wat langzamer kon dan minister Zalm in het voetspoor van het Centraal Planbureau had uitgestippeld. Zij rekenden voor dat in de periode 2002-2006 niet meer dan 1,83 procent aan groei voor personeel en materieel beschikbaar zou zijn. In Paars I waren de uitgaven met 3 procent verhoogd en in Paars II met 3,2 procent. De overige partijen sloten zich, in de ogen van Bomhoff, als makke schapen aan bij het uitgavenkader van Zalm en het CPB. Die hielden geen rekening met een volgens Bomhoff noodzakelijke inhaal-

slag om de bestaande wachtlijsten in de zorg weg te werken. Politieke partijen die dit zouden accepteren, moesten in de ogen van Bomhoff wel heel radicale ideeën hebben om 'artsen, verpleegsters en thuiszorgmedewerkers direct na de verkiezingen harder, efficiënter én dus goedkoper te laten werken, want anders blijven de wachtlijsten nog zeker vier jaar bestaan'. In plaats daarvan stelde Bomhoff voor in het regeerakkoord prestaties in de zorg te definiëren en daarna per jaar variabele budgetten beschikbaar te stellen die nodig zouden zijn voor die prestaties.¹⁷⁰

De columnist legde uit dat het aantal leerlingen, met name in het voortgezet onderwijs waar al veel lessen uitvielen door personeelsgebrek, flink zou groeien in de volgende kabinetsperiode. En, merkte hij snedig op, 'er zouden nog meer leerlingen komen wanneer scholen, ouders en kinderen met succes konden optreden tegen voortijdige schooluitval'. Bovendien was er zijns inziens extra personeel nodig in klassen met veel leerlingen die thuis geen Nederlands spraken.

Niettemin rekenden de ambtenaren van het CPB met een groei van het overheidspersoneel die de helft was van de groei van het aantal ambtenaren ten tijde van Paars II. Bomhoffs conclusie: 'Tenzij de Nederlanders besluiten om Marijnissen of Fortuyn aan de macht te helpen, kunnen we nu al voorspellen dat de wachtlijsten in de zorg erger worden, en dat er niet genoeg leraren wiskunde, natuurkunde, scheikunde en economie zijn voor onze kinderen.'¹⁷¹

De directeur van bureau Nyfer, een directe concurrent van het CPB, had ten slotte ook nog een creatieve oplossing voor het aanpakken van de criminaliteit: de gekozen burgemeester. Waarom waren de Amsterdamse metrostations zoveel smeriger en gevaarlijker dan in het tien keer grotere New York? Antwoord: omdat de burgemeester van een Amerikaanse stad door de inwoners wordt gekozen. De Republikein Giuliani had zijn verkiezingsbeloften waargemaakt door elke twee weken iedere districtschef aan de korpsleiding in een grote vergadering verantwoording te laten afleggen over de meest actuele criminaliteitscijfers in zijn wijk. Een benoemde burgemeester als die van Amsterdam daarentegen, 'is niet machtig genoeg om Gemeentewerken enig bedrijfskundig benul bij te brengen; een gekozen burgemeester zal wel moeten.' Dat Amsterdam smeriger zal blijven dan New York, was volgens de columnist de schuld van de 'zelfgenoegzame VVD die nog eens vier jaar de gekozen burgemeester blokkeert'.¹⁷²

Eduard Bomhoff, een monetaire econoom met ruime internationale

ervaring, was met zijn campagne tegen de gevestigde politieke partijen een nagel aan de doodskisten van Zalm en Kok. Als hoogleraar aan de zakenuniversiteit Nijenrode gaf Bomhoff enig cachet aan de ideeën van de nieuwkomers Leefbaar Nederland en Pim Fortuyn.

De mensen achter Fortuyn

Leefbaar Nederland schoot in de peilingen omhoog sinds Fortuyn zijn opwachting had gemaakt als kandidaat-lijsttrekker. In vier weken tijd sprong LN van 3 naar 7 zetels. Na het congres schoot LN naar 15 zetels in januari 2002. De verkettering van Fortuyn maakte hem in de ogen van televisiemakers en hun publiek des te aantrekkelijker. Perschef Kay van der Linde van Leefbaar Nederland meed bewust de serieuze pers en ging evenmin in op een verzoek van D66-leider Thom de Graaf om met Fortuyn te duelleren.

Een domper op de feestvreugde was de kandidatenlijst die de partij op 16 januari 2002 presenteerde. Zanger Henk Wijngaard, voetbalverslaggever Hans Kraay en Tjerk Westerterp, minister van Verkeer in het kabinet-Den Uyl, hadden zich bereid verklaard voor Leefbaar Nederland in de Kamer te gaan zitten. Zangeres Corry Brokken, *Telegraaf*-columnist Bob Smalhout, presentatrice Catherine Keyl en judoka Anton Geesink lieten het afweten. Fortuyn was onaangenaam verrast over het feit dat zijn vrienden hem in de steek hadden gelaten. Over het niveau van degenen die wél beschikbaar waren was hij ontevreden. Bovendien vond Fortuyn mensen capabel die door Leefbaar-bestuurders Nagel en Schnetz gescreend en ongeschikt waren bevonden voor de kandidatenlijst van LN. Sommige van die afgekeurde kandidaten kwamen later op de kandidatenlijst van de Lijst Pim Fortuyn, een enkele keer nadat ze – volgens insiders – een bedrag in de verkiezingskas van de LPF hadden gestort.¹⁷³

Tegelijkertijd bleek wel dat Leefbaar Nederland zijn kader rekruteerde uit in de Tweede Kamer sterk ondervertegenwoordigde sociale groepen. Onder de kandidaten op de groslijst stonden opvallend veel zelfstandige beroepsbeoefenaren en (kleine) ondernemers. Kennelijk voelde bedrijvig Nederland zich niet gehoord in de Tweede Kamer. Dat gold ook voor de boeren, die in varkenshouder en actieleider Van den Brink hun eigen kandidaat kregen. (De 26 Kamerleden van de LPF bleken enkele maanden later voor het merendeel over dezelfde achtergrond te beschikken: zelfstandigen in vrije

beroepen als consultants en medisch specialisten, kleine ondernemers en mensen van het platteland.) De politieke spreiding van de kandidaten van Leefbaar Nederland was groot. De kandidaten met een politieke geschiedenis kwamen van VVD tot en met Groenen en SP. In dit opzicht deed Leefbaar Nederland sterk denken aan de lokale Leefbaren, die de verkiezingen van 6 maart met overmacht zouden winnen.¹⁷⁴

Uit onderzoek van het NIPO bleek dat de aanhang van LN wat betreft inkomensgroepen overeen kwam met een doorsnee van de bevolking. Dit is een opvallend contrast met de oververtegenwoordiging van zelfstandigen bij het kader. Vrouwen, ouderen en hoger opgeleiden waren licht ondervertegenwoordigd. Rond de jaarwisseling schommelde het percentage vrouwen dat overwoog LN te kiezen rond de 40 (op 15 mei was 45 procent van de LPF-kiezers vrouwelijk).

Dertig procent van de aanhang van Fortuyn was onder de 35 jaar (van alle deelnemers aan het onderzoek was 22 procent 34 of jonger). Van de respondenten had een kwart minimaal hbo. Dat kwam overeen met de aanhang van LN in de herfst van 2001. (Van de latere kiezers op de LPF bij de Kamerverkiezingen van 15 mei was 16 procent hoger opgeleid.) De categorie mavo en lager (de helft van de respondenten) was bij LN ondervertegenwoordigd. (Bij de LPF-kiezers was een zeer lichte oververtegenwoordiging van lager opgeleiden te constateren.)

Op basis van het onderzoek bestaat geen grond voor de stelling dat Fortuyn herkenbare sociale groepen mobiliseerde. Het ging niet om een onderklasse, of om een groep die haar mogelijkheden tot opwaartse mobiliteit gefrustreerd zag (deze groep vinden we wel terug in het kader van LN en LPF). Ook waren er geen aanwijzingen dat Fortuyn speciaal gesteund werd door ontevreden kiezers uit de middenklasse.¹⁷⁵

Subjectieve kenmerken waren er wel. De aanhang van Leefbaar Nederland was ontevredener over Paars dan de rest van de bevolking (de latere LPF-stemmers zelfs zeer ontevreden).

De cynische ('politici denken alleen maar aan zichzelf') achterban van de LPF heeft zich primair laten leiden door de standpunten van Fortuyn over de multiculturele samenleving.

Niet-materiële motieven (migratie, criminaliteit, de politieke cultuur) overheersten bij de LPF-kiezers; de overheidsfinanciën, de koopkrachtplaatjes en andere sociaal-economische aangelegenheden speelden geen rol. Ongenoegen over de kwaliteit van de publieke sector (de 'puinhopen van

Paars') vormde niet de voornaamste drijfveer om LPF te stemmen.

De aanhang van Leefbaar Nederland zweefde in het najaar van 2001 nog rond het politieke midden. De kiezers van de LPF plaatsten zichzelf op 15 mei 2002 rechts van de VVD op het politieke spectrum. Zij waren dus geen proteststemmers, maar kozen bewust voor de etnocentrische propositie van de Lijst Pim Fortuyn. Omdat Leefbaar Nederland na het vertrek van Fortuyn geen 'unique selling point' op de politieke markt meer had, zakte deze buitenstaander terug tot het niveau van twee Kamerzetels.¹⁷⁶ De gematigd-progressieve variant van het Hollandse populisme beleefde zijn hoogtepunt bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart. Daarna werd de Leefbaar-beweging rechts ingehaald door de Lijst Pim Fortuyn.

Kritiek op Paars II

In 1998 oogstte het eerste paarse kabinet bij de verkiezingen de waardering van de kiezers voor de bereikte resultaten. De PvdA won 8 zetels, de VVD 7 (D66 verloor er overigens 10). De open economie van Nederland profiteerde volop van de opgaande conjunctuur, de begrotingsdiscipline en de gematigde loonkosten. De werkgelegenheid (enigszins geflatteerd door het grote aandeel parttimebanen) groeide spectaculair. De tevredenheid van de bevolking met de overheid was tussen 1990 en 2000 toegenomen (zie bijlage 4 voor een uitgebreider overzicht van de prestaties van Paars). Door de lastenverlichting (als gevolg van de belastinghervorming) van 2001 steeg de koopkracht spectaculair.

Er was ook minder goed nieuws. Sinds 1994 vonden er geen wijzigingen in het stelsel van sociale zekerheid plaats, dat gericht bleef op 'verdeling van de werkloosheid', in plaats van op activering van uitkeringstrekkers.¹⁷⁷ Het kabinet slaagde er niet in vorderingen te maken in het terugdringen van het aantal arbeidsongeschikten. Het percentage WAO'ers, 16 procent van de beroepsbevolking, was in Nederland het dubbele van dat in de omringende landen. Ook het aantal bijstandsuitkeringen was hoog, terwijl oneigenlijk gebruik onbestraft bleef. Het gevolg was dat de krapte op de arbeidsmarkt niet werd benut voor het begeleiden van mensen met uitkeringen naar de arbeidsmarkt.

Doordat Nederland veel meer dan andere Europese landen spendeerde aan uitkeringen, bleef er minder over voor het financieren van collectieve

voorzieningen als onderwijs, gezondheidszorg, openbaar vervoer en politie. Nederland behoorde rond 2000 in Europa tot de hekkensluiters wat betreft het aantal leerkrachten, artsen en agenten per 10.000 inwoners.

De productiviteit van deze voorzieningen bleef in de tweede helft van de jaren negentig ver achter bij de marktsector. Terwijl de overheidsuitgaven (lees: de lonen) stegen, stagneerde de publieke dienstverlening. Stilstaande treinen, groeiende wachtlijsten en uitvallende klassen waren aan de orde van de dag. De vergrijzing in de collectieve sector werd onvoldoende gecompenseerd door toetreding van jonge generaties politiemensen, leraren en huisartsen.

Het grote probleem van de collectieve sector was het slechte arbeidsklimaat. Bij de politie, in de zorg en in het onderwijs was het ziekteverzuim (8 à 9 procent) twee keer zo hoog als het gemiddelde van de marktsector.

Met andere woorden: de overheid bleek een slechte werkgever, die er niet in slaagde een stimulerend arbeidsklimaat in de collectieve sector tot stand te brengen. Het paarse kabinet bleek niet in staat tot het ontwikkelen van nieuwe besturingsconcepties. De benadering van de verzorgingsstaat was een voortzetting van het beleid van de kabinetten-Lubbers, zo stelden de hoogleraren Hans Daudt, Romke van der Veen en Roel in 't Veld eind 2001 vast in een zeer kritische evaluatie van zeven jaar Paars onder auspiciën van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Kok heeft het karwei van Lubbers, sanering van de overheidsfinanciën, afge maakt, zonder een nieuwe marsroute uit te zetten die rekening hield met veranderde maatschappelijke omstandigheden als de noodzaak te investeren in de kenniseconomie en de toenemende behoefte aan maatwerk en diversiteit bij de gebruikers van de publieke dienstverlening. Bovendien ging een technocratische stijl domineren, waarbij politieke standpunten werden gepresenteerd als technische oplossingen. Van vernieuwing van de democratie, de missie van D66, was door tegenwerking van de VVD en gebrek aan steun van de PvdA, niets terechtgekomen.¹⁷⁸

De kritiek van de sociaal-democratische denkers was een illustratie van de diagnose uit het vorige hoofdstuk dat Paars de politiek had versmald tot consensusbeheer. Het tweede paarse kabinet had geen aansprekende missie gehad. Daardoor was er geen binding tussen de paarse regering en de partijen die de coalitie in het zadel hielden. Tijdens Paars I hield de leider van de VVD, Frits Bolkestein, vanuit de Tweede Kamer het politieke vuur brandend. Hij markeerde zijn positie ten opzichte van zijn tegenspeler premier Kok,

politiseerde onbekommerd vraagstukken als de mislukte integratie van migranten en de uitbreiding van de NAVO en stimuleerde onophoudelijk het publieke debat met mondelinge en schriftelijke interventies. Door zijn activiteiten als politiek ondernemer bond Bolkestein voor- en tegenstanders aan het reilen en zeilen van de publieke zaak.

Na het vertrek van Bolkestein naar Brussel in 1998 trad een politieke windstilte in, die de betrokkenheid van de kiezers bij het politieke bedrijf uitholde. Dit sloeg terug op de regeringspartijen VVD, PvdA en D66. Hun eigen politieke profiel was verloren gegaan in het beheren van de consensus en het buitensluiten van controversiële politieke thema's. Na het aangekondigde vertrek van de zeer gerespecteerde minister-president Kok was Paars van niemand meer – het was aan het vrije spel van electorale krachten overgeleverd.

Politiek kluitjesvoetbal

Volgens het republikeinse ideaal van de actief bij de publieke zaak betrokken burger zouden verkiezingsprogramma's een hoogtepunt in het partijpolitieke leven moeten zijn. Ze zouden de identiteit van elke partij scherp moeten omlijnen. Ze zouden de burgerij moeten inspireren en mobiliseren. De kiezers zouden een antwoord moeten vinden op urgente maatschappelijke problemen. Ze zouden aan het denken moeten worden gezet over dilemma's en niet te ontwijken politieke keuzen.

De programma's die de politieke partijen eind 2001 presenteerden, stelden wat dit betreft teleur. De partijen schreven liever geen zaken op waaraan ze hun vingers zouden kunnen branden. De kwesties waar ze het wél over eens waren (meer geld voor zorg, veiligheid, onderwijs en kinderopvang; duurzame landbouw; aflossen staatsschuld) werden breed uitgemeten. Maar die waren niet onderscheidend, dus niet relevant als criterium om in het stemlokaal een keuze te bepalen. Niet politieke profilering werd belangrijk gevonden, maar maximalisatie van de kansen op regeringsdeelname was het belangrijkste doel van bijna alle partijen.

In het Nederlandse politieke systeem vormen verkiezingscampagnes niet het hoogtepunt. Het echte politieke spel begint pas na de verkiezingsuitslag. De grootste partij krijgt weliswaar het initiatief bij de kabinetsformatie, maar de samenstelling van het uiteindelijke kabinet en het regeerakkoord hebben over het algemeen geen duidelijke relatie met de verkiezingsstrijd en

de stembusuitslag. Informateurs polsen de bereidheid van partijen om te onderhandelen en samen te werken. Na een ondoorzichtig proces tovert een formateur dan na een paar maanden een nieuw kabinet en een nieuw regeerakkoord uit zijn hoge hoed. Om aan dat spel mee te kunnen doen, is het vermijden van het risico buitenspel te staan de werkelijke inzet van de verkiezingsprogramma's. De reacties op het verschijnen van een nieuw program hebben dan ook veel weg van voorronden van onderhandelingen over het volgende kabinet. De fractieleider onderstreept de haalbaarheid en de betaalbaarheid van het werkstuk, dat in zijn ogen de perfecte basis van het regeerakkoord vertegenwoordigt. De politieke concurrentie reageert gereserveerd en wijst met gefronste wenkbrauwen op vermeende frivoliteiten. Het speelveld wordt klein gehouden, de buitenspelval staat permanent open.

In het kluitjesvoetbal van de Nederlandse politiek speelt het Centraal Planbureau voor scheidsrechter. Sinds begin jaren negentig rekent het CPB alle programma's door op financiële houdbaarheid, op effecten op de staatschuld en op de werkgelegenheid. Alle partijen legden zich voor de periode 2002-2006 neer bij een 'uitgavenkader' dat voor de hele regeerperiode zou worden vastgesteld. Het CPB voorspelde rond 1 november 2001 de economische groei voor de periode 2002-2006 op 2,75 procent, hetgeen ruim 3 miljard euro aan extra begrotingsruimte zou opleveren.¹⁷⁹ GroenLinks baseerde haar programma op dat gemiddelde van 2,75 procent, waarbij dus de kans op tegenvallers net zo groot was als op meevallers. De andere partijen namen braaf het 'behoedzame' scenario van 2,25 procent groei van het CPB over (dus in theorie meer kans op meevallers dan op tegenvallers).

De verkiezingsstrijd had zo in Nederland een schizofreen karakter. Enerzijds probeerden (bijna) alle partijen binnen het financieel beperkte speelveld van de komende kabinetsformatie te blijven. Anderzijds moesten de verschillen in de verkiezingstijd worden opgeklopt, zodat de kiezer kon worden wijsgemaakt dat er wat te kiezen viel. Ten tijde van de verzuiling, toen Nederland een land was van rivaliserende levensbeschouwelijke minderheden, was de vorming van een regeringscoalitie per definitie een delicate aangelegenheid, waar pottenkijkers niet bij gebruikt konden worden. Daar stond tegenover dat in die jaren (1918-1972)¹⁸⁰ de relatie tussen het kabinet en de regeringsfracties veel losser was. De fractievoorzitters van de politieke partijen behielden zich het recht op een eigen oordeel over de kabinetsplannen voor. Het latere Torentjesoverleg tussen premier en fractievoorzitters van regeringspartijen maakte een einde aan het dualisme tussen regering en Kamer.

De inzet van 2002, zoals die de twee grootste partijen zelf voor ogen stond, was een wedstrijd: wordt de PvdA van Melkert de grootste, of de VVD van Dijkstal? Als de heren, die het uitstekend met elkaar konden vinden, elkaar voor de camera's een beetje in de haren zouden vliegen, zou het een aardig duel kunnen worden. De aandacht zou bovendien van de andere partijen worden afgeleid. Sterker, van de paardenkoers tussen Melkert en Dijkstal, zou, net als in 1998 toen beide partijen wonnen, een aanzuigende werking uitgaan. Om de andere partij niet te laten winnen zouden rechtse kiezers de VVD de grootste willen maken en linkse kiezers de PvdA. Het probleem met deze tactiek was natuurlijk wel dat het afleggen van verantwoording voor het gezamenlijk gevoerde beleid in twee paarse kabinetten in de verdrukking kwam. De VVD noch de PvdA sprak zich uit over de wenselijkheid van hetzij beëindiging, hetzij voortzetting van de paarse samenwerking. Ze zouden wel zien. Als het aan Melkert en Dijkstal zou hebben gelegen, zou de verkiezingsstrijd van 2002 een spiegelgevecht van twee heren zijn geworden.

Maar de apolitieke, presidentiële aanpak van de campagne, waarin zowel Dijkstal als Melkert bleven volharden, was rond de jaarwisseling al door de ontwikkelingen – de instorting van Paars en de opmars van Fortuyn – achterhaald. De rechts-populistische uitdager was succesvol ingebroken bij de VVD-aanhanger. De vraag welke partij de grootste zou worden, de PvdA of de VVD, speelde onder de kiezers in het geheel niet meer.

De VVD tussen vrijheid en fatsoen

In de jaren negentig lanceerden partijleider Bolkestein en de ideologen van de VVD, in reactie op het zorgeloze Veronica-liberalisme ('Gewoon jezelf zijn') van de jaren tachtig, een nieuw, enigszins bezorgd burgermansliberalisme. Het liberale tekort werd in 1995 door het wetenschappelijk bureau van de VVD, de Teldersstichting, onderkend: 'Het liberalisme biedt wellicht geen "bezielend verband", geen collectieve zingeving, geen uitzicht op een harmonieuze samenleving. Wat het wel biedt, is een complex van normen en waarden dat als voedingsbodem kan dienen voor de bloei van een democratische markteconomie en een kader vormt voor een *modus vivendi* voor mensen met uiteenlopende levenswijzen en overtuigingen.'¹⁸¹

Het losser worden van maatschappelijke banden, de consequentie van de individualisering, werd door de bezorgde liberale denkers gekwalificeerd als

schadelijk: 'Sociale misfits, zoals verslaafden en criminelen, zijn doorgaans niet afkomstig uit hechte sociale groeperingen. De zegswijze "doe wat je wilt, de mensen kletsen toch", het motto van het naar volledige onafhankelijkheid strevende individu, kan geen adagium zijn voor een beschaafde samenleving. Een maatschappij kan niet zonder een zekere mate van sociale controle.'¹⁸² Maar, vervolgd de vvd-ideologen van de Teldersstichting, 'de afnemende sociale controle, in combinatie met de groei van een postmodern, relativistisch geestelijk klimaat ("het moet kunnen") heeft een toename van overtreding van rechtsregels in de hand gewerkt.'¹⁸³

Een ethisch reveil was dus noodzakelijk om de asociale effecten van de individualisering 'tot een minimum te beperken door te werken aan de totstandkoming van een tot verantwoordelijk gedrag motiverende publieke moraal en maatschappijvorm. Dat moest volgens de vvd-ideologen 'het doel van de liberale politiek in de komende decennia' zijn.'¹⁸⁴

Het verkiezingsprogramma van de vvd rept dan ook van 'een nieuw evenwicht' tussen 'vrijheid en verantwoordelijkheid, flexibiliteit en zekerheid, keuzevrijheid en gemeenschapszin en rechten en plichten'.¹⁸⁵ De sterke staat die de nieuwe publieke moraal moest afdwingen, was wel een kleinere staat. Want het moraliseren mocht niet ten koste gaan van verdere lastenverlichting. De zeshonderdduizend Nederlanders die het hoogste tarief van de inkomstenbelasting betaalden, onder wie volgens de vvd 'vooral ondernemers in het midden- en kleinbedrijf en agrariërs', moesten gemotiveerd blijven tot een extra inspanning die niet langer voor meer dan de helft mocht worden wegbelast. 'Om de economie optimaal competitief te maken wordt daarom het pakket lastenverlichting uitgebouwd door verlaging van deze vierde schijf naar 49 procent.'¹⁸⁶

De vvd kampte, aan de vooravond van haar verkiezingscongres, met vier strategische problemen.¹⁸⁷ In de eerste plaats was daar de verdediging van het kabinetsbeleid. Probleem daarbij was dat het succesvolle financiële beleid van Zalm door de kiezers voor kennisgeving werd aangenomen. De achterban van de vvd wilde ook een goed functionerende overheid: goed onderwijs, geen wachtlijsten, zo min mogelijk asielzoekers en veiligheid op straat. Fortuyn beloofde dat dit, zonder dat het een cent extra zou kosten, gerealiseerd zou kunnen worden. De vvd had zich niet duidelijk op deze punten geprofileerd en was bovendien door minister Korthals in verlegenheid gebracht.

In de tweede plaats was er het probleem van de lijsttrekker: Hans Dijkstal. Hij was een beminnelijke steunpilaar van Paars, maar had een volstrekt apolitek, flets profiel. Opvallende uitspraken of wapenfeiten waren van Dijkstal niet te melden. De plotselinge concurrentie van Fortuyn maakte het Dijkstal niet langer mogelijk te volharden in zijn favoriete, stoïcijnse pose als kandidaat-premier. In de vvd was bovendien een zenuwenoorlog losgebarsten, niet in de laatste plaats door toedoen van de weinig stressbestendige partijvoorzitter Bas Eenhoorn, die Korthals en Dijkstal de wacht had aangezegd.

Ten derde konden Dijkstal en de vvd niet langer volharden in het negeren van Leefbaar Nederland. Zij moesten het inhoudelijk debat met de uitdager aan. Dijkstal voelde aan dat hij op televisie weinig kans zou maken tegen de straatvechter Fortuyn. Maar welke vvd'ers zouden voor hem het vuile werk kunnen opknappen? Het amateurisme van de vvd inzake het voeren van campagnes en het gebrek aan coaching (en coachbaarheid) van de lijsttrekker kwamen pijnlijk aan de oppervlakte.

De vierde en belangrijkste vraag was de strategische. Wiegel had gepleit voor een kabinet met het cda en Fortuyn. Uiteraard hield dat een veroordeling van het paarse beleid in. Het gevaarlijke was dat Wiegel daarmee de uittocht van vvd-kiezers richting Fortuyn legitimeerde. Hij suggereerde immers dat een stem op Fortuyn de kans op regeringsdeelname van de vvd niet zou verkleinen.

Tijdens de Algemene Vergadering van de vvd op 26 januari 2002 op sportcentrum Papendal bij Arnhem bleek dat Dijkstal niet was opgewassen tegen deze strategische uitdagingen. Dijkstal weigerde zich, om staatsrechtelijke redenen, te profileren als kandidaat-premier. Hij negeerde Leefbaar Nederland en Fortuyn, tot groot verdriet van de verzamelde partijgenoten. In plaats van een vlammend betoog, in elkaar gezet door professionele tekstschrijvers, improviseerde de lijsttrekker op basis van een paar punten op papier. Met een lauw verhaal over integriteit en fatsoenlijkheid, respect en individuele vrijheid, viel Dijkstal vier maanden voor de verkiezingen al door de mand.

Jacques Monasch, lid van het PvdA-campagneteam, rekende zich, met veel andere PvdA-kopstukken, alvast rijk. Hij maakte zich vrolijk over het amateurisme van de collega's van de vvd en verklaarde Dijkstal na Papendal 'politiek-klinisch dood'. 'Het was voor elke campaigner verbijsterend om te zien hoe Dijkstal zich de kaas van het brood liet eten. De vvd had in ok-

tober 2001 schaterlachend haar "Dreamteam" aangekondigd, had daarna de boel de boel gelaten, men was op vakantie gegaan en toen een gebruinde Dijkstal terugkwam van een te lang verblijf in Maleisië keerde hij zonder het te beseffen terug in een ander land.¹⁸⁸

De bindingsangst van de PvdA

Het programma van de PvdA heette *Samen voor de toekomst*. De hoofdvraag die werd gesteld was: 'blijven we het samen doen of wordt het ieder voor zich?'¹⁸⁹ 'Samen doen' betekende zoveel als: de sociaal-democraten aan de macht. 'Ieder voor zich' moest bij de lezers van het program associaties oproepen met egoïsme en de strijd van allen tegen allen, kortom het lot dat de natie boven het hoofd hing wanneer de vvd de dienst uit zou maken. In werkelijkheid stond er in het programma van de postsocialistische PvdA¹⁹⁰ geen enkel punt waaraan een liberaal aanstoot zou kunnen nemen. Want de belangrijkste zinsnede had betrekking op de les die Kok de sociaal-democraten had geleerd: 'het besef dat onze maatschappelijke ambities altijd in evenwicht moeten zijn met gezonde overheidsfinanciën'.¹⁹¹ Het woord 'ambities' klonk even vriendelijk als weinig verplichtend.

Onder invloed van de nieuwe lijsttrekker Melkert was in het programma de notie opgenomen dat de overheid 'anders gaat werken en van ons allemaal wordt'.¹⁹² Hij bedoelde het invoeren van 'vraagsturing'. Scholen en buurtcomités kregen van de PvdA een zakcentje om naar eigen inzicht te besteden. Schoolkinderen mochten zelfs met een 'probeerbon' een gratis muziekles volgen. In plaats van het rigoureuus wegwerken van de uitval in het beroepsonderwijs kwam de PvdA aanzetten met een 'diplomabonus' voor leerlingen die voor hun eindexamen zouden slagen.

Niemand kon zich een buil vallen aan het programma van de PvdA, maar er ging geen enkele urgentie van uit. Het programma was op het lijf van lijsttrekker Melkert geschreven: het verplichtte tot niets in het bijzonder, maar het sloot financiële extravagaties bij voorbaat uit. Melkert beschouwde het als zijn belangrijkste opgave om conflicten met de nog immer alomtegenwoordige Kok te vermijden. De ruzie tussen Lubbers en Brinkman, die het cda in 1994 twintig zetels had gekost, was voor Melkert een nachtmerrie die tot elke prijs moest worden vermeden. Voor dissidente frivoliteiten was binnen de PvdA geen enkele ruimte, zoals bleek uit de

kwestie van de hypotheekrenteaftrek. Een voorstel van de programmissie om beperkingen aan die aftrek te stellen, werd op het laatste moment door tussenkomst van Kok en Melkert verijdeld.

Kok en Melkert zorgden er angstvallig voor dat de Kamerfractie en de belangrijkste regeringspartij elkaar niet voor de voeten liepen. Maar waarom identificeerden de sociaal-democraten zich zo weinig met het paarse kabinet, waarin ze de dienst uitmaakten? Waarom weigerden ze het tweede kabinet-Kok tot inzet van de verkiezingen te maken? Waarom poseerden de Nederlandse sociaal-democraten als critici van de Derde Weg, terwijl partijgenoten als Tony Blair (Labour) en Gerhard Schröder (SPD) Wim Kok als hét voorbeeld van deze middenweg tussen oud links en nieuw rechts beschouwden?

Een psychologische verklaring kan zijn dat de PvdA leed aan bindingsangst, dat wil zeggen het onvermogen duurzame relaties aan te gaan en kleur te bekennen. De sociaal-democraten wilden tegelijkertijd overal bijhoren en zich op niets vastleggen en aan niemand binden. Een knap staaltje van deze sociaal-democratische pathologie was de bundel *Leven na Paars?* Deze werd samengesteld door Kamerlid Jet Bussemaker en staatssecretaris Rick van der Ploeg. Zij begonnen met zich te distantiëren van de jaren negentig, het tijdperk waarin de Europese Unie werd gedomineerd door de overal regerende sociaal-democraten. 'In het hedendaagse kapitalisme lijkt de vraag "Wie heeft mij nodig?" niet aan de orde.'¹⁹³

Volgens Bussemaker en Van der Ploeg was Nederland onder Paars ten prooi gevallen aan consumentisme, hedonisme en de 'ik-cultuur' – alsof Wim Kok nooit bestaan had. De auteurs verwierpen de liberale politiek, omdat die uit zou gaan van 'een egoïstische mens zonder morele eigenschappen.'¹⁹⁴

Dit alles leidde er evenwel niet toe dat de fractie van de Partij van de Arbeid brak met de VVD. Evenmin opteerde de PvdA voor een coalitie waarin GroenLinks mocht meedoen. Adri Duivesteijn, tweede man van de fractie van de PvdA, had sinds 1994 gestreden tegen Paars en voor nauwe samenwerking met D66 en GroenLinks. Hij kreeg evenwel bij de partijtop geen gehoor.

Intussen was er in het campagne-team van de PvdA geen overeenstemming over de te volgen strategie. Melkert stond, wat betreft vertrouwen van de kiezers in zijn persoon, in januari nog steeds op flinke achterstand ten opzichte van zijn concurrenten. De Partij van de Arbeid vocht tegen het

beeld van de gesloten regentenpartij die niet wilde luisteren naar nieuwe geluiden van nieuwe kandidaten.

Een presidentiële campagne met platitudes als 'we vechten voor sociale samenhang', voldeed niet aan de verwachtingen van de kiezers. De besluiteloosheid van Melkert, de bemoeizucht van Kok en de betrokkenheid van andere kopstukken van de PvdA bij de campagne leidden tot een sur place: tot het uitstellen van keuzen. Terwijl campagnemensen wilden aansluiten bij de bezorgdheid van de kiezers omtrent criminaliteit, verloedering en veiligheid, die door Fortuyn werd gekapitaliseerd, wilde Kok juist dat Fortuyn door Melkert keihard zou worden aangepakt. In februari noemde Kok Leefbaar Nederland 'een wildemansbende' en verweet de premier Fortuyn dat hij 'haat zaait'. Tot overmaat van ramp zag de premier zich enige dagen later gedwongen Fortuyn excuses aan te bieden.¹⁹⁵ Het moraliseren en uitsluiten van Fortuyn kwam als een boemerang bij de PvdA terug.

Net als de VVD, had de PvdA geen echte boodschap of propositie aan de kiezer. Men kon het zelfs niet eens worden over de leus op het verkiezingsaffiche. Uiteindelijk kwam de PvdA met een poster waarop niets anders te zien is dan een portret van de lijsttrekker.

Het CDA tegen staat én commercie

Jan Peter Balkenende was een partijleider die het ideologische werk van groot belang vond. Hij meende dat de agenda van Paars en de agenda van de samenleving steeds meer uit elkaar gingen lopen. Verzakelijking, 'anonimisering' en 'economisering' hadden de plaats ingenomen van solidariteit, gemeenschapszin en betrokkenheid. Balkenende pleitte voor 'maatschappelijk ondernemerschap' van organisaties als scholen, ziekenhuizen en buurtverenigingen die niet op de markt opereerden. Deze organisaties waren volgens Balkenende te zeer afhankelijk geworden van de overheid, en daardoor vervreemd van de mensen. Door vraagsturing, bijvoorbeeld het persoonsgebonden budget in de zorg, konden deze instituties beter inspelen op de wensen van de gebruikers.¹⁹⁶

Deze constatering was een uitwerking van de analyse die het CDA in 1983 van de maatschappij had gemaakt. Onder het motto 'van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' stelde het CDA dat de overheid was verworpen tot 'een afvalbak van datgene waaraan individuen geen boodschap heb-

ben'. De burgers moesten zich verantwoordelijk gaan opstellen en mochten pijnlijke keuzen niet langer afwentelen op de staat. Ze moesten daartoe minder afhankelijk worden van die staat, maar daarvan ook de financiële consequenties dragen.

De missie van het CDA was een antwoord op wat het noemde 'de toegeeflijke samenleving' én een antwoord op de vastgelopen verzorgingsstaat. Subsidie en uitkering maakten zwak, afhankelijk en onverantwoordelijk; de staat maakte de problemen alleen maar erger, in plaats van ze te verlichten.¹⁹⁷ De christen-democratische revolutie bleef echter uit omdat Ruud Lubbers, premier en leider van het CDA tussen 1982 en 1994, niets van het concept van de verantwoordelijke samenleving moest hebben. Volgens Lubbers moest het CDA mikken op randkerkelijke en onkerkelijke kiezers die op een sociaal verantwoorde manier orde op zaken wilden stellen. Dit recept garandeerde mooie verkiezingsuitslagen in de jaren tachtig, maar was in 1994 uitgewerkt.

Een probleem was dat het ontzuilde 'maatschappelijk middenveld', dat bestond uit een bonte verzameling vakorganisaties, scholen, verzorgingsinstellingen, omroepen, culturele verenigingen en wetenschappelijke instellingen geen trek meer had in bevoogding door de christen-democratische voorlieden. De van oorsprong christelijke instellingen zagen het CDA als doorgeefluik van hun belangen en aanspraken op subsidie, de partij was er voor de centen, niet voor de moraal. Kleur bekennen en verantwoordelijkheid dragen – dat waren precies de zwakke punten van het maatschappelijk middenveld, dat op kosten van de staat soeverein wilde zijn, maar steeds sterker werd dichtgeregeld.¹⁹⁸

Balkenende koos op papier, onder het motto 'de wederopbouw na Paars', voor de gebruikers van voorzieningen, niet langer voor de verstrekkers.¹⁹⁹ Scholen, ziekenhuizen en andere instellingen zouden in het vervolg gefinancierd moeten worden door de klanten, niet door de overheid. Vandaar de notie 'maatschappelijke ondernemingen', die hun aanbod moeten afstemmen op de vraag naar (niet-commerciële) dienstverlening. Balkenende zag als groot voordeel van deze verzelfstandiging dat de scholen, verpleeghuizen of kinderdagverblijven gedwongen zouden zijn kleur te bekennen, zich te profileren op basis van een eigen identiteit.²⁰⁰

Tijdens een bijeenkomst van dertigers in zijn partij op 24 januari 2002 betoogde Balkenende dat integratie van allochtonen alleen mogelijk was als nieuwkomers niet alleen de uitgangspunten van de Nederlandse rechtsstaat

zouden aanvaarden, maar zich bovendien zouden aanpassen aan de Nederlandse cultuur. 'Waar het geïndividualiseerde vrijheidsdenken wordt gecombineerd met Nederland als een optelsom van naast elkaar bestaande culturen, liggen de conflicten en problemen bij voorbaat op de loer,' aldus Balkenende. 'Voor mij is de multiculturele samenleving dus niet iets om naar te streven.'

Het was daarom noodzakelijk dat trajecten van inburgering voor nieuwkomers niet meer vrijblijvend zouden zijn. 'Inburgering moet een resultaatsverplichting zijn, een voorwaarde voor een verblijfsvergunning,' verklaarde Balkenende. De bestaande cursussen voor migranten waren volgens hem te veel gericht op het leren van de 'foefjes' van de verzorgingsstaat, zoals het verkrijgen van huursubsidie.²⁰¹

Het afkeuren van de multiculturele samenleving en de opdracht aan migranten zich te 'vereenzelvigen' met de Nederlandse cultuur en tradities, deden veel stof opwaaien. Het was immers een breuk met het leerstuk van de soevereiniteit in eigen kring. De draai naar rechts van Balkenende legde het CDA geen windeieren. *NRC Handelsblad* meldde op de voorpagina van 9 februari dat de christen-democraten de VVD in de peilingen waren gepasseerd: 29 tegen 28 zetels. Het bericht ging verloren in de deining die het interview met Pim Fortuyn in *de Volkskrant* van diezelfde dag teweeg zou brengen.

Ruim drie maanden voor de verkiezingen was Paars, dat in oktober nog een zesje scoorde bij de kiezers, volledig ingestort. Het zwaarst getroffen was de VVD, die weerloos bleek tegen de rechtse profilering van Leefbaar Nederland door lijsttrekker Fortuyn. Het scenario dat Dijkstal en Melkert voor ogen stond, een duel om het premierschap, lag aan scherven voordat de eigenlijke verkiezingscampagne was begonnen. De kiezer stelde nieuwe vragen aan de politieke gezagsdragers, die het antwoord echter schuldig bleven. De nieuwkomers Fortuyn en Balkenende begrepen veel beter wat er onder het electoraat leefde. Dijkstal en Melkert zagen niet in dat hun strategie van 'alle opties (inclusief Paars III) openhouden' door de snel veranderde stemming onder de kiezers was achterhaald. Hun enige kans zou vermoedelijk zijn geweest wanneer zij Paars hadden begraven en elkaar bij voorbaat hadden uitgesloten van een nieuwe samenwerking. Achteraf gezien had Dijkstal wat dit betreft de raad van VVD-veteraan Wiegel moeten opvolgen.

VII De doorbraak van Fortuyn

Pim Fortuyn was de katalysator van de nationale onvrede over het consensusbeheer van een gesloten politieke kaste die niet meer bij machte was de maatschappelijke agenda te beheersen. De geest was begin 2002 uit de fles; de omslag in de publieke opinie ten nadele van Paars was niet meer ongedaan te maken. De stemming was steeds sterker tegen het politieke establishment gericht – en Fortuyn wist die stemming overtuigend te politiseren. Zijn voorname programmapunt, 'Nederland is vol', werd overigens slechts door een kleine minderheid van de kiezers (minder dan 20 procent) gedeeld. De weerzin tegen het wegmoffelen van de migrantenproblematiek was groter.

Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, haakte alleen het CDA in op deze verandering in de publieke opinie. Balkenende wees in januari de multiculturele samenleving af en eiste van migranten 'vereenzelviging met de Nederlandse waarden'. Er was regelmatig informeel contact tussen Balkenende, zijn woordvoerder Jack de Vries en Pim Fortuyn en zijn zegsman Mat Herben. De afspraak tussen CDA en LPF om elkaar niet te bestrijden werd effectief nageleefd. Balkenende onthield zich als enige lijsttrekker van commentaar op het *Volkskrant*-interview. Hij prees de analyse van Fortuyn in *De puinhopen van acht jaar Paars* als 'goed werk' en publiceerde enkele weken later zelf zijn boek *Anders en beter*. Een coalitie met de LPF was 'denkbaar', meende Balkenende half april, want 'Fortuyn heeft in Rotterdam laten zien dat hij goed kan samenwerken'. Balkenende had wel grote aarzelingen over de 'groep-Fortuyn': 'Hoe stabiel is zo'n groep. Het zijn allemaal onervaren mensen. Dat vind ik moeilijk.'²⁰²

De onder vrijwel alle politici levende opvatting dat een open maatschappelijk debat over de kwestie van de gebrekkige integratie van migranten tot ongewenste maatschappelijke spanningen zou leiden, werd in het voorjaar van 2002 gelogenstraft. Zoals Raymond van den Boogaard in *NRC Handelsblad* schreef: 'Sociale groepen die sinds jaar en dag de aansluiting tot politieke discussie hadden verloren, zagen plots in Fortuyn hun politieke leidsman. Er ontstond helemaal geen pogrom-achtige atmosfeer – eerder een algemene opgetogenheid over het feit dat taboes aan de orde werden gesteld. De Haagse politiek werd in het gedepolitiseerde Nederland plotseling weer

een onderwerp van alle dag, op elk feestje, aan iedere borreltafel. En altijd draaide de discussie daar om Fortuyn, zijn persoon en zijn ideeën – ook bij verklaarde tegenstanders.²⁰³

Daarbij stond nog allerminst vast of Leefbaar Nederland en Fortuyn hun opmars in de peilingen zouden kunnen kapitaliseren. De breuk tussen Leefbaar Nederland en Pim Fortuyn in de nacht van 9 op 10 februari was de ontlading van een opeenvolgende, voor iedereen zichtbare, spanning tussen de partij en de leider. Het vervolg pakte heel anders uit dan de politieke insiders verwachtten. In plaats van roemloos ten onder te gaan, maakte Fortuyn een bliksemsnelle comeback. Hij ontleende zijn charisma aan een mengeling van persoonlijk melodrama, het belachelijk maken van zijn politieke tegenstanders en een uitzonderlijke presentatie van zijn politiek via de televisie, tijdens spreekbeurten en in debatten met tegenstanders.

De aanpak van Fortuyn en zijn medebestuurders De Booij, Dost en Langendam van de LPF was, om het in één woord te zeggen, improvisatie. Uitgangspunt was een doorbraak op 15 mei, waarbij Fortuyn in februari nog grif getekend zou hebben voor een zetel of 15. Hij wilde regeren, als het even kon als minister-president, anders als fractieleider in de Tweede Kamer. In zijn ideale kabinet was plaats voor krachtige en zakelijke bestuurders, waarbij partijpolitieke achtergrond van ondergeschikt belang was. Zo kon minister Vermeend (PvdA) van Sociale Zaken gewoon blijven zitten.²⁰⁴

Van een LPF-strategie op langere termijn was geen sprake.²⁰⁵ Albert de Booij trad op als begeleider van Fortuyn bij zijn dagelijkse optredens tijdens bijeenkomsten en in de media. Tot de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart richtte Fortuyn zich op zijn lijsttrekkerschap van Leefbaar Rotterdam. Peter Langendam hield zich bezig met de samenstelling van de kieslijsten van de LPF en John Dost runde het partijkantoor.

De gevestigde politieke partijen konden Fortuyn na het interview met *de Volkskrant* niet langer negeren. De meeste partijen slaagden er niet in een adequaat antwoord op de uitdaging van Fortuyn te vinden. Zowel in de VVD als in de PvdA ontstond in de campagne teams grote onenigheid over de strategie, vooral na het falen van de lijsttrekkers in het televisiedebat na de gemeenteraadsverkiezingen. De omslag van de stemming onder de kiezers kreeg zijn weerslag in de media; de berichtgeving over Paars ná de gemeenteraadsverkiezingen was kritischer dan daarvoor.

Aan het slot van dit hoofdstuk wordt een indruk gegeven van de berichtgeving in de internationale pers over de opmars van Fortuyn.

Fortuyn zonder ballast

Het interview met Pim Fortuyn in *de Volkskrant* van zaterdag 9 februari 2002 was een mooie illustratie van het totaal verschillende effect van een publicatie in een landelijke krant op enerzijds het politieke bedrijf en anderzijds het publiek.²⁰⁶ Het effect op de politiek was direct en groot; de kiezers reageerden volstrekt anders dan de politieke insiders hadden verwacht.

Journalistiek gesproken lag de nadruk op de verificatie van uitlatingen van de columnist Fortuyn in zijn nieuwe hoedanigheid als lijsttrekker van Leefbaar Nederland. Nieuw was zijn pleidooi tot afschaffing van het verbod op discriminatie. Fortuyns motivering voor zijn kruistocht tegen de islam was persoonlijk. Hij had 'geen zin de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen nog eens over te doen. Op middelbare scholen zijn tal van homoseksuele leraren die vanwege Turkse en Marokkaanse jongens in de klas niet durven uitkomen voor hun identiteit. Dat vind ik een schande. (...) In welk land zou een lijsttrekker van een zo grote beweging als de mijne openlijk homoseksueel kunnen zijn? Wat fantastisch dat dat hier kan. Daar mag je trots op zijn. En dat wil ik graag effe zo houden.'²⁰⁷

De reacties lieten niet lang op zich wachten. Op zaterdagochtend zegde Henk Westbroek, leider van Leefbaar Utrecht en medeoprichter van Leefbaar Nederland, 'meneer Fortuyn' al de wacht aan. In de nacht van zaterdag op zondag vergaderde het bestuur van Leefbaar Nederland met Pim Fortuyn en perschef Kay van der Linde, hetgeen resulteerde in het afzetten van Pim Fortuyn als lijsttrekker door het voltallige bestuur. Uit een documentaire van de TROS werd duidelijk dat Fortuyn met een emotioneel beroep op het bestuur had verklaard 'niet anders te kunnen'. Het was 'vijf voor twaalf', niet alleen in Nederland, maar in heel Europa. Onze westerse cultuur werd door de islam bedreigd. 'Jullie laten over je heen lopen.' Turkse en Marokkaanse boefjes beroofden nooit hun eigen volk, maar autochtonen en weerloze bejaarden. 'Daarom haal ik die zetels binnen. Omdat ik degene ben die zegt wat niet gezegd mag worden.' Jan Nagel verklaarde dat het gescheiden optrekken van Leefbaar Nederland en Fortuyn de beste manier was om Paars van de troon te stoten. 'Gescheiden halen we meer zetels dan wanneer we bij elkaar blijven.' Uitvechten van het meningsverschil voor een congres achtte Nagel politieke zelfmoord.²⁰⁸

De politieke concurrentie van Leefbaar Nederland gooide op deze zaterdag het roer om. Tot dan toe hadden de gevestigde partijen Fortuyn en zijn

partij genegeerd, alleen Thom de Graaf van D66 had – vergeefs – geprobeerd de lijsttrekker van LN tot een debat te verleiden. Maar nu achtten de leiders het tijdstip gekomen Fortuyn buiten de politieke orde te plaatsen. Alleen Jan Peter Balkenende, de lijsttrekker van het CDA, onthield zich van commentaar op de uitspraken van Fortuyn in *de Volkskrant*.

Deze uitspraken logen er niet om. Als het aan Fortuyn lag, kwam er geen asielzoeker Nederland meer binnen. 'Ik vind 16 miljoen Nederlanders wel genoeg. Nederland is een vol land.' Met deze uitspraak brak Fortuyn de belofte aan partijvoorzitter Nagel dat hij dergelijke opmerkingen niet meer zou maken. 'Daar moest ik me maar eens niet zoveel meer van aantrekken,' liet de lijsttrekker noteren. Fortuyn wilde niemand zijn burgerrechten ontnemen. 'Iedereen die hier binnen is, blijft binnen.' Maar Antilliaanse jongeren moesten 'hup, terug', want zij, meende Fortuyn ten onrechte, waren hier illegaal binnengekomen. Tegen buitenlanders als groep had Fortuyn niets, het ging hem vooral om islamieten. 'Als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: d'r komt geen islamiet meer binnen.' De islam noemde Fortuyn 'een achterlijke cultuur'. 'Overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk.' Fortuyn liet weten het artikel in de Grondwet, waarin het verbod op discriminatie is vastgelegd, te willen afschaffen, omdat het te veel inbreuk zou maken op de vrijheid van meningsuiting.²⁰⁹

Dat laatste werd door voorzitter Nagel van Leefbaar Nederland als voornaamste argument om Fortuyn buiten de deur te zetten naar voren gebracht. Andere betrokkenen, onder wie bestuurslid Broos Schnetz, legden de nadruk op het niet nakomen van afspraken door Fortuyn. De hoofdpersoon zelf geloofde die nacht nog in het lijmen van de breuk tussen hem en het bestuur. Strijdlustig verklaarde Fortuyn bij zijn vertrek uit Hilversum, waar het spoedberaad van de top van Leefbaar Nederland had plaatsgevonden, dat hij de nieuwe minister-president van Nederland zou worden. Hij ging er – niet ten onrechte – van uit dat Leefbaar Nederland zijn doelstelling, het behalen van minstens tien zetels bij de verkiezingen van 15 mei, zonder hem niet zou kunnen halen.

Ronald Sörensen, de oprichter van Leefbaar Rotterdam, liet weten dat Fortuyn lijsttrekker van zijn partij voor de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002 zou blijven. Fortuyn speelde al op zondag 10 februari openlijk met de gedachte aan de verkiezingen van de Tweede Kamer mee te doen met

een eigen lijst. Hieruit bleek dat hij de mogelijkheid van een breuk met Leefbaar Nederland had ingecalculerd. Nadat het bestuur van LN het voorstel van Fortuyn de breuk te lijmen op 11 februari had afgewezen, kondigde hij zijn nieuwe Lijst Pim Fortuyn aan.²¹⁰

Het effect van het interview op het gedrag van Leefbaar Nederland was direct en groot. Hetzelfde gold voor het effect van de publicatie op de andere politieke spelers. Zij veranderden hun tactiek ten aanzien van Fortuyn en zijn partij. Die werden niet langer genegeerd, maar gediskwalificeerd. De retoriek van het 'antifascisme' speelde daarbij een voorname rol, met als opvallendste voorbeeld het citeren door Thom de Graaf uit het dagboek van Anne Frank op een partijbijeenkomst van D66 op zaterdagmiddag 9 februari.

Het effect van het interview op de lezers van *de Volkskrant* en van de berichtgeving over het interview op het publiek was heel wat minder eenduidig dan de reactie van de politici. De deelnemers aan het verkiezingsspel de Politieke Aandelenmarkt van *de Volkskrant* boden dezelfde zaterdag al massaal aandelen Leefbaar Nederland aan. In het weekeinde zakte LN op de politieke aandelenmarkt (die was gebaseerd op het idee dat speculeren in politieke partijen een met opiniepeilingen vergelijkbare indicatie van kiezersvoorkeuren te zien gaf) van 17 naar 9 zetels. Opvallend genoeg hielden de deelnemers aan het beleggingsspel er meteen al rekening mee dat Fortuyn een nieuwe partij zou oprichten. Het aandeel 'Tweede Kamer overige' (kleine en nieuwe partijen) steeg naar 5 procent (7 zetels). Het aandeel VVD won 1 procent, het aandeel D66 een half procent.²¹¹

De reacties van het publiek liepen uiteen van afschuw over de uitspraken van Fortuyn tot de verzuchting dat eindelijk iemand zei wat je in Nederland van de 'linkse kerk', respectievelijk de gevestigde politiek, niet mocht zeggen. Velen voorspelden dat het met Fortuyn snel afgelopen zou zijn. Hieruit bleek het onvoorspelbare karakter van het effect van nieuws op het publiek. Fortuyn en zijn aanhang kregen namelijk juist de wind in de zeilen. Eind februari stond de Lijst Pim Fortuyn in de peilingen op 26 zetels, Leefbaar Nederland was gezakt naar 6 zetels. Fortuyn bleek in zijn eentje, bevrijd van de progressieve ballast uit Leefbaar Nederland, dus een veel aantrekkelijker propositie voor de kiezers te zijn.

Het effect van het interview op het publiek werd versterkt door de publiciteit rond Fortuyns uitlatingen op radio en televisie. De woorden van mediasocioloog Michael Schudson waren ook dit keer van toepassing: de tv-

rubrieken bleken de 'parasieten' van de krant. Kranten zijn niet langer in directe zin de eerste nieuwsbron voor de meeste mensen, observeerde Schudson, maar indirect blijven ze de belangrijkste bron omdat ze het nieuws aan de televisie verschaffen. 'Een televisiejournalist pikt zelden een verhaal op waar de kranten en nieuwsmagazines niet al bovenop zitten. Televisie bevestigt het nieuws, wrijft het de kijkers in en dramatiseert het, en als het gebeurtenissen live verslaat, treedt de televisie als getuige op. Maar televisie ontdekt zelden nieuws. Dat blijft bijna geheel de taak van de gedrukte pers.'²¹² De dag van elke radio- en tv-journalist begint met de ochtendkranten.²¹³

Het interview met Fortuyn betekende een breuk in de verkiezingscampagne, waarin tot dan toe de tweestrijd tussen PvdA en VVD centraal had gestaan. De politicus Fortuyn, maar ook de thema's waarmee hij zich profileerde, kwamen vanaf 9 februari in het brandpunt van de verkiezingsstrijd te staan.

Volgens specialist in politieke communicatie Jan Kleinnijenhuis van de Vrije Universiteit heeft het publiceren en uitzenden van veel feitelijk nieuws dat als slecht wordt ervaren, een negatieve waardering van het zittende kabinet tot gevolg. Zo had het kabinet-Lubbers in 1994 veel te lijden van publicaties over de snel oplopende werkloosheid.

Criminaliteit overheerste het feitelijke nieuws in 2002 al vanaf de eerste weken, waarbij drugskoeriers, cellentekorten en de bouwfraude, met minister Korthals als gebeten hond, de voorpagina's vulden. Ander slecht nieuws was de daling van winsten van bedrijven, onder welke KPN, de files, de stilstaande treinen, de wachtlijsten in de zorg, de onenigheid over de aanpak van de WAO en problemen rond migranten. Vergeleken met 'misdadajaar' 1998, toen het 'zinloze geweld' waarvan Meindert Tjoelker het slachtoffer werd het nieuws beheerste, was het opmerkelijk dat in 2002 de criminaliteit drie keer zoveel in het nieuws kwam als in 1998 (23 tegen 8 procent). De aandacht voor migrantenvraagstukken was nauwelijks hoger (9 procent in 2002 tegen 8 in 1998), maar wel veel negatiever (-0,36 tegen -0,17 op een schaal van -1 tot +1).

Rechtse issues overheersten linkse thema's als sociale zekerheid en werkgelegenheid. Dit laatste thema was in 1998 nog zeer positief (+0,58) in het nieuws, ter meerdere eer en glorie van het eerste paarse kabinet, maar in 2002 (met -0,36) negatief.²¹⁴

De negatieve berichten over de 'puinhopen' van het tweede kabinet-Kok beheersten het nieuws van 2002, waarbij de publicatie op 14 maart van Fortuyns programma *De puinhopen van acht jaar Paars* volgens Kleinnijenhuis de berichtgeving nog iets negatiever maakte (vóór 14 maart -0,20, erna -0,25; gemiddeld over 2002: -0,22). Er was in de pers geen eenstemmigheid over het failliet van Paars. De richting van de feitelijke ontwikkelingen in het laatste jaar van het paarse kabinet werd het meest ongunstig voorgesteld door de NOS (-0,43), gevolgd door RTL4 (-0,27), SBS6 en *De Telegraaf* (elk -0,24). *NRC Handelsblad* berichtte iets minder negatief dan het gemiddelde (0,19), *de Volkskrant* (0,13) en het *Algemeen Dagblad* (0,13) waren in hun berichten nog iets milder. *Trouw* (0,07) berichtte het minst negatief over de 'puinhopen' van Paars. De in de media gerapporteerde feiten waren sterk in het voordeel van de LPF en het CDA.²¹⁵

De gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart

Op 27 februari maakte oprichter Ronald Sörensen van Leefbaar Rotterdam bekend dat Pim Fortuyn niet langer op straat campagne zou voeren. Sörensen beschuldigde andere partijen ervan mensen tegen elkaar op te zetten. 'Ze blijven erop hameren dat wij fascisten en racisten zijn en dat we tegen de islam zijn. Als je dat lang genoeg doet, geloven mensen dat. Maar onze tegenstanders maken daarmee krachten los die zich niet laten beteugelen.'

Bij de opnamen van een spotje voor TV Rijnmond op metrostation Maashaven, één van de meest armoedige en minst veilige plekken van Rotterdam, bleken voorbijgangers niet gediend van de folders die Fortuyn uitdeelde. Volgens Sörensen werd de lijsttrekker uitgescholden voor 'kankerhomo', 'kale flikker', 'fascist', 'racist' en 'nieuwe Hitler', en werd hij bedreigd met de dood. Het gezelschap van Leefbaar Rotterdam maakte zich uit de voeten, maar deed geen aangifte.²¹⁶

Premier Kok beschuldigde aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezingen Pim Fortuyn van het aanzetten tot haat, discriminatie en het zaaien van tweedracht onder de bevolking. Reagerend op een suggestie van Fortuyn, gedaan tegenover televisiejournalist Felix Rottenberg, de WAO voortaan alleen toegankelijk te maken voor mensen met beroepsziekten en bedrijfsongevallen, noemde Kok de Rotterdamse politicus asociaal. Kok probeerde vergeefs Fortuyn in de verdediging te drukken. De vertrouwens-

breuk tussen kiezers en gekozenen betrof vooral de op verlies staande coalitiepartners PvdA, VVD en D66, overigens zonder dat de 'gevestigde oppositie' van CDA en GroenLinks profiteerde van de ontbinding van Paars.²¹⁷

Illustratief voor de benarde positie van de VVD was een optreden van Eurocommissaris Bolkestein op een bijeenkomst in Noordwijk op 4 maart. Enerzijds uitte Bolkestein zijn minachting voor de man die hij eigenhandig de weg naar de top van de VVD had versperd. Hij noemde Pim Fortuyn 'de Emile Ratelband van de Nederlandse politiek', 'de man die belletje trekt' en 'Sjors van de rebellenclub'. De islam was in de ogen van Bolkestein 'een vredelievende godsdienst, beslist geen enkel gevaar voor ons: godsdienstig noch intellectueel, politiek noch militair'.

Maar, vervolgde Bolkestein, de instroom van economische migranten was te groot. 'Pim heeft ten dele gelijk. Ik wil dat niet verhelen. Maar de heer Fortuyn biedt verkeerde oplossingen.' Bolkestein achtte de socialisten verantwoordelijk voor het feit dat over vijftien jaar de meerderheid van de bevolking in de grote steden van buitenlandse herkomst zou zijn. 'De politici die dat hebben toegelaten, de heer Kok voorop, zijn met hun getalm en getreuzel, hun onbegrip en kortzichtigheid medeverantwoordelijk voor de opkomst van Pim Fortuyn en de Fortunisten.'²¹⁸

De VVD wist zich geen houding te geven tegenover Fortuyn (schertsfiguur, maar gevaarlijk) en was ambivalent over moslims (vredelievend, maar wel te veel) en over de samenwerking met de PvdA in Paars. Die samenwerking had acht jaar geduurd, tot tevredenheid van de liberalen, zodat Bolkesteins aanval op Kok gekunsteld overkwam.

Leefbaar Rotterdam werd met 17 van de 45 zetels in één klap de grootste partij in de gemeenteraad. De verzamelde lokale partijen (voor het overgrote deel Leefbaarlijsten) waren met 26 procent van de gemeenteraadszetels de grootste politieke stroming. Het CDA behaalde 20,5 procent, de VVD 16 procent en de PvdA was de grootste verliezer met 15 procent van de raadszetels.

De meeste aandacht ging uit naar het effect van de verkiezingsuitslag op de landelijke politieke verhoudingen. Rond middernacht van 6 op 7 maart vond onder leiding van presentator Paul Witteman het traditionele verkiezingsdebat plaats tussen de lijsttrekkers Melkert (PvdA), Balkenende (CDA), Dijkstal (VVD), Fortuyn (LPF, Leefbaar Rotterdam), De Graaf (D66) en Rosenmöller (GroenLinks). Een gelaten Melkert kwam te laat, wat hem door de presentator werd ingewreven, evenals het feit dat hij Fortuyn negeerde.

De onderuitgezakte lijsttrekker van de PvdA werd door zijn plaaggeest Fortuyn bekwaam in de verdediging gedrukt. Fortuyn was de enige die zijn boodschap vrij volledig over het voetlicht wist te krijgen. Hij karakteriseerde 6 maart als de dag van zijn doorbraak, waaraan evenwel tien jaren van openbare spreekbeurten en kritiek op de politieke elite vooraf waren gegaan. Fortuyn kondigde zijn boek aan, erop wijzend dat hij, met collega-hoogleraar Balkenende, de enige was die überhaupt zijn denkbeelden in boekvorm presenteerde. De publieke sector diende te worden hervormd, zonder dat er één cent extra aan zou worden uitgegeven. Fortuyn memoreerde de stijging van uitgaven aan de zorg sinds 1994, van 50 tot 85 miljard gulden, zonder dat de wachtlijsten waren weggewerkt. Goedlopende ziekenhuizen moesten tegen hun wil fuseren, het aantal directeuren groeide, maar het aantal bedden kromp. Agenten, onderwijzers, verpleegsters en dokters moesten centraal staan, niet de bureaucratie. Hij legde een direct verband tussen collectieve voorzieningen en sociale zekerheid en overbevolking: 'Als je niet wilt dat dat bouwwerk in elkaar stort, moet je zorgen dat er niet nog meer vreemdelingen bijkomen. Wie geen papieren heeft, komt er niet meer in. Alles wat binnen is, daar wil ik goed voor zorgen.'

Fortuyn en Balkenende speelden elkaar tijdens het debat voortdurend de bal toe. Fortuyn verdedigde het optreden van het CDA in de jaren tachtig, waarin onder leiding van Lubbers de sanering van de overheidsfinanciën ter hand werd genomen. Balkenende sprak bij herhaling over 'de avond van Fortuyn' en maakte onmiddellijk duidelijk dat de LPF geenszins werd uitgesloten van samenwerking met het CDA (PvdA, GroenLinks en D66 wezen samenwerking met Fortuyn categorisch af). Hij onderstreepte de kritiek van de door hem getutoyeerde Pim op de puinhopen van Paars: extra geld had niet geholpen. Alleen onder het begrip 'dweilen met de kraan open' bleek Balkenende wat anders te verstaan dan Fortuyn. De christen-democraat doelde namelijk op het drugsbeleid, niet op het vluchtelingenbeleid. Echte vluchtelingen bleven wat Balkenende betreft welkom, al was het migratiebeleid nog lang niet streng genoeg.

Dijkstal verloor zich in eindeloze uiteenzettingen over het stelsel van ziektekosten en speelde tegenover buitenstaander Fortuyn de lichtelijk verveelde insider van het Binnenhof. Hij wenste nog geen afscheid te nemen van Paars, al hield hij alle opties open: 'ik hou van iedereen'. Maar zijn pose als boven de partijen staande kandidaat-premier van alle Nederlanders werkte allang niet meer. Nu het een vechtcampagne was geworden om de

stem van de rechtse kiezer, stond Dijkstal op het verkeerde been. Zijn eigen achterban wilde Hans Wiegel als kandidaat voor het minister-presidentschap naar voren schuiven, tot grote pret van Pim Fortuyn.

Een gespannen De Graaf bleek opnieuw de felste tegenstander van Fortuyn, terwijl een ontspannen Rosenmöller juist koos voor een gemeenzame bejegening van Fortuyn. Geen van de gesprekspartners van Fortuyn kwam toe aan een uiteenzetting van het eigen programma. Maar dat deed er voor de kiezers en de kijkers ook niet meer toe. De 'oude politiek' had op 6 maart een enorm pak slaag gekregen en het televisiedebat rond middernacht, bekeken door zo'n twee miljoen kijkers, was daarvan een treffende illustratie.

Na het voor Melkert en Dijkstal desastreuze televisiedebat, ontstond in de PvdA en in de VVD muiterij. De voorzitters van de partijen (Koole en Eenhoorn) vielen hun voormannen openlijk af. Van een coherente campagne was geen sprake meer.

Pim Fortuyn presenteerde op 14 maart in perscentrum Nieuwspoor in Den Haag zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars*. Vlak voor het begin van de presentatie om elf uur krijgt Fortuyn van drie kanten stinkende 'taart' in zijn gezicht van actievoerders die zich de Biologische Bakkers Brigade noemen. Fortuyn uitte daarop het verwijt van 'demonisering' aan het adres van premier Kok.

De eerste druk van zijn boek was op dat moment al uitverkocht en het programma zou uiteindelijk een betaalde oplage van ruim 200.000 exemplaren halen. Het was een recycling van columns, speeches en fragmenten uit eerder werk. Analyses, anekdotes, frustraties, statistieken, losse flodders en gedetailleerde plannen wisselden elkaar in hoog tempo af. Het persoonlijke en het politieke liepen naadloos in elkaar over. Zo destilleerde Fortuyn zijn kritiek op de hedendaagse onderwijsfabrieken uit geromantiseerde herinneringen aan pater Hutjens, rector van het katholieke Mendelcollege te Haarlem. Het hele onderwijs moest wat betreft Fortuyn terug naar de jaren vijftig van zijn jeugd, de jaren vóór de Mammoetwet. Het studiehuis, waarin kinderen zelfstandig met computers hun werkstukken maken, moest weer plaatsmaken voor de leraar die de kinderen met zijn boeiende verhalen in zijn ban hield.

Fortuyn gaf blijk van een onbegrensd vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving door een sterke staat. Brussel bestond niet, internationale verdragen konden eenvoudig worden opgezegd, de Antillen konden

opnieuw worden gekoloniseerd. Populistisch was zijn recept voor de publieke sector. Wanneer die nare managers in het onderwijs, de zorg en bij de politie zouden worden ontslagen of zelf hun handen zouden laten wapperen, zou het ziekteverzuim onder onderwijzers, verpleegsters en agenten als sneeuw voor de zon verdwijnen. Fortuyns programma ademde het ongeduld van de ontvoogde burger die zijn behoeften onmiddellijk bevredigd wil zien. Te betwijfelen viel of diezelfde kiezer ook de prijs die Fortuyn daaraan verbond, zou willen betalen: invoering van sociale dienstplicht, disciplineren van de publieke sector naar militair model en een moraliserende overheid die zich actief met hen ging bemoeien.²¹⁹

Kok in de verdediging

Op donderdag 21 maart begaven Lidy Nicolassen, chef van de Haagse redactie van *de Volkskrant* en ik ons naar het Torentje van premier Kok. Vijf kwartier lang sprak de minister-president over niets anders dan over Pim Fortuyn. 'Hij raakt een gevoelige snaar,' erkende Kok. Zijn boek *De puinhopen van acht jaar Paars* 'leest als een trein', bekende de premier. Kok beklaagde zich wel over de gretigheid van de media: 'Fortuyn is niet sexy, jullie máken 'm sexy!'

Een beter bewijs dat de gevestigde politiek door Fortuyn in de verdediging was gedrongen, was moeilijk te bedenken. Kok kwam enigszins terug op zijn oordeel dat Fortuyn asociaal was. 'Hij heeft op een belangrijk moment in heldere bewoordingen het functioneren van de overheid op de agenda gezet. Maar hij maakt een karikatuur van de afgelopen jaren en verleidt Nederland tot onverantwoorde, onbezonnen avonturen.'

Het was de premier opgevallen dat Fortuyn minder goed kon incasseren dan hij kon uitdelen. 'Hij strooit de meest gruwelijke verdachtmakingen rond. Lees het boek er maar op na, het is hier en daar ver over de grenzen van het aanvaardbare. Op het moment dat iemand maar even in zijn richting wijst, is hij op zijn tenen getrapt, voelt hij zich "gedemoniseerd". Dat noem ik met twee maten meten.'

Kok vervolgde: 'Ik wil wat bereikt is niet verdedigen met de mededeling: af is af, er staan glanzende bouwwerken. Fortuyn spreekt met een goed gevoel voor overdrijving over puinhopen, terwijl je beter kunt zeggen dat het gebouw aan renovatie toe is. (...) Heel veel mensen ontkomen niet aan de

verleiding Den Haag even wakker te schudden. Politiek mag soms wat weinig inspirerend zijn, het is heel taai werk dat je moet doen. Het is hard werken, veel overleggen, zoeken naar evenwicht, zoeken naar balans. Dat is nodig, heel veel Nederlanders zullen dat begrijpen. De gevolgen van de ideeën van Fortuyn zijn sociaal ernstig, omdat de bevolking volledig uit elkaar wordt gespeeld.'

De aanslagen van 11 september hebben in Nederland hun tol geëist, wist Kok, die zelf de zwarte wijken van Amsterdam, Den Haag en Rotterdam had bezocht. 'De nieuwkomers hebben in een heel hoog tempo met hun andere cultuur, andere gewoonten, hele wijken veranderd. Veel Nederlanders voelen zich daar, om het zacht uit te drukken, ongemakkelijk bij. In dat soort wijken heerst een broos klimaat. Er is slechts een heel klein zaadje nodig om het plantje van onverdraagzaamheid te laten groeien, om de mensen tegen elkaar op te zetten. Ik ben daar heel erg bezorgd over.'

Vandaar ook dat Kok gruwde van alle aandacht voor Fortuyn. 'De media zijn ge-ob-se-deerd door Fortuyn! Het is ongelofelijk, buiten iedere proportie. Hij wordt in staat gesteld z'n eigen mediamomenten te kiezen, hij kan de publiciteit zoeken via door hem zelf gekozen kanalen. Met de presentatie van zijn boek kreeg hij die taart in z'n gezicht. Maar ook daar maakt hij weer een nummer van dat ik hem demoniseerde.' Kok kondigde aan zich actief in het campagnegewoel te begeven. 'Ook al ben ik geen kandidaat, het is mijn taak me te verantwoorden. Je kunt mij niet kwalijk nemen dat ik ten strijde trek als van acht jaar Paars een karikatuur wordt gemaakt.'²²⁰ Hoewel de campagne van de PvdA in het teken had gestaan van het vermijden van het drama van Lubbers en Brinkman uit 1994, waarin de oude en de nieuwe leider tegenover elkaar kwamen te staan, kon Kok uiteindelijk niet de verleiding weerstaan zich in de strijd te werpen. Het leidde tot voorstellen in de campagnestaf van de PvdA Kok alsnog als kandidaat-premier naar voren te schuiven.²²¹

Drie weken later was het gedaan met het tweede kabinet-Kok. Op 16 april bood de premier het ontslag van zijn kabinet aan naar aanleiding van het rapport van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie over Srebrenica. Het was niet bedoeld als schuldbekentenis, onderstreepte Kok, maar als 'het nemen van verantwoordelijkheid als onderdeel van de internationale gemeenschap die collectief gefaald heeft'. Zijn opvolger Melkert was ontstemd, zag in het NIOD-rapport geen enkele aanleiding voor Kok om af te treden en had dit hem ten sterkste afgeraden, omdat het 'chaotiserend' op

de campagne zou werken.²²² Paars was voorbij, de erfenis van Kok zou door niemand meer worden verdedigd.

Achteraf kan worden vastgesteld dat de kaarten na de gemeenteraadsverkiezingen waren geschud. Tussen 6 maart en 6 mei, de dag waarop Fortuyn werd vermoord, zou er in de landelijke peilingen weinig veranderen. De PvdA en het CDA hielden elkaar in evenwicht rond de 30 zetels. De Lijst Pim Fortuyn schommelde rond de 26 zetels, het aantal dat de LPF bij de Kamerverkiezingen op 15 mei zou binnenslepen. De VVD bleef stationair op 24 zetels, eveneens het resultaat op 15 mei. GroenLinks stond op 4 zetels winst en schommelde rond de 15 zetels. De SP kon rekenen op 1 tot 2 zetels winst, van 5 naar 7 op 6 mei. Leefbaar Nederland bewoog zich van 6 zetels naar 4.

Fortuyn in de internationale pers

Na de doorbraak van Leefbaar Rotterdam werd in België onmiddellijk de vergelijking gemaakt tussen Pim Fortuyn en Filip Dewinter met zijn Vlaams Blok. Antwerpen en Rotterdam, havensteden met een laagopgeleide beroepsbevolking, veel allochtonen, verloederde buurten, drugs en criminaliteit en inwoners die weinig vertrouwen hadden in hun socialistische stadsbestuurders, werden in het Brusselse dagblad *De Standaard* met elkaar vergeleken. Daarbij werd opgemerkt dat het Blok een tegengestelde beweging maakte: het probeerde een 'zindelijk conservatief-rechts imago' op te bouwen, terwijl Fortuyn juist met de jaren steeds extremer werd.²²³

Het recept van Antwerpen, een cordon sanitaire, het buitensluiten van het Blok – veruit de grootste partij in de havenstad – van deelname aan het stadsbestuur, kwam ter discussie te staan. Beter leek het Nederlandse model, opname van de nieuwe partij in het Rotterdamse college – al was het maar om de nieuwkomers te ontmaskeren als charlatans. Opgesloten achter het cordon sanitaire groeide het Vlaams Blok in Antwerpen bij elke verkiezing, tot 33 procent.²²⁴

Filip Dewinter zelf had gemengde gevoelens. Hij bewonderde Fortuyn en beschouwde hem als een strijdmakker. Leefbaar Antwerpen: het klonk hem als muziek in de oren. Maar Fortuyns homoseksualiteit was een aspect van zijn persoonlijkheid dat botste met de sociale codes in de kring van het Vlaams Blok. Dewinter: 'Vooral dat ostentatief etaleren van zijn geaardheid stoort me. Ik kan me niet voorstellen dat zo'n excentrieke, openlijk en zelfs

strijdend homoseksuele politicus in het conservatieve Vlaanderen zou aanslaan.' Voor Nederland was Fortuyn de geknipte man om de rechts-radicalen onderstroom te belichamen. 'Omdat hij jarenlang editorialist is geweest bij het fatsoenlijke weekblad *Elsevier*, en bovendien ex-docent is. Maar ook omdat hij zo'n excentrieke seksuele moraal heeft: dat dedouaneert hem voor veel Nederlanders, ze beschouwen hem daardoor niet als een verderfelijke fascist.'

Hoewel het rechtse huis in Europa vele kamers heeft: rechtse populisten, rechtse liberalen en 'volksnationalisten zoals wij', ontwaarde Dewinter bij Fortuyn, Berlusconi, Fini, Haider, Mégret, Le Pen en de Hamburgse ethocentrische populist Ronald Schill hetzelfde programma: minder vreemdelingen, meer veiligheid, tegen de islam, tegen het gedoogbeleid van linkse regeringen, tegen drugs en verloedering. Conclusie van Dewinter: 'Fortuyn is een rechts-libertaire populist die gebruik maakt van het terrein dat de conservatief-liberale VVD na het vertrek van Frits Bolkestein heeft laten liggen. De VVD heeft zich op sleeptouw laten nemen in een progressieve coalitie. Zeker in Amsterdam en Rotterdam zijn de mensen dat beu. Ze zoeken iemand die iets aan hun problemen doet: overlast van vreemdelingen, onveiligheid en verloedering. Deze doorbraak was onvermijdelijk. In de politiek correcte dictatuur mocht over die euvels niet gesproken worden, er kwam overdruk op de ketel tot die op ontploffen stond. Fortuyn is nu het ventiel.'²²⁵

Ook in Frankrijk en Duitsland zag men de opkomst van Pim Fortuyn als een onderdeel van een rechts-populistische 'Wende' in Europa. Volgens de Parijse krant *Libération* was Fortuyn de manifestatie van een 'nieuwe rechtse' golf, die geen banden met fascisme, arbeidersbeweging of burgerij heeft. Het Front National en het Vlaams Blok waren met hun bruine verleden uitzonderingen op een nieuwe Europese praktijk. Ethocentrisme, anti-immigratie, chauvinistisch verzet tegen de 'topzware, migranten voorttrekkende' verzorgingsstaat en tegen ontwikkelingshulp vormden de kenmerken van dit sterk tegen de sociaal-democratie gerichte nieuw rechts, waartoe *Libération* ook de Deense Volkspartij en de Noorse Vooruitgangspartij rekende. De Franse krant wees erop dat vooral centrumrechtse politici, Chirac in Frankrijk, Berlusconi in Italië en Stoiber in Duitsland, garen spinnen bij deze nieuwe ontwikkeling.²²⁶

Volgens het Duitse weekblad *Der Spiegel* was 'de droom van een sociaal-democratisch Europa voorbij'. Door voorbij te gaan aan de zorgen van het gewone volk, zijn de socialisten irrelevant geworden. In plaats van de 'derde

weg' van de sociaal-democraten te volgen, sloeg het volk rechtsaf. Het weekblad wees erop dat Fortuyn te vergelijken was met de Portugees Soares en de Fransman Chevènement: allen voormalige socialisten die rechtse nationalistes waren geworden.²²⁷

De Engelsen namen de moeite naar Rotterdam te komen om zich met het fenomeen Fortuyn te verstaan. John Simpson van de BBC joeg Fortuyn op de kast met de suggestie dat diens veroordeling van moslims hem racistisch in de oren klonk en dat Fortuyn hem dezelfde antwoorden gaf als Le Pen. 'Het enige verschil tussen de twee is hun houding ten opzichte van de Holocaust, een historisch feit waaraan meneer Le Pen geneigd is te twijfelen. Meneer Fortuyn neemt boos het tegenovergestelde standpunt in, en verklaart pal achter Israël te staan. Meneer Le Pen is evenmin tegen Israël; tenslotte zijn de moslims zijn grootste vijanden. (...) In een rustig, doordeweeks land is meneer Fortuyn geweldig theater. Elk televisieprogramma waar hij zich laat zien, kan rekenen op verdubbeling van het aantal kijkers. Zijn stijl en nictenglamour verblinden de Nederlanders. Zoiets hebben de brave burgers nog nooit gezien.'²²⁸

Volgens het weekblad *The Observer* was de politiek van 'gay Mr. Right' Pim Fortuyn veel subtieler en complexer dan die van rechtse populistten van de categorie Jörg Haider. Fortuyn was tegen immigratie omdat moslims een bedreiging waren voor de 'ultraliberale', tolerante samenleving, waar homoseksualiteit op dezelfde wijze werd bejegend als heteroseksualiteit. Het credo van Fortuyn voor de Britse lezers luidde: 'Christendom en jodendom zijn door de wasmachine van het humanisme en de Verlichting gegaan, maar de islam niet. De moderne samenleving legt de nadruk op individuele verantwoordelijkheid, terwijl de islam het accent legt op collectieve verantwoordelijkheid en het gezin. We hebben een scheiding van kerk en staat. De wetten van dit land zijn niet ondergeschikt aan de Koran. In de westerse maatschappij zijn mannen en vrouwen gelijk, terwijl in de moslimcultuur de vrouw aan de man ondergeschikt is.'

Fortuyn voegde eraan toe dat hij graag het handtasje van Margaret Thatcher wilde lenen, om in Brussel op tafel te slaan en te zeggen dat hij zijn geld terug wilde. In het land van de saaie consensuspolitiek, concludeerde verslaggever Andrew Osborn, was de flamboyante, opgewekt glimlachende Fortuyn met zijn nictenhumor, zijn soundbites en zijn felblauwe ogen een geschenk uit de hemel.²²⁹

Het weekblad *The Economist* zag in het optreden van Pim Fortuyn, 'a Rotterdam rottweiler', en Jean-Marie le Pen, die in de eerste ronde van de Franse presidentsverkiezingen de socialist Jospin had verslagen, een 'populistisch ongenoegen met de gevestigde politieke leiders, die te veel houden van de oude vertrouwde politiek, te bang zijn sociale en economische problemen aan te pakken en te ver weg staan van de zorgen van de kiezers. De opkomst van uiterst rechts moet gezien worden als een waarschuwing: een gezellige consensus is niet genoeg.'²³⁰

De buitenlandse waarnemers hadden gelijk met hun constatering dat de opkomst van het populisme een Europees verschijnsel was. De doorbraak van de Leefbaren op 6 maart 2002 en van de fortuynisten op 15 mei 2002 paste in het Europese patroon. Tegelijkertijd zette Pim Fortuyn de buitenlandse waarnemers voor een raadsel. Zijn populisme was immers wel rechts, maar zeker niet extreem, laat staan neofascistisch. Fortuyn dwong met zijn doorbraak buitenlandse waarnemers tot een nieuwe appreciatie van de populistische golf die in de jaren negentig aan politieke betekenis begon te winnen. De grote nadruk van de commentatoren, journalisten en politicologen op het etnocentrische element in de programma's van veel van deze partijen (dat als xenofobisch en racistisch werd gekwalificeerd) had geleid tot onderbelichting van het populistische karakter van deze nieuwe Europese beweging, concludeerde de Duitse politicoloog Reinhard Heinisch.²³¹

Wanneer het gaat om de inhoud van de partijprogramma's, tonen alle Europese populistische partijen een grote flexibiliteit. Etnocentrisme appelleerde aan grote groepen kiezers die niet door bestaande partijen werden bediend. Dus pasten de anti-belastingpartijen in Scandinavië, de Lega Nord in Italië en Pim Fortuyn in Nederland hun politieke product in etnocentrische zin aan.

Die aanpassing gold in omgekeerde richting voor de van origine uiterst rechtse partijen. De neofascisten van Fini's MSI veranderden hun naam in Alleanza Nazionale en traden toe tot de Italiaanse regering van Berlusconi. Ook de Lega Nord van Bossi schoof aan. Daarmee verloochende Bossi overigens zijn oorspronkelijke missie, een status aparte voor Lombardije en het noorden van Italië.

Haider presenteerde zich met succes als breekijzer in de volgens velen vastgeroeste Oostenrijkse cliëntelistische achterkamertjespolitiek van so-

cial-democraten en christen-democraten. Het bracht zijn FPÖ in 1998 in de regering met de conservatieve confessionelen van de ÖVP. Voor Berlusconi gold hetzelfde. Wegens het ontbreken van een geloofwaardig alternatief, is Italië het eerste land met een honderd procent populistisch bewind. Filip Dewinter ten slotte zocht respectabiliteit door aan te pappen met de Nederlandse fortuynisten.

VIII De onthoofde opstand

De aanslag op Pim Fortuyn, die op 6 mei 2002 op de parkeerplaats van het Mediapark in Hilversum rond zes uur 's avonds werd gepleegd door Volkert van der G., was een politieke moord. De aanslag had tot doel het uit de weg ruimen van de belangrijkste uitdager van de gevestigde politiek aan de vooravond van de verkiezingen van de Tweede Kamer. De daad was dus gericht op beïnvloeding van de democratische gang van zaken. Een korte weergave van het proces tegen Van der G. maakt dat duidelijk.

Moeilijker is het een taxatie te maken van het effect van de moord op Fortuyn op de verkiezingen van 15 mei en op de beweging die Fortuyn in drie maanden had weten te mobiliseren. Aan de hand van een peiling van het NIPO op 1 mei en een enquête van het Telepanel van het NIPO in het weekend van 4 en 5 mei kunnen enkele beredeneerde speculaties worden gedaan over de vervorming van de verkiezingen van 15 mei. De PvdA en GroenLinks werden het zwaarst getroffen en het CDA boekte in negen dagen tijd grote winst.

De verkiezingen waren een afrekening met Paars; de opstand van een groot deel van de kiezers ging voort. Meer dan anderhalf miljoen kiezers hielpen de onthoofde Lijst Pim Fortuyn aan een unieke entree in de Tweede Kamer met een ongeëvenaarde 26 zetels. De prille beweging was enerzijds een factor die bij de kabinetsformatie niet genegeerd kon worden, maar anderzijds – als onberekenbare partner in een centrumrechtse regering – een enorm risico.

Een politieke moord

De moordenaar van Pim Fortuyn, de Harderwijker Volkert van der Graaf, gedroeg zich van meet af aan als een politieke terrorist. Na zijn arrestatie beriep hij zich een half jaar op zijn zwijgrecht. Pas toen het Openbaar Ministerie met onomstotelijke bewijzen kwam, begon hij te praten. Zijn verdediging was 'functioneel', gericht op het beperken van de schade voor hemzelf en medestanders uit de milieubeweging. Van der G. schreef op 21 juli 2002

aan zijn vriendin Petra Lievense: 'Mocht ik ooit nog eens een verklaring afgeven aan de rechterlijke macht of in de media, dan hoeft dat natuurlijk niet noodzakelijkerwijs de waarheid te zijn. Voor de buitenwereld is de waarheid niet belangrijk – het hoeft slechts functioneel te zijn.'²³² Hij koos voor de advocaten Stijn Franken en Britta Böhrer, die gespecialiseerd zijn in het verdedigen van politieke delinquenten. Zij zorgden ervoor dat getuigen uit de omgeving van Van der G. zich onthielden van het verstrekken van informatie. Van der G. voerde door middel van een hongerstaking actie tegen het hem opgelegde regime. Hij kreeg zijn zin, de observatie door camera's in zijn cel werd beëindigd.

Van der G. werd op 9 juli 1969 geboren in Middelburg, waar hij met achten en negens in 1987 slaagde voor het examen vwo. Als scholier verzette Volkert van der G. zich al tegen het zetten van muizenvallen, als inbreuk op het welzijn van dieren. Roofvogels in opvang mochten van hem geen muizen eten. Sinds zijn studententijd in Wageningen, waar hij zijn studie milieuhygiëne na een jaar afbrak, was Van der G. een militante milieuactivist. Hij behoorde tot een kleine kern van beroepsactivisten die deel uitmaakte van de anarchistische kraakbeweging. In dienst van de door hemzelf mede opgerichte Vereniging Milieu Offensief procedeerde Van der G. met succes tegen nertsenfokkerijen, varkenshouders en andere veeboeren. In 1996 werd Van der G. verbaal bedreigd door gedupeerde jonge boeren in Harderwijk. Tot twee keer toe werd zijn auto beschadigd, waarvan Van der G. aangifte deed. Rond die tijd, eind 1996 of begin 1997, heeft Van der G. het pistool gekocht waarmee hij Fortuyn van het leven zou beroven. Zijn omgeving reageerde verbaasd toen de eenzame Van der G. in 2001 ging samenwonen met een vriendin, die hij leerde kennen in de actiegroep Lekker Dier en met wie hij in december van dat jaar een dochter kreeg.²³³

De officier van justitie J. Plooy heeft geen aanwijzingen kunnen vinden die duiden op bekendheid met of medeplichtigheid van anderen aan zijn plannen tot het liquideren van Pim Fortuyn. Het ontbreken van aanwijzingen van een complot deed geen afbreuk aan het politieke karakter van de moord. Als professioneel activist was Van der G. een gesloten eenling, die zijn activiteiten ook tijdens het proces zoveel mogelijk verborgen hield. Zo verklaarde hij aanvankelijk dat hij bij de aankoop van zijn wapen (voor 2000 gulden) in een Turks café te Ede ook munitie had aangeschaft. Pas toen bleek dat de munitie uit verschillende patronen bestond, bekende hij in Den Haag aanvullende patronen voor zijn pistool te hebben gekocht.

Van der G. liet tijdens het proces in het midden of hij het pistool op zondag 5 mei of op maandagochtend 6 mei uit een koffer op zolder had gehaald. Hij zei dat hij het niet meer wist, wat Plooy uiteraard zeer onwaarschijnlijk vond. Plooy sloot geenszins uit dat Van der G. in de nacht van 5 op 6 mei een verkenning van het Mediapark in Hilversum heeft uitgevoerd, maar heeft niet boven water kunnen halen wat Van der G. de laatste 24 uur voor de moord heeft gedaan. Zijn vriendin heeft geen enkele inhoudelijke verklaring afgelegd.

In de koffer waar Van der G. zijn vuurwapen bewaarde, had hij ook anarchistische handleidingen voor het voeren van gewelddadige acties liggen. 'Verzet is mogelijk, handboek voor aktievoerders', 'Gramschap, vuur & vlammen', 'Spelen met vuur, tientallen avontuurlijke proeven met vuur, rook, stank, vergif, agressieve stoffen, knaleffecten en zelfgemaakt vuurwerk', 'Het anarchistisch kookboek' (Nederlandse en Engelse versie), 'Moderne handvuurwapens', 'Pistolen en revolvers encyclopedie', 'Handboek tegen de smeris', 'Verhoormethoden'.

Verder bewaarde Van der G. adressen van groothandels van chemicaliën, een lijst met boeken over vuurwapens, explosieven en pyrotechniek, twee portofoons (afgesteld op politiefrequenties), een scanner en twee bivakmutsen. Een boodschappenlijstje voor het maken van het explosief TNT compleeteerde de uitrusting van de gewelddadige actievoerder. In de garage had Van der G. een grote hoeveelheid chemicaliën die hij onder een valse naam had gekocht. Daaronder 35 condooms, door Van der G. gevuld met een mengsel van kaliumchloraat en suiker, dat in samenhang met het eveneens aange troffen zwavelzuur door Plooy werd aangemerkt als bezit van verboden wapens in de zin van de Wet wapens en munitie. De rechtbank sprak Van der G. hiervan vrij.²³⁴

Op de computer van Van der G. werd op 22 maart 2002 voor het eerst gezocht op de naam van Pim Fortuyn, op de site pim-fortuyn.nl. Twee dagen later is gezocht naar Fortuyns adres in Rotterdam, op 21 april naar 'fortuyn + agenda', een week later naar 'ontbijt + tv' en op 30 april heeft Van der G. een print gemaakt van de mededeling dat Fortuyn op 8 mei te gast zou zijn in KRO's *Ontbijt TV*. Van der G. had prints van het Mediapark en omgeving, maar beschikte ook over plattegronden van het Kurhaus en de woonomgeving van twee andere LPF'ers.

Hoewel Van der G. aan de vooravond van de aanslag bestanden van zijn computer gewist heeft – en iemand anders op 6 mei 2002 na tien uur 's avonds

ook nog bestanden heeft gewist – was duidelijk dat hij al weken bezig was met zijn plan. Hij wist precies waar Fortuyn op 6 mei zou optreden.

Op de ochtend van de moord van Van der G. van 10 tot 12.30 uur aan het werk op het kantoor van de Vereniging Milieu Offensief. Tegen vier uur kwam hij aan bij het Mediapark in Hilversum, waar hij door niemand is gezien. Na een verkenning verschool hij zich in de buurt van het 3FM-gebouw tussen de struiken, waar hij de tas met zijn pistool in de grond begroef. Van der G. kon via een luidspreker flarden van de uitzending van programmamaker Ruud de Wild van BNN en Fortuyn horen. Kort voor zes uur groef Van der G. zijn wapen, gehuld in een plastic zak, op en ging naast een auto liggen, met zijn gezicht in de richting van de uitgang van het 3FM-gebouw. Hij hoorde dat de uitzending was afgelopen en zag Fortuyn naar buiten komen met enkele andere mensen. Van der G., met zonnebril en baseballpet op en het pistool in de plastic zak in zijn rechterjaszak, stond op en liep rustig op het gezelschap toe.

Hij liep met een boogje om Fortuyn heen om hem van achteren te kunnen neerschieten. Hij had tevoren bedacht dat hij Fortuyn van zeer dichtbij, van achteren zou neerschieten, want dat, verklaarde Van der G., 'zou de minste problemen opleveren. Hij zou dan niet wegduiken, wat dan weer gevaar voor anderen zou hebben opgeleverd. Van achteren zou ik hem direct dodelijk kunnen verwonden.'

Hoewel Fortuyn enkele mensen dicht bij zich had staan, aarzelde Van der G. niet en schoot hij van 50 tot 150 centimeter afstand vijf keer van achteren op het bovenlichaam en hoofd van Fortuyn, dwars door de plastic zak heen. Het was een liquidatie. Van der G. verklaarde: 'Ik heb hem wel ineen zien zakken en heb toen nog schoten afgevuurd. Ik heb toen doelbewust op zijn hoofd gericht en geschoten.' Van der G. aanvaardde het risico dat anderen geraakt zouden worden. De naast Fortuyn staande Ruud de Wild hield een tas voor zijn hoofd, waarin later een kogelgat werd aangetroffen. Van der G. bedreigde ook Hans Smolders, de chauffeur van Fortuyn, die desondanks de achtervolging inzette en ook nog de politie via zijn mobiele telefoon op de hoogte hield, zodat Van der G. binnen tien minuten gepakt kon worden door eveneens zeer snel aanwezige agenten.²³⁵

Van der G. heeft verklaard dat hij Fortuyn heeft vermoord omdat hij, door Fortuyn op deze wijze te stoppen, kon opkomen voor de zwakkere, kwetsbare groepen in de maatschappij, zoals hij altijd heeft gedaan. Een van zijn advocaten noteerde op 6 mei op het politiebureau in Hilversum: 'Motief?

Politiek – minister Zalm vindt hem een gevaarlijk man. Dat vind ik ook. Hij criminaliseerde bepaalde groepen mensen, omdat hij weet dat hij daarmee scoort. Hij drijft op onvrede die er heerst maar probeert mijns inziens niet echte oplossingen aan te dragen. Wat dat betreft is er een parallel met de jaren dertig uit de vorige eeuw. Met hem maakt de politiek een ruk naar rechts; zodat mijns inziens een sociale samenleving, waar we nu al ver vanaf staan, nog verder uit zicht komt.²³⁶

Van der G. verklaarde dezelfde avond tegenover politiemensen dat, wanneer hij ongezien zou zijn weggekomen, hij op geen enkele manier de moord politiek zou hebben geclaimd. Het was een berekende actie, waarbij Van der G. elke associatie met de activisten in zijn omgeving wilde vermijden – waarin hij ook geslaagd is. Onverzettelijkheid, berekening, een verabsolutering van het leed van dieren, gepaard gaande met een relativering van het menselijk leven en welzijn waren volgens de psychiaters en psychologen van het Pieter Baan Centrum kenmerkend voor de persoonlijkheid en het optreden van Van der G. Zij verklaarden Van der G., 'emotioneel geremd, behalve in zijn strijd lust', volledig toerekeningsvatbaar. In de beleving van Van der G. was, volgens deze deskundigen, Fortuyn de belichaming van een aantal moreel verwerpelijke eigenschappen: opportunisme, ijdelheid, gebrek aan opofferingsgezindheid, macht als doel. Van der G. had respect voor een eigenschap die hijzelf miste: verbale kracht. Van der G. zag in Fortuyn een naderend grootschalig onheil en was niet gevoelig voor relativerende tegenwerpingen van de psychologen. Van berouw was geen sprake, één van de psychologen merkte op dat aan het voornemen dodelijk geweld te gebruiken bij Van der G. geen morele worsteling of conflict vooraf ging. Van der G. vond weliswaar dat geweld zoveel mogelijk voorkomen moest worden, maar achtte het gebruik van geweld gerechtvaardigd als daardoor meer leed werd voorkomen dan erdoor werd aangericht.²³⁷

Van der G. ontkende dat haatgevoelens of jaloezie een rol hadden gespeeld. Hij antwoordde de rechter-commissaris: 'U vraagt mij of ik Fortuyn haatte. Nee, ik haatte hem niet. Ik vond hem alleen gevaarlijk.' Hij vervolgde: 'Ik schiet niet iemand overhoop omdat ik iemand niet mag. Het ging mij meer om de combinatie van de persoon, zijn ideeën, de manier waarop hij de ideeën naar voren bracht en de macht die hij zou krijgen. (...) Of ik voor mijzelf een voorbeeld in de geschiedenis zie? Het gaat niet om mij. Ik ben geen martelaar. Ik heb het gedaan voor de goede zaak, de bescherming van de zwakke groepen in de samenleving.'²³⁸

Deze moraal is typerend voor politieke extremisten bij wie politieke strijd een levensvervulling is. Officier van justitie Plooy betoogde dan ook dat Van der G. zich schuldig heeft gemaakt aan een uitzonderlijke politieke moord op een politieke leider die op het punt stond 'een zeer belangrijke rol in het hart van het politieke krachtenveld en het democratische proces te gaan vervullen'. Plooy: 'Wie de uitzonderlijke daad begaat dat hij het hart van het democratisch proces op criminele wijze en onherstelbaar doorboort, behoort ook uitzonderlijk gestraft te worden. Na de moord op Fortuyn is de samenleving in meerdere opzichten aanzienlijk ontwricht: het politieke klimaat is ernstig veranderd doordat persoonsbeveiliging voor politici en hun gezinnen noodzakelijk werd, en veel burgers hebben lange tijd het angstige gevoel gehad dat het uitkomen voor een meer uitgesproken mening of opvatting geweld zou kunnen oproepen. Kortom, door deze moord is de rechtsorde in uitzonderlijk ernstige mate geschokt.'

Plooy motiveerde zijn eis, levenslange gevangenisstraf, met algemene preventie: 'In mijn eis breng ik tot uitdrukking dat niemand het zich ooit in het hoofd moet halen om het voorbeeld van Volkert van der G. te volgen, om zo het democratisch proces in ons land op criminele en ondemocratische wijze te frustreren.'²³⁹

De advocaten van Van der G., Franken en Böhler, verklaarden in hun pleitnota dat 'de ernst van het feit, de omstandigheden waaronder het is begaan, de persoon van Volkert van der G. en zijn persoonlijke omstandigheden, naar ons oordeel geen overtuigende argumenten bieden om tot een langere gevangenisstraf te komen dan gebruikelijk is. Alleen in het feit dat het Volkert van der G. ook kan worden aangerekend dat hij de verkiezingen van 15 mei 2002 heeft verstoord, kan een omstandigheid worden gezien die een strafopdrijvend effect heeft omdat het de ernst van het eerste feit inkleurt. Wij menen dat ook die omstandigheid binnen de marges van het gebruikelijke kan worden opgevangen, vooral ook omdat het niet de bedoeling van Volkert van der G. was de democratie duurzaam te ontwrichten.' De verdediging achtte een gevangenisstraf van 12 tot 16 jaar op zijn plaats.²⁴⁰

De rechtbank veroordeelde op 15 april 2003 Van der G. tot 18 jaar gevangenisstraf. De strafkamer meende dat de aanslag geen gevaar heeft opgeleverd voor het voortbestaan van de democratie, maar dat de moord 'ontegengesteld inbreuk heeft gemaakt op een zo belangrijk democratisch proces als de verkiezingen van 15 mei 2002. Anders dan de officier van justitie meent heeft verdachte door zijn handelen het verkiezingsproces als zodanig

niet onherstelbaar beschadigd. De moord op het slachtoffer heeft wel invloed op dat proces gehad, met name bij de verkiezingen van 15 mei 2002, maar de omvang en aard daarvan zijn in het kader van dit strafproces niet te bepalen. Evenmin is in dit proces vast te stellen of en zo ja welke de gevolgen voor de politieke partij Lijst Pim Fortuyn zijn geweest door de moord op haar politiek leider.'

De rechters achtten het niet aannemelijk dat Van der G. zich opnieuw aan een soortgelijk strafbaar feit schuldig zou maken, zodat de vrees voor herhaling voor hen geen reden was een terugkeer van Van der G. in de maatschappij onmogelijk te maken. De rechters volgden in hun beoordeling van de ernst van de zaak in hoofdlijnen de verdediging. Dit gold ook ten aanzien van het aandringen op vrijspraak van Van der G. met betrekking tot de zelfgemaakte brandbommen.²⁴¹

Politiek terrorisme, waarvan de moord op een politiek leider de zwaarste vorm is, heeft grote invloed op het democratisch proces. De moord op Fortuyn leidde tot verharding van de politieke verhoudingen en tot bedreigingen en intimidatie van politici en kiezers. Na de gewelddadige dood dreigde de onvrede van burgers te radicaliseren in uitbarstingen van volkswoede. Mede door het optreden van premier Kok, die gehoor gaf aan de wensen van de erven Fortuyn inzake het doorgaan van de verkiezingen op 15 mei en van burgemeester Opstelten van Rotterdam, die voorging in een ordelijke verwerking van de rouw na de moord, bleef het bij enkele kleine incidenten. De lijsttrekkers van de politieke partijen besloten dat de verkiezingscampagne zou worden stilgelegd.

Het spontane rouwbeklag na de dood van Pim Fortuyn ontwikkelde zich tot een dagenlange demonstratie van boosheid en verdriet. Verslaggever Gertjan van Schoonhoven van *Elsevier* sprak van een 'politieke demonstratie in essentie, zich uitend in stille en luide tochten, condoléanceregisters, massaal grafbezoek, spreekkoren, bloemenmonumenten, geschreven teksten en veel verontwaardiging in de lange, lange rijen'. Het was een 'brede coalitie van wat rechtser uitgevallen gewone Nederlanders die de straat opging'.

Volgens Van Schoonhoven werd de menigte niet alleen steeds groter, maar ook steeds gevarieerder. 'De mannen in trainingspak krijgen gezelschap van de mannen in maatpak, de bejaarden met rollator worden gevolgd door jongeren met paarsgeverfd haar. De stedelingen met gegroefde, bezorgde gezichten worden aangevuld met welvarende bewoners van

groen suburbia. Feijenoordsupporters staan naast golfers, witte Nederlanders delen verdriet en boosheid met opvallend veel gekleurde Nederlanders.'

De gesprekken in de rijen gingen over zijn auto, zijn pakken, zijn hondjes en zijn liefdesleven, maar ook over de angst om in het donker geld te pinnen, inbraken en straatroof, buitenlandse burens die hun vuil op straat smijten en multi-etnische vervreemding. Van Schoonhoven: 'Fortuyns oplossingen werden in de rijen niet overdreven hoog aangeslagen. Maar dat er zich in de politiek eindelijk iemand aandienende die er iets herkenbaars over zei, die bovendien als enige van alle lijsttrekkers niet in veilig suburbia woonde maar in de grote stad, dat was de vonk die oversloeg.'²⁴²

Volkstribuun Pim Fortuyn was de enige bondgenoot in de politiek voor ruim anderhalf miljoen mensen die zich stoorden aan de wachtlijsten, aan de onveiligheid op straat, aan multiculturele spanningen, maar ook aan de vriendjespolitiek van een gesloten politieke klasse. *Elseviers* Gerry van der List ontkende niet dat Fortuyn zelf medeverantwoordelijk was voor de verruwing van de politieke omgangsvormen. Volgens hem mocht 'de' journalistiek niet verantwoordelijk gesteld worden voor de aanslag van 6 mei. 'Waar zij wel mede verantwoordelijk voor is, is een onderschatting van de betekenis van Fortuyn en van de ernst van de problemen die hij signaleerde. (...) De kloof tussen burger en politiek, waarover iedereen nu spreekt, is dus ook een kloof tussen burger en media. Als journalisten hun werk beter hadden gedaan, was de opkomst en ondergang van Pim Fortuyn niet nodig geweest om politici wakker te schudden.'²⁴³

'De kogel kwam van links'

LPF-voorzitter Peter Langendam weigerde zich te distantiëren van leuzen als 'Melkert moordenaar', 'Wim, heb je nu je zin?' en van beschuldigingen als zouden Partij van de Arbeid en GroenLinks medeschuldig zijn aan de moord op Fortuyn. In *Het Parool* van 13 mei riep Langendam Melkert en Rosenmöller op te erkennen dat zij hadden aangezet tot haat tegen Fortuyn. Langendam: 'Rosenmöller heeft hem voor racist uitgemaakt. Melkert kwam met de vergelijking met Le Pen. Kok zei dat Fortuyn tweedracht zaaide. Dat is niets anders dan een sfeer scheppen waarin idioten zich kunnen rechtvaardigen, kunnen denken dat het goed was. De kogel kwam van links, niet van rechts.'²⁴⁴

Het sentiment waaraan de voorzitter van de LPF uiting gaf, werd volop ondersteund door tienduizenden mensen die de straat op gingen om blijk te geven van aanhankelijkheid aan Fortuyn en afschuw over de moord. De LPF profiteerde van het feit dat de politieke partijen hadden besloten de verkiezingscampagne stil te leggen. Melkert en Rosenmöller kregen te maken met ernstige bedreigingen – de lijsttrekker van de PvdA kreeg zelfs een doorgeladen pistool toegestuurd – die hen in hun bewegingsvrijheid belemmerden. Ook LPF-kopstukken als Mat Herben moesten worden beveiligd.

De onverdraagzaamheid jegens Fortuyn was geen exclusief linkse aangelegenheid. Dijkstal en Zalm gingen niet vrijuit in het bestempelen van Fortuyn als een gevaar en in het leggen van verbanden tussen Fortuyn en de Tweede Wereldoorlog. Dit laatste gebeurde ook in een hoofdartikel van *NRC Handelsblad* over de nationale bevrijdingsdag dat op de dag van de moord verscheen. De gewraakte tekst luidde: 'Staat straks Fortuyn als premier met een krans op de Dam, de man die de islam "achterlijk" vindt en mensen uit Marokko en Turkije niet vindt behoren tot "de moderniteit"? (...) Het is de trots van Nederland dat we hier juist niet de ene cultuur beter vinden dan de andere. Dat we hier mensen gelijk behandelen in een open samenleving. Dat we ons hier de xenofoben en racisten van het lijf wensen te houden. Het is een grote schande dat we zestig jaar na dato een politicus in ons midden daaraan moeten herinneren.'

De redactie van de krant werd door de advocaten Spong en Hammerstein, die postuum in opdracht van Fortuyn handelden, aangeklaagd wegens het aanzetten tot haat, een misdrijf als bedoeld in artikel 137d van het Wetboek van Strafrecht. De advocaten van Fortuyn dienden dezelfde aanklacht in tegen lijsttrekker De Graaf van D66 vanwege 'een rechtstreekse vereenzelving van het gedachtegoed van cliënt Fortuyn met dat van het nazi-regime'. Ook tegen voorzitter Bas Eenhoorn van de VVD, Rob Oudkerk (PvdA, vergeleek Fortuyn met Mussert bij de herdenking van de Februaristaking), Peter Storm (*De Socialist*, noemde Fortuyn fascist), Matty Verkamman (*Trouw*, vergeleek Fortuyn met Hitler en Himmler) en tegen televisiemaker Marcel van Dam (VARA, columnist van *de Volkskrant*, noemde Fortuyn buitengewoon minderwaardig en Untermensch) deden de advocaten aangifte wegens het aanzetten tot haat. Spong en Hammerstein onderstreepten dat zij degenen tot wie de aangifte zich richtte, niet beschouwden als de uitlok- kers van de moord op Fortuyn. De advocaten werd stemmingmakerij en 'contempt of court' (misbruik van de rechtbank in een niet pleitbare zaak)

verweten. De deken van de Amsterdamse advocaten stelde Spong en Hammerstein in het gelijk. Zij deden met succes een beroep op de politicoloog Fennema, die aanvoerde dat Fortuyn het opnam voor monddood gemaakte mensen die voor racistisch werden uitgemaakt zodra ze zich verzetten tegen het opnemen van nog meer vluchtelingen of de multiculturele samenleving. Marokkaanse demonstranten die op 13 april 2002 antisemitische leuzen scandeerden, werden niet vervolgd – hetgeen Spong en Hammerstein als selectieve verontwaardiging van de ‘antiracisten’ beschouwden.²⁴⁵

Het effect van de moord

Het effect van de moord op Fortuyn van 6 mei 2002 op de verkiezingen negen dagen later kan worden geïllustreerd door een vergelijking van de NIPO-peiling van 5 mei 2002 met de uitslag van 15 mei 2002.

De moord op Pim Fortuyn betekende dus een enorme klap voor de PvdA en GroenLinks en een geweldige winst voor het CDA. Een centrumrechtse coalitie van CDA, LPF en VVD kon ineens rekenen op 93 zetels in de Tweede Kamer. Het was een verkiezingsuitslag die duidelijk door de moord op For-

Tabel VIII. 1 De NIPO-peiling op 1 mei en de uitslag van 15 mei 2002 (in Kamerzetels)

	1 mei	15 mei	verschil
PvdA	30	23	-7
CDA	29	43	+14
LPF	26	26	0
VVD	24	24	0
GroenLinks	15	10	-5
D66	7	7	0
SP	7	9	+2
ChristenUnie	6	4	-2
SGP	2	2	0
Leefbaar Nederland	4	2	-2

Bron: NIPO en CBS

tuyn was vervormd. Of de vermoorde politicus op 15 mei de sprong had kunnen maken naar het Catshuis, was niet uitgesloten, maar evenmin waarschijnlijk.

Dit bleek uit de laatste meting voor de verkiezingen die in opdracht van *de Volkskrant* door de Universiteit van Amsterdam en het NIPO in het weekend van 4, 5 en 6 mei werd gedaan onder het Telepanel van het NIPO. Terwijl in oktober nog slechts 40 procent meende dat het tijd werd voor een andere coalitie, vond een half jaar later slechts 11 procent dat Paars kon blijven zitten. Wat betreft 54 procent moest het CDA terugkeren in de regering (in februari was dat nog 44 procent). Hieruit blijkt indirect dat Balkenende, die persoonlijk in aanzien sterk was gestegen, een effectieve campagne had gevoerd, die zich evenwel niet had uitbetaald in zetelwinst in de peilingen. GroenLinks was welkom in de regering bij 38 procent en Pim Fortuyn bij 27 procent. De stelling 'ik vind het terecht dat het CDA samenwerking met de lijst Fortuyn niet uitsluit' werd door 39 procent onderschreven (en door 52 procent van de CDA-kiezers). De in de verkiezingscampagne buiten schot gebleven Gerrit Zalm oogstte het meeste vertrouwen als minister-president, namelijk bij 55 procent van de ondervraagden. Hans Dijkstal had bij de helft vertrouwen, onmiddellijk gevolgd door Jan Peter Balkenende met 48 procent (was in februari 33 procent). Paul Rosenmöller (36 procent), Thom de Graaf (35) en Jeltje van Nieuwenhoven (34) bleven Ad Melkert (33 procent) voor. In Jan Marijnissen als premier had 27 procent van het panel vertrouwen, in Pim Fortuyn slechts 15 procent. Met andere woorden: buiten zijn eigen aanhang zag niemand Pim Fortuyn als de nieuwe premier van Nederland. De LPF had weliswaar een kleine kans de grootste partij te worden, waarschijnlijker was dat PvdA en CDA zouden hebben gestreden om de eerste plaats als Fortuyn was blijven leven.

Uit tabel VIII.2 blijkt dat Balkenende profiteerde van de ontstane situatie na de moord op Fortuyn en dat de volkswoede zich vooral keerde tegen Rosenmöller. De levende Fortuyn stond buitengewoon laag in de ranglijst, maar won postuum enorm aan populariteit.

Gevraagd naar de eerste keus voor een beleidsterrein dat de landelijke politiek met voorrang zou moeten aanpakken, scoorde 'criminaliteit en onveiligheid bestrijden' 32 procent, 'kwaliteit gezondheidszorg verhogen' 19 procent, 'normen en waarden herstellen' 12 procent en 'strenger toelatingsbeleid asielzoekers' 10 procent. Hiermee werd nog eens bevestigd dat de agenda van

Tabel VIII.2 Sympathie voor politiek leider in april 2002 en vlak na 15 mei 2002 (in procenten)²⁴⁶

	Voor de moord	Na de moord en de verkiezingen
Wim Kok (PvdA, premier)	73	71
Ad Melkert (PvdA, lijsttrekker)	47	46
Jan Peter Balkenende (CDA)	59	66
Hans Dijkstal (VVD)	59	54
Thom de Graaf (D66)	56	54
Paul Rosenmöller (GL)	61	55
Pim Fortuyn	33	54

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 2002

de kiezers een agenda was van hoofdzakelijk immateriële eisen. 'Opkomen voor sociaal zwakkeren' was slechts voor 5 procent van de ondervraagden de eerste prioriteit.²⁴⁷

De Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002

De opkomst bij de verkiezingen, 79,1 procent, was 5,8 procent hoger dan die van 1998, een trendbreuk.²⁴⁸ De Lijst Pim Fortuyn kwam met 26 zetels vanuit het niets de Tweede Kamer binnen als tweede partij van het land. Fortuyn was er in drie maanden in geslaagd de klassieke populistische tegenstelling tussen het buitengesloten volk en de gesloten politieke elite tot het belangrijkste politieke strijdpunt te maken. De winst van de LPF, dus van de politieke buitenstaanders, kwam niet uit de lucht vallen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart hadden immers de Leefbaren, de progressieve tak van het Hollandse populisme, de lokale politieke verhoudingen op hun kop gezet.

De steun voor de LPF en de grote winst van het CDA drukten het verlangen uit naar een nieuw politiek programma, waarvan het verbeteren van de publieke dienstverlening, de bestrijding van criminaliteit, afscheid van het

gedoogbeleid en herstel van normen en waarden de belangrijkste onderdelen waren. Verscherping van het beleid ten aanzien van migranten was het handelsmerk van de LPF en de belangrijkste reden om op de fortuynisten te stemmen.

CDA-leider Balkenende was degene tot wie zwevende kiezers na de moord hun toevlucht zochten. Balkenende had tijdens zijn verkiezingscampagne effectief ingespeeld op de omslag van het politieke klimaat rond de jaarwisseling. Terwijl Fortuyn als breekijzer optrad, met zijn aanval op de 'puinhopen' van Paars en op de islam, volgde Balkenende met 'de wederopbouw na Paars' en een afwijzing van het idee van de multiculturele samenleving. Balkenende liet als nieuwe leider van het CDA eindelijk zien dat de christen-democraten oppositie konden voeren. Tegelijkertijd was hij geloofwaardig als potentieel regeringsleider. Daarom werd hij de grote winnaar van de verkiezingen van 15 mei 2002.

De uitslag was een ondubbelzinnig wegsturen van de paarse coalitie van PvdA (-22 zetels), VVD (-14) en D66 (-6). Links leed een grote nederlaag, alleen de SP boekte 4 zetels winst.

Ad Melkert en Hans Dijkstal waren de grote verliezers, die meteen hun verantwoordelijkheid namen en aftraden. Waar Melkert en Rosenmøller nog konden aanvoeren slachtoffers te zijn van de stemming na de moord op Fortuyn, was dat bij Dijkstal niet het geval. De VVD had de slag om het premierschap én om de hegemonie op rechts al in maart verloren.

Onthoofd en ontzield moest de Lijst Pim Fortuyn na 6 mei verder. Van uitsstel van de verkiezingen hadden de erven Fortuyn niet willen weten. Het was die eerste dagen na de moord alsof ze de ramp die hun was overkomen, wilden bezweren door hem te ontkennen. Sommige medestanders van Fortuyn, zoals makelaar en televisiemaker Harry Mens en zijn impresario Albert de Booij, zagen weinig in voortzetting van het politieke avontuur van de fortuynisten. Een populistische kiesbeweging als de LPF was zonder zijn charismatische leider veel kwetsbaarder dan een gevestigde politieke partij. De LPF bestond bovendien nog maar drie maanden. De partij werd gefinancierd door enkele zakenlieden, waarvan vastgoedmagnaat Ed Maas de belangrijkste was. Zij hadden gereageerd op een bedelcampagne van Fortuyn en zijn medebestuurders Albert de Booij, Peter Langendam en John Dost.

De kandidatenlijst voor de Tweede Kamer bevatte nauwelijks mensen

met politieke ervaring. Alleen Jim Janssen van Raaij (ex-CDA) beschikte over parlementaire ervaring, terwijl Ferry Hoogendijk als gewezen hoofdredacteur van *Elsevier* op het Binnenhof geen onbekende was.

De volksvertegenwoordigers van de LPF waren opvallend vaak actief als zelfstandige ondernemer, hetzij als medisch specialist, consultant of kunsthandelaar, hetzij als exploitant van pornosites, uitgever van motorbladen of schoonheidsspecialiste. In de parkeergarage voor Kamerleden onder het Plein was de nieuwe partij prominent aanwezig met Mercedesen, Porsches, Alfa-Romeo's en BMW's (de Bentley van LPF-minister Heinsbroek stond op de stoep naast de ingang van de Kamer).

Mat Herben, een voorlichtingsambtenaar van Defensie en in de LPF actief als woordvoerder van Fortuyn, trad naar voren als nieuwe leider van de LPF. Hoogendijk werd vice-voorzitter van de fractie. Herben en Hoogendijk gaven onmiddellijk blijk van affiniteit met de andere winnaar, het CDA. In de geest van de overleden Fortuyn opteerde de LPF voor deelname aan een regering met CDA en VVD, de coalitie die ook in de gemeenteraad van Rotterdam de macht had overgenomen.

De winst van het CDA onder leiding van Jan Peter Balkenende illustreerde dat volkspartijen, mits zij erin slagen verschillende groepen en klassen te binden aan een samenhangend politiek programma, in de eenentwintigste eeuw nog wel degelijk reden van bestaan hadden. Volkspartijen hebben van oudsher weliswaar een basis in een bepaald segment van het volk, hetzij in levensbeschouwelijk, hetzij in sociaal opzicht, maar ambiëren een veel groter deel van het electoraat te organiseren. Afhankelijk van het kiesstelsel is het maximale bereik van de volkspartij de meerderheid (bijvoorbeeld in Engeland), veertig procent (Frankrijk, Duitsland) of dertig procent (Nederland).

Met het afbrokkelen van de traditionele achterban neemt het aantal kiezers zonder vanzelfsprekende loyaliteit aan partijen steeds sterker toe. Volkspartijen zijn dan ook gedwongen 'los te komen' uit hun historisch gegroeide, sociaal-culturele context. Een terugkeer naar een stabiele aanhang onder de kiezers is niet te verwachten. Daarmee komen volkspartijen, zoals de Duitse politicoloog Hans-Joachim Veen het formuleert, 'voor hun eigenlijke vuurproef te staan: zij dienen telkens weer hun integratief vermogen aan te spreken; kiezers te overtuigen hun vorige keuze trouw te blijven. De volkspartijen moeten derhalve een existentiële spagaat maken: vaste

groepen kiezers behouden én nieuwe, sociaal en levensbeschouwelijke pluralistische, ongebonden kiezers voor zich winnen.²⁴⁹

Het kernelectoraat van het CDA bestond uit een sterk vergrijzend, overwegend behoudend, christelijk kiezersvolk dat ondervertegenwoordigd was in de verstedelijkte Randstad. Door de campagnemensen van het CDA werd deze 'bodem' in het kiezersbestand geschat op zo'n 17 procent, dat wil zeggen 25 zetels. De achttien zetels die Balkenende naast deze basis wist binnen te slepen, maakten van het CDA een brede volkspartij.

In tegenstelling tot Ruud Lubbers in de jaren tachtig, was Balkenende een politieke ondernemer van het ideologische type, zoals Bolkestein tien jaar eerder. Het CDA heeft de acht jaren van de oppositie gebruikt om zich te ontdoen van opportunisten en om aflossing van de wacht te bewerkstelligen. Balkenende was de representant van een nieuwe generatie christendemocratische politici voor wie besturen geen doel op zichzelf, maar een middel was om een op drift geraakte 'toegeeflijke samenleving' bij te sturen.

Deze ambitie zullen we terugvinden in het Strategisch Akkoord dat het fundament van het nieuwe kabinet zou worden. Immigratie, gezinswaarden, criminaliteit en de publieke moraal, vier ankerpunten van conservatieve politiek, zijn gemakkelijk terug te vinden in het regeerakkoord van 2002. Het CDA van Balkenende illustreerde, meer dan de VVD van Dijkstal, dat na 1989 de maatschappijkritiek niet alleen van links, maar ook van rechts kwam.²⁵⁰

De heroriëntatie van de VVD was een snelle verbouwing terwijl de zaken gewoon doorgingen. Onontbeerlijk als partner in een nieuwe centrum-rechtse coalitie, was er voor de liberalen weinig tijd voor bezinning. De VVD moest rechts durven zijn, afscheid nemen van de sociaal-liberale middenkoers en leren van Pim Fortuyns bekommernis met de boze en bange burgerij, meende zowat iedereen in de partij.

VVD-ideoloog Uri Rosenthal, aanvoerder van een informele '15 mei groep' van liberalen die zo snel mogelijk met de middenkoers van Dijkstal wilde afrekenen, vond dat de burgers geen greep meer hadden op wat zich buiten hen om in de wereld afspeelde. Ze waren onzeker, voelden zich niet veilig en ze misten perspectief. Hij zag twee 'megatrends': het verlies aan vertrouwen in de spelers op de internationale kapitaal- en vermogensmarkten en de mondiale migratie. Volgens Rosenthal leidden deze megatrends tot 'micro-narigheid' bij 'de gewone man'. Die zag zijn financiële situatie verslechteren

en kwam in de problemen met zijn verhoogde hypotheek. Migratie stond voor hem gelijk aan problemen met asielzoekers en illegalen. Rosenthal: 'De gewone man lijdt onder de gevolgen van een onevenredig zwaar beroep op de grootstedelijke collectieve voorzieningen door allochtonen. Hij kan niet meer gewoon over straat omdat allochtone drugshandelaren en -gebruikers, en vaak illegale dak- en thuislozen hem voor de voeten lopen.'

De nationale elite bevestigde deze gewone man in zijn belevingswereld door er voortdurend op te wijzen dat Nederland nu eenmaal geen invloed heeft op de internationale conjunctuur en zich heeft te houden aan internationale verdragen. Rosenthal: 'Fortuyn attackeerde al die krachten waartegen de burger zich machteloos voelt: de islamisering, de kartels, de grote financiële instellingen, het old boys network, de bureaucratie, de grote accountancy- en adviesbureaus, het establishment.'²⁵¹

Voor populisme was duidelijk geen plaats in de nieuwe VVD. Gerrit Zalm, de opvolger van Dijkstal als leider van de liberalen, wilde evenmin meegaan met het nieuwe moralisme van het CDA. Toch klonk binnen de VVD de roep om een actieve rol in het normen- en waardendebat dat Balkenende had afgekondigd. Edwin van de Haar en Joshua Livestro pleitten in hun manifest *Helder liberaal, duidelijk rechts* voor herwaardering van het gezin: 'een kerninstelling die bij de VVD de afgelopen dertig jaar ten onrechte in het verdomhoekje heeft gezeten'. Het duo wilde een vlaktaks met één vast tarief van 25 procent van het gehele belastbare inkomen, afschaffing van de hypotheekrenteaftrek, rekeningrijden, afschaffing van alle subsidies aan het bedrijfsleven en invoering van een basisstelsel in de sociale zekerheid. Dit waren programmapunten die het in de VVD nooit hadden gehaald.²⁵²

In de campagne was de nadruk gevallen op de prestaties op financieel gebied, waarvoor de VVD echter in 1998 al door de kiezer was beloofd. De liberalen beriepen zich op de bijzondere omstandigheden waaronder de verkiezingen hadden plaatsgehad. Zoals boven beschreven, werd de VVD al in januari te kijk gezet als een partij die niet in staat was effectief tegen drugs-smokkel op te treden. De partij werd afgerekend op het zwakke tweede kabinet-Kok, waarin vele kwesties, zoals de WAO, de hervorming van het zorgstelsel en de inburgering, door gebrek aan eenheid en daadkracht vooruit waren geschoven.

D66 had in 1998 al 10 zetels moeten inleveren. Vier jaar later gingen er nog eens 7 af, zodat de democraten door het regeren waren gedecimeerd van 24

zetels in 1994 tot 7 in 2002. D66 behoorde tot de verdedigers van de multiculturele samenleving, het asielbeleid en het gedoogbeleid. De partij had veel aanhang onder de rechterlijke macht, die door de fortuynisten een te grote toegeeflijkheid werd aangewreven. Thom de Graaf was in het parlement de felste bestrijder van Fortuyn geweest. De positie van Roger van Boxtel, als minister van 'grootstedenbeleid' verantwoordelijk voor de inburgering, was onduidelijk. Aanvankelijk wilde Van Boxtel, na de publicatie van Paul Scheffers 'multiculturele drama' in januari 2000, het vraagstuk relativeren, maar gaandeweg zijn ambtstermijn werd hem de ernst van deze nieuwe sociale kwestie steeds duidelijker. Van Boxtel maakte na de nederlaag van zijn partij zijn afscheid uit de politiek bekend. De overige ministers van D66, Borst (Volksgezondheid) en Brinkhorst (Landbouw) spraken evenmin tot de verbeelding van de kiezers.

D66 had acht jaar lang verzuimd de vernieuwing van het kiesstelsel, toch de reden van haar bestaan, tot politieke speerpunt te maken. In 1994 en in 1998 opteerden de Democraten niet voor het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daardoor konden thema's als de gekozen burgemeester, de gekozen formateur of minister-president, het referendum en het districtenstelsel worden 'gekaapt' door de Leefbaren en de fortuynisten.

De PvdA kreeg op 15 mei 2002 de zwaarste dreun. Het zelfbeeld van de sociaal-democraten, als vertegenwoordigers van de sociaal zwakkeren tegen de heerschappij van de rijken en de machtigen, werd door de kiezers onderuit gehaald. Zij zagen de PvdA als integraal onderdeel van de bestuurlijke elite die in Nederland zonder te luisteren naar de 'gewone mensen' de lakens uitdeelde.

De aanhang van de PvdA bestond voor het grootste deel uit mensen die afhankelijk waren van de verzorgingsstaat als ambtenaar, onderwijzer, wetenschapper, trendvolger, kunstenaar, of als ontvanger van subsidies, overheidsopdrachten of uitkeringen. De socioloog De Swaan heeft in zijn boek over het ontstaan van de verzorgingsstaat, *In Care of the State*, beschreven hoe een nieuwe middenklasse van experts de noden van hun klanten, de zieken, hulpbehoevenden en ongeschoolden, naar eigen inzicht definieerde zonder dat de patiënten, cliënten en studenten er zelf aan te pas kwamen. Voorzover zij al georganiseerd waren, fungeerden de objecten van staatszorg als supportersverenigingen voor de alwetende deskundigen.²⁵³ Deze beleidsmedewerkers, bestuurders en subsidieverstrekkingen hadden de macht

in de PvdA in handen genomen, hetgeen leidde tot een identificatie met het management van de publieke sector. Gerard van Westerloo heeft de vervreemding tussen de PvdA-elite van hoogopgeleide, goedbetaalde ambtenaren en de oorspronkelijke achterban van arbeiders en lager overheidspersoneel beeldend in kaart gebracht in zijn journalistieke studie *Niet spreken met de bestuurder*.²⁵⁴ Met de verkiezingen van 2002 manifesteerde een groot deel van deze traditionele PvdA-achterban zich als een zeer ontevreden klantenkring die de zelfbenoemde experts een gepeperde rekening presenteerde voor het in hun ogen onvoldoende functioneren van de publieke dienstverlening en het verwaarlozen van thema's als veiligheid en integratie. In tegenstelling tot het CDA van Balkenende was de PvdA van Melkert een gehavende volkspartij die er niet in was geslaagd 'oude' en 'nieuwe' kiezersgroepen te integreren in een electorale coalitie.

Na de moord op Fortuyn schoof het campagneteam van de PvdA Wouter Bos naar voren als woordvoerder van de partij tijdens de stilgelegde verkiezingscampagne. Bos wilde vooral leren van Pim Fortuyn. Hij wilde niet alleen kleine stapjes, maar ook 'het grote verhaal', de eigen sociaal-democratische overtuiging, naar voren brengen. Er was zijns inziens behoefte aan meer emotie, kwetsbaarheid en menselijkheid, in plaats van door partijstrategen 'doodgetrainde' politici.²⁵⁵ Na de verkiezingen van 15 mei trad Jeltje van Nieuwenhoven, nummer twee op de lijst, provisorisch op als fractievoorzitter. De aanwijzing van een nieuwe politieke leider zou later in het jaar door de leden van de PvdA plaatsvinden.

GroenLinks stond na de moord op Fortuyn weerloos in de beklagdenbank. Het volkse socialisme van SP-leider Jan Marijnissen, die zich niets aantrok van het stilleggen van de verkiezingscampagne door de andere partijen, profiteerde van het wegvallen van Rosenmöller. GroenLinks verloor op 13 mei het Kamerlid Ab Harrewijn, die onverwacht stierf aan een hersenbloeding. De rode dominee Harrewijn symboliseerde vrijwel in z'n eentje de band tussen GroenLinks en de onderkant van de samenleving: de werklozen, daklozen en bijstandstrekkers. De fractie, waarin de Amsterdamse grachtengordel sterk oververtegenwoordigd was, versterkte het image van een beweging die zich vooral voor postmateriële vraagstukken inzette. Dat sloot op zichzelf aan bij de inzet van de verkiezingen, die ook postmaterieel was – maar precies in de tegenovergestelde richting: niet libertijns en kosmopolitisch zoals GroenLinks, maar conservatief en nationaal.

De naschokken van de tien turbulente dagen in mei 2002 waren nog maanden op het Binnenhof voelbaar. Binnen acht maanden zouden ook Kars Veling (ChristenUnie), Mat Herben, Harry Wijnschenk (LPF), Paul Rosenmöller, Fred Teeven (LN) en Thom de Graaf als fractievoorzitters aftreden. Alleen Jan Marijnissen (SP) en Bas van der Vlies (SGP) overleefden het politieke stormtij tussen augustus 2001 en februari 2003.

De Pools/Britse socioloog Zygmunt Bauman ziet als één van de facetten van democratie dat het een anti-institutionele kracht bezit. De democratie kan een breuk bewerkstelligen in de 'ononderbroken ijver van gevestigde machten om verandering tegen te houden en om degenen buiten te sluiten die vanwege hun gemis aan erkende deskundigheid geen deel uitmaken van de regerende elite en haar instituties'.²⁵⁶ In dit opzicht was het succes van de beweging van Fortuyn bij de verkiezingen van 15 mei 2002 een uitdrukking van de vitaliteit van de Nederlandse democratie.

De Nederlandse kiezer had op hardhandige wijze afgerekend met Paars. Fortuyn was er in geslaagd de paarse bestuurders volledig in het defensief te drukken en daarmee de weg vrij te maken voor een terugkeer van het CDA in het centrum van de macht. De boodschap kon niet worden gemist: de behoudende politieke voorkeuren van de bevolking ten aanzien van migratie, criminaliteit en de gedoogcultuur zou herkenbaar in het beleid van een nieuwe regering gestalte moeten krijgen. Dat zou de enige manier zijn om de verhitte gemoederen tot bedaren te brengen.

CDA-leider Balkenende en zijn mentor Piet Hein Donner, die als formateur werd aangewezen, waren zich ten volle bewust van de ernst van de situatie; het geschonden vertrouwen tussen politiek Den Haag en de kiezers moest worden hersteld. Het opnemen van de LPF in de regering, hoe riskant dat op zichzelf ook was, leek de snelste manier om recht te doen aan de verkiezingsuitslag. Alles wees in de richting van een conservatieve coalitie. Ook de gehavende VVD kon niet anders dan haar verantwoordelijkheid onder ogen zien.

IX Herstel en vernieuwing

De dramatische verkiezingen van 15 mei 2002 dwongen de volksvertegenwoordigers en een nieuw aan te treden regering zich rekenschap te geven van de agenda die de kiezers hun hadden gepresenteerd. Van onderop was duidelijk gemaakt dat – in de ogen van de kiezers – de regering in gebreke was gebleven. Eerst was op 6 maart de golf van Leefbaren over de gemeenteraden gespoeld. Tien weken later was het Pim Fortuyn die postuum de boodschap had overgebracht. Hoe buitenissig het politieke eenmansorkest Fortuyn ook was geweest, de verkiezingen van mei 2002 konden niet anders worden uitgelegd dan als een afrekening van mondige kiezers met een bestel dat naar hun opvatting onvoldoende oog had voor de zorgen die in de samenleving leefden. Zelfs boegbeeld Wim Kok kon niets meer uitrichten tegen de beeldvorming over 'de puinhopen van acht jaar Paars'. Alles wat aan Paars deed denken, was plotseling besmet geraakt. Een nieuw begin was onvermijdelijk.

Volkstribuun Fortuyn was erin geslaagd de typisch populistische tegenstelling tussen de politieke elite en het 'gewone' volk tot belangrijkste inzet van de verkiezingen te maken. In een gedepolitiseerd klimaat had Fortuyn de verkiezingen een nieuwe urgentie weten mee te geven. Het was populistische oppositie tegen een uitgeregeerd kabinet-Kok geweest, maar ook het politiseren van een genegeerde 'agenda van onderop'. Het bestaan van deze agenda wordt in dit hoofdstuk gedocumenteerd met onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau.

In 1998 hadden de kiezers niet de mogelijkheid gehad te stemmen op een partij die de strijd aanbod tegen de islam, die een migrantenstop wilde invoeren en die bestrijding van criminaliteit als nummer één op de politieke agenda wilde plaatsen. Nu werd in deze leemte voorzien door de Lijst Pim Fortuyn. De vraag was welke lessen de verliezende politieke partijen zouden trekken uit de doorbraak van de LFF.

In de jaren zestig en zeventig had de politieke elite zich snel aangepast aan het toen opkomende verlangen van de kiezers zich te bevrijden uit de verzuilde gezagsverhoudingen. Zij miste de innerlijke overtuiging om de confrontatie met 'nieuwe vormen en gedachten' aan te gaan. Door de oppo-

santen tegemoet te komen en hen uit te nodigen tot deelname aan het bestuur, probeerde de elite de revolte van de jongeren, vrouwen en andere activisten te absorberen en haar positie veilig te stellen.²⁵⁷

Deze tactiek van accommodatie werd al eerder effectief toegepast, namelijk na de bevrijding in 1945. Onder het motto 'herstel en vernieuwing' werden de tot dan toe gemarginaliseerde sociaal-democraten door de elite tot het centrum van de macht toegelaten. Hiermee werd de maatschappelijke oppositie effectief de wind uit de zeilen genomen en medeverantwoordelijk gemaakt voor de pijnlijke maatregelen die in het kader van de wederopbouw moesten worden genomen.²⁵⁸

De VVD en het CDA volgden dezelfde werkwijze van accommodatie bij de kabinetsformatie. Zij namen daarbij bewust het grote risico dat de verweesde populistische partijen van de LPF niet in staat zouden blijken de voor het dragen van regeringsverantwoordelijkheid benodigde discipline op te brengen. Informatie Piet Hein Donner nam in gematigde vorm belangrijke elementen van Fortuyns programma in zijn strategisch akkoord over. Op 22 juli 2002 trad het kabinet onder aanvoering van Jan Peter Balkenende aan. Op 16 oktober 2002 viel dit kabinet, na een zomer van gooi- en smijtwerk in de LPF-gelederen. De LPF vormde, zo wordt in dit hoofdstuk geanalyseerd, een illustratie van structurele zwakten die in alle Europese populistische bewegingen zijn waar te nemen.

De gehalveerde Partij van de Arbeid zag zich gedwongen bij zichzelf te rade te gaan. De partij werd enigszins geholpen door het besef van economische teruggang dat gedurende de zomer van 2002 onontkoombaar tot de kiezers begon door te dringen.²⁵⁹ Klassieke materiële thema's als koopkracht en bestaanszekerheid kwamen terug op de politieke agenda, hetgeen voor links nieuwe kansen bood. Dat die kansen ook werden benut, was voor een groot deel de verdienste van de nieuwe leider van de PvdA: Wouter Bos.

De verkiezingen van 22 januari 2003 noopten alle politieke partijen tot een hernieuwde plaatsbepaling. Het vertrouwen van de kiezers in politieke partijen, die zowel wat betreft hun programma als wat betreft hun leiders en politiek personeel in de rui waren, kon moeilijk anders dan voorwaardelijk en tijdelijk zijn. Na een spectaculaire verkiezingsstrijd leverde de stembusuitslag een herstel van herkenbare politieke verhoudingen op. Tussen de LPF enerzijds en de gevestigde partijen anderzijds trad een convergentie in standpunten op. Terwijl de fortuynisten zich matigden, namen de andere partijen de agenda van Fortuyn gedeeltelijk over. CDA en VVD gaven vóór de

verkiezingen aan met elkaar te willen doorgaan. Ze kregen daarvoor op 22 januari 2003 geen meerderheid. Toch kwam Jan Peter Balkenende tijdens de onderhandelingen met de PvdA over een te vormen kabinet uiteindelijk tot de conclusie dat hij de PvdA niet nodig had. Door het adopteren van de door Fortuyn opnieuw geagendeerde staatsrechtelijke vernieuwing, weekten Balkenende en Zalm D66 los uit het progressieve kamp, zodat de gedecimeerde LPF en de kleine confessionele partijen buiten de regering konden worden gehouden.

De agenda van de kiezers

Het Sociaal en Cultureel Planbureau werpt met zijn voortschrijdende onderzoek licht op de politieke wensen van de kiezers. Gevraagd naar de prioriteiten van beleid, gaven de ondervraagden de in tabel IX.1 weergegeven antwoorden. Nederland werd aan het eind van de jaren negentig iets conservatiever. Duidelijk is dat de prioriteit die de kiezers geven aan orde en veiligheid duurzaam is. Het milieu daalde daarentegen op de prioriteitenlijst.

Naar de mening van de ondervraagden deed de overheid in 2002 vooral te

Tabel IX.1 Rangorde van beleidsprioriteiten (in procenten)

	1992	2000	2002
De misdaad bestrijden	56	63	56
De orde handhaven	45	58	58
Sociale zekerheid op peil houden	46	55	54
De stabiliteit van de economie handhaven	52	50	54
Vrijheid van meningsuiting beschermen	42	43	47
Samenleving minder onpersoonlijk maken	31	44	43
Werkloosheid bestrijden	52	25	30
Milieuverontreiniging bestrijden	53	33	24

Bron: SCP (Culturele Veranderingen 1992-2002; percentages hebben betrekking op eerste 5 plaatsingen uit een rangorde van 1 tot en met 16)

weinig aan zorg (79 procent), aan het handhaven van de orde (79 procent), aan de kosten van levensonderhoud (67 procent) en aan de leefbaarheid in grote steden (56 procent).²⁶⁰ De opvattingen over buitenlanders waren in 2002 wat afwijzender dan in de jaren negentig, zoals blijkt uit tabel IX.2.

De Nationale Kiezersonderzoeken van 1994, 1998 en 2002 bevestigen het beeld van het Sociaal en Cultureel Planbureau. De politieke voorkeur van de kiezers is stabiel: 25 tot 20 procent ziet zichzelf als links, een zelfde groep beschouwt zich als rechts en 30 tot 45 procent dicht zichzelf een middenpositie toe. De opvattingen over vraagstukken als euthanasie, de inkomensverdeling, kernenergie of criminaliteit blijken opmerkelijk constant. Alleen blijkt ook uit de NKO's een verrechtsing met betrekking tot asielzoekers en integratie van minderheden. In 1998 meende 42 procent van de ondervraagden dat zoveel mogelijk asielzoekers moesten worden teruggestuurd, in 2002 was dat percentage gestegen naar 49. In 1998 meende 55 procent van

Tabel IX.2 Opvattingen over buitenlanders (in procenten)

	1991	1995	2000	2002
Er zijn te veel buitenlanders	46	44	53	49
Ze moeten minder vasthouden aan eigen cultuur:				
zeer mee eens		17	23	25
Inburgering:				
zal nog lang duren		49	56	57
Mensen van ander ras als naaste buren:				
geen bezwaar	54	56	47	39
hangt ervan af	22	21	33	45
minder prettig	21	21	19	15
zou zich verzetten	3	2	2	2

Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau (Culturele Veranderingen 1992-2002)

de kiezers dat migranten zich min of meer volledig moesten aanpassen aan de Nederlandse cultuur, in 2002 was dat 68 procent.

Het cynisme van de kiezers, blijkend uit bevestigende antwoorden op vragen als 'politici denken vooral aan hun eigenbelang' en 'politici beloven tegen beter weten in meer dan ze kunnen waarmaken', schommelde tussen 1994 (49 procent), via 1998 (45 procent) naar 54 procent in 2002. Overigens waren de cynische kiezers bij de LPF sterk oververtegenwoordigd.

NKO-onderzoekers Irwin en Van Holsteyn signaleren dat de opvattingen van de kiezers tamelijk consistent zijn, maar dat het stemgedrag heel beweeglijk is. In 1971 stemde 71 procent van de kiezers altijd op dezelfde partij. In 1981 was dat percentage gezakt tot 49, in 1994 tot 38, in 1998 tot 34 en in 2002 tot 29. Afhankelijk van het politieke aanbod wordt bij elke verkiezing opnieuw een afweging gemaakt. Religie, kerkbezoek, sociale klasse en ideologische oriëntatie spelen bij het kiesgedrag een ondergeschikte rol.

De kiezers bepalen steeds later hun definitieve keuze. In 2002 had 39 procent van de kiezers zijn keuze enkele maanden voor de verkiezingen al bepaald, 29 procent bepaalde pas een paar dagen voor of op 15 mei zelf zijn keuze. De opstelling van partijen en het optreden van politieke ondernemers tijdens de campagne zijn dus in de ogen van de kiezers van doorslaggevende betekenis.²⁶¹

Het strategisch akkoord

Op 3 juli 2002 presenteerde informateur Piet Hein Donner zijn eindverslag van de programmatische onderhandelingen tussen CDA, LPF en VVD aan de koningin en de Tweede Kamer. Hij had het strategisch akkoord tussen de drie partners in het kabinet-Balkenende als motto 'hersteld vertrouwen' willen geven, maar dat vonden de onderhandelaars prematuur. Het werd uiteindelijk: 'Werken aan vertrouwen: een kwestie van aanpakken'.²⁶²

De missie van Donner, die een sterk christen-democratisch stempel op de tekst had weten te drukken, luidde: 'Nederland moet veiliger, zorg en onderwijs beter, en de integratie in de samenleving sterker. Dat vraagt om een overheid die handhaaft, handelt en hoedt, maar die tegelijk beseft dat die samenleving meer is dan een markt en een overheid.' Deze analyse stond duidelijk haaks op het gedachtegoed van Paars. Donner verklaarde zich nader: 'Ons dagelijks leven en het maatschappelijk verkeer worden niet

primair bepaald door wetten of transacties, maar door samenwerking, gemeenschappelijke belangen, zorg voor elkaar en algemene opvattingen over hoe het hoort. (...) Dit vergt een maatschappelijke infrastructuur voor opvoeding, scholing, stedelijke cultuur en wijkvoorzieningen, alsmede geestelijke en morele vorming. De overheid kan deze infrastructuur slechts bevorderen en trachten te voorkomen dat zij erodeert.²⁶³

De overheid zou alleen het vertrouwen van de burgers terugkrijgen, wanneer ondubbelzinnig vaststond waarop de overheid aanspreekbaar was. Daarom wilde het nieuwe kabinet veel minder regels. Want regelzucht en het streven naar uniformiteit hadden volgens Donner averechts gewerkt. Het gevolg was: 'Ongelijke behandeling, scheefgroei in voorzieningen, het gedogen van overtredingen, verkwisting van publieke middelen en een groeiende ergernis bij burgers die zich ingesnoerd voelen.'

Vandaar dat regelzucht en bureaucratie zouden worden teruggedrongen, vervolgde Donner. Burgers, maar ook maatschappelijke organisaties als scholen, zorginstellingen en lokale overheden moesten veel meer vrijheid krijgen. Het beleid zou gericht zijn 'op het activeren van het oplossend vermogen in de samenleving: mensen, instellingen en organisaties aanspreken en stimuleren om initiatief en eigen verantwoordelijkheid te nemen'.²⁶⁴ Fortuyns kruistocht tegen de bureaucratie werd door de informateur in gematigde vorm overgenomen.

Donners politiek van het loslaten was evenwel selectief. Terwijl de meerderheid van de bevolking meer keuzevrijheid tegemoet kon zien, toonde de overheid zich van haar bemoeizuchtige kant als het om marginalen, migranten en wetsovertreders ging. Hier golden de bezwaren van regelzucht en bureaucratie veel minder. De politie moest bijvoorbeeld worden afgerekend op de resultaten van haar veiligheidsbeleid. Dit impliceerde een gigantische administratie. Veiligheid was de absolute prioriteit, ruim achthonderd miljoen euro extra maakte het nieuwe kabinet ervoor vrij.

De verkiezingsuitslag werd verder geconcretiseerd in voornemens met betrekking tot uitbreiding van opsporingsbevoegdheden, hogere straffen voor veelplegers, gedwongen afkicken, meer gevangenen op een cel, het korten van uitkeringen van mensen die onvoldoende Nederlands spraken of zich niet beschikbaar hielden voor de arbeidsmarkt. Gezinsvorming met partners en kinderen uit het land van herkomst werd bemoeilijkt.

De geest die het akkoord ademde was die van dienstbetoon aan een ontevreden meerderheid, die haar geduld met marginalen en haar inlevings-

vermogen met de beperkingen en problemen van zwakkeren had verloren. Veel werd verwacht van verplichte cursussen voor inburgering waarvoor vooraf betaald moest worden. Maar er waren geen plannen ter verbetering van het bij migranten veel uitval veroorzakende voorbereidend beroepsonderwijs.²⁶⁵

Op 22 juli 2002 stond het nieuwe kabinet naast koningin Beatrix op de trappen van Huis ten Bosch. Naast premier Balkenende traden Eduard Bomhoff (LPF) en Johan Remkes (VVD) als vice-premiers aan. Informatieur Donner (CDA) nam zelf Justitie voor zijn rekening.

Populisten in de regering

Dat de LPF in aanmerking kwam voor deelname in een centrumrechtse regering, was voor iedereen duidelijk. Populistische partijen die zich opmaken voor deelname aan een regering, hebben in principe een aantal voordelen boven traditionele partijen. Ze missen de ballast van gevestigde belangengroepen en bevriende organisaties die het fundament van de traditionele partijen vormen. Vakbonden, de boerenlobby, bedrijven, ambtenaren en andere deelbelangen spelen in de nieuwe bewegingen een kleinere rol bij het bepalen van de agenda. Populistische partijen kunnen zich dan ook profileren als beeldenstormers die een eind maken aan de privileges van gevestigde belangengroepen.

De programmatische souplesse van populistische bewegingen maakt het mogelijk flexibel in te spelen op de mogelijkheden en beperkingen in de politieke arena. De charismatische leider heeft volop de ruimte van standpunt te veranderen, omdat hij veel minder last heeft van oppositie door interne partijorganen dan de leiders van gevestigde partijen.

De populistische aanvoerder beschikt over een groot arsenaal aan mogelijkheden tot profilering. Hij zal politieke problemen emotioneel en confronterend simplificeren: 'wij' tegen 'zij', 'oud' tegen 'nieuw', 'de grote schoonmaak is begonnen'. Hij zal politieke tegenstellingen vertalen in persoonlijke aanvallen op tegenstanders. Kortom: zijn theatrale politieke presentatie vormt zijn belangrijkste kapitaal. De charismatische leider zal dan ook zorgen permanent in de publiciteit aanwezig te blijven.

Tegenover deze voordelen staan belangrijke nadelen. De populisten, die allen hun succes te danken hebben aan het image van 'tegenpartij', worden

in de regering onmiddellijk geconfronteerd met de pijnlijke bestuurlijke werkelijkheid. Aanpassing aan de beperkingen van het regeren veroorzaakt verdeeldheid in eigen kring en vervreemding van de achterban.

In coalitieregeringen blijkt het radicale, onpraktische programma weinig waard en veroorzaakt de populistische stijl al gauw wrijving met de coalitiepartners. Het stellen van realistische prioriteiten en het verkopen van compromissen gaat populisten in het algemeen slecht af.

Het gebrek aan ervaring in het maken van beleid en de natuurlijke onwil van populisten zich neer te leggen bij de gebruiken van de gevestigde politiek, zet hen in een coalitieregering op achterstand. De fixatie op de charismatische leider, het gebrek aan institutionele verankering en aan gekwalificeerd politiek personeel vormen in de oppositie geen probleem, maar keren zich bij deelname aan een regering tegen de politieke nieuwkomer. Wanneer de populistische beweging zich wél weet aan te passen, dreigt altijd een identiteitscrisis. De aanhang ziet al gauw weinig verschil tussen de eigen beweging en de rechtse coalitiepartners.

De leider die buiten de regering blijft, krijgt concurrentie van kundige bewindslieden, wat onvermijdelijk tot een machtsstrijd leidt. Dit was het geval in de FPÖ van Haider, die verwickeld raakte in een bittere strijd met zijn rivalen vice-kanselier Susanne Riess-Passer en minister Matthias Reichhold. Het schone image van partij die gekant is tegen corruptie en achterkamertjespolitiek dat veel populistische partijen hebben, loopt een grote kans gecorrumpeerd te raken wanneer de macht populisten verleidt tot het verstrekken van gunsten aan zichzelf en aan trouwe volgelingen. Berlusconi is hiervan het schoolvoorbeeld. De nieuwelingen zullen ten slotte met argusogen worden gevolgd door een kritische, vaak vijandige parlementaire pers die gespitst is op misstappen, gebroken beloften en interne conflicten.²⁶⁶

Inhoudelijk zullen de rechtse populisten zich profileren op het weren van immigranten, verzet tegen overheveling van soevereiniteit richting Europese Unie, tucht & orde, en nationaal of regionaal patriottisme. Vakbonden en andere georganiseerde belangengroepen kunnen rekenen op een vijandige bejegening. In tegenstelling tot hun bestuurlijke effectiviteit, was de invloed van de rechts-populistische partijen op hun directe concurrenten op de kiezersmarkt groot. Veel van het populistische programma werd in gematigde vorm overgenomen. De Oostenrijkse christen-democraten van de ÖVP en het Nederlandse CDA gebruikten respectievelijk de FPÖ en de LPF

als opstapje om af te rekenen met links en zich vervolgens te nestelen in het centrum van de macht. Zo profiteerde 'gevestigd rechts' overal in Europa van de opkomst van de nieuwe populistische bewegingen.²⁶⁷

De LPF vormde een illustratie van bovenvermelde structurele zwakten die in alle Europese rechts-populistische bewegingen zijn waar te nemen. De partij had in Pim Fortuyn haar voornaamste kapitaal én bindmiddel verloren. Jan Nagel voorspelde al op 24 mei 2002 dat een coalitie van CDA, LPF en VVD het 'geen half jaar' zou 'uithouden' en dat de fortuynisten een duikvlucht in de peilingen zouden maken. De kwaliteit van de Kamerleden van de LPF was bedroevend, wist Nagel uit zijn ervaring als voorzitter van Leefbaar Nederland. Velen, inclusief de nieuwe leider Mat Herben, waren namelijk bij Leefbaar Nederland afgewezen voor een plaats bij de eerste dertig op de kandidatenlijst.²⁶⁸

De afgang van de fortuynisten

Begin juli had commentator Kees Lunshof in *De Telegraaf* al gewezen op de risico's die CDA en VVD namen door met de onthoofde Lijst Pim Fortuyn in zee te gaan. Het was 'vragen om moeilijkheden'. Lunshof somde op: de LPF had geen inspirerende voorman, geen partijorganisatie, geen gemeenschappelijke geschiedenis en ideologie als bindmiddel, 'ze zit vol met goedbedoelende lieden, maar ook met veel hele en halve gekken en ongerichte projectielen, uit op het eigenbelang'. De partij had tenslotte geen verkiezingsprogramma waarop de politieke top was af te rekenen. Voordat de ministersploeg rond was, rolden bestuur en fractie al vechtend over straat.²⁶⁹

Met uitzondering van Eduard Bomhoff was Pim Fortuyn zijn inderhaast bij elkaar geraapte partijgenoten geestelijk veruit de baas. Tegenover tegenstanders als Melkert en Dijkstal bleef hij gemakkelijk overeind, niet alleen door zijn charisma, ook vanwege zijn dossierkennis. Fortuyn had graag gewild dat kundige buitenstaanders als Vermeend en Zalm in een zakenkabinet bij hem waren aangeschoven. Hij had er begrip voor dat toptalent geen zin had in de Kamerbankjes, maar wel beschikbaar was voor het ministersambt. Na het politiseren in de campagne en het mandaat van kiezers op de verkiezingsdag, zou het bestuur van het land moeten worden toevertrouwd aan onafhankelijk opererende staatslieden, wetenschappers en ondernemers

– was de gedachte van Fortuyn. De LPF was dus een kiesbeweging, geen politieke partij waarvan ook tussen verkiezingen werd verwacht dat de band met de kiezers en de leden werd onderhouden. De ministers van de LPF, Bomhoff, Hilbrand Nawijn, Herman Heinsbroek en Roelf de Boer, werden naar voren geschoven omdat ze geacht werden op hun terrein experts te zijn, niet als vooruitgeschoven posten van de partij.

Op 16 oktober was het al afgelopen met het kabinet van Balkenende. Onder de top van de Lijst Pim Fortuyn bleek er niemand te zijn met voldoende gezag om de permanent ruziënde partijgenoten in het gareel te houden. De Kamerfractie scheurde uiteen, en in het kabinet bleek vice-premier Bomhoff zijn ambitieuze, publiciteitsbeluste minister Heinsbroek van Economische Zaken niet in toom te kunnen houden. Op het moment dat de LPF voor de zoveelste keer beloofde orde op zaken te stellen – door het wegsturen van de nieuwe fractievoorzitter Wijnschenk, en de ministers Bomhoff en Heinsbroek – zagen fractievoorzitters Verhagen (CDA) en Zalm (VVD) geen mogelijkheden meer de samenwerking voort te zetten. Nieuwe verkiezingen waren onvermijdelijk geworden.²⁷⁰

De LPF was eigenlijk geen politieke partij, zoals al bleek uit Lunshofs observatie. Het hoogtepunt was de verkiezingsuitslag van 15 mei. Daar had Fortuyn knap naar toe gewerkt. Volgens zijn belangrijkste steunpilaar Albert de Booij twijfelde Fortuyn sterk of hij na die dreun aan het establishment door zou moeten gaan. Zeker was dat Fortuyn geen vertrouwen had in de meeste kandidaten op zijn lijst, die inderhaast door voorzitter Langendam van de LPF in elkaar gezet was.²⁷¹ Volgens vriendin Mieke Bello was Fortuyn erg benauwd voor het mislukken van zijn beweging na 15 mei. Het beangstigde hem dat hij 'niet meer terug kon' na de verpletterende overwinning van 6 maart in Rotterdam. Zij verklaarde dat Fortuyn een mislukt premierschap nooit zou hebben kunnen verwerken.²⁷²

In elk geval paste de afgang van de LPF in de logica van populistische bewegingen. Doordat het kader bestond uit onervaren aanhangers van de vermoorde leider, die niet konden terugvallen op bestuurlijke tradities, voelden de LPF-mensen zich als katten in een vreemd pakhuis. De degeneratie van de LPF trad daardoor in een veel sneller tempo op dan bij traditionele politieke partijen.²⁷³

Tussen mei en oktober 2002 zakte de LPF van 26 naar 5 zetels in de peiling van het NIPO.

Van de afgang van de LPF profiteerde het CDA. Premier Balkenende kreeg na het vallen van het kabinet in de ogen van de kiezers het voordeel van de twijfel. Maar liefst 58 procent van de kiezers had rond 1 november veel tot zeer veel vertrouwen in hem als minister-president. Gerrit Zalm, de leider van de VVD, kreeg door de LPF het verwijt voor de voeten geworpen dat hij een spelletje had gespeeld. Zalm zou tegenover de LPF hebben gesuggereerd dat het kabinet gered zou kunnen worden door het vertrek van Heinsbroek en Bomhoff. Hij zou vervolgens met het oog op politiek gewin toch 'de stekker eruit hebben getrokken'. Zalm slaagde er onvoldoende in deze kwade schijn tegen zich weg te werken, slechts 36 procent van de kiezers had begin november vertrouwen in hem.²⁷⁴ Hierdoor wist de VVD nauwelijks te profiteren van het wegvallen van de LPF.

De grote verandering na Fortuyn zat in de uitvoering van het overheidsbeleid. Onder Paars en onder de PvdA in de grote steden werden uitvoerders vaak afgeremd door 'politiek correcte' wethouders en topambtenaren, die geen vuile handen wensten te maken aan uitkeringsfraudeurs of jeugdbendes. Nu die dekking na de twee verkiezingen van 2002 was weggefallen, werden ambtenaren opeens 'afgerekend' op hun prestaties. Plots pakte niet alleen Rotterdam de onveiligheid aan, maar ook het linkse bolwerk Nijmegen. Den Haag en Amsterdam ondernamen een grootscheepse actie tegen illegale Bulgaarse en Roemeense pooiers en hoeren. Burgemeester Stekelenburg (PvdA) van Tilburg stelde imam Ahmad Salam onder curatele. Een paar jaar tevoren zou niemand ook maar hebben geweten dat deze voorganger moslimmannen het recht gaf hun vrouwen te slaan. Korpschef Pier Eringa in Flevoland was de eerste politiebaas met een salaris dat afhankelijk was van de prestaties van zijn dienders.²⁷⁵

Kansen voor links

Materiële zorgen begonnen als gevolg van de dalende economische conjunctuur voor kiezers weer van politiek belang te worden. De index van de Amsterdamse effectenbeurs (AEX) sprak duidelijke taal. De gestage daling maakte in juni 2002 plaats voor een vrije val, die van grote invloed was op de stemming onder de kiezers. Bestaanszekerheid en behoud van koopkracht kwamen terug op de politieke agenda, wat voor linkse partijen nieuwe kansen op politieke profilering bood.

Tabel IX.3 De AEX-index tussen januari 2001 en februari 2003

---

2 januari 2001	640,76
1 augustus 2001	551,83
11 september 2001	449,68
2 januari 2002	497,86
3 juni 2002	478,05
1 juli 2002	438,93
1 augustus 2002	342,04
1 oktober 2002	305,05
2 januari 2003	337,26
3 februari 2003	298,99

Bron: Euronext, 2003

De SP steeg rond half november tot een maximum van 22 zetels in de peilingen. Met Jan Marijnissen beschikten de socialisten over een aansprekende voorman, die de taal van de gewone mensen sprak. De partij werd veel minder dan de PvdA en GroenLinks in verband gebracht met een zoetsappige welzijnsbenadering ten opzichte van migranten. Spreiding van minderheden over wijken en scholen had de SP al vijftien jaar lang in haar programma staan. Bovendien trok de SP als rode tegenpartij stemmen van cynische kiezers.

De SP was in de wijken en buurten zichtbaar aanwezig als partij die bleef opkomen voor leefbaarheid en betrokkenheid. De socialisten identificeerden zich met gewone mensen, niet met het bestuur van stad of land. Kunstenaars en intellectuelen omarmden de SP vanwege de cultuurkritiek op consumentisme en globalisering. Wat betreft de buitenlandse politiek liet de SP een duidelijk geluid tegen Amerika en de NAVO horen. De SP ontpopte zich zo tot een geduchte concurrent voor de aangeslagen Partij van de Arbeid.

Tezelfdertijd kozen de leden van de PvdA rechtstreeks Wouter Bos als hun nieuwe politiek leider. Bos haalde een verrassend grote overwinning op de populaire Jeltje van Nieuwenhoven. Hij was de eerste politiek leider die zijn mandaat had moeten veroveren door drie concurrenten ten overstaan van de leden te verslaan. Bos wist als geen ander in de PvdA dat zijn partij nog

een lange weg te gaan had. Hij was de eerste geweest die onomwonden had toegegeven dat Pim Fortuyn een veel betere verkiezingscampagne had gevoerd dan de PvdA. Hij had zijn partij gekarakteriseerd als een afstandelijke bestuurderspartij, die het verwoorden van onrust, het stellen van vragen over zaken die mensen raken, had veronachtzaamd. De PvdA had zich te veel in haar eigen schulp teruggetrokken, luisteren naar mensen van buiten was er niet bij geweest. De PvdA was een bange partij geworden, die geen duidelijke antwoorden durfde te geven. Bos: 'Het is mijn stellige overtuiging dat mensen het feilloos doorhebben wanneer problemen niet worden benoemd, als schijnoplossingen niet worden doorgeprikt, als de zuivere analyse sneuvelt uit angst, als belangenbehartigers naar de mond wordt gepraat en als bepaalde discussies worden vermeden. En al helemaal als dat gebeurt uit angst om ergens een stem te verspelen.'²⁷⁶

De publieke dienstverlening en de sociale samenhang waren onder Paars niet voelbaar verbeterd, en 'dat treft sociaal-democraten in het hart'. Bos somde op: 'Te veel oude vormen en gedachten, te veel spanning tussen woorden en daden en grote moeite met burgers die zich niet meer 1-2-3 laten overtuigen door een politicus die weet wat goed voor ze is. We zien dat burgers mondiger worden, maar we vinden het moeilijk te luisteren. We weten dat onze oude achterban nieuwe problemen heeft en merken dat we het moeilijk vinden om daarmee om te gaan. (...) Te vaak zijn we halverwege blijven hangen. Soms omdat we de debatten niet voerden, soms omdat we de keuzen niet durfden te maken. Maar in beide gevallen ontstond het beeld van een partij die de aansluiting was kwijtgeraakt bij wat grote groepen in de samenleving beroerde.'²⁷⁷

Wouter Bos, 39 jaar, Kamerlid sinds 1998, afkomstig van Shell en geliefd bij zijn leeftijdgenoten van de voormalige Niet Nix-beweging van PvdA-jongeren, introduceerde een nieuwe benadering. Hij wilde niet beter dan de mensen zelf weten wat goed voor hen was. Hij wilde tussen de mensen staan, wat hem betreft konden de discussie en de kritiek loskomen. Hij was zich sterk bewust van de spanning tussen het beeld dat de PvdA bij de mensen opriep en datgene wat de partij in het verkiezingsprogramma presenteerde. Bos: 'Daarin schrijven we dat we ouders en leraren meer invloed willen geven op het onderwijs, maar tegelijkertijd zijn we er als PvdA twaalf jaar verantwoordelijk geweest voor allerlei dingen die nooit gebeurd zouden zijn, als we de ouders en de leraren meer invloed hadden gegeven. Hetzelfde geldt voor de bestuurlijke schaalvergroting. We proberen onszelf neer te zet-

ten als een partij die het bestuur dichter bij de burger wil brengen, maar er is geen partij die zo wordt vereenzelvd met gemeentelijke herindeling en grootschaligheid als de PvdA. Als ik de partijleiding van de afgelopen jaren, ook Kok en Melkert dus, iets verwijt, is dat de keuze voor Paars een Haagse keuze was. Het was niet de keuze van het kader en de leden. Er was een enorm tegen-wil-en-dank-gevoel. De partijtop heeft te weinig geïnvesteerd in het interne debat. De partij heeft de keuze die we gemaakt hebben, zich daarom nooit eigengemaakt. Veel PvdA'ers hebben het gevoel dat Paars nooit echt van hen is geweest.²⁷⁸

In het manifest ten behoeve van de verkiezingen van 22 januari 2003 onderstreepte de PvdA dat nieuwkomers én migranten die al in Nederland wonen allemaal Nederlands zouden moeten leren, de scheiding van kerk en staat moesten respecteren en de gelijkwaardigheid van man en vrouw en van hetero en homo moesten accepteren. De orde moest strikter worden gehandhaafd, het toezicht op straat en in het openbaar vervoer diende merkbaar toe te nemen. Veelplegers moesten strenger worden gestraft en slachtoffers kregen meer rechten. Mensen die illegaal in Nederland verbleven, moesten worden uitgezet, voor 5000 ingeburgerde asielzoekers zou een eenmalig, specifiek pardon moeten gelden.²⁷⁹

Wouter Bos presenteerde zich in de verkiezingscampagne als een man die zich ongedwongen (en zonder das) tussen de mensen bewoog en met belangstelling luisterde naar hun problemen. Op de kandidatenlijst verschenen nieuwe namen, vooral van mensen die plaatselijk bekendheid genoten als herkenbare volksvertegenwoordigers. Alles wat herinneringen aan Paars, Kok of Melkert zou kunnen oproepen, werd vakkundig uit het zicht gehouden. Bos liet meteen weten niet in een nieuw kabinet te gaan zitten, maar als fractievoorzitter vanuit de Tweede Kamer te willen werken aan een nieuw profiel voor zijn partij. Wat betreft migratie en veiligheid sloot hij direct aan bij CDA en VVD. Sociale onderwerpen als werk, betere voorzieningen en bescherming van de koopkracht voor mensen met lagere inkomens ('weg met verdubbeling van de ziektefondspremie') gebruikte Bos om zich af te zetten tegen de partijen van rechts. VVD en CDA formuleerden voortzetting van hun samenwerking als inzet van de verkiezingen, zodat de tegenstelling tussen links en rechts de verkiezingscampagne een conventioneel karakter gaf.

GroenLinks-leider Paul Rosenmöller kondigde op 15 november zijn terug-

trreden als politiek leider aan. Femke Halsema volgde hem op. Door de verrechtsing van het politieke klimaat als gevolg van de opkomst van Fortuyn was GroenLinks in het defensief geraakt. Rosenmöller was een veel fellere bestrijder van Fortuyn geweest dan zijn SP-collega Marijnissen. Hij moest dat bekopen met een slopende haatcampagne tegen hemzelf en zijn gezin. Het moet voor Rosenmöller frustrerend zijn geweest dat GroenLinks, in tegenstelling tot de SP, niet had weten te profiteren van het verval van de grote concurrent, de PvdA. GroenLinks bleef een partij voor linkse intellectuelen die de sprong naar een bredere kiezersgroep niet kon maken. Zij bleef trouw aan het progressieve leerstuk van het multiculturalisme en leek het thema veiligheid pas heel laat serieus te nemen. Van zijn opvolgster Halsema waren, twee maanden voor de verkiezingen, geen koerswijzigingen te verwachten.

De verkiezingen van 22 januari 2003

Uit onderzoek van het NIPO rond 1 december 2002 bleken tekenen van herstel naar herkenbare politieke verhoudingen. Wat betreft de beleidsprioriteiten stond het thema 'criminaliteit & onveiligheid' nog steeds bovenaan, maar het werd minder urgent gevonden. Dat gold ook voor het asielbeleid. 'Herstel van normen en waarden', 'opkomen voor sociaal zwakkeren' en 'stimuleren van economische groei' werden daarentegen belangrijker gevonden.²⁸⁰ Een kwart van de kiezers zei behoefte te hebben aan een partij die zich, na de afgang van de LPF, over 'het gedachtegoed van Pim' zou ontfemen. De kiezers van de LPF vlogen in de NIPO-enquête alle kanten op: 17 procent zei VVD te zullen stemmen, 14 procent LPF, 12 procent SP, 11 procent CDA en 8 procent PvdA. Veertig procent van de ondervraagden zou het toejuichen als de PvdA zou terugkeren in een regering. Opmerkelijk was verder dat 63 procent van de respondenten de stelling onderschreef dat het vertrouwen in de persoon van een lijsttrekker minstens zo belangrijk was als de ideeën waarvoor hij stond. Balkenende werd het meest sympathiek gevonden (63 procent), gevolgd door Marijnissen (58 procent) en Bos (56 procent). Zalm bleef ver achter met 40 procent sympathie onder de kiezers. Hij moest Thom de Graaf (49 procent) en Femke Halsema (43 procent) voor zich dulden.²⁸¹

Zes weken later, van 9 tot 12 januari 2003, vond een vervolgonderzoek

plaats. De sympathie voor Bos was gestegen tot 68 procent, die van Balkenende gedaald tot 52 procent en van Zalm tot 32 procent. Eind november had nog 43 procent van de kiezers het idee dat de PvdA niets had geleerd van de dreun van 15 mei, dat percentage was inmiddels gedaald tot 30 procent. Het percentage kiezers dat zou toejuichen dat de PvdA zou gaan regeren was gestegen tot 51 procent. De opmars van Bos ging ten koste van de SP (die nog wel op winst stond) en GroenLinks. Dat Balkenende een tweede kans moest krijgen, vond 55 procent van de kiezers.²⁸²

Nadat hij op 4 januari 2003 werd bestempeld tot winnaar van het eerste verkiezingsdebat van RTL4, steeg Wouter Bos als een komeet in de peilingen. Rond de televisiegenieke Bos ontstond een mediahype, die ten koste ging van de SP van Jan Marijnissen. Naarmate de datum van de stembus dichterbij kwam, werd de 'paardenkoers' tussen CDA en PvdA – wie wordt de grootste? – steeds spannender. Op 19 januari presenteerde Bos de Amsterdamse burgemeester Job Cohen als kandidaat voor het premierschap als de PvdA de grootste partij zou worden. Dat bleek er niet in te zitten, maar spectaculair was het herstel van de sociaal-democraten zeker.

Met 80 procent was de opkomst bij de verkiezingen van 22 januari nog een procent hoger dan die van 15 mei.²⁸³ Het CDA behaalde 44 zetels (+1), de LPF 8 (-18) en de VVD 28 (+4). Daarmee behield rechts een meerderheid in de Kamer. De PvdA behaalde 42 zetels (+19), de SP bleef staan op 9, GroenLinks kreeg 8 zetels (-2), D66 6 (-1), ChristenUnie 3 (-1) en SGP 2. Leefbaar Nederland verdween uit de Kamer.

Uit het Nationaal Kiezersonderzoek 2003 blijkt dat de kiezers die in mei 2002 op de LPF hebben gestemd, zich in januari verspreidden over LPF (38 procent), VVD (26,4 procent), CDA (20,2 procent), PvdA (7,8 procent), D66 (2,3 procent) en SP (1,6 procent). De kiezers van de PvdA in 2003 kwamen voor 58,4 procent van de PvdA, 11,9 procent van GroenLinks, 9,5 procent van het CDA, 8,3 procent van D66, 5,5 procent van de SP, 3,1 procent van de LPF en 2,1 procent van de VVD.²⁸⁴ De PvdA scoorde ook goed onder de thuisblijvers van mei 2002.

Uit deze verschuivingen bleek dat de dimensie tussen links en rechts voor de kiezers nog steeds een belangrijk uitgangspunt van politieke oriëntatie vertegenwoordigde. De partijen concurreerden vooral met hun ideologische burens. Het CDA concurreerde, als echte middenpartij, met zowel de PvdA als de VVD en de LPF. In 2003 hield het CDA zijn eigen aanhang goed

vast, verloor enigszins aan de PvdA, maar won 5 procent van zijn kiezers van de VVD en 7,7 procent van de LPF.²⁸⁵

De politieke verhoudingen deden – na de ontregeling door Pim Fortuyn – weer enigszins vertrouwd aan. Rechts had de meerderheid in het parlement, de Partij van de Arbeid was terug als politieke factor van betekenis. De uitslag wees in de richting van een kabinet van CDA en PvdA, hoewel CDA-leider Balkenende daar eigenlijk niet voor voelde. Na tien weken moeizaam onderhandelen brak Balkenende de besprekingen met Bos af. CDA, VVD en D66 zetten de onderhandelingen met succes voort; de PvdA stond buitenspel.

Het mislukken van de onderhandelingen was een gevoelige tegenslag voor Wouter Bos. Hij vreesde een herhaling van de jaren tachtig, toen de PvdA door langdurige oppositie het contact met de politieke werkelijkheid was kwijtgeraakt. Daarom wilde hij liever regeren dan oppositie voeren. Maar hij slaagde er niet in het CDA tot toenadering of concessies te bewegen. Velen in de partij meenden dat de mislukte formatie voor de PvdA juist een zegen was. In de oppositie kon de PvdA zich veel beter profileren. Zij kon de winst consolideren zonder bang te hoeven zijn voor SP en GroenLinks en tegelijkertijd de partijvernieuwing, die tot dan toe vooral een persoonlijke aangelegenheid van Wouter Bos was geweest, ter hand nemen.

Als afspiegeling van het naar rechts overhellende politieke klimaat was voortzetting van de samenwerking tussen VVD en CDA – gecompliceerd door D66, dat aanschoof bij Balkenende II – geen onlogisch antwoord op de stemming onder de kiezers. De binding van de kiezers aan degenen die – zoals Fortuyn, Balkenende of Bos – een effectieve verkiezingscampagne hadden gevoerd, was intussen niet te vergelijken met de trouw van het kiezersvolk aan de leidslieden in de hoogtijdagen van de verzuiling. Het was een voorwaardelijk, vluchtig mandaat, dat even snel kon worden ingetrokken als het was verleend. Tekenend voor de nieuwe verhouding tussen de kiezers en de gekozenen was dat de helft van de kiezers na de revolutie van mei 2002 in januari 2003 geloofde dat 'de politiek weer heeft leren luisteren naar de kiezers'.²⁸⁶

Wouter Bos voelde dit klimaat uitstekend aan door zich voortdurend onder de mensen te begeven, te luisteren en hun opvattingen te verwerken in zijn campagneboodschappen. Hij rekende af met de PvdA als kille regentenpartij, liet ferme taal horen over immigratie en veiligheid en zorgde ervoor dat de PvdA in wijken met veel allochtonen weer de grootste partij

werd. Zoals in de jaren zestig en zeventig de conservatieve elite zich gedwongen zag zich te verstaan met de opkomende progressieve beweging, hadden de politieke partijen hun programma na mei 2002 in fortuynistische zin bijgesteld. Dat gold niet alleen voor veiligheid en criminaliteit, islam en migranten, maar ook voor andere populistische thema's als directe democratie en eurosceptis.

De populistische golf heeft in het Nederlandse politieke landschap zijn sporen nagelaten. Dat gold in de eerste plaats voor de agenda van Fortuyn. Maar ook het populistische leerstuk van de 'grote schoonmaak' werd in praktijk gebracht. Op de SP (Marijnissen) en de SGP (Van der Vlies) na wisselden alle partijen in het 'lange jaar 2002' van politiek leider. Ook onder de 'gewone' Kamerleden was de doorstroming enorm. De betrokkenheid bij het politieke bedrijf nam toe, zoals bleek uit de hogere opkomstpercentages en de (lichte) stijging van het ledental van politieke partijen. De politieke agenda werd niet langer gedomineerd door de spraakmakende gemeente van politici, intellectuelen en journalisten. Deze elite was volledig verrast door de chaotische opeenvolging van de gebeurtenissen tussen augustus 2001 en januari 2003.

DEEL 3

Achtergronden

x Op drift: de kiezers of de gekozenen?

De gebeurtenissen in het 'lange jaar 2002' vormen op het eerste gezicht een raadsel. Nederland was onder de twee kabinetten van Kok beduidend rijker geworden. De regels voor migranten waren strenger geworden en de criminaliteit werd steviger aangepakt. De Vreemdelingenwet van PvdA-bewindsman Job Cohen hield malafide asielzoekers effectief buiten de deur. Onder Paars was het cameratoezicht in publieke ruimten spectaculair uitgebreid. Ook preventief fouilleren was door het oude kabinet al mogelijk gemaakt, net als het verplicht afkicken van verslaafde criminelen. PvdA-minister Vermeend van Sociale Zaken pakte de Amsterdamse sociale dienst aan omdat die te weinig sancties uitdeelde aan frauderende uitkeringstrekkers.

Daar kwam nog bij dat burgers die zich door de overheid benadeeld voelden, in Nederland altijd een tweede kans kregen hun belangen aan de orde te stellen of onwelgevallige beslissingen te blokkeren.²⁸⁷

Maar de grote Franse denker Alexis de Tocqueville wees er in zijn verklaring van de Franse Revolutie al op, dat de Fransen onder het bewind van Lodewijk xvi de meest welvarende periode van het ancien régime beleefden. Juist de welvaart had zijns inziens de revolutie versneld. Hij schreef: 'Men neemt niet altijd zijn toevlucht tot een revolutie als de zaken van kwaad tot erger gaan. Het gebeurt vaker dat een volk dat zonder morren de zwaarste lasten heeft getorst, deze op gewelddadige wijze weerstaat op het moment dat ze worden verlicht. Het regime dat door een revolutie wordt vernietigd, is bijna altijd beter dan het bewind dat daaraan voorafging, en de ervaring leert dat het gevaarlijkste moment voor een slecht bewind juist daar ligt waar het zich gaat hervormen. Het onvermijdelijk geachte kwaad wordt pas ondraaglijk op het moment dat mensen de overtuiging krijgen dat het mogelijk is er een eind aan te maken.'²⁸⁸

Een vergelijkbaar patroon valt in 2001 waar te nemen. De tevredenheid van het voorjaar verdween in de herfst als sneeuw voor de zon. Rond de jaarwisseling van 2001 naar 2002 was er van de reputatie van het kabinet van Kok weinig over. De strengere aanpak van asielzoekers en criminelen werd als 'too little, too late' ervaren. De affaire met de bolletjesslikkers, de smokkelaars die met een halve kilo cocaïne in hun maag op Schiphol land-

den, werd het symbool van de onmacht van de staat zijn kerntaken uit te voeren. Justitie wist geen raad met hen, de politie werd gedwarsboomd in haar opsporingswerk en minister Korthals viel door de mand in de Tweede Kamer. Leefbaar Nederland en Pim Fortuyn verschenen precies op tijd op het politieke toneel om de implosie van Paars te kunnen exploiteren. De nieuwkomers gaven de kiezers de overtuiging dat het 'onvermijdelijk geachte kwaad' wel degelijk beëindigd kon worden. Dat het buitenstaanders waren die fungeerden als katalysatoren van het onbehagen, duidt erop dat de verhoudingen tussen grote groepen kiezers en de gekozenen ernstig verstoord waren.

In dit derde deel over de achtergronden van de spectaculaire opmars van de Hollandse populistten wordt gezocht naar antwoorden op de vraag: wat ging er mis tussen de kiezers en de gekozenen? In dit hoofdstuk worden vier soorten verklaringen voor de succesvolle inbraak van de Leefbaren en Fortuyn in het bestaande politieke bestel besproken. Het zijn achtereenvolgens: de 'misleide kiezer', de 'calculerende kiezer', de 'miskende kiezer' en de 'wantrouwende kiezer'. De verklaringen worden geconfronteerd met politologisch onderzoek naar de verkiezingen van 2002 en 2003. Dit kiezersonderzoek zegt veel over de houdbaarheid van de verschillende verklaringen. Niettemin kan voor een goed begrip van de veranderingen in de verhouding tussen de kiezers en de gekozenen in het Nederlandse politieke bestel niet worden volstaan met dit kiezersonderzoek. Vandaar dat in aparte hoofdstukken dieper zal worden ingegaan op de ontvoogding van de kiezer, de rol van de media in het politieke proces, de voogdij van de 'linkse kerk' over het publieke debat en de staat van de Nederlandse democratie.

De misleide kiezer

De eerste verklaring van de opkomst van het Hollandse populisme is die van de misleide kiezer die zich door een charismatische leider, die het op televisie veel beter deed dan de leiders van het ancien régime, op sleeptouw laat nemen. We leven in een 'mediacratie' waarin goedgebekte provocateurs als Pim Fortuyn en Henk Westbroek als rattenvangers van Hamelen opereren.

In deze verklaring wordt erkend dat er een kloof bestaat tussen kiezers en gekozenen. De oorzaak van het onbegrip wordt niet bij de politici gelegd, maar bij de kiezers. De kiezers zouden zich niet interesseren voor maat-

schappelijke vraagstukken, alleen voor hun eigen belang. Ze zouden alleen tevreden zijn als ze hun zin zouden krijgen en een verwachtingspatroon hebben waaraan geen enkele politicus kan voldoen. Vooral aan de aanbodkant van het politieke bedrijf, dus bij de gekozenen, is deze gedachtegang populair.

De politicologen Andeweg en Thomassen hebben in 2001 een uitgebreid onderzoek verricht waarbij alle Kamerleden werden geïnterviewd over de kwaliteit van de democratie. Een meerderheid van 56 procent legde de oorzaak van de kloof tussen de burgers en de politiek bij de kiezers, 40 procent zocht de schuld bij zichzelf, bij de volksvertegenwoordigers.²⁸⁹ Overigens was de minachting van de volksvertegenwoordigers voor de kiezers tussen 1990 en 2001 beduidend gedaald. De stelling dat de meeste burgers meer op hun eigen belang dan op het algemeen belang letten, werd in 1990 onderschreven door 73 procent van de Kamerleden, in 2001 door 49 procent.²⁹⁰

De theorie van de misleide kiezer kent aan de media een overheersende macht toe. De televisiekijker wordt voorgesteld als een onnozele minderjarige die gemakkelijk gemanipuleerd kan worden. Slechts door permanente begeleiding van een beschaafde elite kunnen de emoties van de massa in toom gehouden worden.

Deze verklaring van de misleide kiezer (die sterk doet denken aan de 'massamens' van de beroemde Spaanse doemdenker Ortega y Gasset²⁹¹), was van oudsher het handelsmerk van het conservatisme, dat weinig vertrouwen had in het onderscheidend vermogen van de 'gewone man'. Conservatieven keerden zich tegen nieuwlichterijen als het algemeen kiesrecht met het argument dat de ongeletterde arbeider niet in staat zou zijn zelfstandig tot een politiek oordeel te komen. Invoering van de leerplicht (in 1901) was het antwoord van de progressieve krachten in de samenleving.

Een eeuw later zijn het niet alleen conservatieven die twijfelen aan de toerekeningsvatbaarheid van de gewone man, maar stellen ook linkse intellectuelen zich paternalistisch op. De stelling van de misleide kiezer, bij wie de (commerciële) televisie zelfs autoritaire en antidemocratische neigingen zou aanwakkeren, is beeldend verwoord door de Belgische socioloog Elchardus in zijn beschouwing *De dramademocratie*.²⁹²

De zienswijze van de misleide kiezer legt de nadruk op de wisselvalligheid van de kiezers. Een snelle blik op de uitslagen van de verkiezingen sinds 1989 bevestigt het beeld van een electoraat dat geen enkele binding meer heeft met een zuil of een klasse, maar bij elke verkiezing totaal

onvoorspelbaar reageert.²⁹³ Vast staat dat de verzuilde, verticale bindingen tussen kiezers en 'hun' politieke beweging zijn weggevallen.

Maar dat betekent nog niet dat die kiezer 'op drift', dat wil zeggen onberekenbaar is. Zo blijken de opvattingen van de kiezers over belangrijke beleidsterreinen opvallend consistent te zijn.²⁹⁴ De stelling: 'er zijn te veel buitenlanders', door Pim Fortuyn gepromoveerd tot het belangrijkste thema van de verkiezingen van 2002, werd al in 1991 door 46 procent van de Nederlanders onderschreven. In 1995 was dat 44 procent, in 2001 53 procent en in 2002 49 procent. We zagen in het vorige hoofdstuk dat de opvattingen van kiezers over beleidsprioriteiten een grote mate van continuïteit vertoonden.

Hoe verhoudt zich nu deze continuïteit met de enorme verschuivingen die tijdens de verkiezingen zijn opgetreden? Het antwoord luidt dat die verschuivingen plaatsvinden tussen partijen die op de links-rechtsas dicht bij elkaar liggen.²⁹⁵ De kiezers blijken heel goed in staat zichzelf te plaatsen op een links-rechts schaal en die positie blijkt zowel in 2002 als in 2003 een grote voorspellende waarde te hebben gehad op de partijkeuze.²⁹⁶

Dat bijna de helft van de kiezers die in 1998 op een van de paarse partijen stemde, in 2002 thuisbleef (vooral PvdA-kiezers), voor het CDA koos (zowel PvdA als VVD-kiezers) of voor de LPF (vooral VVD-kiezers) betekent niet dat zij 'op drift' zijn. Zij rekenden af met een in hun ogen falend kabinet. In 2003 vond eveneens een afrekening plaats, namelijk met de wanprestaties van de LPF.

Het zijn niet de kiezers die op drift zijn, maar de gekozenen. De onberekenbaarheid van politieke partijen, die in hun verkiezingscampagnes geen uitsluitsel geven over de samenstelling van de regering en de beleidsdaden in de zittingsperiode na de verkiezingen, is in de Nederlandse situatie al sinds 1918 inherent aan het meerpartijstelsel en de daarmee gepaard gaande noodzaak van coalitievorming. Over het algemeen spreekt het CDA, dat de spilpositie in het politieke midden inneemt, zich niet vóór de verkiezingen uit over zijn voorkeur tot samenwerking (de uitzonderingen zijn 1986 en 2003, toen het CDA liet weten met de VVD te willen doorregeren).

Volgens de zogeheten politiek-economische coalitietheorie wordt de onberekenbaarheid enigszins begrensd door het feit dat een partij slechts coalities sluit met die partijen die ideologisch en politiek het meest nabij zijn.²⁹⁷ Wie op de VVD stemde, hoefde niet bang te zijn dat zijn partij met tegenpool PvdA in zee ging.

De paarse coalitie maakte in 1994 een einde aan deze coalitietheorie en

vergrootte daarmee de inconsistentie en onberekenbaarheid van de politiek. In plaats van met elkaar te concurreren en aan te sluiten bij de uiteenlopende opvattingen van de kiezers, kropen de Nederlandse partijen nog meer naar elkaar toe. Controversiële politieke vraagstukken werden gemedend, politieke geschillen gladgestreken of vooruitgeschoven. Op bijna alle beleidsterreinen was Paars een voortzetting van de kabinetten-Lubbers, zodat het CDA eigenlijk geen oppositie voerde.

Dit ontbreken van politieke alternatieven in het bestel nodigde als het ware oppositie van buiten het systeem uit. De politicologen Andeweg en Thomassen verklaren de opkomst van populistische partijen in Nederland, Oostenrijk, Zwitserland en België uit de 'ontaarding' van deze oorspronkelijke 'consensusdemocratieën' (gekenmerkt door noodzakelijke samenwerking van door verzuiling diep verdeelde bevolkingsgroepen) in 'karteldemocratieën' (gekenmerkt door gebrek aan onderlinge concurrentie en door geloofwaardige oppositie binnen het systeem).²⁹⁸

Na de inbraak in het politieke kartel door de populisten, brachten de politieke partijen in de campagne voor de verkiezingen van 2003 hun programma in overeenstemming met de prioriteiten van de kiezers, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen. Net als in andere Europese landen werd de populistische agenda in belangrijke mate overgenomen door de gevestigde partijen. De aanbodzijde van het politieke bedrijf zag zich gedwongen de bakens te verzetten om de concurrentie met de nieuwkomers het hoofd te bieden. Op de kiezersmarkt was het zwaartepunt definitief van de politieke partijen naar de kiezers verschoven.

De verklaring van de misleide kiezer moet worden afgewezen. Het gebrek aan afstemming van het aanbod op de vraag van de kiezers moet bij de gevestigde politieke partijen worden gezocht, niet bij de kiezers. Het waardevolle element van de verklaring van de misleide kiezer zit vooral in het aan de orde stellen van de rol van de media in het politieke proces. De invloed van de media, de televisie voorop, op kiezers en gekozenen noopt tot nadere analyse (zie hoofdstuk xii).

De calculerende kiezer

De tweede verklaring van de politieke aardverschuiving wordt gezocht met behulp van de economische theorie van het gedrag van de calculerende kie-

zer.²⁹⁹ Deze consument op de electorale markt geeft zijn stem aan de partij die het meest beantwoordt aan zijn politieke prioriteiten. Hij is niet wispelturig, maar onafhankelijk en kritisch. Hij weet wat er op de politieke markt te koop is en baseert zijn rationele keuze op zijn eigen beleidsvoorkeuren. Dat geldt ook voor de beslissing om al dan niet te gaan stemmen. Dat besluit is een afweging tussen de baten, namelijk de door de kiezer geschatte waarschijnlijkheid dat zijn stem invloed heeft op de verkiezingsuitslag en het verwachte profijt indien zijn partij wint, en de kosten van de gang naar het stemlokaal. In 2002 viel de kosten-batenanalyse van veel PvdA-kiezers negatief uit, zodat ze thuis bleven.

De rationeel handelende kiezer rekende volgens deze economische theorie in 2002 af met een in zijn ogen falende staat. De wachtlijsten, de files, de stilstaande treinen, de gebrekkige integratie van minderheden en arbeidsongeschikten, het gebrek aan veiligheid en aan zeggenschap zouden hem te veel zijn geworden.

Op zoek naar een partij die deze 'puinhopen van Paars' zou kunnen opruimen, ving de calculerende kiezer bot bij de gevestigde partijen. De leverancier van dit politieke product moest dus van buiten het bestaande bestel komen. De Leefbaren en Fortuyn boden een alternatief voor de 'puinhopen' van premier Kok en de zijnen. Bovendien leverde de LPF vergeleken met de verkiezingen van 1998 een nieuwe politieke propositie: Nederland is vol, er kunnen geen migranten meer bij en de allochtonen moeten zich beter aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Deze standpunten konden gedurende de jaren negentig al op grote instemming van de kiezers rekenen, maar pas in 2002 was er een partij, de LPF, die in dit gat op de kiezersmarkt dook.³⁰⁰ Fortuyn dwong bovendien de andere politieke partijen, tegen hun zin, kleur te bekennen inzake immigratie, islam en de multiculturele samenleving. De verkiezingen van 2002 en 2003 stonden in het teken van deze nieuwe politieke dimensie 'unicultureel versus multicultureel', waarbij GroenLinks en D66 de multiculturalistische pool vertegenwoordigden en de PvdA, het CDA en vooral de VVD steeds meer opschoven naar de uniculturele LPF-pool.³⁰¹

De implicatie van deze tweede verklaring is dat de problemen niet zeten bij de kiezers, die de vraagkant op de electorale markt vormen, maar bij de aanbodzijde, de politieke partijen. Politici van de gevestigde partijen negeerden de zorgen van de kiezers. Zij suggereerden dat er niets te kiezen viel. De ideologische tegenpolen VVD en PvdA regeerden door het vooruit-

schuiven van omstreden kwesties. Het CDA voerde geen oppositie tegen Paars, want dat was een voortzetting van zijn eigen beleid.

Na de afstraffing van 15 mei 2002 was het aan de politieke klasse om haar leven te beteren en opnieuw het vertrouwen van de kiezers te winnen. De nieuwe PvdA-leider Wouter Bos was een slimmere politieke marktkoopman dan zijn voorganger Melkert. Hij begreep de boodschap van 15 mei, paste zijn programma in rechtse zin aan en won op 22 januari 2003 veel van het verloren terrein terug. De LPF had zich daarentegen gecompromitteerd. Als gevolg van onderlinge ruzies hadden de fortuynisten hun eigen kabinet laten vallen. Bovendien was de LPF geruisloos naar het midden van het politieke spectrum opgeschoven. De standpunten aangaande migranten werden gematigd, waardoor ze niet meer te onderscheiden waren van die van de VVD en het CDA. Hiermee had de LPF haar 'unique selling point', haar onderscheidende kenmerk op de politieke markt, verloren. De kiezer wendde zich dan ook van de LPF af. De partij duikelde van 26 naar 8 zetels. Leefbaar Nederland, dat helemaal geen onderscheidende kenmerken meer had, verdween zelfs uit de Tweede Kamer.

De economische theorie van de politiek behandelt de kiezer als een bewuste consument die voldoende kennis heeft van de producten die hem worden aangeboden. Uit onderzoek blijkt dat kiezers inderdaad goed in staat zijn partijen te plaatsen op een links-rechtsschaal. Ze zijn op de hoogte van de standpunten van de partijen inzake de thema's die ze belangrijk vinden.³⁰² Ze maken gebruik van oude en nieuwe informatiebronnen. De StemWijzer op het internet werd door ruim twee miljoen kiezers geraadpleegd.

Ten aanzien van Pim Fortuyn lieten de kiezers zich niet van de wijs brengen door de diskwalificaties die de Rotterdammer van zijn concurrenten te verduren kreeg. De kiezers van de LPF kozen hem omdat ze het inhoudelijk met hem eens waren: Nederland is vol. Dit blijkt uit onderzoek van de Amsterdamse politicoloog Wouter van der Brug. Hij verwerpt de these dat de LPF-kiezers bevangen zouden zijn door vage onlustgevoelens en wilden protesteren tegen het 'establishment'. Kortom: kiezers kiezen met hun hoofd, niet met hun onderbuik.³⁰³

De kracht van deze economische benadering is dat de kiezer als nuchtere volwassene wordt behandeld. Het nadeel is dat irrationele motieven, toevalige omstandigheden, tradities of andere factoren die buiten het bereik van de spelers op de politieke markt liggen, geen rol spelen. Zo veronderstelt de economische logica dat politieke marketeers handig inspelen op de voor-

keuren van de kiezer. Gevestigde partijen, met hun know how, hun banden met de samenleving en hun financiële mogelijkheden (inclusief overheids-subsidie en free publicity) zouden volgens de theorie van de calculerende kiezer over zo'n voorsprong op nieuwkomers beschikken, dat verrassingen zouden zijn uitgesloten. Er zouden zich dus, net als in de tijd van de verzui-ling, nauwelijks schommelingen in marktaandelen voordoen.

De verkiezingsuitslagen van de afgelopen jaren spreken andere taal. De Partij van de Arbeid bediende zich van de duurste communicatieadviseurs die over uitgebreide internationale ervaring beschikten. Met boegbeeld Wim Kok had de PvdA bovendien een enorm prestige. De sociaal-democraten waren dus favoriet voor de twee verkiezingen van 2002. Ze werden echter op 6 maart overtuigend verslagen door de Leefbaren en op 15 mei door een LPF die slechts drie maanden de tijd had zich ten opzichte van de kiezer te profileren.

Externe factoren kunnen maar heel beperkt door politieke professionals worden ingecalculerd. De aanslagen van 11 september, de moord op Fortuyn en de zelfmoord van het kabinet-Balkenende 1 zijn slechts de meest in het oog springende evenementen van het 'lange jaar 2002'. Niemand had die kunnen voorzien. Het waren dan ook niet de beste strategen – Melkert, Zalm, Rosenmöller – maar degenen met het meeste improvisatievermogen – Fortuyn, Balkenende, Bos – die de verkiezingen van 2002 en 2003 hebben gewonnen.

Deze relativeringen nemen niet weg dat het uitgangspunt van de economische theorie, de rationele keuze van de competente kiezer die zichzelf én de partijen goed kan plaatsen op het ideologische continuüm van de links-rechtsas, door het politicologisch onderzoek naar de verkiezingen van mei 2002 en januari 2003 wordt bevestigd. De verklaring van de calculerende kiezer snijdt dus hout. Toch is deze 'soevereiniteit' van de klant op de kiezersmarkt een recent verschijnsel (dat wordt besproken in hoofdstuk XI). Van oudsher wordt namelijk het gedrag van de kiezers verklaard uit zijn sociale positie en uit zijn levensbeschouwelijke gezindheid, zoals blijkt uit de derde verklaring van de verstoorde verhoudingen tussen kiezers en gekozenen.

De miskende kiezer

De derde verklaring is afkomstig uit de sociologie en gaat uit van de miskende kiezer. Zijn sociaal-economische belangen zouden onvoldoende gerepresen-

teerd worden door de gevestigde partijen. Deze partijen zouden zich hebben vervreemd van hun traditionele achterban. De sociaal-economische positie en de levensbeschouwelijke overtuiging van de kiezer vormen de 'objectieve' uitgangspunten van deze theorie. Volgens dit klassieke verklaringsmodel bestond de populistische coalitie uit blanke arbeiders die in de postindustriële economie niet goed mee zouden kunnen komen en zich onvoldoende door de staat beschermd wisten, en uit succesvolle ondernemers die de staat juist als een obstakel voor hun expansiedrift zagen. Voor hun belastingcenten zouden deze groepen te weinig publieke diensten terugkrijgen; zij zouden de rekening betalen waarvan niet zij, maar migranten, uitkeringsgerechtigden en andere gesubsidieerden zouden profiteren.

Deze coalitie van niet aan hun trekken gekomen burgers zou zich na de schok van 11 september 2001 geconstitueerd hebben als verzet tegen de kartelpolitiek van Paars.³⁰⁴

Volgens deze redenering zouden de LPF-kiezers moeten behoren tot sociaal gedepriveerde groepen. 'Verliezers van de modernisering', naar status snakkende 'nieuwe rijken' en xenofobe 'angry white men' zouden oververtegenwoordigd moeten zijn onder LPF-stemmers. De LPF-kiezers van 15 mei 2002 onderscheidden zich evenwel wat betreft opleiding en inkomen, objectieve indicatoren voor de rangorde op de maatschappelijke ladder, niet van het electoraat als geheel.³⁰⁵

De theorie van de miskende kiezer is een variant op de economische theorie uit de tweede verklaring. Alleen staan nu niet individuele kiezers centraal, maar sociale groepen: arbeiders, gereformeerden, stadsbewoners, ambtenaren of gepensioneerden. Het reduceren van kiesgedrag tot objectieve categorieën als religie, klassenpositie, niveau van opleiding, inkomen en sekse lijkt logisch. Deze methode om het kiezersgedrag te begrijpen dateert uit de tijd van de gesegmenteerde samenleving. Horizontaal was Nederland gesplitst in sociale klassen en standen: ongeschoolden, hoofdarbeiders, boeren, middenstanders, fabrikanten of renteniers. Verticaal was de natie verdeeld in rooms-katholieken, protestants-christelijken van diverse pluimage en onkerkelijken.

Vijftig jaar geleden was het dus niet zo moeilijk het stemgedrag van de kiezer te verklaren. Vandaag de dag is de voorspellende waarde van de sociale achtergrond op het gedrag van de kiezer veel geringer. Uit tabel x.1 blijkt dat het verband tussen maatschappelijke klasse en levensovertuiging enerzijds en kiesgedrag anderzijds steeds zwakker is geworden – dat wil zeggen

Tabel X.1 Stemgedrag op basis van geloofsovertuiging en sociale klasse
(in procenten)³⁰⁶

	1956	1968	1977	1986	1998	2002
Kerkse katholieken stemmen KVP/CDA	95	72	66	66	53	66
Kerkse hervormden stemmen ARP, CHU/CDA	63	55	52	58	44	53
Kerkse gereformeerden stemmen ARP, CHU/CDA	93	78	75	58	44	43
Onkerkelijke arbeiders stemmen PvdA	68	65	67	60	51	34
Onkerkelijke middenklassers stemmen VVD	32	25	30	28	31	19
Totaal percentage verzuild stemgedrag	72	60	54	44	38	28

Bron: Nationale Kiezersonderzoeken tot en met 2002

dat de kiezer steeds zakelijker, maar ook minder voorspelbaar opereert.

De verhoudingen op de kiezersmarkt worden dus niet langer verstoord door herderlijke inmenging.³⁰⁷ Mensen ontlenen hun identiteit en hun politieke gedrag niet langer exclusief aan hun positie in de maatschappij. Dat heeft veel te maken met de toegenomen welvaart, die van bijna iedereen een bezitter heeft gemaakt. De bestrijding van de maatschappelijke ongelijkheid is het meest geslaagde project van de westerse wereld sinds 1945. De inkomensverschillen zijn spectaculair gedaald. Stijging op de maatschappelijke ladder ligt binnen ieders bereik. De barrières voor vrouwen in het voortgezet en hoger onderwijs zijn in één generatie geslecht. Ook in mentaal opzicht voltrok zich een opmerkelijke democratisering. Het autonome individu, dat zijn eigen biografie schrijft zonder geestelijke dwang van kerkelijke of wereldlijke autoriteiten, is een vanzelfsprekendheid geworden.

De electorale markt is zo van een aanbodgestuurde een vraaggestuurde markt geworden. De aanbieders kunnen niet langer vertrouwen op gedwongen winkelnering. De communicatiekanalen waarover de levensbeschouwelijke zuilen plachten te beschikken, zijn onafhankelijke kranten en omroepen geworden. Politieke ondernemers moeten dus voortdurend vechten voor de gunst van de ontvoogde kiezer.

Het verschil tussen de uitslagen van de Kamerverkiezingen van 1998 en 2002 is bijvoorbeeld heel frappant. De kiezer rekende af op resultaten. De

partij van de 'eigen' klasse werd pardoos in de steek gelaten zodra Melkert of Dijkstal er een potje van maken. Hetzelfde gold voor De Hoop Scheffer, die in 1998 zijn eigen achterban van christelijke kiezers niet wist te overtuigen. Balkenende haalde hen vier jaar later weer terug.

De aanhang van de LPF ten slotte was na acht maanden op 22 januari 2003 geslonken tot minder dan een derde. Er was dus geen sprake van een sociale of affectieve binding tussen de fortuynistische kiezers en de LPF. Deze vormden geen sociale subgroep, maar een doorsnee van de bevolking.³⁰⁸

De redenering van de miskende kiezer die zijn objectieve belangen onvoldoende gerepresenteerd ziet, is – in tegenstelling tot de economische theorie van het kiezersgedrag – niet bestand tegen de bevindingen van politicologisch onderzoek en moet dus worden verworpen.³⁰⁹ De sociologische verklaring wortelt in het tijdperk van verzuiling en sociale segmentatie dat in Nederland heeft plaatsgemaakt voor ontvoogding, grote sociale mobiliteit (meritocratisering), emancipatie en individualisering (zie verder hoofdstuk XI).

De wantrouwende kiezer

Het wantrouwen tussen de 'gewone' kiezer en de van hem vervreemde kaste van politieke professionals is de kern van de vierde verklaring. Deze verklaring haakt in op de vervreemding tussen de politieke elite en grote delen van het kiezersvolk die door de Leefbaren, de fortuynisten en de populisten in de rest van Europa wordt gepolitiseerd. Populisme duikt immers op wanneer een grote groep in de samenleving zich bewust wordt van zichzelf en van de omstandigheid dat zij van het centrum van de macht wordt buitengesloten. Het mikpunt van populisten is altijd een elite die wordt verweten niet naar de 'gewone' mensen te willen luisteren. De tegenstelling die door populisten wordt geëxploiteerd is die tussen insiders en outsiders.

De journalist Gerard van Westerloo heeft het wantrouwen tussen de gesloten kaste van hooggeschoolde zaakwaarnemers en de werkende klasse in bedrijf en politiek in kaart gebracht in zijn boek *Niet spreken met de bestuurder*.

Symbool voor de gewone man is bij Van Westerloo de Amsterdamse trambestuurder, een echte Mokummer die op de CPN of de PvdA stemde en lid was van de rode vakbond. Deze trambestuurders uitten al in de jaren tachtig het dreigement op Centrum-Democraat Janmaat te zullen stemmen

omdat ze zich niet vertegenwoordigd wisten door wat zij noemden 'de socialen'. Deze 'socialen' vormden een vetlaag van vakbondsbestuurders, maatschappelijk werkers en personeelsfunctionarissen tussen het management en de uitvoerders, die de taal van de werkvloer niet verstond. Klachten van trambestuurders over wangedrag van niet-blanke passagiers werden door deze 'socialen' steevast afgedaan als racisme.

Van Westerloo schetst vervolgens de rekrutering van politici. Daar zitten weinig mensen tussen die in de marktsector werken. Omdat ambtenaren in werktijd als volksvertegenwoordiger actief mogen zijn en een terugkeergarantie hebben als zij een politieke functie aanvaarden, hebben zij bijna een monopolie in het politieke bedrijf. Gemeenteambtenaren zijn lid van provinciale staten en provincieambtenaren lid van de gemeenteraad. De bestuursacademie in Leeuwarden blijkt hofleverancier voor alle politieke partijen in Friesland. De studenten leren al vroeg hoe de publieke sector werkt: als beleidsambtenaar maak je alleen carrière als je over een netwerk in een partij beschikt.³¹⁰

Deze 'verstatelijking' van de politieke partijen vormt een klassiek thema in de politicologie. Aan de ene kant fungeren partijen als banenmachines bij de overheid ten behoeve van de partij-elites, aan de andere kant gebruiken die elites de staat om hun partijen te faciliteren, te financieren en nieuwkomers en niet-partijleden van publieke functies buiten te sluiten. Deze wederzijdse doordringing van partijen en de staat leidt tot het achterwege laten van politieke oppositie tegen het heersende beleid en vervanging van ideologische strijd door kartelvorming: het verdelen van de buit tussen de partijen. Wetgevende en uitvoerende macht raken met elkaar verstrengeld, hetgeen patronage, cliëntelisme en corruptie in de hand kan werken.³¹¹ Het was de missie van de Leefbaarbeweging, onderschreven door Pim Fortuyn, om een einde te maken aan de monopoliepositie van politieke partijen bij het verdelen van de overheidsbaantjes (zie hoofdstuk III).

De opmars van populistische stromingen is in het verklaringsmodel van de wantrouwende kiezer manifestatie van een diepgaand conflict tussen enerzijds een kosmopolitische, intellectuele elite en anderzijds het 'gewone' volk dat er behoudende sociaal-culturele patronen op nahoudt en daar zijn (nationale) identiteit aan ontleent.³¹² Deze opmars past in het huidige post-ideologische tijdperk dat na de val van de Berlijnse Muur in 1989 begint.³¹³ Een nieuwe breuklijn, libertair/kosmopolitisch versus autoritair/etnocentrisch, diende zich aan.

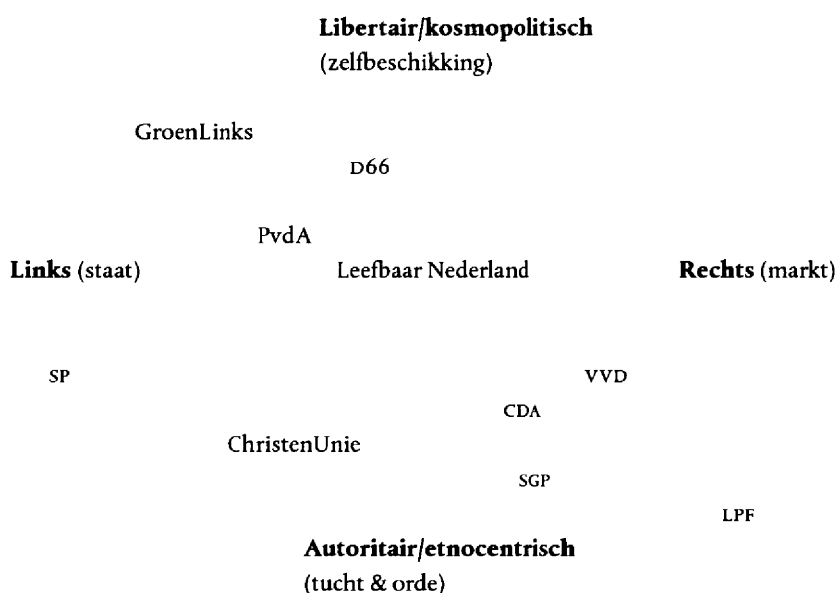
Terwijl de financieel-economische marges van de politiek steeds smaller werden, nam het belang van materiële politieke strijdpunten (corresponderend met de horizontale links-rechtsas) af ten gunste van postmateriële strijdpunten. In de jaren zestig en zeventig kwamen emancipatie, democratisering en de ecologische crisis op de politieke agenda. Nieuwe partijformaties als D66 en GroenLinks (dat deel uitmaakt van een Europese beweging van milieupartijen) profileerden zich op een verticale politieke as als liberair, multicultureel en niet-materialistisch.

In de jaren tachtig kreeg deze progressieve, libertaire pool een autoritaire tegenpool. Etnocentrische en populistische partijen profileerden zich met tucht en orde, en met 'monoculturele' pleidooien voor het stopzetten van migratie en verzet tegen de Europese integratie. Tot de autoritaire pool behoren ook rechtzinnige opvattingen over gezin, staat en religie.

Figuur x.2 Positionering van de Nederlandse partijen door de kiezers

---

Bron: Inglehart, *Modernization and Postmodernization*; Dekker, e.a., 'Fixing Left and Right'; Pellikaan, e.a., *The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy*.³¹⁵

De Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart ontwikkelde een nieuw politiek kwadrant met een verticale as naast de bekende horizontale as van links (plansocialisme) naar rechts (marktliberalisme).³¹⁴ Figuur x.2 geeft in vereenvoudigde vorm het kwadrant van Inglehart, aangepast aan de Nederlandse situatie, weer.

De klassieke horizontale links-rechtsas vindt zijn oorsprong in ideologische tegenstellingen met betrekking tot de sociaal-economische ordening van de samenleving. Deze materiële dimensie vormt nog steeds het referentiekader van de kiezer, maar heeft de laatste dertig jaar aan betekenis ingeboet. De totstandkoming en populariteit van de paarse coalitie in 1994 is hiervan een illustratie. Zowel de sociaal-democraten van de 'derde weg' als de populistten achtten de klassieke tegenstelling tussen links en rechts achterhaald.

De implicatie van de verklaring van de wantrouwende kiezer is dat het 'lange jaar 2002' moet worden beschouwd als het Nederlandse hoogtepunt van een Europese populistische golf, die in de jaren negentig aan kracht begon te winnen.³¹⁶ Welke gebreken werden door de Hollandse populistten geëxploiteerd? In hoofdstuk XIII wordt de voogdij van de 'linkse kerk' over het politieke debat nader geanalyseerd. De miskennis van de onvrede over de falende integratie van migranten bood Fortuyn een ideale kans de in de steek gelaten kiezers te mobiliseren. In hoofdstuk XIV wordt het functioneren van de Nederlandse democratie beoordeeld op zijn vatbaarheid voor de populistische uitdaging.

XI De ontvoogding van de burgerij

In het vorige hoofdstuk is de klassieke, sociologische verklaring van het gedrag van de kiezers uit hun positie op de maatschappelijke ladder en hun levensbeschouwelijke overtuiging van de hand gewezen. De grote verschuivingen in de verkiezingsuitslagen in de periode 1994-2003 wijzen erop dat de band tussen kiezers en gekozenen vluchtig en voorwaardelijk is. Slechts een derde van de kiezers stemt altijd op dezelfde partij, twintig jaar geleden was dat nog de helft.³¹⁷

De grote verandering in de wisselwerking tussen kiezers en gekozenen is de verschuiving van het zwaartepunt van de aanbodkant, de politieke partijen, naar de vraagkant, de kiezers. Een eeuw lang gold in Nederland het primaat van de ideologisch geladen, 'hoogdravende' politiek. In deze getuigenispolitiek werden praktische strijdpunten afgemeten aan zwaarwegende beginselen. Door middel van het verkondigen van hun belijdenis bonden politieke leiders hun – levensbeschouwelijk specifieke – segment van het kiezersvolk aan hun partij en hun zuil.

Voor een goed begrip van het hedendaagse politieke krachtenveld is een korte historische verhandeling over het proces van ontzuiling, ontideologisering, versmalling van de politieke marges en convergentie van politieke programma's noodzakelijk. Het grootste deel van dit hoofdstuk is hieraan gewijd.

De ontvoogding van de kiezers en de ontzuiling van de volkspartijen schiep ruimte voor nieuwkomers. In de jaren zestig en zeventig kwamen postmateriële strijdpunten als emancipatie van vrouwen, democratisering en de ecologische crisis op de politieke agenda. In de jaren tachtig kreeg deze postmateriële, libertair/kosmopolitische pool, die gestalte kreeg in een Europese groene beweging, een autoritair/etnocentrische tegenpool: de eveneens overal in Europa opduikende rechts-populisten. Aan de hand van het Vlaamse voorbeeld dat door de socioloog Elchardus in kaart is gebracht, wordt dit hoofdstuk afgesloten met een karakterisering van het wantrouwen tussen de politieke elite en grote delen van het kiezersvolk. Dit wantrouwen, de kern van de vierde verklaring uit het vorige hoofdstuk, vormt de voedingsbodem van elke populistische beweging.

Het gedrag van de kiezers wordt traditioneel verklaard uit hun klassenpositie (waaruit hun materiële belangen te herleiden zouden zijn) en uit hun levensbeschouwing (waaruit hun visie op de politiek zou blijken). Op beide vlakken hebben zich fundamentele veranderingen voorgedaan. Deze veranderingen kunnen worden samengevat als de ontvoogding van de kiezers. Het was een geleidelijk proces, waarvan de eerste tekenen in de jaren vijftig zichtbaar werden. De emancipatie van de arbeidersklasse ten opzichte van de paternalistische sociaal-democratie manifesteerde zich in die jaren door een spectaculaire democratisering van de materiële consumptie.

De voorspelbaarheid van de verzuilde politieke verhoudingen, waarbij het stemgedrag in hoge mate werd bepaald door de plaats van de kiezer op de maatschappelijke ladder en door zijn godsdienst of levensovertuiging, is de laatste halve eeuw steeds kleiner geworden (zie tabel x.1 in het vorige hoofdstuk). Daarvan profiteerden niet alleen politieke concurrenten binnen het parlement, maar ook nieuwkomers van buiten (D66, PPR, DS'70, Centrum-Democraten, Ouderenpartijen). De christen-democratische partijen raakten voorgoed hun meerderheid kwijt en zagen zich gedwongen tot hergroepering (KVP, ARP en CHU gingen in 1980 op in het CDA).

Uit de uitslagen van de laatste vijf Tweede-Kamerverkiezingen (zie bijlage 2) valt onmiddellijk op te maken dat de Nederlandse kiezers niet langer honkvast zijn, maar 'winkelen' bij verschillende partijen. Ze stemmen steeds minder op basis van hun sociale en religieuze herkomst en steeds meer op basis van beleidsvoorkeuren, evaluatie van prestaties (in regering of oppositie) en strategische overwegingen (beïnvloeding van de politieke krachtsverhoudingen). Daar komt nog bij dat de sociale en levensbeschouwelijke samenstelling van de bevolking ingrijpend is gewijzigd (zie tabel XI.1).

De ontzuiling van de volkspartijen

Kenmerkend voor de westerse wereld in de eerste drie decennia na de oorlog waren de ononderbroken economische groei, de volledige werkgelegenheid voor mannen (en de demobilisatie van de werkende vrouw), de massaproductie van consumentengoederen, de realisatie van gelijke kansen voor kinderen uit lagere sociale milieus en de uitbouw van een stelsel van sociale zekerheid en van algemeen toegankelijke collectieve voorzieningen.

In Europa werd deze 'gemengde economie' strak geregisseerd door rege-

Tabel XI. 1 Levensbeschouwelijke en sociale herkomst van de kiezers (in procenten)

	1956	1968	1977	1986	1998
Praktiserende rooms-katholieken	30	30	24	16	11
Praktiserende Ned. Hervormden	12	16	9	8	6
Praktiserende gereformeerden	10	12	9	5	5
Seculiere arbeidersklasse	33	25	28	26	17
Seculiere middenklasse	15	18	30	45	60
Totaal	100	101	100	100	99

Bron: Andeweg en Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*³¹⁸

ringen waarin de sociaal-democratie de dominante factor was. De Britse socialist Anthony Crosland bedacht de volgende formule: sociaal-democratie = politiek liberalisme + geleide markteconomie + verzorgingsstaat + Keynesiaanse macro-economische politiek + bestrijden van ongelijkheid. De hegemonie van de sociaal-democratie bleek uit het feit dat – op de communisten na – alle grote partijen in West-Europa zich bij deze formule aansloten.³¹⁹

Het was een ongekende succesformule. Bestaanszekerheid, gelijke kansen en mogelijkheden om een eigen bestaan buiten de gebaande paden op te bouwen, maakten vooruitgang (stijging op de maatschappelijke ladder, bezitsvorming, huiselijk comfort, een auto, vakantie, een loongolf, televisie en een vrije zaterdag) vanzelfsprekend.

In 1946 werd de Partij van de Arbeid opgericht, een fusie van sociaal-democraten, vrijzinnig liberalen en progressieve christenen. De PvdA was, in de woorden van de historicus Piet de Rooy, 'een algemene hervormingspartij, steunend op de middenklasse, gericht op solidariteit met de arbeidersklasse' en stond onder leiding van 'de meest evenwichtige politicus die het socialisme in Nederland ooit heeft voortgebracht: Willem Drees'.³²⁰ Vergeleken met de SDAP was de PvdA geëmancipeerd tot een natuurlijke regeringspartij die een sleutelrol zou spelen in de modernisering van het Nederlandse sociaal-economische bestel en de opbouw van de verzorgingsstaat. Tegelijkertijd verdween het socialistische 'einddoel', het onder controle van

de gemeenschap brengen van de productiemiddelen, definitief achter de horizon.

De politieke verhoudingen waren na de oorlog op het eerste gezicht weinig veranderd. Het aandeel van de confessionele partijen was bij de verkiezingen van 1946 gezakt van 60 tot 53,7 procent. De PvdA haalde 28,3 procent van de stemmen, wat voor de nieuwe partij een tegenvaller was. De communisten stegen van 3,4 procent in 1937 naar 10,6 procent in 1946. Mede vanwege deze ruk naar links vond de gehele politieke elite dat de Partij van de Arbeid onontbeerlijk was voor de wederopbouw, voor orde en rust in het bedrijfsleven en voor het oplossen van grote vraagstukken, waaronder de verhouding met Indonesië.

In zekere zin beleefde Nederland – in het kielzog van de grote successen van de zusterpartijen in Scandinavië, Duitsland, Oostenrijk en Engeland³²¹ – onder Willem Drees (premier van 1948 tot 1959) zijn 'sociaal-democratisch moment'. De PvdA haalde op geen stukken na de stemmenpercentages van die zusters, want die lagen boven de veertig. Dit betekende dat de PvdA in de coalities met confessionele partijen numeriek de 'junior-partner' was.

Toch domineerden de sociaal-democratische ministers Drees, Mansholt (Landbouw), Lieftinck en Hofstra (Financiën) en Suurhoff (Sociale Zaken) de Nederlandse regering, met als goeroe op de achtergrond de latere Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen, directeur van het Centraal Planbureau. De confessionele aspiraties met betrekking tot een corporatistische, publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie werden door de PvdA, de VVD, de vakcentrale NVV en het werkgeversverbond VNO discreet onschadelijk gemaakt. Geleide loonpolitiek en bestedingsbeperking waren de eufemismen voor inperking van de contractvrijheid van werkgevers en vakbonden. De regering achtte dit sociaal dirigisme nodig voor de financiering van de wederopbouw, de industrialisatie en de opbouw van de sociale rechtsstaat.³²²

Onder regie van een paternalistische overheid werden zo de voorwaarden geschapen voor economische welvaart en voor maatschappelijke rechtvaardigheid door het wegnemen van financiële belemmeringen in het onderwijs. Onder het motto 'laat geen talent verloren gaan' vond een spectaculaire doorstroming naar eerst het voortgezet en later het hoger onderwijs plaats.

De PvdA concludeerde in 1951 optimistisch dat gelijke onderwijskansen de opheffing van klassentegenstellingen tot gevolg zouden hebben: 'Het behoren tot een sociale groep is niet meer een zaak van bezit en macht, maar van begaafdheid, karakter en vrijwillige keuze.'³²³

Dit standpunt van de PvdA werd door alle partijen gedeeld. Het was in wezen het meritocratische beginsel van de verlichte liberalen uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Na veertig jaar was al het verborgen talent zo ongeveer opgespoord. Rond 1990 overtrof het aantal vrouwelijke studenten het aantal mannen: er was een meritocratisch optimum bereikt. Tegenover deze winst stond echter ook een verlies: de vervanging van het lager technisch onderwijs door een sterk algemeen vormend 'voorbereidend beroeps-onderwijs', dat niet bleek aan te sluiten bij de leerlingen voor wie het bedoeld was.³²⁴

In 1959 werd de Partij van de Arbeid door de KVP aan de kant gezet. De paternalistische politiek van loonmatiging ontmoette ook bij de arbeiders zelf (en de vakbonden) groeiende tegenstand. Tot ergernis van veel sociaal-democratische leiders en progressieve intellectuelen lagen de aspiraties van de bevolking vooral op het materiële vlak: stofzuigers, brommers (het aantal steeg tussen 1950 en 1960 van 55 000 tot 1150 000³²⁵), auto's, koelkasten, televisie en vakantie. De ontvoogding van de arbeidersklasse voltrok zich het eerst in het particuliere domein – via de democratisering van de materiële consumptie. In de jaren zestig begon de sociaal-democratische zuil snel af te brokkelen. Terwijl de werknemers in de marktsector zich begonnen te oriënteren op de TROS, *de Telegraaf* en de VVD van Hans Wiegel, bekeerden studenten, docenten en andere functionarissen van de snel expanderende publieke sector zich massaal tot de sociaal-democratie.

In de Partij van de Arbeid kwam de welzijnsgedachte van de 'persoonlijke groei' in zwang, waarin ontplooiing van het individu door middel van vormingswerk, onderwijs en geestelijke gezondheidszorg centraal stond. De aandacht verschoof van de geëmancipeerde werknemers naar de 'zwakkeren en kansarmen in de samenleving', die tot objecten van staatszorg werden verklaard.

Op zichzelf was dit een begrijpelijke aanpassing aan het sociaal-culturele proces van mobiliteit en levensbeschouwelijke ontvoogding, die hun weerslag hadden op de kiezersmarkt. Een sociaal-democratische partij kan de historische banden met de slinkende arbeidersklasse, de vakbeweging en de sociale minima lossen maken, maar nooit doorsnijden. Om electoraal te scoren moet een sociaal-democratische volkspartij evenwel ook kiezers uit de middenklasse mobiliseren. Die kiezers doen een beroep op andere publieke

diensten (hoger onderwijs, cultuur) dan de kern van laagopgeleiden. Als belastingbetalers hebben ze andere belangen dan niet-actieven.

Een moderne volkspartij ontwikkelt zich dus van een historisch bepaalde, specifieke stamgroep tot een 'catch-all' partij die zich ontdoet van veel van zijn ideologische bagage, zich met haar programma richt tot het hele volk, haar organisatie professionaliseert (ten koste van de invloed van het individuele partijlid) en contacten aanknoopt met een veelheid van belangengroepen.³²⁶ De politieke betekenis van volkspartijen is dat ze verschillende belangen, gezichtspunten en ideologische posities integreren tot een coherent en wervend programma dat als basis dient voor deelname aan de regering. Het Plan van de Arbeid van de SDAP uit 1935 is een vroeg voorbeeld van zo'n programma (dat overigens pas tien jaar later tot de beoogde spilpositie voor de sociaal-democratie zou leiden).

Elke volkspartij heeft een harde kern die wordt gevormd door een in sociaal en levensbeschouwelijk opzicht specifiek segment van de bevolking. Deze 'stamgroep' werd vanaf de jaren zestig snel kleiner. Daarom mikt elke volkspartij – die in de Nederlandse verhoudingen een derde van de stemmen nodig heeft om een regeringscoalitie te kunnen domineren – op het steeds groter wordende ongebonden deel van de kiezers.

Dit brengt per definitie spanningen met zich mee tussen de stamgroep die moet worden vastgehouden en de winkelende kiezers die moeten worden gepaaid.

Een christen-democratische partij kan haar slinkende kern van katholieke of protestantse kiezers nooit verloochenen. Maar om een politieke machtsfactor te blijven, moet zij zich ook richten tot randkerkelijke en buitenkerkelijke kiezers. In het geval van het CDA gaat het om kiezers die in cultureel opzicht traditioneel georiënteerd zijn, in sociaal opzicht een centrumpositie innemen en in financieel opzicht aan de rechterkant van het spectrum zitten. Laveren tussen de stamgroep en de ongebonden kiezers vergt evenwichtskunst; te veel aandacht voor de ene groep stoot de andere groep af.

De confessionele partijen ondervonden de 'dekolonisatie' van de kiezers vanaf de jaren zestig in een fatale combinatie van ontvoogding ten opzichte van de geestelijke leiders, van professionalisering, 'ontkleuring' en verstatelijking van de verzuilde christelijke organisaties en van razendsnelle secularisering van vooral jongere generaties. Fuseren tot een postconfessionele, los van de moederkerken staande, christen-democratische programmapartij

was onvermijdelijk om de spilpositie in het politieke bestel te consolideren. Ruud Lubbers (CDA-premier van 1982 tot 1994) ontpopte zich tot een prestatiegerichte politieke ondernemer met een grote hekel aan christelijke getuigenispolitiek. In 1994 ondervonden de christen-democraten hoe precair hun machtspositie was geworden. Een acht jaar durend verblijf in de politieke wildernis was een beproeving die geen enkel kopstuk van de generatie van Lubbers overleefde.

Elke volkspartij loopt het gevaar dat haar programma een waterig, niet tot de verbeelding sprekend en innerlijk tegenstrijdig compromis wordt, waarmee zij haar hegemonie verspeelt, in de verdediging wordt gedrongen en uiteindelijk uit de macht wordt gedrukt. Die kwetsbaarheid kenmerkte van oudsher de liberalen, die niet konden bogen op een kernelectoraat van enige omvang. De liberale burgerij was ontvoogd lang voordat de VVD werd opgericht. De liberale volkspartij brak pas onder Hans Wiegel in de jaren zeventig door naar grote groepen uit de lagere middenklasse en de geschoolde arbeidersklasse. Het succes van de VVD was altijd precair, ook al omdat de vluchtige achterban niet strak georganiseerd was in verzuilde levensbeschouwelijke, vak- of standsorganisaties.

Bij de verkiezingen van 15 mei 2002 behoorde 26 procent van het electoraat tot de sociaal-democratische stamgroep, 11 procent tot de liberale stamgroep en 14 procent tot de christen-democratische stamgroep. Het open strijdperk van niet-gebonden kiezers was 48 procent. In tabel XI.2 is weergegeven wat het feitelijke kiesgedrag van deze stamgroepen was. Kiezers uit de sociaal-democratische stamgroep weken in groten getale uit naar GroenLinks en SP, maar ook naar het CDA en de LPF. Kiezers uit de liberale stamgroep weken uit naar het CDA en de LPF. De christen-democraten bleven dicht bij huis. Van de ongebonden kiezers wist het CDA er niet minder dan 29 procent binnen te halen.

De smalle marges van de postideologische politiek

De verkiezingen voor de Tweede Kamer van 3 mei 1994 gaven een in Nederland nog nooit vertoonde aardverschuiving te zien. Het CDA verloor niet minder dan 20 zetels, de PvdA verloor 12 zetels, D66 won 12 zetels en de VVD won 9 zetels (zie bijlage 2). Achter deze spectaculaire uitslag ging de

Tabel XI.2 Herkomst stemmen uit stamgroepen en uit het open strijdperk,
15 mei 2002 (in procenten)

	Soc-dem. stamgroep	Chr-dem. stamgroep	Liberale stamgroep	Open strijdperk
PvdA	26	8	10	17
VVD	3	4	31	18
CDA	18	44	26	29
D66	8	1	7	7
GroenLinks	18	2	6	8
ChristenUnie, SGP	0	33	0	2
SP	15	2	6	2
Leefbaar Nederland	1	0	1	0
LPF	11	4	12	14
Overige	1	2	1	2
Totaal	101	100	100	99

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 2002³²⁷

trend van een steeds losser wordende binding tussen partij en kiezer schuil. In 1971 stemde 69 procent van de kiezers altijd op dezelfde partij, 22 procent ging wel eens vreemd. In 1994 stemde nog slechts 38 procent van de kiezers op dezelfde partij, 59 procent wisselde van partij.³²⁸ Een andere indicatie voor de grote beweeglijkheid van de kiezer was de grote rol van de verkiezingscampagne: veel kiezers bepaalden pas in de laatste weken hun keus. 'Meer dan ooit moeten Nederlandse partijen de stem van de kiezer winnen, meer dan ooit is het eenvoudig een stem te verspelen,' concludeerde het Nationaal Kiezersonderzoek.³²⁹ De verkiezingen van 1994 markeren de voltooiing van het ontvoogdingsproces dat in de jaren vijftig was begonnen. De vorming van een kabinet van de ideologische tegenpolen PvdA en VVD illustreerde de enorme verkleining van het politieke speelveld. De drie Nederlandse volkspartijen waren inwisselbaar geworden.

Het duurde tot 22 augustus voordat het paarse kabinet kon aantreden. Het CDA was na de verkiezingsnederlaag in chaos weggezakt, zodat de chris-

ten-democraten zichzelf hadden uitgeschakeld. D66-leider Van Mierlo wilde alleen meedoen in een kabinet zonder CDA. Hij kon die eis stellen omdat zijn partij nodig was voor elke coalitie (behalve een 'grote coalitie' van PvdA, CDA en VVD).

De verkiezingsprogramma's van PvdA, D66 en VVD liepen uiteen. De sociaal-democraten wilden 8 miljard gulden bezuinigen, de Democraten 13 miljard en de liberalen 20 miljard.³⁹⁰ In het regeerakkoord werd een bezuinigingstaakstelling van 18 miljard overeengekomen. De PvdA leverde de premier in de persoon van Wim Kok, maar de VVD won de onderhandelingen over het regeerakkoord.

De VVD scoorde ook met het voor de hele kabinetsperiode geldende 'uitgavenkader' van haar minister van Financiën Zalm. Tegenvallers aan de uitgavenkant van de begroting moesten worden gecompenseerd door de betrokken minister, los van de ontwikkelingen aan de inkomstenkant van de begroting. Doordat Zalm het 'behoedzame' scenario van het Centraal Planbureau met betrekking tot de economische groei als maatstaf nam, creëerde hij als het ware – door hogere groei dan geraamd – zijn eigen meevallers aan de inkomstenkant, die hij gebruikte voor lastenverlichting en aflossing van de staatsschuld. Het financieel beleid was voortaan gericht op het bevorderen van structurele groei (door flexibilisering van de arbeidsmarkt en het stimuleren van marktwerking in alle economische sectoren), waardoor het nationaal inkomen sneller zou stijgen dan de staatsschuld, en op het terugdringen van het financieringstekort, dat in 1983 een maximum van 8,9 procent had gekend.

De Provinciale Statenverkiezingen van 8 maart 1995 gaven een gevoelig verlies voor het opposerende CDA te zien. De VVD bleef groeien. Dat was voor de liberale leider Bolkestein een bevestiging voor de juistheid van zijn beslissing in zee te gaan met twee progressieve partijen. Bolkestein motiveerde zijn toetreden tot een kabinet met de PvdA uit zijn waarneming dat de sociaal-democraten in heel Europa na de val van de Berlijnse Muur in 1989 de bakens aan het verzetten waren. Sociaal-democraten hadden begrepen, aldus Bolkestein, dat de traditionele doeleinden van het socialisme, gelijkheid en economische rechtvaardigheid, niet langer waren te bereiken door ontmanteling van de markt ten gunste van de staat.

Hij prees 'het groeiende besef bij de socialisten dat de verzorgingsstaat door zijn interne tegenstellingen steeds moeilijker te handhaven is. De verzorgingsstaat is een zodanig dure verzekering tegen inkomensderving dat de

samenleving steeds minder tot activiteit erdoor wordt geprikkeld. De toenemende inactiviteit leidt op haar beurt tot een groeiend inkomensverlies, waardoor de verzorgingsstaat uiteindelijk onbetaalbaar wordt. (...) Na de verkiezingen was de PvdA-fractie in de Tweede Kamer bereid in voldoende mate met de liberale fractie mee te denken over de herijking van de verzorgingsstaat, waardoor uiteindelijk een paars regeerakkoord kon worden ondertekend.³³¹

De discipline van de euro

De Europese integratie kwam in de jaren negentig in een stroomversnelling. De verplaatsing van met name het financiële en economische beleid richting Brussel betekende een sterke inperking van de marges van de nationale politiek. Met het Verdrag van Maastricht van december 1991 legde ook Nederland zichzelf een begrotingsdiscipline op die bij voorbaat politieke avonturen uitsloot. Beperking van het financieringstekort, liefst een begrotings-evenwicht, betekende in de praktijk: bezuinigen op de verzorgingsstaat en flexibiliseren van de arbeidsmarkt en andere markten.

Op 31 december 1992 trad in de Europese Unie de gemeenschappelijke markt in werking. Douaneformaliteiten en controle van de verplaatsing van goederen en mensen werden opgeheven. Hetzelfde gold voor invoerbeperkingen, het bevoordelen van nationale aanbieders en andere protectiemaatregelen. Producten werden volgens Brusselse normen gestandaardiseerd, belastingen geharmoniseerd. De meeste sectoren van de Europese economie zijn inmiddels geliberaliseerd. Per saldo werd de nationale beleidsruimte flink verkleind ten gunste van Europese 'harmonisatie'.³³²

Van nog groter gewicht was de Economische en Monetaire Unie, die op 1 januari 1999 zijn beslag kreeg en op 1 januari 2002 werd bekroond met de introductie van de euro. In het Verdrag van Maastricht maakten de lidstaten harde afspraken over de convergentiecriteria met betrekking tot de prijsstabiliteit (gemiddelde inflatie met maximale afwijking van 1,5 procent), rentetarieven (niet meer dan 2 procent afwijking tarief langetermijnrente), begrotingstekort (niet meer dan 3 procent van het bruto nationaal product) en muntstabiliteit (maximaal 2,5 procent afwijking van de centrale wisselkoers). Landen die zich wilden kwalificeren voor automatische deelname aan de EMU moesten bovendien hun staatsschuld terugbrengen tot maximaal 60 procent van het bruto nationaal product.

Het waren harde eisen die met name door Duitsland werden gesteld voor het opgeven van de Duitse mark en de leidende rol van de Bundesbank in de Europese Unie. De criteria van Maastricht werden in 1996 bekrachtigd in het Stabiliteitspact (waarin landen met een financieringstekort boven 3 procent bnp een boete opgelegd kregen).³³³

De politieke onderneming die de monetaire unie was, mocht niet mislukken. Daarom konden de deelnemers zich niet veroorloven de begrotingstekorten te laten oplopen en de staatsfinanciën uit de hand te laten lopen. Een mislukking van de EMU zou een ramp zijn voor uitbreiding van de Europese Unie in de richting van Oost-Europa. De betekenis van de hele operatie was een disciplinerende voor alle betrokkenen, die een herhaling van de capriolen uit de jaren zeventig en tachtig onmogelijk moest maken.³³⁴

Sociaal-democraten in het defensief

De samenwerking tussen de tegenpolen PvdA en vvd in de Nederlandse politiek werd mogelijk doordat deze politiek binnen de steeds smallere marges van de NAVO en de Europese Unie gestalte moest krijgen. Links moest zich – op straffe van permanente verbanning naar de politieke wildernis – aanpassen aan de nieuwe, liberale verhoudingen. De ineensstorting van het communisme bezegelde de verzoening van de sociaal-democratie met het Atlantisch bondgenootschap. De nieuwe rol van de NAVO bij het handhaven van stabiliteit en mensenrechten in regionale conflicten, maakte dat links zich voluit achter het bondgenootschap ging scharen.

Het onderlinge contact tussen de Europese sociaal-democratische partijen was gering, laat staan dat er sprake was van een gemeenschappelijke strategie.³³⁵ Onder aanvoering van Ronald Reagan in de Verenigde Staten, Margaret Thatcher in Groot-Brittannië, Helmut Kohl in Duitsland en Ruud Lubbers in Nederland werd links uit de macht en in de marge van de politiek gedrukt.

De Britse socioloog Anthony Giddens, directeur van de London School of Economics en vanaf 1994 de ideoloog van Tony Blairs New Labour, erkende: 'Links raakte zijn belangrijkste kapitaal kwijt, namelijk de overtuiging dat een geleide economie superieur is aan een markteconomie. Daarmee in het reine te komen, was een hele grote opgave. Het was noodzakelijk, omdat je het politieke centrum niet meer kunt veroveren met klassieke sociaal-

democratische formules. De Derde Weg is een antwoord op de vraag: hoe kan een sociaal-democratie nog relevant zijn? Het is een aanpassing aan de grote maatschappelijke veranderingen, namelijk de mondialisering, de nieuwe kenniseconomie en de individualisering van het persoonlijke leven, en die tegelijk maakt dat je gekozen wordt en aan de macht blijft.³³⁶

De Derde Weg begon als een ruk naar rechts van progressieve leiders die graag wilden regeren. De Amerikaanse Democraten en de Britse Labour Party verloren in de jaren tachtig alle verkiezingen. De Democraat Bill Clinton wist in 1992 de ban te breken door het electorale midden te veroveren. Zijn voorbeeld werd in 1997 gekopieerd door Tony Blair met New Labour. Ze omarmden het bedrijfsleven, namen de liberale kritiek op de gezwellen overheid over, spraken de burger aan op diens plichten jegens gezin, buurt en vaderland en namen van rechts de thema's veiligheid en criminaliteit over. Ze zetten het financieel-economische beleid van hun voorgangers Reagan, Bush, Thatcher en Major in grote lijnen voort: streven naar begrotingsevenwicht, marktwerking en privatisering in de collectieve sector, van *welfare* (uitkering) naar *workfare* (betaald werk), flexibele arbeidsmarktpolitiek zonder inbreng van de vakbonden. In Duitsland sprak SPD-leider Gerhard Schröder van 'die neue Mitte', ofschoon hij pas veel later, in 2003, het roer omgooide.

Giddens leverde de ideologische rechtvaardiging voor deze koerswijziging. De oude linkse klassenpolitiek, waarbij de massa van de arbeiders tegenover de kapitalistische bazen stond, was door de economische ontwikkeling achterhaald. In de kenniseconomie koos de geëmancipeerde werknemer zelf zijn manier van leven en zijn consumptiepatroon. Sociaal-democraten, hield Giddens zijn critici voor, moesten hun vijandige houding tegenover de markt laten varen.

Identificatie met de staat was uit den boze voor de Derde Weg. Staatsbemoeienis leidde tot afhankelijkheid, gebrek aan activiteit, politieke klantenbinding, willekeur, cynisme, verspilling van belastinggeld, het vermijden van verantwoordelijkheid, vijandigheid tegenover vernieuwing en uiteindelijk tot corruptie. Geen wonder, vervolgde Giddens, dat de kiezers apathisch waren en de politiek een zootje vonden. Zijn antwoord: de staat moest minder log zijn, maar wel sterker. De democratie moest opnieuw worden gedemocratiseerd: weg met privileges, achterkamertjespolitiek en patronage. Deze praktijken werden vroeger misschien voor lief genomen, in de informatiemaatschappij eiste de burger openheid en verantwoording.³³⁷

Deze laatste boodschap was tot de PvdA van Wim Kok, die door de leiders van de Derde Weg als één van de hunnen aan het hart werd gedrukt, nauwelijks doorgedrongen. Alleen fractieleider Melkert zag in dat de modernisering van de overheid de grote opdracht van de sociaal-democratie zou moeten zijn. Kok hield zich niet bezig met de kwaliteit van de openbare dienstverlening. Die begon in 2000 voor iedereen zichtbaar achteruit te gaan, onder andere doordat de overheid opeens met tekorten aan personeel bleek te kampen. Marktwerking in de zorg ontbrak, waardoor een stijgende vraag geen adequaat aanbod ontmoette. Het achterstallig onderhoud, verergerd door mismanagement van de verzelfstandigde NS-directie, veroorzaakte arbeidsonrust en stilstaande treinen.

De achilleshiel van Paars was een falende publieke dienstverlening als gevolg van het achterwege blijven van modernisering van (arbeidsverhoudingen en organisatie in) de collectieve sector. Dat probleem vroeg er als het ware om gepolitiseerd te worden – hetgeen uiteindelijk ook gebeurde door buitenstaander Pim Fortuyn, met in zijn kielzog Jan Peter Balkenende. Zij drongen daarmee de paarse partijen PvdA, VVD en D66 in de verdediging.³³⁸

Vorbij de 'hoogdravende' politiek

De Derde Weg van de sociaal-democraten, die in Nederland tegen wil en dank gestalte kreeg in het paarse project van Wim Kok, markeerde een afsluiting van de periode van het primaat van de ideologisch geladen politiek. De weerklank die het populisme had ondervonden, betekende immers dat de kiezers ook andersoortige politieke bewegingen dan de klassieke beginselpartijen wisten te waarderen als vehikel voor articulatie en representatie van hun opvattingen. Politiek werd in de nieuwe eeuw niet langer met een hoofdletter geschreven.

Toen in 1870 de eerste Nederlandse politieke partij werd opgericht, de Antirevolutionaire Partij van Abraham Kuyper, was dat het sein voor een grote verandering van vorm én inhoud van het Nederlandse politieke bedrijf. De politicoloog Ido de Haan analyseerde deze verandering als een 'confessionalisering', waarmee hij niet alleen duidde op de inhoud van de politieke strijd (schoolstrijd), maar ook op de nieuwe vorm: die van de getuigenispolitiek. Praktische strijdpunten moesten voortaan worden afgemeten aan zwaarwegende beginselen. Dit bracht onvermijdelijk een 'hoog-

dravende' toon met zich mee, die heel anders klonk dan het staatsrechtelijke gesprek dat de burgerheren in de Staten-Generaal gewoon waren te voeren. Deze retorica van een nieuwe generatie politieke leiders was vooral bedoeld 'het volk achter de kiezers' (dat nog van het kiesrecht was verstoken) te mobiliseren. Voor Kuyper waren dat de gereformeerde 'kleine luyden', voor Schaepman de nog maar half geëmancipeerde katholieken en voor de socialisten Domela Nieuwenhuis en Troelstra was dat de arbeidersklasse. 'Politiek is vormgeven aan de toekomst', naar het woord van Troelstra – dat was waar het in wezen om draaide. Ook voor de socialisten was het 'verkondigen van hun belijdenis' een integraal onderdeel van hun politieke activiteit.³³⁹

Deze 'hoogdravende' beginselpolitiek werd een eeuw lang als de hoogste vorm van politiek gezien. Elke politieke stroming beschikte over een helder omljnd programma, dat via de politiek verwezenlijkt moest worden. In deze visie op de 'hoge politiek' als richtinggevend beginsel, was de samenleving niet alleen maakbaar, maar zelfs sterk voor verbetering vatbaar.³⁴⁰ Tussen 1870 en 1920 werd een indrukwekkend programma van collectieve voorzieningen in de steigers gezet – het was niet alleen de vorm die veranderde, ook de inhoudelijke ambities lagen vanaf 1870 veel hoger. Na 1945 was er een nieuwe golf van overheidsinterventie, vooral in de jaren zeventig wederom begeleid met 'hoogdravende' politieke retoriek, die tot ongeveer 1982 aanhield.

Dit jaartal was tevens het eindpunt van de 'egalitaire revolutie', het politieke programma van emancipatie van boeren, arbeiders en vrouwen, en van verkleining van de inkomensongelijkheid. Hoewel de economische groei – met een gemiddelde van 3 procent tot 1974 – de voorwaarden had geschapen voor deze sociale democratisering, was vermindering van die ongelijkheid niet vanzelfsprekend. In het interbellum was economische groei zelfs gepaard gegaan met vergroting van inkomensverschillen. Na 1960 zorgden invoering van het minimumloon en de bijstand, gevolgd door verhoging van de sociale uitkeringen, voor een spectaculaire verkleining van inkomensverschillen. Nederland werd, dankzij een progressief belastingstelsel, één van de meest egalitaire landen ter wereld.³⁴¹

Het grote project van de sociale gelijkheid was rond 1980 voltooid. Met het failliet van het communisme in 1989 (en de Sovjet-Unie in 1991), kwam een definitief einde aan de 'hoogdravende', door belijdenis van beginselen aangeblazen stijl van politiek bedrijven. Fortuyn was niet minder hoogdra-

vend, narcistisch en pathetisch dan Domela Nieuwenhuis, Troelstra of Abraham Kuyper waren geweest.³⁴² Maar de ideologische boodschap was vervangen door een populistische missie om 'het land weer terug te geven aan de burgers'.

Eveneens in de jaren negentig verschoof het primaat dat vanaf 1870 bij de politieke partijen en hun leiders had gelegen, weer terug in de richting van de staatsburgers en kiezers. Deze trend was in heel Europa waar te nemen. De rol van politieke partijen als bemiddelaars tussen een sociaal of levensbeschouwelijk afgebakend segment van de kiezers en de overheid, nam overal in betekenis af. Ideologische scheidslijnen losten op, de marges voor beleid waren overal smal geworden en inbreken in andermans 'kern-electoraat', vooral in het midden van het politieke spectrum, was gemeengoed geworden. Politieke leiders begonnen zich als ondernemers via de media direct tot 'het volk' te richten. De Britse premier en leider van New Labour Tony Blair was een treffend voorbeeld van de populistische aanpak door een politieke ondernemer uit een gevestigde partij. Blair presenteerde zijn beleid als 'de enige weg' voor de toekomst van het 'gehele Britse volk'. Ook Blair richtte zich, uit naam van 'the many', tegen een elite, die hij gemakshalve aanduidde als 'the few'.³⁴³

De politiek van de eenentwintigste eeuw keerde als het ware terug naar de 'normale' situatie van vóór 1870. De 'hoge' politiek werd weer teruggebracht tot hanteerbare proporties, namelijk tot 'het onderhouden van de gemeenschappelijke arrangementen'.³⁴⁴ De politiek werd gereduceerd tot een secundaire activiteit van mensen die in het dagelijks leven nog wel wat anders te doen hadden. De politiek werd door de kiezers niet langer gezien als een verheven, zelfstandige, 'creatieve' kracht die de maatschappij zou moeten omploegen en inzaaien om een betere wereld te kunnen oogsten. De emancipatie van achtergestelde bevolkingsgroepen leek immers wel zo ongeveer voltooid.

Opvallend afwezig in de verkiezingen van 2002 en 2003 was het thema van de gelijkheid, dat vanaf het begin van de twintigste eeuw aan de politiek zin en doel had verschaft. Er was wel degelijk een 'onderkant' van de Nederlandse samenleving, bestaande uit migranten, illegalen en uitkeringsgerechtigden. Zij werden evenwel niet als beklagenswaardige verliezers gezien, maar als subjecten die overlast veroorzaakten en profiteerden van de collectieve voorzieningen die niet door hen waren betaald. Ze waren het slacht-

offer geworden van neerwaartse jaloezie door een ontevreden meerderheid van de Nederlanders.³⁴⁵

In één zin samengevat valt politiek in de nieuwe eeuw te definiëren als het zorgen voor de handhaving van collectieve afspraken en het 'amenderen' van die afspraken als blijkt dat deze incoherent zijn. In de beeldspraak van de conservatieve Britse geschiedfilosoof Michael Oakeshott, aan wie dit begrip van politiek is ontleend, is politiek 'een gesprek' tussen staatsburgers en volksvertegenwoordigers, dat in dienst staat van het 'ontdekken en nastreven van wat besloten ligt in de ervaringen van een gemeenschap'.³⁴⁶ In plaats van de 'politics of creation' en de 'politics of destruction' van de twintigste eeuw, stelde Oakeshott de 'politics of repair' – het geduldig herstellen van wat in de maatschappij is stukgegaan.³⁴⁷

De staatsburgers, of kiezers, manifesteerden zich anno 2002 ondubbelzinnig als de subjecten van de politiek, niet de objecten van één of ander 'beschavingsoffensief' van een politieke elite. Ook dit kan als normalisering worden beschouwd. Een 'republiek' is immers een politieke gemeenschap waar de burgers de dienst uitmaken.

Libertair versus autoritair: een nieuwe breuklijn

Bij de verkiezingen van 15 mei 2002 kwam in Nederland een nieuwe politieke breuklijn aan de oppervlakte. De postmateriële verticale as met als polen libertair/kosmopolitisch en autoritair/etnocentrisch (zie figuur x.2 in het vorige hoofdstuk) van de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart kwam precies overeen met de 'nieuwe breuklijn' die de Belgische socioloog Mark Elchardus in Vlaanderen heeft gesignaleerd.

Elchardus en zijn onderzoeksteam aan de Vrije Universiteit van Brussel houden zich al sinds het begin van de jaren negentig bezig met de gemoedstoestand van degenen die zich door de 'verlichte' politieke en intellectuele elite in de steek gelaten voelden. Uit hun onderzoek blijkt dat Vlaanderen de meest wantrouwige bevolking van Europa kende. De acht instellingen die het minste vertrouwen genoten, hadden – op de kerk na – allemaal te maken met belangrijke democratische functies: volksvertegenwoordiging (partijen, regering, parlement, vakbonden, pers), of de rechtsstaat (advocatuur, magistratuur).

Elchardus veronderstelde vooral bij het minder geschoolde deel van de

Vlaamse bevolking een 'hang naar gezag'. Dat gezag had alles wat maar enigszins met politiek te maken heeft, verspeeld als gevolg van de lange reeks schandalen waarin de Belgische politiek en rechtsstaat gedurende de jaren negentig waren verwickeld.

Elchardus dichte 'gewone' Vlamingen een wat hij noemde 'ondemocratische reflex' toe – een kwalificatie die niet in overeenstemming was met het (door hem zelf verstrekte) feit dat in België 97 procent van de bevolking zich schaarde achter de klassieke democratische burgerrechten.³⁴⁸ De sympathie van de linkse hoogleraar lag duidelijk niet bij de ontvoogde, wantrouwe Vlaming-in-de-sstraat. Ondanks deze vooringenomenheid deed Elchardus waardevol pionierswerk.

Volgens Elchardus wortelde het maatschappelijk wantrouwen van zich gekrenkt voelende groepen 'gewone' Vlamingen in een existentieel onbehagen, dat zich manifesteerde in een negatief toekomstbeeld en in gevoelens van onveiligheid. Dit onbehagen vertaalde zich vervolgens politiek-ideologisch in een rechtse positie op een 'nieuwe breuklijn', door de Brusselse socioloog geduid als een combinatie van 'etnocentrisme, autoritarisme, utilitair individualisme, antipolitieke en antidemocratische gevoelens'.³⁴⁹

Elchardus en zijn onderzoekers trokken een belangrijke conclusie uit hun onderzoek. De kloof tussen de politieke en intellectuele elite en grote delen van het 'gewone' Vlaamse volk lag veel dieper dan het ongenoegen over het falen van de Belgische staat in de jaren negentig. Aan het maatschappelijk wantrouwen lag namelijk een waardenconflict ten grondslag tussen enerzijds de verlichte culturele bovenlaag, dat wil zeggen de spraakmakende gemeente van journalisten, intellectuelen, leraren en bestuurders en anderzijds de lager opgeleide massa van gedesillustioneerde 'angry white men'.

Op deze verticale breuklijn hadden zich in de jaren zestig en zeventig de zelfbewuste hoger opgeleiden gemanifesteerd met een postmateriële, libertaire agenda. Zij streefden naar ontvoogding, democratisering, bevrijding uit autoritaire structuren en naar aandacht voor het milieu. D66, de PPR en later GroenLinks waren de uitdrukking van deze nieuwe agenda in Nederland. In België waren de groene partijen Agalev (Anders Gaan Leven) en Ecolo de alternatieve nieuwkomers. Elchardus beschouwde de Vlaamse en de Waalse groenen als linkse populistten omdat zij, net als het Vlaams Blok, aan directe democratie de voorkeur gaven boven representatieve democratie.

Het cynische wereldbeeld van zich onveilig en veronachtzaamd voelende Vlaamse burgers ging volgens Elchardus uit van de mens als een amoreel wezen dat zich niets van normen en waarden aantrok, maar slechts uit eigenbelang handelde. 'In zo een wereld beslecht macht alles,' aldus Elchardus en Smits in hun schets van de leefwereld van de achterdochtige 'gewone' Vlaming. Zij vervolgden: 'Daarom moet afwijkend gedrag hard worden aangepakt. En omdat mensen uit eigenbelang handelen, moet een dergelijke aanpak niet in de eerste plaats op overtuiging, maar op repressie steunen. Daarvoor is gezag nodig. Dat gezag mag en kan eigenlijk best autoritaire vormen aannemen. Alleen een sterke persoonlijkheid kan orde op zaken stellen. Het parlement kan dan ook worden afgeschaft en de regering vervangen door een zakenkabinet of een sterke leider. De democratie lijkt weinig doeltreffend en veroorzaakt een gevoel van machteloosheid. Gewone mensen begrijpen niet wat er allemaal gebeurt en men houdt ook geen rekening met hen. Nieuwe medeburgers zijn nieuwe concurrenten die werk afpakken en profiteren van een sociale zekerheid die niet door hen, maar door ons werd opgebouwd.'³⁵⁰

Het inzicht dat er een breuklijn is tussen een progressieve elite en een conservatief segment van het 'gewone' volk, is – los van het karikaturale en pejoratieve beeld dat de Brusselse onderzoekers van die groep gaven – verhelderend. Elchardus en Smits hebben gelijk dat deze kloof eerder cultureel dan sociologisch of sociaal-economisch verklaard kan worden, want Vlaanderen is zeer welvarend en kent een rijke cultuur van georganiseerd gemeenschapsleven. Ondanks deze weelde was er een nieuw interpretatieschema ontstaan bij groepen van de bevolking die zich miskend voelden. Elchardus en Smits: 'Die mensen hebben het gevoel dat migranten en asielzoekers bevoordeeld worden, terwijl zijzelf het achtergestelde slachtoffer zijn van gevoelloze en corrupte politici. Ze zien een samenleving dagen die criminelen beschermt en slachtoffers straft. Die ervaren onrechtvaardigheden worden in een duidelijk wij/zij-perspectief geplaatst: wij, het eigen volk, de gewone, werkende en belasting betalende mensen, op wie wordt neergekeken, tegenover zij, de vreemden, de volksvreemden en vooral de politici die niet meer gevoelig zijn voor wat er bij het volk leeft en heulen met alles wat vreemd is. Dit interpretatieschema overschaduwde bij een deel van de bevolking het oude klassenschema.'³⁵¹

De politieke component van deze nieuwe breuklijn werd gevormd door het feit dat de mensen die een rechtse positie op deze breuklijn innamen,

heel goed wisten dat hun opvattingen door het culturele establishment werden afgekeurd. Daarom hebben ze hun vertrouwen in instellingen die politieke functies vervullen, opgeschort. Het terrein lag braak voor volkstribunen die zich tot tolk van de wantrouwige kiezers maakten.

Dit gat in de kiezersmarkt werd gevuld door een populistische golf met programmapunten als meer armslag voor de politie en het weren van migranten. Zo ontstond in Europa een verticale breuklijn met aan de bovenkant partijen als de Groenen in Duitsland, België en Nederland, en aan de onderkant formaties als het Vlaams Blok, de FPÖ, de Scandinavische Vooruitgangspartijen, de LPF en het Front National. Met de door de populistische geforceerde nieuwe breuklijn werd de coalitie tussen progressieve intellectuelen, de nieuwe middengroep van werknemers in de publieke sector en de oude arbeidersklasse, die kenmerkend was geweest voor de grote sociaal-democratische partijen gedurende de hele vorige eeuw, opengebroken.³⁵²

Een belangrijke paradox in het Hollandse populisme was Fortuyn's nadruk op de 'moderniteit', gesymboliseerd door het politieke gebruik van zijn homoseksualiteit. Dit was een libertair argument, dat wél in dienst stond van een ethnocentrisch standpunt. Het was een extra argument in zijn kruistocht tegen de islam: 'Ik wil de emancipatie niet nog een keer overdoen'. Filip Dewinter wees op dit paradoxale, in zijn 'volksnationalistische' ogen tegennatuurlijke, typisch Nederlandse verschijnsel van door iedereen geaccepteerde gelijkwaardigheid van zeer zichtbaar – op de televisie en in de populaire kranten – aanwezige homoseksuelen. Ook in de politiek en het bestuur, tot en met het CDA, kwamen homo's uit de kast zonder dat dit ten koste ging van hun carrière. Homoseksualiteit was een keurmerk geworden van de Nederlandse beschaving – het versterkte het zelfbeeld van een ruimdenkend, tolerant gidsland. Fortuyn exploiteerde dit zelfbeeld door de moslims als intolerant en achterlijk in de hoek te zetten. Daarmee legitimeerde hij op een geraffineerde manier ethnocentrische sentimenten en vooroordelen.

Daar kwam nog bij dat het volgens de populistische logica goed denkbaar was dat de charismatische leider in levensstijl sterk verschilde van zijn achterban – als hij maar authentiek en gedreven overkwam en als hij maar 'hardop zei waarover anderen niet durven te spreken'. Zo kreeg de patriciër Frits Bolkestein in 1998 veel stemmen van eenvoudige middenstanders, omdat ze het idee hadden dat de voorman van de VVD zei waar het op stond

– ook als er geen politiek gewin viel te behalen. En zo werd de narcistische Fortuyn met zijn butler, zijn Daimler, zijn hondjes en zijn uitbundige das-sen vooral via de televisie de vertrouwensman van uiteenlopende groepen als huisvrouwen en Feyenoord-supporters. Hij had de dure smaak, de academi-sche titel en het culturele kapitaal dat zij ontbeerden, maar dezelfde hang naar erkenning en dezelfde afkeer van de elite.³⁵³

XII De televisiedemocratie

Zonder de televisie zou de verkiezingsoverwinning van de LPF ondenkbaar zijn geweest. Door de opeenvolging van spectaculaire gebeurtenissen als de breuk met Leefbaar Nederland en de verpletterende doorbraak van Leefbaar Rotterdam, raakten de media en het publiek in het voorjaar van 2002 volledig in de ban van Fortuyn.³⁵⁴

Aanhangers van de verklaring van de 'misleide kiezer' kennen de media een zelfstandige, overheersende rol toe. Programmamakers en journalisten zouden de argeloze kiezer manipuleren en politici kunnen maken en breken. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat Fortuyn geen creatie van de media was. Hij is op eigen kracht als uitdager van een uitgeblust bestel het publieke debat binnengedrongen, waarbij hij virtuoos gebruik wist te maken van de omslag in de publieke opinie in het nadeel van Paars rond de jaarwisseling van 2001 en 2002.

De berichtgeving over Fortuyn was per saldo in evenwicht; hij kreeg even veel steun als kritiek. Voor zijn dood had Fortuyn verreweg het minste gezag van alle lijsttrekkers; vier van de vijf kiezers zagen hem totaal niet zitten. Zijn reputatie ging er na de moord sterk op vooruit. Het feit dat Fortuyn, anders dan de verklaring van de 'misleide kiezer' impliceert, veel méér was dan een kortstondige mediahype, blijkt uit de blijvende populariteit (anno 2004) van zijn denkbelden (bijvoorbeeld over de islam) onder politici en publicisten.

Voor buitenstaanders als Fortuyn is het juist – zo zal uit dit hoofdstuk blijken – moeilijker dan voor de autoriteiten en gevestigde partijen door te dringen tot krantenkolommen en nieuwsbulletins. Nieuwsorganisaties en journalisten zijn geen trendsetters, maar trendvolgers die informatie, denkbelden en culturele ontwikkelingen die elders in de maatschappij zijn ontstaan, aan de lezers, luisteraars en kijkers doorgeven. Dat gebeurt vaak met vertraging.

De invloed van de media op het gedrag van politici is niettemin de laatste twintig jaar enorm toegenomen. Dit kwam door de ontzuiling, die tot gevolg had dat levensbeschouwelijke organisaties hun kranten verkochten, hun greep op de omroepen verloren en het grootste deel van hun marktaan-

deel verloren aan nieuwe, ontzuilde en/of commerciële nieuwsorganisaties. De media identificeerden zich niet langer met hun zuil of met het politieke bedrijf, maar kozen steeds meer de kant van de kijkers/lezers/kiezers.

Tijdens de verkiezingscampagnes moeten de partijen en de lijsttrekkers zich aanpassen aan de formats van de televisierubrieken. De televisie is niet het meest informatieve medium, maar wel de politieke nieuwsbron met het grootste bereik. Bovendien stelt de televisie als geen ander medium de kijkers in staat dramatische gebeurtenissen 'mee te beleven'. In die zin kunnen we spreken van een 'televisiedemocratie'.

De invloed van de media op het gedrag van de lezers en de kijkers is veel minder groot dan op het gedrag van politici. De opvattingen van de burgers over maatschappelijke vraagstukken vertonen een grote mate van continuïteit (zie tabel 1X.2). Veranderingen daarin dringen pas laat tot de media door. Talent in het bespelen van de media is onontbeerlijk, maar oorspronkelijkheid en een overtuigende boodschap geven bij de kiezers de doorslag. De weinig mediagenieke Jan Peter Balkenende, die in het voorjaar van 2002 veel minder in de media aan bod kwam dan Fortuyn, Melkert of Dijkstal, won twee verkiezingen op rij. Hij veroverde de macht niet met zijn presentatie, maar met zijn programma.

De wisselwerking tussen politiek, media en publiek is het thema van dit hoofdstuk. Vandaar dat in dit hoofdstuk een aantal kernbegrippen – de kunst van het politiseren, nieuws als 'publieke kennis', de 'medialogica' – worden uiteengezet alvorens de praktijk van de verkiezingscampagnes van 2002 en 2003 wordt besproken.

Tot slot komt de vraag aan de orde in hoeverre de pers schuldig is aan het politieke cynisme onder de kiezers. Het lezen van kranten en het kijken naar televisie leidt niet tot apathie of erosie in het vertrouwen in politieke leiders en instituties. Toch kan slechte journalistiek het functioneren van de democratie belemmeren. Ook Nederlandse journalisten verliezen soms de normen van hun professie uit het oog, zoals bij hun zelfcensuur inzake het vraagstuk van de migratie.

De kunst van het politiseren

Politiseren is het bespelen van de openbare mening als middel om een maatschappelijk probleem bij de autoriteiten aan de orde te stellen. Politiseren is

als het ware een oefening in democratie, een publieke activiteit die 'van onderop' door overreding en argumentatie de macht probeert te beïnvloeden. Dit veronderstelt het bestaan van een 'publieke ruimte' waarin bij de publieke zaak betrokken burgers van gedachten wisselen over politieke vraagstukken. De opkomst van vrije massamedia, mogelijk gemaakt door de uitvinding van de boekdrukkunst rond 1450, betekende een intensivering, een uitbreiding en een structurering van het politieke debat.

In het Florence van de vijftiende eeuw nam een betrekkelijk groot deel van de bevolking, zo'n vijfduizend mannen in een stad van honderdduizend inwoners, deel aan het politieke leven. De pleinen van de stad vormden een soort publieke ruimte waar werd georeerd en gedebatteerd. Dit 'vita civile', het leven van de politiek actieve burger, was een retorische cultuur. Welbespraaktheid was een absolute vereiste om het politieke debat met enig succes te kunnen voeren. Argumenten begonnen een grotere rol te spelen bij de besluitvorming.³⁵⁵

De tweede beslissende stap naar de ontwikkeling van een publieke opinie was de Reformatie, die zich vanaf 1520 ontwikkelde in enkele 'vrije steden' in het tegenwoordige Duitsland. De Reformatie was de eerste grote ideologische strijd die werd uitgevochten met moderne communicatiemiddelen. Gedrukt materiaal – van pamflet tot karikatuur en van boek tot krant – speelde in deze volksbeweging tegen het roomse gezag een beslissende rol. De boekdrukkunst was door de Rijnlander Johann Gutenberg (ca. 1400-1468) uitgevonden. Hij gebruikte losse metalen letters die het eenvoudig maakten los zetsel te produceren. Het was daarmee niet langer noodzakelijk voor elke nieuwe pagina een houtblok uit te snijden. De houtsede bleef wel in gebruik voor het drukken van afbeeldingen. In 1500 stonden er drukpersen in zo'n 250 plaatsen in Europa. In Parijs alleen al werden in dat jaar 181 drukkerijen geteld. De Britse historici Asa Briggs en Peter Burke schatten het aantal boeken dat in die tijd in Europa circuleerde op 13 miljoen (op een bevolking van 100 miljoen).³⁵⁶

De geschiedenis van het bespelen van de publieke opinie door middel van een mix van moderne media begint in 1517, het jaar waarin de monnik Maarten Luther (1483-1546) vijfennegentig stellingen aan de deur van de kerk in Wittenberg nagelde. Luther was docent aan de universiteit van Wittenberg, die was gesticht door Frederik de Wijze, keurvorst van Saksen. In zijn colleges stelde Luther Gods schenkende gerechtigheid voorop – niet Gods eisen-

de gerechtigheid. Geen mens kan bij God examen doen om zichzelf rechtvaardigheid ten opzichte van Hem te verwerven, hij kan alleen vertrouwen op de genade van God.³⁵⁷

Luther polemiseerde met de grote humanist Desiderius Erasmus (1466-1536), die juist de menselijke vrijheid onderstreepte en daarmee de mogelijkheid van de mens om door deugdzaam gedrag een plaats in de hemel te verwerven. De Rotterdammer Erasmus schreef in het Latijn, want hij richtte zich tot de Europese academische elite. Luther daarentegen stimuleerde het lezen van de bijbel in de landstaal en het gebruik van die taal in de liturgie. Hij wilde het gewone volk rechtstreeks in contact brengen met God – zonder bemiddeling van de corrupte roomse clerus. Luther noemde dat het 'priesterschap van alle gelovigen', een vorm van directe religieuze democratie die door de drukpers en de daarmee gepaard gaande alfabetisering mogelijk was geworden.

De katholieke prelaten hadden een andere oplossing voor het ontlopen van de straffe Gods dan Erasmus en Luther. Zij exploiteerden een verkooporganisatie van aflaten die kwijtschelding van straffen in het vagevuur beloofden tegen betaling aan de katholieke kerk. Dit was een kwestie die het volk sterk bezighield en waartegen Luther in verzet kwam. In 1520 werd Luther door de paus in de ban gedaan, een jaar later verdedigde de uitgestotene zijn opvattingen tevergeefs op de Rijksdag van Worms.

In vroeger jaren zou de afvallige monnik op de brandstapel terecht zijn gekomen, maar dankzij de drukpers konden de ketterijen van Luther worden verspreid. Eigenhandig maakte hij de publieke opinie door de bijbel in het Duits te vertalen, zijn preken en geschriften te verspreiden onder het publiek in de herbergen en door liederen te schrijven die in de kerken konden worden gezongen. Met behulp van de drukpers doorbraken Luther en zijn volgelingen het monopolie van de katholieke kerk op het verstrekken van informatie. Daardoor konden de opvattingen van de kerkhervormers zich verspreiden en konden hun volgelingen zelf hun eigen kerkgenootschap stichten.

Als uitvinder van de kunst van het politiseren, hanteerde Maarten Luther een multimediale aanpak voor zijn publicitaire offensief. Hij liet houtsneden maken waarop hij zich, compleet met aureool, liet afbeelden als een heilige. Via karikaturen werd de paus als decadente antichrist belachelijk gemaakt, terwijl Christus, gekroond met doornen, juist nederig de voeten van zijn discipelen waste. In satirische toneelstukken als *Die Totenfresser*

en *Die Ablasskrämer* werden de prelaten als lijkenpikkers en zakkenvullers te kijk gezet.³⁵⁸

In 1523 hadden 418 van de 498 gepubliceerde titels in Duitsland betrekking op de hervorming van de kerk. Daarmee waren Luther en zijn volgelingen ook commercieel zeer succesvol.³⁵⁹ De Reformatie schiep een wereldwijd communicatiebedrijf dat wat betreft invloed op de politieke cultuur alleen te vergelijken is met de opkomst van de televisie.³⁶⁰

De Duitse socioloog Jürgen Habermas muntte het begrip 'bürgerliche Öffentlichkeit'. Dat is de politieke ruimte waarin de burgerij met behulp van boeken en kranten en andere media deelneemt aan het discours over de maatschappelijke problemen. De redelijkheid van de argumentatie veronderstelt een ontwikkelde, geschoolde bevolking en de beschikbaarheid van informatie door betrouwbare en toegankelijke bronnen (boeken in boekhandels en bibliotheken, kranten in het koffiehuis).³⁶¹

In de zestiende eeuw flakkerde het openbare debat zo nu en dan op. Pas in de sterk verstedelijkte zeventiende-eeuwse Republiek was voor het eerst sprake van een permanente 'burgerlijke openbaarheid' doordat kranten en periodieken een afzetmarkt vonden bij een zeer groot en welvend lezerspubliek. Deze kranten maakten het volgen van het nieuws door het geletterde deel (ongeveer de helft) van de stadsbevolking mogelijk.³⁶²

In Nederland was Abraham Kuyper (1837-1920) – de 'klokkenist der kleine luyden' om met het echtpaar Romein te spreken³⁶³ – de eerste politicus die met succes de publieke opinie wist te mobiliseren om een politieke beweging van de grond te krijgen. Kuyper wilde het gereformeerde volk, dat zich niet herkende in de religieuze en wereldse ideeën van de vrijzinnige elite, verheffen. De Romeins omschreven in 1940 Kuyper als 'de eerste volksman ten onzent (...) Kuyper werd de eerste "leider" in de tegelijk zeer oude en zeer moderne, in de charismatische betekenis van dat woord, de "leider" waarvan zijn oude mede- en latere tegenstander De Savornin Lohman terecht kon zeggen: "Zijn volgelingen houden hem voor een profet, zij vereeren hem en laten hem niet los, al doet hij nog zoo gek".'³⁶⁴

Kuyper schudde zijn 'volk achter de kiezers', dat geen kiesrecht had en zich dus niet gerepresenteerd wist in het liberale bestel, rond 1870 wakker. Kuyper politiseerde het verlangen naar soevereiniteit in eigen kring, naar het beleven van het rechtzinnige geloof en het recht van ouders hun kinderen volgens de principes van dat ware geloof te laten onderwijzen. Kuyper

stichtte een nieuwe politieke partij, de antirevolutionaire. Het persoonlijke lag voor hem in het verlengde van de politiek: hij liet zich vereren als Abraham de Geweldige. Zijn mediamix bestond uit een eigen krant, een eigen universiteit, waaraan hij hoogleraar werd, en een eigen kerkgenootschap.

Rond 1900 waren de meeste kranten de spreekbuis van een bepaalde politieke stroming. In Nederland had elke zuil en sociale groep zijn eigen 'clubblad' en – vanaf de jaren twintig – zijn radio-omroep. Zij werden ingeschakeld in de propaganda en de verkiezingscampagnes van de politieke stromingen. De eigendomsverhoudingen van de kranten veranderden in de jaren zeventig, toen partijen en vakbonden hun kranten verkochten aan commerciële uitgeverijen. Dit proces liep parallel aan de ontvoogding van de kiezers.

De televisiejournaals vormen anno 2003 de belangrijkste bron van informatie over politieke aangelegenheden (zie tabel XII.1). Politici moeten zich dus aanpassen aan de 'medialogica' van de tv.

Het informatieve gehalte van de berichtgeving op televisie is veel lager dan dat van de radio, de krant of het internet. Televisie is dan ook minder dan de radio, de pers of het internet een medium dat mensen aanzet tot concrete

---

Tabel XII.1 Gebruik van media als nieuwsbron in de EU, 2003 (in procenten)

Nationaal televisiejournaal	82
Nationale kranten en tijdschriften	59
Nationale radiozenders	40
Televisiedebatten met politici	25
Gesprekken met collega's, kennissen	24
Televisiedebatten met deskundigen	22
Kabelnetwerken (CNN, e.d.)	20
Internet	12
Buitenlandse journaals	11
Buitenlandse kranten en tijdschriften	5
Buitenlandse radiozenders	3

Bron: Eurobarometer 59

politieke activiteiten. Daar staat tegenover dat televisie als geen ander medium de kijkers in staat stelt dramatische gebeurtenissen 'mee te beleven' en zich te identificeren met personen en gebeurtenissen. President Kennedy was de eerste die de televisie gebruikte om een emotionele band tussen de natie en het ambt van president tot stand te brengen.

De televisie-uitzending van de begrafenis van president Kennedy in 1963 stelde wereldwijd de kijkers letterlijk in staat tot 'deelneming' in het rouwproces. Televisie bleek het vermogen te hebben de hele Amerikaanse bevolking te betrekken bij het ritueel van de rouwverwerking.³⁶⁵

De invloed van de media op kiezers en gekozenen

Over de invloed van de media op de samenleving bestaan veel mythes. De revolutie in informatietechnologie en de opkomst van het internet hebben de kosten van het vergaren en verspreiden van informatie verwaarloosbaar klein gemaakt. De vaardigheden van het zoeken, selecteren en interpreteren van informatie verbreiden zich onder brede lagen van de bevolking. Het publiek emancipeert zich op deze manier ten opzichte van de journalistiek, die zich lange tijd een paternalistische houding ten opzichte van de luisteraars, lezers en kijkers kon veroorloven. De ontvoogding van de lezers en de kijkers loopt parallel aan die van de kiezers. Zoals communicatiewetenschapper Jo Bardoel stelde: 'Nu dit publiek verandert, omdat het hoger opgeleid is, zich minder gebonden voelt aan oude cultuurpatronen en meer keuzemogelijkheden krijgt, verschuift het machtsevenwicht naar de ontvangerskant. Het is niet langer de producent, maar de gebruiker die de toon zet, zoals de nieuwe werkelijkheid van zappende kijkers en vlottende lezers laat zien. In dit proces lijkt het publiek zich steeds afstandelijker op te stellen tegenover journalisten als de zelfverklaarde bewakers van het publieke belang.'³⁶⁶

Nieuws schept een symbolische wereld van thema's die het stempel 'belangrijk' hebben ontvangen. Doordat nieuws van uur tot uur, van dag tot dag goedkoop verkrijgbaar is, wordt het als het ware collectief eigendom. Nieuws vormt als 'publieke kennis' de grondstof waarop gewone burgers, belanghebbenden, functionarissen en activisten hun oordelen en handelen baseren. Zonder communicatie met de burgerij, is regeren ondenkbaar. Politiek nieuws herinnert ons eraan dat we bestuurd worden, het bevestigt het functioneren van de democratische, maatschappelijke orde.³⁶⁷

Het productieproces van het nieuws werkt in het voordeel van de gevestigde politieke orde. Nieuws wordt geproduceerd volgens het principe van de lopende band. De grondstof moet op vaststaande tijden worden aangevoerd en routinematig verwerkt kunnen worden. Permanente toegang tot betrouwbare bronnen die gebeurtenissen en standpunten 'hapklaar' kunnen verstrekken, is onontbeerlijk voor nieuwsorganisaties die stipt op tijd, 24 uur per dag, 'vers' nieuws moeten leveren. Overheidsorganisaties en gevestigde partijen hebben de macht en de middelen om snel en regelmatig nieuwswaardige gebeurtenissen (genomen beslissingen, evenementen, ceremonies) en standpunten (redevoeringen, rapporten, persconferenties) te genereren. Zij beschikken doorgaans over meer gezag en geloofwaardigheid dan onbekende particulieren.³⁶⁸

Het publiek 'houdt het nieuws bij', zonder zich tot in de finesses te verdiepen in de onderwerpen die continu worden aangereikt. De indrukken die het door de media opdoet, moeten concurreren met de eigen overtuigingen en ervaringen, met gesprekken met verwanten, vrienden en collega's, met het proces van vorming door school, werk en levensbeschouwelijke instellingen en met informatie uit alle mogelijke bronnen. Het directe effect van berichtgeving op de opvattingen van de lezers en kijkers is dan ook gering en fragmentarisch. Het nieuws vormt niet meer dan een decor voor het denken van mensen. Uit langlopend onderzoek blijkt dat opvattingen van burgers over normen, waarden en maatschappelijke vraagstukken een grote mate van continuïteit vertonen. Wel kunnen ingrijpende gebeurtenissen, zoals de door miljoenen waargenomen aanslagen op het World Trade Centre op 11 september 2001, voor fluctuaties in opvattingen zorgen.³⁶⁹

Onderzoek naar de effecten van de berichtgeving over de oorlog in Vietnam leidde tot de verrassende conclusie dat de groeiende twijfel over de goede afloop eerder bij het publiek dan bij de televisiemakers zichtbaar was. Terwijl de berichtgeving tot en met 1968 nog zeer volgzaam was, de oorlog ondersteunde en onheilspellende beelden van gesneuvelde Amerikaanse soldaten van het scherm weerde, meende blijkens een peiling uit 1967 vijftig procent van de Amerikanen dat de bemoeienis van de vs met Vietnam een verkeerde zaak was.³⁷⁰

Seks voor het huwelijk was wijdverbreid in de Verenigde Staten, voordat het op tv als acceptabel werd voorgesteld. Omgekeerd vertoont de televisie in Europa al jaren meer erotiek dan de Amerikaanse, maar toch beginnen Amerikaanse tieners eerder aan seks dan Europese.³⁷¹ De televisie is dus

geen trendsetter, maar vooral een doorgeefluik van informatie, culturele ontwikkelingen en denkbeelden die elders hun oorsprong vinden.

Het effect van de berichtgeving in de media op het gedrag van politici is veel groter en directer dan de invloed van de media op de kijkers en de lezers. Wanneer journalisten als waakhonden opereren, valse voorstellingen van zaken ontmaskeren of immoreel gedrag aan het licht brengen, schaden zij de reputatie van de betrokken organisaties en personen. Instellingen die afhankelijk zijn van kiezers, klanten of gebruikers zijn dan ook continu beducht voor nieuws dat hun goodwill kan aantasten. Om de schade te beperken zullen zij bij slecht nieuws snel ingrijpen.

Politici gebruiken de media bovendien als spiegel van hun electoraat. Ze veronderstellen dat toenemende aandacht in de media voor een bepaald vraagstuk overeenstemt met het grotere belang dat het publiek aan die zaak hecht. Vanwege het feit dat de pers en de omroep de enige kanalen zijn waarmee de kiezers bereikt kunnen worden, zijn politici voortdurend alert op mogelijkheden om hun boodschappen aan journalisten te slijten. Omdat journalisten van hun kant politici als bronnen niet kunnen missen, ontstaat een relatie van wederzijdse afhankelijkheid tussen de politiek en de parlementaire pers.

De 'medialogica'

De verhouding tussen politieke partijen en media heeft de laatste veertig jaar grote veranderingen ondergaan. Het proces van ontzuiling en individualisering heeft ertoe geleid dat politieke partijen hun kiezers niet meer via hun eigen communicatiekanalen kunnen bereiken. Aan levensbeschouwelijke stromingen verbonden kranten en omroepen hebben zich geëmancipeerd tot onafhankelijke media. De politicologen Kees Brants en Philip van Praag maakten onderscheid tussen drie verschillende 'logica's' van politieke communicatie tijdens verkiezingscampagnes: die van de partij, die van de publieke zaak en die van de media.

Vóór 1965 overheerste de identificatie van de media met 'hun' partij. Zij traden op als spreekbuis van hun partij en de politieke agenda werd geheel door de partijen bepaald. In de jaren zeventig en tachtig maakten de media zich los van hun moederpartijen. Ze gingen zich identificeren met de

publieke zaak. De agenda werd nog steeds door de partijen bepaald en deze partijen werden met respect bejegend. De media voelden zich medeverantwoordelijk voor het welzijn van het politieke systeem en het democratisch proces.

Vanaf de jaren negentig heerst de 'medialogica'. Niet de partijen, maar de media bepalen de agenda van de verkiezingscampagne. Zij identificeren zich met hun publiek en benaderen de politieke partijen kritisch of zelfs cynisch. De productieroutines, de selectiecriteria en de 'formats' van de media dicteren de manier waarop de politiek tijdens verkiezingscampagnes aan de man gebracht wordt. Politici stemmen hun activiteiten af op de behoeften van tijd, plaats en vormgeving van de media.³⁷²

De stijl van de politieke journalistiek veranderde van beschrijvend naar 'duidend': de journalist ontwikkelde zich van een gediensstige verslaggever tot een soort onderwijzer die de kijkers zijn interpretatie van het politieke spel voorschotelde. Inhoudelijke uiteenzettingen over beleidsvraagstukken moeten vooral in verkiezingstijd vaak wijken voor een soort sportverslaggeving, waarbij de opiniepeilingen als tussenstanden van de politieke paardenkoers worden gepresenteerd.

In de Nederlandse verhoudingen is de vraag wie met wie straks een regering gaat vormen, een belangrijk onderdeel van deze 'horse race'-verslaggeving. Beschrijvingen van de strategieën en tactieken van de campagneteams, met een nadruk op de 'speelwijze', de stijl en de impact van de lijsttrekker, vormen een integraal onderdeel van de 'duidende' verkiezingsverslaggeving. Conflict, drama en de mogelijkheden tot personificatie en visualisatie bepalen of zaken nieuwswaardig zijn. De medialogica stelt spektakel voorop en kapt langdradige verhandelingen af tot soundbites.

Het weerwoord van politieke partijen op de medialogica van de verkiezingscampagne was 'nieuwsmanagement': het streven naar beheersing van de vrije publiciteit. Dit gebeurt door het verstrekken van 'exclusieve' nieuwtjes, het organiseren van pseudo-gebeurtenissen als verkiezingstournees, het inpraten op journalisten om een andere draai aan de gebeurtenissen te geven (spin doctoring), of het omzeilen van de 'harde' politieke journalistiek door uit te wijken naar regionale omroepen, talkshows en 'human interest'-media.³⁷³

Tijdens de verkiezingscampagne voor de Tweede Kamer van 1998 was de televisie het dominante medium. Zestig procent van de kiezers ontleende zijn informatie aan de televisie, 30 procent aan de krant en 8 procent aan de

radio. De journaals waren de belangrijkste informatieverstrekkers (*NOS Journaal*: 1.205 000 kijkers, *RTL Nieuws*: 830. 000 kijkers, *SBS-Actienieuws*: 275.000 kijkers).³⁷⁴

In 1998 besteedden het *NOS Journaal* en *RTL Nieuws* ongeveer 50 procent van hun berichtgeving aan inhoudelijke kwesties. De NOS besteedde een derde van haar zendtijd aan 'horse race'-verslaggeving (opiniepeilingen, wie met wie), RTL een kwart. De overige zendtijd werd besteed aan sfeerreportages zonder inhoudelijke nieuwswaarde (de zogenaamde 'hoopla'-berichten). De regeringspartijen (PvdA, VVD en D66) kregen in beide nieuwsrubrieken maar liefst 80 procent van de aandacht die aan partijen werd besteed. *SBS-Actienieuws* had enkele duidelijke infotainment-onderdelen, maar besteedde toch ruim de helft van de tijd aan inhoudelijke berichtgeving. De aandacht was gelijkmatig over de partijen verdeeld. *SBS-Actienieuws* besteedde veel tijd aan criminaliteit en veiligheid, de onderwerpen die blijkens opinieonderzoek de meerderheid van de kiezers als het meest urgent waarden.³⁷⁵

De journalisten van het *NOS Journaal* (Job Frieszo) en *RTL Nieuws* (Frits Wester) waren in de campagneberichtgeving veel prominenter aanwezig dan vóór 1998. Het anticiperen op de kabinetsformatie en het duiden van strategische motieven bleken geliefde activiteiten bij het televisienieuws.³⁷⁶

De kranten volgden bij de campagne van 1998 de trend van de medialogica. Slechts een derde van de gemiddeld zes berichten per dag ging over inhoudelijke thema's. Het interpreteren van de campagne kreeg veel nadruk in vele strategische beschouwingen en speculaties over de kabinetsformatie. Ook de vermeende strijd tussen VVD-leider Bolkestein en PvdA-leider Kok om het premierschap kreeg veel aandacht. Daarnaast waren er veel verstrooiende rubriekjes en columns. Ook in de vijf landelijke dagbladen werd 80 procent van de berichtgeving over partijen besteed aan de drie regeringspartijen. De kranten onderscheidden zich alleen van de televisie door wat minder nadruk te leggen op de persoon van de lijsttrekker.³⁷⁷

In de periode van een half jaar tussen Prinsjesdag 1997 en de verkiezingen van 1998 heeft een kwart van degenen die in september voor een bepaalde partij had gekozen, in mei op een andere partij gestemd. De campagne was dus van invloed op het gedrag van de kiezers.³⁷⁸

Campagne voeren

Politieke communicatie gedurende een verkiezingscampagne vindt plaats volgens een aantal stappen. In de eerste plaats moet de partij haar inzet formuleren. Dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan. In landen met een tweepartijstelsel is met het bekend worden van de verkiezingsuitslag meteen duidelijk dat de winnende partij de regering gaat vormen en de premier of president zal leveren. In Nederland is dat niet zo. De machtsvraag wordt lang niet altijd duidelijk aan het begin van een campagne aan de kiezer voorgelegd. In 1998 opteerden de regeringspartijen voor voortzetting van de paarse coalitie. Maar in 2002 weigerden PvdA, VVD en CDA tot vlak voor de verkiezingen aan te geven met wie ze wel en niet wilden regeren. De kiezers tastten zo in het duister over de inzet van de grote partijen. Pim Fortuyn formuleerde wel een inzet: de LPF wilde uitsluitend met het CDA en de VVD regeren.

Voor de verkiezingen van 2003 formuleerden VVD en CDA als inzet: regeren met elkaar volgens het Strategisch Akkoord van juni 2002. De PvdA was nogal tweeslachtig. Zij liet weten met het CDA te willen regeren, maar aanvoerder Wouter Bos zou aan zo'n kabinet niet willen deelnemen.³⁷⁹

Elke partij probeert onderwerpen te agenderen die kiezers zodanig aanspreken dat zij de voorkeur geven aan de betreffende partij. Onderwerpen die 'moeilijk' liggen, worden daarentegen vermeden. Criminaliteit is een onderwerp dat 'van nature' met de VVD wordt geassocieerd, maar in 1998 besloot de PvdA zich dit onderwerp 'toe te eigenen'.

De migratie was een onderwerp dat bij de Partij van de Arbeid heel moeilijk lag. De interne verdeeldheid was zo groot, dat een gemeenschappelijke noemer niet te vinden was. De tegenstellingen tussen kaderleden die afkomstig waren uit de kring van de minderheden en degenen die voor een harde aanpak van migranten waren, bleken onoverbrugbaar. Kok noch zijn opvolger als lijsttrekker Melkert durfde het aan duidelijk positie te kiezen. In de campagne van 2002 werd het thema door de PvdA dan ook zoveel mogelijk weggemoffeld.

Ook binnen het CDA waren er verschillen van mening, maar lijsttrekker Balkenende koos voor een afwijzing van het ideaal van de multiculturele samenleving ten gunste van 'vereenzelviging' met de Nederlandse normen en waarden. VVD-leider Dijkstal wilde zich minder dan zijn voorganger Bolkestein richten op de rechterflank van het politieke spectrum. Hoewel het

standpunt van de vvd over migratie steeds door een Kamermeerderheid was afgewezen, weigerde Dijkstal de PvdA af te schrijven als mogelijke coalitiepartner.

Uit onderzoek van de specialist in politieke communicatie Jan Klein-nijenhuis en zijn team naar de campagne van 2002 werd duidelijk welke onderwerpen kiezers met een bepaalde partij associëren. De vraag luidde: 'Aan welk onderwerp denkt u bij partij X als eerste en als tweede? De PvdA scoorde 50 procent op 'sociale voorzieningen' en 35 procent op 'werkgelegenheid'. Met 'criminaliteit' associeerde slechts 9 procent de sociaal-democraten en met immigratie/asielzoekers 4 procent. D66 werd vooral geïdentificeerd met 'referendum' (26 procent) en 'gezondheidszorg' (15 procent), maar had een zwak profiel.

De LPF werd door de kiezers heel duidelijk gepositioneerd: 74 procent dacht bij de fortuynisten aan 'immigratie' en 'asielzoekers' en 32 procent aan 'criminaliteit'. Het CDA had ook een duidelijk profiel: 38 procent dacht bij de christen-democraten aan het gezin, 34 procent aan 'normen en waarden'. GroenLinks werd gezien als de milieupartij (58 procent) en de Socialistische Partij als partij voor sociale voorzieningen (30 procent). De vvd bleek haar 'eigen' thema's criminaliteit (10 procent) en immigratie/asielzoekers (9 procent) uit 1994 en 1998 geheel aan de LPF verspeeld te hebben. De liberalen hadden een zwak profiel en scoorden alleen met 'overheidsfinanciën': 17 procent.³⁸⁰

De volgende stap is het over het voetlicht krijgen van de boodschap via de media. Omdat de kranten en omroepen niet meer aan één partij gebonden waren, was ongefiltreerde 'media exposure' van de campagneboodschap niet langer vanzelfsprekend. De lijsttrekkers Melkert en Dijkstal hadden al geen duidelijke boodschap, maar bleken bovendien weinig bedreven in het communiceren met de kiezers en het debatteren met politieke tegenstanders.

Jan Peter Balkenende was een onbekende debutant, die echter koos voor een stevige oppositionele koers en een herkenbaar christen-democratisch profiel. GroenLinks mikte op een coalitie met CDA en PvdA, waar deze twee echter niet echt voor te porren waren. Door zich van de PvdA afhankelijk te maken, bleef de campagne van GroenLinks enigszins in de lucht hangen. Lijsttrekker Rosenmöller wist niet goed of hij oppositie moest voeren dan wel examen moest doen voor regeringsdeelname. GroenLinks profiteerde in de peilingen overigens wel van de neergang van de PvdA bij de gemeente-

raadsverkiezingen van 6 maart 2002 en de daaropvolgende chaos in het campagne team van de PvdA.

De SP was duidelijker dan GroenLinks: zij voerde oppositie tegen het paarse beleid en wees na 11 september 2001 ondubbelzinnig steun aan de Amerikaanse militaire actie in Afghanistan af. Leider Marijnissen sprak directe, herkenbare taal en kwam ook in debatten goed uit de verf.

De hoeveelheid berichten in dagbladen en televisienieuwsbulletins over politieke partijen zegt op zichzelf niets over hun kansen bij de verkiezingen. Tijdens de campagne van 2002 kregen de grote verliezers PvdA (28,5 procent van de berichten) en VVD (23,5 procent) de meeste aandacht. De LPF werd derde met 18 procent, gevolgd door Leefbaar Nederland met 8,7 procent. D66 kreeg 7,2 procent van de aandacht voor partijen en hun lijsttrekkers en de grote winnaar, het CDA slechts 6,8 procent. GroenLinks kreeg 4,1 procent, veel meer dan de SP met 1,2 procent en de kleine christelijke partij met 1,7 procent.³⁸¹

In de top tien van de aandacht per politicus in de campagne van 2002 stond Pim Fortuyn bovenaan met 24 procent. Hieruit blijkt dat de aandacht voor hem en zijn LPF zo ongeveer samenviel.³⁸² Het gezag van Fortuyn was zeer laag: hij kreeg als rapportcijfer een 3,9. Per saldo ontving Fortuyn in de nieuwsberichtgeving evenveel steun als kritiek. Van eenzijdige 'demonisering' was dus, althans in de nieuwsberichten, geen sprake.

Minister Korthals (VVD, Justitie) was met 7,3 procent tweede. Die positie had hij te danken aan zijn betrokkenheid bij het heenzenden van bolletjes-slikkers en bij de bouwfraudezaak. Korthals kreeg voor gezag het cijfer 5,5. Kok was derde (7,2 procent, cijfer 6,5), Melkert vierde (6,0 procent, cijfer 5,7) en Dijkstal vijfde (4,4 procent, cijfer 6,6).

Balkenende kwam pas als negende politicus uit de bus: hij kreeg 2,8 procent van de aandacht. Zijn gezag was evenwel groot: hij kreeg het cijfer 7,3. Balkenende kwam in het nieuws, in tegenstelling tot Melkert en Dijkstal, als een winnaar naar voren.³⁸³

Het grootste talent in de kunst van het politiseren tijdens de campagne van 2002 bleek nieuwkomer Pim Fortuyn te zijn. Pim Fortuyn was een geniale provocateur die precies wist hoe hij met de media moest omgaan. Hij had een goed in het gehoor liggende boodschap, namelijk dat Nederland vol was, dat moslims een bedreiging vormden voor de verworvenheden van de emancipatie en dat je dat van de linkse kerk niet mocht zeggen.

Samen met media-experts als Jan Nagel, Henk Westbroek, Kay van der Linde, Maurice de Hond en Willem van Kooten creëerde Fortuyn een reeks van mediamomenten. De presentatie van Jan Nagels autobiografie *Boven het maaiveld* werd aangegrepen om Fortuyn als kandidaat-lijsttrekker te presenteren. De verkiezing tot lijsttrekker in Gooiland was perfect geregisseerd, inclusief de strijdkreet *At your service!* Dit alles leverde weer genoeg stof op voor journalisten om te schrijven, te praten en te filmen. Vervolgens beleedigde Fortuyn op tv iedereen die daarvoor in aanmerking kwam, profileerde hij zich als relnicht en introduceerde hij een eigen Pim Fortuyn-look, compleet met *Glatzkopf* en speciaal ontworpen diagonaal gestreepte dassen in de clubkleuren geel en blauw.³⁸⁴

Fortuyn bediende zich van een uitgekiende mediamix. Zijn columns in *Elsevier* bezorgden hem publiciteit voor zijn boeken en uitnodigingen voor optredens. Tijdens die optredens testte Fortuyn de effecten van zijn boodschap op zijn publiek, dat voor een groot deel bestond uit hardwerkende zelfstandigen die zich door de Haagse politiek miskend voelden. Vervolgens ventte hij een gepolijste versie van zijn boodschap uit via het programma *Business Class* van Harry Mens. Toen hij zich had opgeworpen tot de grote uitdager van het paarse politieke establishment, overvleugelde hij zijn politieke tegenstanders tijdens televisiedebatten, optredens in talkshows en mediamomenten als de presentatie van zijn programma *De puinhopen van acht jaar Paars*.

Fortuyn zorgde continu voor opwinding en drong in z'n eentje de hele gevestigde politieke orde in de verdediging. Fortuyn was zo mediageniek, dat hij zich niets hoefde aan te trekken van de 'medialogica'. Iedereen wilde Fortuyn graag in zijn uitzending of kolommen hebben, want Fortuyn joeg de kijkcijfers omhoog. Hij slaagde erin debatten en interviews naar zijn hand te zetten.

De LPF had bovendien een duidelijke inzet: een rechts kabinet met Fortuyn zelf als premier. Al vroeg in de campagne wist iedereen wat Fortuyn met het land voorhad: grenzen dicht voor migranten en absolute prioriteit aan bestrijding van criminaliteit. Ten slotte cultiveerde de populist Fortuyn met succes een soort samenzwering met de kijker, als politieke buitenstaanders onder elkaar.

Het mobiliseren van de kiezer, het domineren van de agenda en op basis daarvan de kiezer verleiden op jouw partij te stemmen, vormt het sluitstuk

van de politieke communicatie. Partijen testen via focusgroepen de reacties van kiezers op bepaalde verkiezingsleuzen en thema's uit. Als ze een aansprekende boodschap hebben, proberen ze die via het principe *frappez toujours* erin te hameren. Speciale aandacht gaat uit naar zwevende kiezers en kiezers die twijfelen tussen jouw partij en de naastgelegen concurrent.³⁸⁵

In de campagne van 2003 richtte Wouter Bos zich door het bestrijden van de verdubbeling van de ziektekostenpremie op mensen die overwogen SP te stemmen. Als gevolg van de scherp dalende conjunctuur en de oplopende werkloosheid kwamen sociaal-economische strijdpunten terug op de politieke agenda. Door op het gebied van criminaliteit en migratie naar rechts op te schuiven, wist de nieuwe PvdA-leider de thuisblijvers van 2002 opnieuw aan zich te binden.

Het 'horse race'-effect was vooral in de campagne van januari 2003 sterk overheersend. De vraag of de PvdA, dan wel het CDA de grootste partij zou worden – plus de vraag of VVD en CDA een meerderheid zouden halen om het beleid voort te zetten (maar wel zonder LPF) – maakten de verkiezing tot het allerlaatste moment spannend.

Dankzij het internet is politieke communicatie niet langer eenrichtingsverkeer. Tijdens de verkiezingen van 2002 en 2003 gebruikten meer dan twee miljoen kiezers, een kwart van het electoraat, de StemWijzer als hulpmiddel om een politieke keuze te maken. De StemWijzer was daarmee de belangrijkste, maar niet de enige digitale test om de politieke voorkeur te meten. Volgens onderzoeker Loek Groot was de StemWijzer overigens verre van volmaakt.³⁸⁶

De schuld van de pers?

Veel politici, maar ook veel journalisten houden de kranten en vooral de televisie verantwoordelijk voor het door hen veronderstelde wantrouwen van burgers in de politiek. Concurrentie tussen de media zou leiden tot sensatiejournalistiek en buitenproportionele aandacht voor schandalen en opgeblazen conflicten. De politiek zou worden voorgesteld als een bokswedstrijd, waarbij de beleidskwesties naar de achtergrond verdwenen. De burgers, vatbaar als ze zijn voor de sensatiezucht van het journaal, zouden zich verongelijkt hebben afgewend van de publieke zaak.

Deze voorstelling van zaken is welsprekend onder woorden gebracht

door de Amerikaanse journalist James Fallows in zijn boek *Breaking the News* uit 1996. 'Stap voor stap,' schreef Fallows, 'is de journalistiek afgedaald naar de gewoonte het openbare leven in Amerika te portretteren als een wedstrijd in het kwaad, waarbij de ene groep hypocriete politici de andere onophoudelijk op het verkeerde been probeert te zetten. Onderwerpen die van invloed zijn op het welzijn van de Amerikanen – misdaad, gezondheidszorg, onderwijs, economische groei – worden voornamelijk gepresenteerd als toernooivelden waar politici slag kunnen leveren.'³⁸⁷

Journalistiek die zinvol wil zijn, meende Fallows, moet mensen het idee geven dat het leven meer is dan een aaneenschakeling van willekeurige gebeurtenissen. 'Mensen zullen geen kranten meer kopen of nieuwsuitzendingen bekijken, tenzij zij het gevoel hebben dat de informatie op een of andere manier de greep op hun leven bevordert. Journalistiek is alleen de moeite waard wanneer het de mensen helpt gebeurtenissen te begrijpen, er mee om te gaan en soms zelfs naar hun hand te zetten. Dit is helaas waar de pers het duidelijkst faalt. De boodschap van de hedendaagse verslaggeving is maar al te vaak dat de wereld niet kan worden begrepen, gevormd en beheerst, maar alleen ondergaan en op afstand gehouden kan worden.'³⁸⁸

Tegenover deze pessimistische voorstelling van zaken staat het onderzoek van de aan Harvard University verbonden Britse politicologe Pippa Norris. Zij toonde overtuigend aan dat er een positief verband is tussen de hoeveelheid aandacht die mensen besteden aan nieuwsberichterij en hun kennis van politiek, vertrouwen in politiek en deelname aan politiek. Hoe meer de mensen naar het journaal kijken, kranten lezen, op het internet surfen of aandacht schenken aan politieke campagnes, des te meer ze betrokken zijn bij de politiek. Dat is dus precies het tegenovergestelde van de stelling dat het lezen van kranten en het kijken naar de televisie zou leiden tot apathie en erosie van het vertrouwen in politieke leiders en instellingen. Norris noemde haar boek over politieke communicatie in postindustriële samenlevingen dan ook *A Virtuous Circle*, in plaats van de vicieuze cirkel die Fallows en zijn medestanders ontwaren.³⁸⁹

In plaats van de veronderstelde afname van hard nieuws over politiek en buitenlandse zaken ten gunste van afstompende infotainment en human interest, kwam Norris op basis van een stortvloed van gegevens tot de conclusie dat de mogelijkheden op de hoogte te raken van hard politiek nieuws de laatste dertig jaar enorm zijn vergroot. Sinds 1970 is de hoeveelheid nieuws op publieke zenders in de OESO-landen meer dan verdrievoudigd.

Het aandeel van de Europeanen dat dagelijks de krant leest, is verdubbeld (van 27 procent in 1970 naar 45 procent in 1999). In 1970 keek de helft van de Europeanen elke dag naar het journaal; in 1999 was dat driekwart.

Norris zag vooral diversificatie: zowel soft nieuws en infotainment als hard nieuws zijn in omvang enorm toegenomen. Norris schreef: 'Eindeloze debatten uit de Senaat op C-SPAN³⁹⁰ bestaan naast eindeloze debatten over seks en relaties bij Jerry Springer. *The Sun* en *The Economist* zijn bij dezelfde kiosk verkrijgbaar. News.bbc.co.uk is net zo gemakkelijk beschikbaar als de Amsterdamse pornosites. Door onze aandacht te fixeren op excessen aan de onderkant van de markt, miskennen we grote veranderingen als de mogelijkheid om live vluchtelingen uit Kosovo de grens over te zien steken of om online informatie over lokale overheidsdiensten te vinden.'³⁹¹

Haar conclusie is dan ook dat een groter, beter opgeleid en mondiger publiek in staat is om uit het verruimde aanbod aan nieuwsbronnen en boodschappen van politieke partijen de informatie te pikken die het zoekt en daaruit praktische politieke keuzen te maken. Het vertrouwen van het publiek in politieke instituties, maatschappelijke organisaties en media en hun betrokkenheid bij de publieke zaak zullen in hoofdstuk XIV uitgebreid worden behandeld.

Het lezen van de krant en het kijken naar het journaal leidt dus niet automatisch tot politiek cynisme, zoals Fallows suggereerde. Toch kan slechte journalistiek het functioneren van de democratie belemmeren. In de Verenigde Staten is onder journalisten een diepgaand debat over de kwaliteit van de politieke berichtgeving ontbrand. Met name regionale kranten en tv-stations experimenteren met wat *civic of public journalism* wordt genoemd: journalistiek die partij kiest en burgers ondersteunt in het naar voren brengen van hun problemen. Het nieuws wordt 'van onderop', op een positieve manier gepresenteerd, in plaats vanuit het gezichtspunt van deskundigen of instellingen. De gevolgen van politieke besluiten en het aanreiken van oplossingen van problemen krijgen veel nadruk. Het activeren van de burger tot deelname aan het openbare leven is de voornaamste drijfveer van de 'civiele journalistiek', die ook in Nederland wordt gepropageerd.³⁹²

Dit laatste sluit aan bij één van de drie basisfuncties die nieuwsmedia in een representatieve democratie hebben, namelijk het aanmoedigen tot deelname aan het politieke proces, door middel van het bevorderen van de algemene ontwikkeling van de burgers en het stimuleren van kiezers gebruik te

maken van hun stemrecht. Wanneer civiele journalistiek partij kiest of in actiejournalistiek vervalt, bestaat het risico dat de andere twee democratische basisfuncties, het fungeren als maatschappelijk forum dat een pluralistisch debat over publieke zaken stimuleert en het optreden als waakhond tegen machtsmisbruik, in het gedrang komen.

Voor zover civiele journalistiek leidt tot een accentverschuiving in de berichtgeving van eenrichtingsverkeer naar openheid, van instituties naar burgers en hun ervaringen, van losse feiten naar pragmatische context, van politieke tactiek naar gevolgen van beleid voor de betrokkenen en van mislukkingen en extremen naar oplossingen en alternatieven, kan zij bijdragen aan het herstel van vertrouwen van de kiezers in de media.³⁹³

Zonder de conventionele aanpak radicaal los te laten, proberen kranten en omroepen elementen van de 'civiele' benadering te incorporeren. De vraag 'kan de lezer/kijker met de informatie uit de voeten?' speelt in de presentatie van het nieuws een grotere rol. Het *NOS Journaal* heeft rond 2000 een project uitgevoerd om redacteurs bewust te maken van de mogelijkheden van de 'civiele' aanpak. *NRC Handelsblad* heeft in 1994, 1998 en 2002 een eigen 'kiezersonderzoek' gedaan, waarin redacteurs bij zo'n zeshonderd 'gewone' kiezers thuis naar hun mening over overheid en politiek informeerden. *De Volkskrant* kwam op 1 mei 2002 met de eerste aflevering van *De Stand van het Land*, een speciaal katern met reportages over de ervaringen van bewoners van verschillende wijken met het functioneren van de overheid.

In de Verenigde Staten publiceerden Bill Kovach, voorzitter van het Committee of Concerned Journalists en Tom Rosenstiel, directeur van het Project for Excellence in Journalism, een leidraad met negen principes die gezamenlijk de missie van de journalistiek zouden moeten vormen:

1. De eerste verplichting van de journalistiek is het dienen van de waarheid.
2. Haar eerste loyaliteit ligt bij de burgers, niet bij organisaties.
3. Het wezen van de journalistiek als discipline is verificatie van feiten en beweringen.
4. De beoefenaren moeten onafhankelijk zijn van degenen die zij 'verslaan'.
5. Journalistiek moet dienen als een onafhankelijke inspectie van de macht.
6. Zij moet een forum voor openbare kritiek en debat verschaffen.

7. Zij moet ernaar streven zaken van belang te presenteren als interessant en relevant.
8. Zij moet het nieuws begrijpelijk maken en in de juiste verhoudingen plaatsen.
9. De journalisten moeten hun eigen geweten kunnen volgen.³⁹⁴

Om greep op de wereld te krijgen, stelt de lezer overigens niet alleen prijs op accuratesse en verklaring van het nieuws, maar ook op een duidelijke positiebepaling. De binding van een krant met de lezers wordt vergroot als die krant 'ergens voor staat' en zelf positie kiest.³⁹⁵

Journalisten en migratie

Worden de negen normen van Kovach en Rosenstiel door Nederlandse journalisten consequent toegepast? In zijn proefschrift over de beroepsopvatting van Nederlandse journalisten deed communicatiewetenschapper Mark Deuze verslag van de houding van Nederlandse journalisten ten opzichte van 'de multiculturele samenleving'. Net als in andere landen waren Nederlandse journalisten in politiek opzicht in grote meerderheid progressief: 47 procent van Deuzes steekproef (700 journalisten) antwoordde 'een beetje naar links' te neigen, 31 procent vond zichzelf 'behoorlijk links'.³⁹⁶

Wat betreft de houding van migranten viel in de eerste plaats op dat slechts 2 procent van de beroepsgroep afkomstig was uit een allochtone bevolkingsgroep. Dit percentage kwam overigens wel overeen met het totaal aantal allochtonen met een voltooide opleiding op hbo- en universitair niveau. De specialisten die door Deuze werden ondervraagd, klaagden over het feit dat het moeilijk was het vertrouwen te winnen van migranten, in het bijzonder van Marokkanen. Het contact met de doelgroep verliep dan ook hoofdzakelijk via woordvoerders en zaakwaarnemers. De kennis van de islam liet, naar eigen zeggen, veel te wensen over.

De Telegraaf, met een oplage van bijna 800.000 verreweg de grootste krant van Nederland, werd het beste gelezen onder migranten en onder lager opgeleiden. Deze krant verzweg de nationaliteit van wetsovertreders over het algemeen niet. Dat was voor de andere ondervraagde journalisten een voorbeeld 'van hoe het niet moet'. Negatieve berichtgeving over migranten moest zo mogelijk worden vermeden, net als het aan het woord laten

van etnocentrische politici. Het voorkomen van 'stigmatisering' van minderheden werd als een belangrijke opdracht gezien, Nederlandse journalisten hadden 'een antiracistische agenda'. De publicatie van de geruchtmakende beschouwing 'Het multiculturele drama' door Paul Scheffer in *NRC Handelsblad* van 29 januari 2000 werd door de specialisten in de 'multiculturele samenleving' als taboedoorbrekend gekarakteriseerd. Voor sommige media was Scheffers artikel zelfs de aanleiding een journalist voor migratievraagstukken vrij te maken.³⁹⁷

Als we de berichtgeving over migranten vergelijken met de negen criteria van Kovach en Rosenstiel, dan valt op dat het dienen van de waarheid niet voorop stond, dat organisaties en zaakwaarnemers in de plaats van de migranten zelf aan het woord werden gelaten, dat verificatie geen belangrijke rol speelde, dat de forumfunctie niet werd vervuld, maar door de interventie van Scheffer pas van 'buiten' werd afgedwongen en dat paternalisme een onbevooroordeelde kijk op de problematiek in de weg stond. Alle slechte eigenschappen van journalisten leken samen te komen in de aanpak van het migrantenvraagstuk in de media. Het verklaart wellicht mede dat kranten, radio en televisie door veel lezers en kijkers als onderdeel van de gevestigde politieke orde werden gezien.

Het gaat te ver journalisten als onderdeel van de gevestigde politieke orde te beschouwen, hoewel hun professionaliteit en distantie tot de macht te wensen overlaten. Zij zijn geen trendsetters, maar trendvolgers. Het fabrieksmatige productieproces van het nieuws bevoordeelt autoriteiten en gevestigde politici boven buitenstaanders als Fortuyn.

Daar staat weer tegenover dat het publiceren van feitelijk nieuws dat als slecht wordt ervaren (in 2002: drugskoeriers, cellentekorten, bouwfraude, problemen rond migratie, wachtlijsten in de zorg, stilstaande treinen, onenigheid over de WAO, dalende winsten in bedrijven) in het nadeel van de zittende regering werkt. Er was geen eenstemmigheid onder de media over het failliet van Paars in zijn nadagen, maar de teneur was negatief. De publicatie van Fortuyns programma Puinhopen in maart 2002 maakte de berichtgeving nog iets negatiever.³⁹⁸

In het voordeel van een performer als Fortuyn waren de ontzuiling en de commercialisering van de media. Met Fortuyn verdubbelden de kijkcijfers en daarmee de kansen op reclame-inkomsten. Opvallend was dat de doorbraak van Wouter Bos in januari 2003 plaatsvond bij de commerciële zen-

der RTL 4. Het element van de wedstrijdverslaggeving (de paardenkoers tussen PvdA en CDA) speelde Bos in de kaart, ten koste van de SP van Jan Marijnissen.

Intussen, het zij nog eens herhaald, was het de onervaren, niet bepaald van het beeldscherm spetterende Jan Peter Balkenende van het onder journalisten weinig populaire CDA, die twee verkiezingen op rij wist te winnen. De term 'mediacratie' doet dan ook geen recht aan de complexe wisselwerking tussen kiezers, gekozenen en de media.

XIII Taboes in de 'linkse kerk'

Pim Fortuyn introduceerde het begrip 'linkse kerk'. Hij doelde daarmee op de voogdij die de progressieve culturele elite uitoefende op het publieke debat. Fortuyn wist, volgens het klassiek populistische recept, het wantrouwen tussen de spraakmakende gemeente en brede lagen van het kiezersvolk te politiseren. Maar hij had wel gelijk. De manier waarop de 'linkse kerk' politieke tegenstanders monddood maakte en ongewenste opvattingen buiten de orde plaatste, heeft schade toegebracht aan het functioneren van de democratie, luidt de conclusie van dit hoofdstuk.

Om 'stigmatisering' te voorkomen werd slecht nieuws over achtergestelde groepen als asielzoekers, migranten en uitkeringsgerechtigden verdonkeremaand. Het signaleren van misdragingen van deze objecten van progressieve zorgzaamheid werd als politiek vals spel beschouwd. De 'linkse kerk' eigende zich zo het morele recht toe te bepalen wie wel en wie niet 'politiek correct' opereerde.

Pogingen van VVD-leider Bolkestein de migrantenkwestie te politiseren, werden verdacht gemaakt. Bolkestein zou 'inspelen op onderbuikgevoelens', dat wil zeggen irrationele angsten bij de kiezers exploiteren en aanzetten tot vreemdelingenhaat. Tegen Fortuyn zelf hanteerde de 'linkse kerk' het zwaarste wapen dat in de Nederlandse politieke cultuur beschikbaar is: de Tweede Wereldoorlog. Vergelijkingen met Hitler, Himmler, Eichmann, Mussolini, de NSB, het fascisme, het racisme en het antisemitisme waren niet van de lucht. Op 1 mei 2002 noemde premier Kok de fortuynisten een 'nationalistische beweging die ons in Europa niet veel goeds heeft gebracht. We moeten ons daartegen teweer stellen. Het is heel erg gevaarlijk.' De LPF beschouwde deze uitspraak als 'de feitelijke vogelvrijverklaring van Pim Fortuyn door de Nederlandse minister-president'.³⁹⁹

Maar het bleef niet bij verbaal geweld. Aanslagen op Hans Janmaat, leider van de Centrum-Democraten, en Aad Kosto, als staatssecretaris belast met asielbeleid, gingen aan de politieke moord op Fortuyn vooraf. Deze extreem-linkse gewelddaden versterkten het taboe op het migrantenvraagstuk. Het intimiderende effect van de gewelddadige politieke acties die in de jaren tachtig en negentig in Nederland plaatsvonden, was aanzienlijk.

Hoe moeten deze ontsporingen van links worden verklaard? Volgens de socioloog Herman Vuijsje heeft Nederland een 'verhoogde gevoeligheid op gebieden als privacy, etnische relaties en overheidsdwang'.⁴⁰⁰ Deze gevoeligheid werd vanaf de jaren zestig gecultiveerd door de spraakmakende linkse intelligentsia van academici, journalisten, publicisten en politici, door Vuijsje ironisch omschreven als 'weldenkend Nederland'. Op zoek naar de oorzaken van de Nederlandse taboes op inbreuk op de privacy, het maken van etnisch onderscheid en het pleiten voor dwang door de staat, stuitte Vuijsje op het sterke publieke schuldgevoel dat de Nederlandse culturele bovenlaag in de jaren zestig ontwikkelde over het grote aantal joden dat tijdens de Duitse bezetting was weggevoerd.

In zijn standaardwerk over de vernietiging van de Europese joden, vergeleek de Amerikaanse historicus Raul Hilberg de 'grondigheid' waarmee de Nederlandse joden werden opgepakt en weggevoerd naar de vernietigingskampen met die van de joden in het Derde Rijk zelf.⁴⁰¹ De passieve Nederlandse houding ten opzichte van de jodenvervolging werd het morele ijkpunt van de protestgeneratie van '1968'. De mythe 'Nederland-verzetsland' van de jaren vijftig werd door radicaal links vervangen door de mythe van het 'herlevend fascisme'. Deze nieuwe oorlogsmythe voedde een anti-autoritair ethos. Conformistisch gedrag moest worden gewantrouwd, terwijl verzet tegen de overheid en de burgermanskwestie blij gaf van de correcte mentaliteit.

Op basis van de theorie van Vuijsje volgt eerst een reconstructie van het ontstaan van de progressieve publieke moraal van de jaren zestig en zeventig. Vervolgens worden voorbeelden gegeven van politieke taboes. Aan de hand van de aanslagen op Janmaat en Kosto wordt het proces van politieke radicalisering beschreven dat uiteindelijk kan leiden tot politieke moord-aanslagen. Naar aanleiding van de interventie van Bolkestein volgt een uiteenzetting over de miskennis van het migrantenvraagstuk.

Wanneer het politieke debat wordt gevoerd in een oorlogssfeer van 'goeden' tegen 'slechten', zijn er geen mogelijkheden tot een politiek vergelijk te komen waarin uiteenlopende morele opvattingen worden verzoend tot een democratisch gelegitimeerd compromis. Het smoren van het noodzakelijke publieke debat over een nieuwe sociale kwestie, de mislukte integratie van migranten, heeft de kwaliteit van de politieke besluitvorming negatief beïnvloed. Uiteindelijk werkte de taboeïsering van dit vraagstuk contraproductief: het taboe speelde de opkomst van het ethnocentrisch populisme in de kaart.

De exploitatie van de joodse tragedie

De vernietiging van het Nederlandse jodendom is een tragedie zonder weerga in onze nationale geschiedenis. De joden zaten, doordat ze geen kant op konden, bij het begin van de bezetting al in de val. De Oostenrijkers die de leiding hadden over bezet Nederland legden een enorme ijver aan de dag. Rijkscmissaris Seyss-Inquart verklaarde tijdens zijn proces dat hij de Duitse instructies niet had afgewacht. In oktober 1940 begon Seyss-Inquart met de economische uitschakeling door het afkondigen van ontslagen van joodse functionarissen in overheidsdienst en het onteigenen van joodse ondernemingen. In augustus 1941 waren alle joodse tegoeden, samen een waarde vertegenwoordigend van 400 miljoen gulden, geblokkeerd in afwachting van onteigening. Deze 'arisering' van hun ondernemingen maakte van de gehele joodse gemeenschap een arme en behoeftige bevolkingsgroep. Haar bewegingsvrijheid werd vanaf januari 1941 steeds sterker beperkt, en in de bevolkingsadministraties werden joden met een J op hun persoonsbewijs als zodanig geïdentificeerd.

Na provocaties van NSB'ers die in de Amsterdamse jodenbuurt synagogen in brand staken, brak verzet uit, waarbij één Nederlandse nazi werd gedood en verscheidene winkels van nazi's werden geplunderd. Daarop werd de joodse wijk afgesloten en werden de niet-joden geëvacueerd, zodat een getto ontstond. Nadat bovendien 400 joden als vergelding naar een concentratiekamp waren gezonden, brak als protest op 25 februari 1941 een algemene staking uit, die drie dagen later door de bezetters werd gebroken. Nadien hebben zich geen massale protestacties meer voorgedaan.

De door de bezetter ingestelde Joodse Raad, een omvangrijke uit joden bestaande organisatie, werd ingeschakeld bij het deporteren van uiteindelijk 105.000 van de 140.000 in Nederland levende joden. Met goederenwagens van de Nederlandse Spoorwegen werden de joden naar de kampen Vught en Westerbork vervoerd. Van daaruit werden ze naar diverse vernietigingskampen getransporteerd. Veel joden die probeerden aan deportatie te ontkomen door onder te duiken, werden alsnog opgepakt of verraden. Slechts enkele duizenden joden werden in de onderduik gered. Een gelijk aantal overleefde de oorlog als partner van een niet-jood. De meeste Nederlandse joden kwamen om in de vernietigingskampen Auschwitz (60.000) en Sobibor (34.300).

De conclusie van Hilberg loog er niet om: nergens ontmoette de vernietiging van de joden en het stelen van hun bezittingen zo weinig tegenstand

als in Nederland. De grote meerderheid van de joden werd door de Joodse Raad bij de Duitsers afgeleverd. Nederlandse ambtenaren, politiemensen en bankiers collaboreerden effectief met de bezetter.⁴⁰²

De eerste vijftien jaar na de oorlog was er nauwelijks aandacht voor de joodse tragedie. Er was, zowel bij de overlevenden als bij de niet-joodse Nederlanders, een ongemakkelijk stilzwijgen. Nederland hield in de jaren vijftig angstvallig vast aan de mythe van 'verzetsland', zich beroepend op het feit dat de bevolking geweigerd had zich te laten nazificeren.

Toen de naoorlogse generatie in de jaren zestig volwassen begon te worden, hetgeen samenviel met de zeer omstreden Amerikaanse oorlog in Vietnam, begonnen de kinderen hun ouders ter verantwoording te roepen. Het stilzwijgen over het lot van de joden werd doorbroken door de publiciteit rond het proces tegen ss-officier Adolf Eichmann in 1961, voor het weekblad *Elsevier* verslagen door de jonge schrijver Harry Mulisch,⁴⁰³ het boek *Ondergang* uit 1965 van de historicus Jacques Presser en door de televisieserie *De Bezetting* van Loe de Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, die werd uitgezonden tussen 1960 en 1965.

De Nederlandse houding ten opzichte van de jodenvervolgung werd het morele ijkpunt voor de naoorlogse protestgeneratie. Vuijsje constateerde de wording van een nieuwe oorlogsmythe: onze ouders waren halve nazi's die net zo schuldig waren als de Duitsers zelf. De jongeren ontwikkelden op basis van dit 'plaatsvervangende schuldgevoel' – 'wat zou ik in de oorlog hebben gedaan?' – een politieke opdracht: het 'herlevend fascisme' moest bestreden worden, er moest worden gewerkt aan het 'racisme in jezelf'. In elke agent school als het ware een ss'er en verzet tegen de autoriteiten was met terugwerkende kracht verzet tegen de moffen.⁴⁰⁴

Vuijsje beschrijft het mechanisme van het ten eigen bate oproepen van de oorlogsherinnering: 'In de jaren zeventig eigenden allerlei actiegroepen zich de moord op de joden toe als kapstok voor eigen opinies en verlangens. Krakers spraken van "overheidsracisme" en "deportatiepraktijken" en noemden politieagenten "mensenjagers". De Anne Frank Stichting ging voor in deze "kapstokbenadering": zij begon de oorlogsgebeurtenissen aan te wenden als "didactisch hulpmiddel" voor het tijdig onderkennen van herlevend fascisme en racisme. Het voorbeeld werd overal in Nederland nagevolgd door plaatselijke antifascismecomités. En door Ed van Thijn, die op de Auschwitz-herdenking van 1984, sprekend over de verhouding tussen autochtone Nederlanders en immigranten, zei dat "in Nederland weer bordjes verschijnen

met 'Voor joden verboden', al is de tekst nu aangepast aan een veranderende bevolkingssamenstelling". (...) Pas in de jaren negentig ontstond in bredere kringen irritatie over het lichtvaardig gebruik van de "kapstokmethode".¹⁴⁰⁵

De moraal van '1968'

De Britse historicus Arthur Marwick wees in zijn geschiedenis van de jaren zestig op het gewelddadige karakter van de confrontaties van opstandige jongeren en oproerpolitie in met name de Verenigde Staten, Frankrijk en Duitsland. Op 22 maart 1968 arresteerde de Franse politie op de campus Nanterre (Parijs) een student wegens deelname aan gewelddadige acties tegen de Amerikaanse oorlog in Vietnam. Studentenleider Daniël Cohn-Bendit mobiliseerde een groot aantal studenten voor een teach-in tegen het Amerikaanse imperialisme. Om dit te voorkomen sloot de decaan van Nanterre de campus van 28 maart tot 1 april.

Net in die tijd raakte de Duitse studentenleider Rudi Dutschke levensgevaarlijk gewond bij een aanslag. De spanning in Parijs steeg, zeker toen de politie haar jacht op Vietnam-activisten onder de studenten voortzette en extreem-rechtse groepen de kantoren van de studentenorganisaties aanvielen. Nanterre werd opnieuw gesloten, met ingang van 3 mei. Op die dag vond een bezetting plaats van de Sorbonne, in het centrum van het Parijse Quartier Latin, gericht tegen de sluiting van Nanterre en de arrestatie van Vietnam-activisten. De politie bood de demonstranten de mogelijkheid het universiteitsgebouw vreedzaam te verlaten, maar pleegde verraad. Toen de studenten naar buiten kwamen, werden ze bij elkaar gedreven en in politiebusjes afgevoerd. De demonstranten die wisten te ontkomen, rukten onmiddellijk stenen uit de straat en begonnen de politie te bekogelen en barricades op te werpen. De politie antwoordde met knuppels en traangas. Aan het eind van de dag bleken tachtig agenten en enkele honderden burgers en studenten gewond. Er werden 590 mensen gearresteerd.

De confrontaties tussen de meedogenloze politie en de snel radicaliserende studenten en jonge arbeiders werden de dagen daarop steeds grimmiger. De studentenleiders droomden van een algemene staking tegen de rechtse regering. De gaullistische premier Pompidou hield het hoofd koel en beloofde de arbeiders meer loon en de studenten concessies. De radicale lei-

ders raakten geïsoleerd en op 30 mei vond in Parijs een rechtse demonstratie met 400.000 deelnemers plaats. Op 14 juni ontruimde de politie de Sorbonne en op 30 juni 1968 wonnen de rechtse partijen de parlementsverkiezingen.⁴⁰⁶

De Parijse meirevolte sprak tot de verbeelding van studenten en jongeren. Overal in de Verenigde Staten en West-Europa werd het autoritaire gezag door jonge actievoerders effectief onklaar gemaakt. Maar de pogingen van een kleine groep zelfbenoemde revolutionairen om de kapitalistische maatschappij omver te werpen, werden in de kiem gesmoord. Geïsoleerde militante splintergroepen als de Rote Armee Fraction in Duitsland, de Brigade Rosse in Italië en Irish Republican Army in Groot-Brittannië achtten politiek geweld tegen de 'fascistische' tegenstanders gerechtvaardigd. Zij pleegden ontvoeringen en moorddadige aanslagen op politici en andere autoriteiten. Zoals we later in dit hoofdstuk zullen zien, ging dit zogenaamd 'antifascistische' politieke geweld niet aan Nederland voorbij.

De pogingen van deze links-radicalen extremisten de maatschappij in opstand te brengen, strandden op het gezond verstand van de zich verheffende arbeidersklasse. Burgerlijke leiders deden concessies en slaagden erin de vernieuwingsbeweging te kanaliseren. Dat laatste gebeurde ook in Nederland, waar de opstand niet zozeer een revolutionair, als wel een 'ludiek' karakter had. De Nederlandse elite relativeerde haar eigen positie en toonde begrip voor kritiek op het bekrompen, kleinburgerlijke karakter van de samenleving. De protestbewegingen werden tamelijk soepel geïntegreerd in de dominante cultuur.⁴⁰⁷

De protestbeweging van de jaren zestig markeerde de overgang van een paternalistische cultuur naar 'het regime van de zelfontplooiing'. De kern was het verwerpen van traditie en conventie en het zoeken naar een nieuwe, eigen en persoonlijke authenticiteit. Doordat armoede, ziekte, dood en ongewenste zwangerschap niet langer het bewustzijn van de mensen bepaalden, werden de banden tussen christelijke gedragsvoorschriften en publieke moraal geslaakt.⁴⁰⁸

Die publieke moraal werd gekenmerkt door een sterke politisering van vrijwel alle vormen van machtsverschil en het gebruik van macht in alle denkbare menselijke betrekkingen. Spreiding van kennis, macht en inkomen was de leus, de bevrijding van 'onderdrukkende' structuren de opdracht. Zoals de historicus Piet de Rooy opmerkte, was die missie méér dan een simpel 'gewoon jezelf kunnen zijn'. De Rooy: 'Authenticiteit en zelfontplooiing

waren ook ernstige plichten geworden. Slechts op die manier immers zou de samenleving in kwaliteit stijgen: een vrije gemeenschap schept én vergt vrije individuen. (...) Vandaar dat de keerzijde van de "zelfstandige zelfbepaling" altijd "engagement" was, het aangaan van een verbinding met een overtuiging en bij voorkeur zelfs een ver of verheven ideaal. (...) Vooral de combinatie van authenticiteit, engagement en politisering leidde tot de sterke verbreiding van wat Max Weber *Gesinnungsethik* heeft genoemd, "the ethic of ultimate ends": het bedrijven van goede werken uit volle overtuiging, ongeacht de gevolgen. Als goede bedoelingen averechtse effecten hebben, is dat slechts te wijten aan de kortzichtigheid van de medemens, dan wel aan Gods ondoorgrondelijke wil. Dit in tegenstelling tot *Verantwortungsethik*, "the ethic of responsibility", waarbij de gevolgen van het politiek handelen in de besluitvorming worden meegenomen.⁴⁰⁹

Het primaat van de 'goede bedoelingen', emoties en nobele intenties boven rationele afwegingsprocessen, haalbaarheid en effectiviteit werd aldus gecombineerd met een anti-autoritair ethos dat gevoed werd door de nieuwe oorlogsmythe. Deze combinatie leidde in intellectuele, progressieve kringen tot de opvatting dat conformistisch gedrag moest worden gewantwoord en dat verzet tegen de overheid en de burgermanskmooral daarentegen blijk gaf van de juiste mentaliteit. Politiek en protest werden een kwestie van zelfexpressie waarmee een nieuwe generatie van langer opgeleide jongeren zichzelf een eigen identiteit verschafte.

De oudere generaties verloren veel van hun zelfvertrouwen, het gezag van kerkelijke en andere leiders werd in adembenemend tempo van binnen uit uitgehold. Niemand wilde voor ouderwets, autoritair of conservatief doorgaan.

Die uitholling gold ook het gezag van de staat en van de politieke elite. Politici werden in het defensief gedrongen. Ze vermeden repressie ten gunste van het subsidiëren van allerlei vormen van zorg, welzijn, emancipatie en maatschappijhervorming. Ze wilden vooral aardig gevonden worden; het inboezemen van ontzag was iets van een voorbije wereld geworden. Ook politieke deugden als het nemen van verantwoordelijkheid voor pijnlijke keuzen, raakten in onbruik. Welvaart en aardgasbaten maakten het afkopen van belangentegenstellingen verleidelijk. Effectieve controle op besteding van overheidsgelden, op het daadwerkelijk realiseren van beloofd beleid en op het naleven van geboden en verboden, werd als verwerpelijke scherpelijperij gezien.

Politieke taboes en zelfcensuur

Vuijsje signaleerde hoe de Tweede Wereldoorlog door linkse intellectuelen in de strijd werd geworpen om ongewenste gedachtwisselingen over onderwerpen als erfelijkheid, medisch bevolkingsonderzoek, misbruik van uitkeringen, asielbeleid en immigratie, privacy, criminaliteit en overheidsdwang te smoren.⁴¹⁰

Het taboe op overheidsdwang, waarin 'de politiestaat' als spookbeeld werd gehanteerd, maakte dat inspecteren en controleren in de cultuur van de overheid werden vervangen door gedogen en adviseren. Hell's Angels, die volgens officiële rapporten van de parlementaire enquêtecommissie onder leiding van Maarten van Traa, Tweede-Kamerlid van de PvdA, een belangrijke rol speelden in de internationale drugs- en wapenhandel, kregen subsidie en werden door de politie met rust gelaten.⁴¹¹ Vuijsje: 'Links permitteerde zich ten opzichte van de overheid een *double bind*: het eiste op grote schaal rechten en voorzieningen, maar cultiveerde een vijandbeeld als het op plichten en controle aankwam.'⁴¹²

Het taboe op etniciteit uitte zich volgens Vuijsje in 'omzichtig' en 'bevangen' gedrag ten opzichte van migranten, in 'een speculatiehousse in schuldgevoel' omtrent in Nederland tamelijk zeldzaam racisme en in een welzijnsbenadering waarbij het controleren van allochtonen, bijvoorbeeld op spijbelen, achterwege werd gelaten. Die welzijnsbenadering bestempelde migranten als objecten van zorg, in plaats van als verantwoordelijke subjecten. Het is tegelijkertijd een illustratie van de progressieve *Gesinnungsethik* met een afkeer van wat Pim Fortuyn in *De verweesde samenleving* noemde het vervullen van de 'vaderrol': het stellen en handhaven van wet en regels.

Het ontkennen van de realiteit als die de politiek verantwoordelijken ongewenst voorkwam, was een andere manifestatie van het etnische taboe. Een eerste rapport over activiteiten van Marokkaanse jeugdbendes uit 1988 mocht van burgemeester Van Thijn van Amsterdam niet worden gepubliceerd. De onderzoeker Kees Loef kreeg een spreekverbod en werd bestookt met telefoontjes waarin hij voor racist en 'Janmaat-vriendje' werd uitgebraakt.⁴¹³ Hetzelfde overkwam functionarissen die criminele activiteiten in asielzoekerscentra aan de kaak wilden stellen.

Dit klimaat van verdachtmaking van onbevangen, maar onwelkom onderzoek naar de negatieve effecten van het toelaten van migranten en het gedogen van illegalen, heeft ertoe geleid dat grote onduidelijkheid ontstond

over zowel de positieve als de negatieve bijdragen van verschillende groepen migranten aan de Nederlandse samenleving. In de Nederlandse journalistiek werd zelfcensuur toegepast: om 'stigmatisering' te voorkomen, werd de sterke relatie tussen etniciteit en criminaliteit in de media jarenlang onderbelicht.⁴¹⁴

Het privacytaboe uitte zich in de actie tegen de volkstelling van 1971, die met de administratie van Westerbork, het doorvoerkamp van op transport gestelde joden, in verband werd gebracht. Het verzamelen van persoonsgegevens zou tot een totalitaire staat leiden. Ook van andere onderzoeken, bijvoorbeeld naar besmetting door het hiv-virus, kwam weinig terecht, omdat ter bescherming van de privacy uitdrukkelijke toestemming van elke deelnemer werd vereist. Op 'klikken', bijvoorbeeld over misbruik van voorzieningen, maar ook door bankpersoneel bij 'ongebruikelijke transacties' bestond een taboe dat refereerde aan de Tweede Wereldoorlog. Vuijsje wees erop dat een vergelijking met het verraden van onderduikers hier volledig mank ging, omdat wetsovertreders te maken hadden met democratisch overeengekomen regels, met een 'lieve' overheid, met een kleine pakkans en met de waarborgen van de rechtsstaat.

Ook op dwang, het stellen van grenzen en het afdwingen van de naleving van regels, rustte volgens Vuijsje een taboe. 'De angst voor de racismebacil leidde tot overdreven voorzichtigheid bij het stellen van aanpassings-eisen aan immigranten.'⁴¹⁵

Om dezelfde reden weigerden plaatselijke instanties mee te werken aan het uitzetten van illegalen en de uitvoering van de 'koppelingswet' tegen misbruik van collectieve voorzieningen door illegalen. Over beperking van het aantal asielzoekers viel nauwelijks te praten. Zij hadden simpelweg 'het recht om hier te zijn', ook al waren hun motieven overwegend van economische aard. De praktijk onder met name Turken en Marokkanen om uit het land van herkomst partners te halen, mocht niet ter discussie worden gesteld. Zij maakten immers alleen maar gebruik van aan hen toegekende rechten. Het importeren van huwelijkspartners en familieleden door niet-westerse migranten leidde ertoe dat achterstanden in het onderwijs – en daardoor een slechte uitgangspositie op de arbeidsmarkt – steeds opnieuw werden gereproduceerd. Dit als gevolg van het feit dat de ouders thuis geen Nederlands spraken.⁴¹⁶

Aanslagen op Janmaat en Kosto

De moord op Pim Fortuyn staat niet op zichzelf. Andere voorbeelden van extreem-links politiek geweld waren de aanslagen op de Centrum-Democraten Hans Janmaat en op PvdA-staatssecretaris van Justitie Aad Kosto. De daders zagen zich als 'antifascistische' verzetsstrijders tegen het kwaad. Dat doel heiligde alle middelen, tot en met het leven van onschuldige slachtoffers.

Hans Janmaat was in 1982 voor de Centrumpartij als éénmansfractie in de Tweede Kamer gekozen. Overal waar hij opdook, werd hij door demonstranten uitgenodigd als nazi of fascist. Vergaderingen van de partij moesten in het geheim plaatsvinden. Wanneer Janmaat in de Kamer vragen stelde over zijn lievelingsonderwerp, de naturalisatie van buitenlanders tot Nederlander, verlieten alle overige volksvertegenwoordigers de vergaderzaal. Janmaat meende dat het voor de gastarbeiders veel beter zou zijn als ze zouden remigreren naar hun land van herkomst. Want de culturele afstand met Nederland was voor hen te groot, waardoor ze hun identiteit verloren. Aan de naturalisatie moest een scherp toelatingsexamen in het Nederlander-schap worden gekoppeld.⁴¹⁷

Janmaat meende dat de Binnenlandse Veiligheidsdienst partijleden tegen elkaar had opgezet. De pers had zijns inziens een collectieve afspraak om hem dood te zwijgen. Antifascisten werden volgens Janmaat gesubsidieerd om zijn partij kapot te procederen. 'We leven in een dictatuur. We mogen nog steeds niet vergaderen. Er zijn natuurlijk overal zalen te huur. Maar zodra het bekend wordt komen de anti's de orde verstoren. Of belt burgemeester Van Thijn met de eigenaar van het hotel. De democratische mogelijkheden zijn in België veel groter. Als het Vlaams Blok vergadert, houdt de Rijkswacht het zootje op afstand.' Aldus Janmaat in een interview met *Elsevier*, waarin hij tevens verklaarde dat de immigrantenkinderen minister Hirsch Ballin en staatssecretaris Gabor zouden moeten aftreden. Vreemdelingen mochten van de Centrum-Democraten namelijk pas openbare functies bekleden als hun familie drie generaties lang in Nederland woonde.⁴¹⁸

De Centrumpartij was een ruziënd gezelschap, dat Janmaat in 1984 uit de partij zette, waarop hij en enkele medestanders verder gingen als Centrum-Democraten. Geen van beide partijen behaalde in 1986 een Kamerzetel. In 1989 keerde Janmaat terug, in 1994 behaalden de Centrum-Democraten 3 zetels. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 behaalden de

Centrum-Democraten in totaal 77 zetels (exclusief 9 zetels voor afsplitsingen). Nadien hebben de Centrum-Democraten geen zetels in de Tweede Kamer weten te veroveren.⁴¹⁹

Op 29 maart 1986 verzamelden zich in totaal tachtig leden van de Centruumpartij en vertegenwoordigers van de Centrum-Democraten in hotel Cosmopolite in het Betuwse plaatsje Kedichem. Tweehonderd activisten, gewapend met helmen en knuppels, togen naar de plaats van samenkomst om de vergadering te verstoren. In een verklaring van de actiegroep stond: 'Fascisten mogen nooit de gelegenheid krijgen om zich te organiseren. Wie daartoe de gelegenheid geeft, collaboreert'. Hiermee doelden de activisten op de betrokken hotelhouder en burgemeester D. Corporaal van Leerdam. Bij het hotel aangekomen bestookten de activisten het hotel met rookbommen, brandbommen en molotovcocktails. Het hotel ging in vlammen op, er vielen zwaargewonden, onder wie de secretaresse van Janmaat, wier been moest worden geamputeerd. Zestig agenten arresteerden 72 activisten. Zes van hen zouden worden veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf.

De activisten waren zogenaamde 'sponties' en 'chaoten'. Zij hielden zich op in de militante kern van de kraakbeweging die in de jaren tachtig langs de as Amsterdam-Wageningen-Nijmegen was georganiseerd en banden onderhield met gewelddadige radicale groeperingen (als de Noord-Ierse IRA en de Baskische ETA) uit het buitenland. Sommigen van hen hadden mensen van de Centrumpartij willen gijzelen. Na afloop verklaarde één van de organisatoren: 'Ook in de toekomst zullen we vergaderingen van fascistieën blijven verstoren. Als je racisme wil bestrijden, kun je niet altijd binnen de wet opereren – antiracisme en de wet staan soms op gespannen voet met elkaar.' De eis tot verbod van de Centrumpartij werd in de jaren tachtig door velen onderschreven. Een actiegroep 'Geen fascistieën in de gemeenteraad', die zich niet van 'Kedichem' distantieerde, organiseerde acties tegen de installatie van gemeenteraadsliden van de Centrumpartij.⁴²⁰

Politiek geweld kan worden gedefinieerd als het opzettelijk fysiek aantasten van objecten en personen waarmee men invloed wil uitoefenen op het handelen van de overheid of andere politieke betrokkenen. Het doorkruist het democratisch proces dat is gebaseerd op overleg en overtuiging, het accepteren van meerderheidsbeslissingen en de bescherming van afwijkende minderheden. Het vormt een frontale aanval op de democratische waarden tolerantie, diversiteit en pluraliteit. Geweld of het dreigen daarmee tast ook de

politieke vrijheid van burgers aan, het dreigt slachtoffers te isoleren en leidt tot verharding van de politieke omgangsvormen. Dit alles kan weer leiden tot het afnemen van steun aan het democratisch systeem.⁴²¹

Politiek geweld 'loont' maar al te vaak. De brandstichtingen van de Revolutionaire Anti-Racistische Actiegroep (RaRa) in vestigingen van de Makro in 1985 en 1986 hebben rechtstreeks geleid tot het vertrek van moederconcern SHV uit Zuid-Afrika. Ook de gewelddadige acties van jonge Molukkers, waarbij in de jaren zeventig dertien doden vielen, resulteerden in verhoogde aandacht van de overheid voor deze bevolkingsgroep en uiteindelijk in het ontwikkelen van het Nederlandse minderhedenbeleid. Het demoniseren van Janmaat en zijn aanhangers heeft het taboe op het aan de orde stellen van het minderhedenvraagstuk versterkt.

Radicalen doorlopen een traject van 'delegitimering' dat begint met een vertrouwenscrisis. De kritiek op de heersende orde wordt in ideologische termen geformuleerd en de oppositionele groep weigert het spel te spelen volgens de bestaande regels. In een volgend stadium wordt niet alleen het beleid, maar de legitimiteit van het politieke systeem zelf ter discussie gesteld. Teleurstelling over reacties van de overheid en de eigen mislukkingen wordt omgezet in een ideologische legitimatie van de breuk met de bestaande politieke orde. In het laatste stadium van de legitimatiecrisis wordt de kritiek op de maatschappij uitgebreid naar de personen die ermee verbonden zijn. Die personen worden onmenselijk en de radicalen gaan zichzelf beschouwen als strijders tegen het kwaad. Het doel wordt absolute dimensies toegekend, die alle middelen, tot en met het leven van onschuldige slachtoffers, rechtvaardigt. De activisten ontwikkelen een revolutionaire moraal, die zich keert tegen de gangbare normen, en gedragen zich overeenkomstig. De geweldplegende beweging is sociaal geïsoleerd van de buitenwereld en ontwikkelt een eigen realiteit en eigen morele codes die door middel van groepsdwang worden opgelegd.⁴²²

Ook Volkert van der G., de moordenaar van Pim Fortuyn, heeft dit traject afgelegd. Als student Milieuhygiëne in Wageningen en overtuigd veganist bewoog hij zich in de kringen van milieuactivisten en krakers, zowel in Wageningen als in Nijmegen. Hij leefde geïsoleerd en waande zich als beroepsactivist van de Vereniging Milieu Offensief voortdurend bedreigd door tegenstanders, in zijn geval boeren tegen wie hij procedures aanspande om vergunningen voor milieubelastende activiteiten te torpederen.

Op 13 november 1991 ontploften twee bommen bij de woning van staatssecretaris Aad Kosto van Justitie in Grootchermer en bij het ministerie van Binnenlandse Zaken. De schade was aanzienlijk, maar er vielen geen gewonden. Even na drie uur in de ochtend waarschuwde een anonieme beller de Alkmaarse politie voor de explosie, die om vier uur plaatsvond. De aanslagen werden opgeëist door de actiegroep RaRa, die verklaarde dat zij 'een grens wil stellen aan het asielbeleid dat mensen afschrijft, uitsluit en ontmenselijkt'.

Het beleid van Kosto, belast met asielzaken, werd in verband gebracht met dat van de nazi's tegen de joden. RaRa protesteerde tegen een bijeenkomst van Europese ministers van justitie. Op een eerdere Europese conferentie over het migratiebeleid in dat jaar in Luxemburg was gebleken dat het merendeel van de vijfhonderdduizend asielzoekers ten onrechte een beroep deed op het Vluchtelingenverdrag, waardoor verstopping van procedures en lange wachttijden waren ontstaan. Kosto wilde onderscheid maken tussen 'echte' vluchtelingen die wegens hun overtuiging of ras werden vervolgd, en economische migranten.

Het Amsterdamse Solidariteitscomité Vluchtelingen kon begrip opbrengen voor de bomaanslagen. 'Wij vinden dat staatssecretaris Kosto zich schuldig maakt aan vreemdelingenhaat. Het zou mooi meegenomen zijn als de bomaanslag bijdraagt aan veranderingen in de structuur van de politiek.' De daders werden nooit gevonden. Twee van medeplichtigheid aan het schrijven van het pamflet verdachte journalisten werden van vervolging ontslagen en ontvingen een schadevergoeding van 230.000 gulden.⁴²³

Aad Kosto stond met zijn opvatting dat economische vluchtelingen niet zomaar 'het recht hadden in Nederland te zijn' binnen de Partij van de Arbeid alleen. Het politieke geweld dat hij moest ondervinden, met als motivatie de oorlogsmythe uit de jaren zestig, versterkte het taboe op het migrantenvraagstuk.

Migratie: de miskenning van een sociale kwestie

De Nederlandse politieke partijen namen een stilzwijgende consensus in acht: de migratiekwestie mocht niet voor politieke profilering 'misbruikt' worden. De Centrum-Democraten van Janmaat, de partij die niet alleen Nederland 'vol' verklaarde, maar ook immigranten wilde terugsturen naar

hun land van herkomst, werd door alle andere partijen het spreken zoveel mogelijk onmogelijk gemaakt. Omdat de media, op enkele uitzonderingen als het weekblad *Elsevier* na, 'slecht nieuws' van de kant van etnische groepen uit de kolommen en de ether hielden, kwam het noodzakelijke publieke debat over de enorme consequenties van de voortgaande migratie voor de houdbaarheid van de verzorgingsstaat en de rechtsstaat gedurende de jaren tachtig en negentig niet van de grond.

De econoom Arie van der Zwan stelde de volgende diagnose: 'Het door Nederland gevoerde immigratiebeleid van de afgelopen dertig jaar wordt gekenmerkt door drie constanten: onderschatting van de omvang van de immigratiestroom, ongerechtvaardigd optimisme met betrekking tot de integratie van immigranten, met name die van niet-westerse oorsprong, en virtuositeit in het bedenken van bezweringsformules als het allemaal lijkt tegen te vallen.'⁴²⁴

In 1996, constateerde Van der Zwan, waren de 55.000 gastarbeiders uit 1971, voornamelijk afkomstig uit Turkije en Marokko, door geboorteaanwas en vervolgmigratie uitgegroeid tot een bevolkingsgroep van meer dan een half miljoen, van wie niet meer dan één vijfde betaalde arbeid verrichtte. Anders dan vroegere migratiegolven bleek bij deze moslims géén sprake van opgaan in de Nederlandse bevolking. Ook hoogopgeleide meisjes kozen onder groepsdruk voor een partner uit het land van herkomst. Daardoor werden dezelfde buurten overspoeld met steeds weer nieuwe golven achterstandsgroepen die geen Nederlands spraken.

Slechts een derde van de niet-westerse migranten zal op den duur integreren in de Nederlandse samenleving, voorspelde Van der Zwan. Hij wees op de nalatigheid van gemeenten om de Bijstandswet correct uit te voeren (intrekking van uitkering aan werkweigeraars), een nalatigheid die volgens hem symptomatisch was voor de vrijheid die uitvoerende instanties nemen om confronterend ingrijpen te ontlopen. Van der Zwan voorspelde dat we bij ongewijzigd beleid over twintig jaar 'te maken krijgen met tegen de twee miljoen slecht geïntegreerde migranten, die in hoge concentraties samengepakt onze stadswijken zullen bevolken. Hoe onder die omstandigheden voorkomen kan worden dat "diversiteit doorslaat naar segregatie en marginalisering" valt niet goed in te zien.'

Conclusie van Van der Zwan: 'Het politieke establishment heeft deze kwestie die diep ingrijpt in het bestaan van het minder bevoorrechte deel van de natie, wel heel lelijk laten zitten.'⁴²⁵

Klassieke immigratielanden laten uit economische overwegingen (gekwalificeerde) arbeidskrachten toe in tijden van schaarste op de arbeidsmarkt. Volgens dit beginsel werden in de jaren zestig gastarbeiders voor de Nederlandse industrie geworven. Omdat in de jaren tachtig veel van deze laaggekwalificeerde nijverheid naar landen met lage lonen verdween, raakten de gastarbeiders massaal werkloos. Daardoor verloren zij niet alleen het contact met de arbeidsmarkt, maar ook met de moderniteit in het algemeen en kwamen zij in het isolement van moskee en koffiehuis terecht. Nederland kreeg te maken met een etnische, buiten de Nederlandse samenleving staande, onderklasse – en daarmee met een maatschappelijk vraagstuk dat niet in omvang, maar wel in reikwijdte te vergelijken is met de 'sociale kwestie' van de negentiende eeuw.

Intussen brachten gezinshereniging en gezinsvorming een proces van ketenmigratie op gang dat geheel los stond van de vraag naar arbeid. Immigratie die niet aansluit bij de noden van de arbeidsmarkt kan per definitie niet leiden tot succesvolle integratie, maar komt neer op het importeren van een nieuwe onderklasse. Deze realiteit werd in Nederland niet onder ogen gezien. Daardoor, analyseerde de journalist H.J. Schoo, 'heeft "het beleid" nieuwkomers hier veelal met de onhaalbare, dus wrede taak opgezadeld zich los van de economie sociaal te integreren (...) Zij belandden te vaak in een ontregelend, tot niets verplichtend "rijk van de vrijheid" in plaats van in de emancipatoire omgeving van taak en verplichting (...) Integratie werd een culturele opgave, een kwestie van goede wil, voorlichting, "motivatie", mentaliteit, onderwijs – een opgave dus die mensen zonder economie, zonder werk geacht werden te kunnen bolwerken.'⁴²⁶

Analoog aan deze ketenmigratie ontwikkelde zich een nieuwe stroom van asielmigratie. Geholpen door activisten, advocaten en zaakwaarnemers sprongen rechters in het gat dat de politiek liet vallen. Zij transformeerden het recht op politiek asiel tot een immigratiestroom voor tienduizenden economische vluchtelingen. Groepen migranten uit Iran, Somalië, Afghanistan en andere Afrikaanse en Aziatische landen vormden bruggenhoofden voor ketenmigratie via gezinsvorming, gezinshereniging en de komst van illegale verwanten en landgenoten.

Er bestaat geen volkenrechtelijk recht op immigratie, elk land kan zijn eigen eisen stellen aan kwantiteit en kwaliteit van degenen die tijdelijk of permanent een verblijfsvergunning krijgen. Niettemin is de 'linkse kerk' er lange tijd in geslaagd een zakelijk debat over de aantallen in Nederland toe

te laten migranten, en de daarmee verbonden kosten en baten, te smoren. Ook hier speelt de Gesinnungsethik een belangrijke rol: wie voor ruime toelating is, is 'goed', want voorstander van een 'veelkleurige samenleving', wie tegen immigratie is, is tegen immigranten, dus een 'foute' racist.

De maatschappelijke kosten van de eerste generatie nieuwkomers waren aanvankelijk lager dan hun productiviteit. De 'gastarbeiders' knapten in de jaren zestig en zeventig het vuile werk op, gedroegen zich oppassend, deden nauwelijks een beroep op collectieve voorzieningen en spaarden voor het thuisfront in Turkije en Marokko.⁴²⁷ Dat veranderde na de economische crisis van de jaren tachtig. Vanwege hun gebrek aan opleiding was hun perspectief op integratie door bestendig betaald werk ongunstig – en hun risico op maatschappelijk isolement en ontsporing groot. Hoewel ook migranten hebben geprofiteerd van de economische bloei van de hoogconjunctuur van de jaren negentig, betrof het vooral tijdelijk, laaggeschoold werk zonder perspectief op een carrière.⁴²⁸ Zij waren de eersten die bij het teruglopen van de economische groei zonder werk raakten.

Omdat het onderhouden van een niet-werkend migrantengezin in de derde wereld vanwege de lagere kosten van levensonderhoud, vele malen lager is dan het financieel onderhouden van immigranten in Nederland, kan het Nederlandse immigratiebeleid worden gezien als een dure vorm van ontwikkelingshulp. De econoom Pieter Lakeman becijferde dat Nederland op deze manier niet één, maar vier procent van zijn bruto nationaal product aan ontwikkelingshulp uitgeeft. Uit het oogpunt van efficiency is het veel doelmatiger opvang in de regio te financieren.⁴²⁹

Volgens het CBS zal in 2010 het aantal niet-westerse allochtonen met 420.000 zijn gegroeid tot twee miljoen. Het aantal westerse allochtonen zal met 100.000 stijgen en het aantal autochtonen met 50.000. Tussen 2002 en 2010 zullen per saldo 190.000 niet-westerse allochtonen naar Nederland komen. Er zullen 260.000 kinderen met een niet-westerse ouder worden geboren. Marokkaanse vrouwen krijgen gemiddeld anderhalf kind meer dan autochtone vrouwen, Aziatische vrouwen een half kind meer.⁴³⁰

Op 12 september 1991 publiceerde VVD-leider Bolkestein in *de Volkskrant* een geruchtmakend artikel: 'Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt.' De Europese beschaving, betoogde hij, werd geschraagd door de waarden van rationalisme, humanisme en christendom. Uit deze waarden vloeiden enkele politieke principes voort, zoals de scheiding van kerk en

staat, vrijheid van meningsuiting en verdraagzaamheid. Deze waarden waren universeel geldig. In de ogen van een liberaal stond een beschaving die deze waarden in ere hield dan ook hoger dan een beschaving die dat niet deed.

Bolkestein wees er vervolgens op dat 'in de wereld van de islam' deze universele waarden regelmatig worden veronachtzaamd. Dit bleek uit de *fatwa* tegen de schrijver Salman Rushdie en uit de uitspraak van een Turkse imam dat iedereen die zich tegen de islam keerde, gedood mocht worden, uit discriminatie tegen homoseksuelen en uit de praktijk van de gedwongen huwelijken. 'De wijze waarop vrouwen worden behandeld in de wereld van de islam, is een smet op het blazoen van die beschaving,' stelde Bolkestein, verwijzend naar een Turkse theoloog die het slaan van vrouwen goedkeurde. Bolkestein vroeg zich af: 'Hoe moeten de islamitische minderheid en de niet-islamitische meerderheid zich tot elkaar verhouden?' Marchanderen met liberale principes was uitgesloten, dus, concludeerde Bolkestein, hadden we geen andere keus dan de verworvenheden van onze eigen cultuur te verdedigen. De multiculturele samenleving vond hier haar begrenzing, cultuurrelativisme is uit den boze als het om de westerse grondrechten gaat. Het behoud van de eigen, islamitische, identiteit belemmerde bovendien de integratie van migranten in de Nederlandse samenleving.⁴³¹

Het artikel van Bolkestein ontketende een fel debat. Vertegenwoordigers van minderhedenorganisaties als het Nederlands Centrum Buitenlanders, het Komitee Marokkaanse Arbeiders in Nederland, het Inspraak Orgaan Turken en de Federatie van Organisaties van Vluchtelingen tekenden protest aan tegen wat zij zagen als stereotypering van de moslimcultuur. Zij bleven volhouden dat behoud van eigen cultuur een voorwaarde is voor emancipatie.

Bolkestein werd door alles wat links was, maar ook door christenen en liberale partijgenoten, beschuldigd van het aanwakkeren en legitimeren van negatieve gevoelens ten aanzien van minderheden. Op zijn beurt wees Bolkestein erop dat 'onder de oppervlakte een heel nationaal debat op informele wijze aan de gang is, dat niet in het openbaar wordt gevoerd'. 'Kiezers vinden dat de politiek onvoldoende kennis neemt van hun problemen. Het vraagstuk van minderheden is een probleem dat voortdurend over de tong gaat in kroeg en kerk. Als dat niet genoeg wordt weerspiegeld in Den Haag dan zeggen de kiezers: waarom zou ik nog stemmen? Een volksvertegenwoordiger die voorbijloopt aan wat er leeft bij het volk is geen knip voor de neus waard.'⁴³²

Van belang is de constatering van Bolkestein dat er een discrepantie was ontstaan tussen het zwijgen van de elite en de toenemende onrust bij grote delen van de bevolking. Zo was de situatie uit de jaren zestig, waarbij een protestgeneratie allerlei maatschappelijke problemen van machtsverschil en ongelijkheid politiseerde, omgeslagen in een situatie waarin de belangrijkste sociale kwestie van de politieke agenda werd geweerd.

Het handhaven van een taboe op een discussie over het 'multiculturele drama' terwijl bijna de helft van de Nederlanders van mening was dat het land eigenlijk geen nieuwe migranten meer kon opvangen, riep maatschappelijke spanningen op. Deze spanningen kregen een politieke dimensie: het vertrouwen in de democratische overheid als handhaver van orde, rechtvaardigheid en in het politieke bestel als representant van de zorgen en maatschappelijke problemen van de samenleving in al haar geledingen, liep averij op. Een breuklijn tekende zich dus in de jaren negentig af tussen enerzijds een in gebreke blijvende politieke elite en anderzijds ontevreden delen van het volk.

Ondemocratische methoden

Dat politiek geweld ondemocratisch is, behoeft geen betoog. Het intimiderende effect van gewelddadige acties moet niet worden onderschat. Het doorkruist het democratisch proces, tast de vrijheid van burgers aan en leidt tot verharding van de politieke omgangsvormen. De extreem-linkse gewelddaden hebben in de jaren tachtig en negentig een zware hypotheek gelegd op het aan de orde stellen van het migrantenvraagstuk.

Maar niet alleen de radicale geweldplegers maakten zich schuldig aan aantasting van het democratisch proces. De manier waarop de 'linkse kerk' politieke tegenstanders (Janmaat, Bolkestein, Fortuyn) monddood maakte en ongewenste opvattingen buiten de orde plaatste, betekende een inbreuk op het functioneren van de democratie.

Cruciaal voor elke democratie is de erkenning van diversiteit. In een samenleving die in moreel opzicht verdeeld is, vormen tolerantie, wederzijds respect en de bereidheid te leven met moeizame compromissen centrale elementen van de democratische cultuur. In een liberale democratie gaat alle politieke besluitvorming gepaard met publieke discussie. Van dit debat mag geen enkele opvatting worden uitgesloten. Alleen het aanzetten

tot geweld, het buitensluiten van burgers van de uitoefening van hun burgerrechten en ontmenselijking van politieke tegenstanders (bijvoorbeeld door ze te vergelijken met beesten) dienen verboden te blijven.

Gelijkwaardigheid, wederzijds respect en onbevangen discussie waarvan niemand wordt uitgesloten, verhogen de kwaliteit van de democratische besluitvorming, omdat met alle opvattingen rekening kan worden gehouden. Extremisten zullen over het algemeen het publieke debat mijden. Zij voelen zich namelijk niet thuis in een democratische cultuur die politieke tegenstanders weigert te zien als belichaming van het absolute kwaad.

Het diskwalificeren van tegenstanders in het debat is dus ondemocratisch. Door politieke tegenstanders te associëren met oorlogsmisdadigers, fascisme en racisme (in het geval van Janmaat en Fortuyn), door ze onzuivere motieven in de schoenen te schuiven (Bolkestein en de 'onderbuikgevoelens'), door mensen met onwelgevallige opvattingen ontoerekeningsvatbaar te verklaren ('misleid', 'irrationeel', 'onlustgevoelens') frustreren deelnemers een open publiek debat. Zonder respect voor andermans opvattingen en motieven kan geen zinvolle discussie plaatsvinden.

Het uitsluiten van de Centrum-Democraten en de pogingen tot diskwalificatie van Pim Fortuyn hebben uiteindelijk averechts gewerkt. Het migrantenvraagstuk kwam toch op de publieke agenda. Janmaat en Fortuyn konden bovendien poseren als ridders van het vrije woord die het democratisch gehalte van de Nederlandse politieke cultuur op de proef hadden gesteld. Deze pose behoort overigens tot het standaardrepertoire van elke etnocentrische populist. Le Pen, Haider en Dewinter hebben met succes hun verbanning uit het 'beschaafde' politieke discours weten uit te buiten.⁴³³

XIV De staat van de democratie

Het wantrouwen tussen de kiezers en de politieke professionals dat door de Hollandse populistten met succes werd geëxploiteerd, roept de vraag op wat er mis was met het functioneren van de democratie. Populisten doen, in naam van de democratie, een appèl op het kiezersvolk zijn soevereiniteit te heroveren: de politiek moet 'teruggegeven worden aan de gewone burger.' Want die kiezer heeft klaarblijkelijk zijn greep op de politiek verloren.

Het merkwaardige is dat juist in de Europese landen waarin de politieke arena het grootst is, met talloze overlegcircuits van belanghebbenden en talloze mogelijkheden voor burgers om verzet aan te tekenen tegen onwettelijke voornemens of besluiten, het populisme het beste bleek te gedijen. Hier openbaart zich een fundamentele paradox van de rijpe democratie: hoe meer politieke rechten aan mensen worden toegekend, des te meer hen toegang wordt verleend tot allerlei kanalen van besluitvorming, des te gecompliceerder en ondoorzichtiger het politieke bedrijf wordt en hoe minder de kiezers zich ermee kunnen identificeren.⁴³⁴

De moderne democratie bestaat uit procedures die machtsmisbruik en monopolievorming voorkomen, pluraliteit van visies en belangen garanderen, burgerrechten respecteren en vreedzame oplossing van conflicten mogelijk maken. De besluitvorming gaat in een staat als Nederland gepaard met coalitiepolitiek, consensusvorming, overleg en inspraak van talloze belanghebbenden en pressiegroepen. Het is een proces van eindeloos praten, debatteren, vergaderen en het formuleren van compromissen door politieke professionals. De uiteindelijke uitkomst van de beleidsvorming heeft alles en iedereen de kans gegeven invloed uit te oefenen. Politieke besluiten zijn van iedereen en niemand. Iedereen praat mee, niemand is soeverein. De weg tussen het begin, het aan de kaak stellen van een maatschappelijk probleem, en het eind, het beleidscompromis, is volstrekt onnavolgbaar.

Het hedendaagse populisme in Europa en Nederland fungeert als een 'ideologie van de simpele democratie' die de kloof tussen de ondoorgrondelijke politiek en het onthechte kiezersvolk wil dichten door een sterk versimpelde voorstelling van zaken. Populisme zet zich af tegen de hoge graad van ontwikkeling, participatie en *sophistication* die het politieke bedrijf in

veel West-Europese landen kenmerkt. Populisten wijzen de – gemakshalve als één pot nat van baantjesjagers voorgestelde – elite van politieke professionals aan als degenen die er met de volkssoevereiniteit vandoor zijn gegaan. Zij beloven het volk de macht terug te geven, waarbij ze, alweer gemakshalve, de natie voorstellen als een coherent organisme met een gemeenschappelijke identiteit en een collectieve wil. Populisten bieden de kiezer de mogelijkheid zich te identificeren met een leider die hen begrijpt en de politiek terugbrengt tot simpele tegenstellingen en hapklare strijdpunten.

Directe democratie is voor populistten dan ook superieur aan getrapte vertegenwoordiging in parlementaire organen. Want een beslissing van de meerderheid beslecht een politiek geschil zonder compromissen in achterkamertjes: het is ja of nee, alles of niets. Het referendum legt de beslissingsmacht rechtstreeks in de handen van de kiezer en geeft hem daarmee een gevoel van macht – zeker als het gewichtige zaken als bijvoorbeeld de invoering van de euro betreft. Hetzelfde geldt voor direct gekozen burgemeesters of premiers. Districtenstelsels en tweepartijensystemen doen geen recht aan de stem van de minderheid, maar ze zijn wel veel transparanter dan stelsels van evenredigheid en coalitieregeringen. De winnaar gaat er met de buit vandoor en kan een nieuwe start maken.

In dit hoofdstuk wordt de kwetsbaarheid van hoogontwikkelde, corporatieve democratieën geanalyseerd. Nederland kan gelden als een schoolvoorbeeld van een corporatieve democratie. Met behulp van een omvangrijke 'consensusmachinerie' werden in onze van oudsher sterk gesegmenteerde samenleving sociale, levensbeschouwelijke en politieke verschillen door de politieke elite hanteerbaar gemaakt. In de halve eeuw tussen de pacificatie van 1917 en de kentering van 1967 functioneerde het stelsel uit het oogpunt van politiek management effectief.⁴³⁵ Naarmate de sociale en levensbeschouwelijke verschillen in de bevolking afnamen, traden de nadelen van de corporatieve consensuspolitiek aan het licht. De populistten keerden zich tegen professionalisering en depolitisering, tegen ondoorzichtigheid en achterkamertjespolitiek.

De analyse van de corporatieve democratieën dient als referentiekader voor een beoordeling van de paarse praktijk, waarin de corporatieve stijl degenereerde tot consensusbeheer en het zoekraken van de politieke aansprakelijkheid. Bij de verkiezingen van 1998 overheerste nog de tevredenheid met het gevoerde beleid. In de herfst en winter van 2001 sloeg de stem-

ming om en de verkiezingen van 2002 fungeerden als afrekening met de gebreken van Paars.

Het hoofdstuk vervolgt met een typering van de vraagkant van het politieke bedrijf. Het begrip 'toeschouwersdemocratie' geeft de verhouding tussen de 'winkelende' kiezers, de politieke ondernemers en de massamedia adequaat weer. De kiezers zijn niet apathisch, maar onthecht. Ze nemen een afwachtende houding aan en komen in actie wanneer het te verwachten rendement opweegt tegen de inspanning. Doordat de identificatie van de kiezers met de politieke partijen sterk is verzwakt, is het vertrouwen tussen kiezers en gekozenen oppervlakkig en voorwaardelijk. Dit bevordert de levendigheid in de politiek, maar niet de stabiliteit en de continuïteit. De afnemende loyaliteit van de kiezers ten opzichte van kerken, vakbonden en politieke partijen is in de lidstaten van de Europese Unie een duidelijk waarneembare trend. De politieke betrokkenheid van de kiezers manifesteert zich in netwerken en bewegingen op basis van individuele keuze.

Het hoofdstuk wordt besloten met een korte analyse van het lerend vermogen van de grote politieke partijen na de populistische revolte van de Leefbaren en de fortuynisten. De conclusie luidt dat het Hollandse populisme de normalisering van Nederland tot een doorsnee provincie van Euro-land heeft bevorderd. Op de kiezersmarkt sloeg de balans van de aanbodkant door naar de vraagkant. De Leefbaren en fortuynisten hebben de grote inbraakgevoeligheid van het Nederlandse bestel aangetoond. Ze hebben de Nederlandse democratie een dienst bewezen door de betrokkenheid van de kiezers bij de publieke zaak te vergroten.

Nederland als corporatieve democratie

In zijn vergelijkende studie naar de negentien belangrijkste rijke democratiën onderscheidde de Amerikaanse politicoloog Harold Wilensky drie typen van politiek bestuur: de corporatieve democratie, de semi-corporatieve democratie en de niet-corporatieve of gefragmenteerde democratie. Zweden, Noorwegen, Oostenrijk, Nederland, België en Finland zijn het meest corporatief, gevolgd door de gematigd corporatieve landen Denemarken, Italië, Israël en Duitsland. Semi-corporatief zijn Japan, Frankrijk en Zwitserland. Het minst corporatief zijn de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Ierland.

Corporatieve democratieën kennen een sterke centrale regering met een uitgebreide 'consensus-making machinery' bestaande uit wettelijk geformaliseerde onderhandelingskanalen tussen overheid, centrale werkgeversfederaties en vakcentrales. De centrale overeenkomsten die deze federaties sluiten, overschrijden de scheidslijn tussen de publieke en de private sector. De akkoorden omvatten een breed scala van beleidsterreinen, wat leidt tot integratie van sociaal beleid in meer algemene financieel-economische politiek. Corporatieve democratieën zijn ingesteld op het bevorderen van consensus. De arrangementen zijn afgedwongen door sterke, confessionele en linkse partijen. De meest uitgesproken corporatieve democratieën ontstaan in gesegmenteerde samenlevingen met georganiseerde minderheden. Ze kennen bijna altijd een kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging, gecombineerd met coalitieregeringen. Van deze constellatie gaat een matigende, depolitiserende werking uit. Elke minderheid is in het parlement vertegenwoordigd en maakt kans zelfs als kleine partij deel uit te maken van een regeringscoalitie.

De stijl van onderhandelingen en besluitvorming wordt in een corporatieve democratie na verloop van tijd steeds minder politiek. De onderhandelingspartijen bieden met experts, rapporten en statistieken tegen elkaar op. Zo ontstaat een conglomeraat van deskundigen, managers, ambtenaren, bestuurders en politici dat zich bedient van een rationalistische, technocratische aanpak. De overeengekomen arrangementen kennen een grote mate van continuïteit en zijn tamelijk resistent tegen regeringswisselingen. Voor Wilensky is Nederland – met zijn geschiedenis van verzuiling en pacificatie, zijn extreme vorm van evenredige vertegenwoordiging zonder kiesdrempel, zijn Stichting van de Arbeid en Sociaal-Economische Raad en zijn centrale akkoorden – het schoolvoorbeeld van een corporatieve democratie.⁴³⁶

In semi-corporatieve democratieën als Japan en Frankrijk maakt de factor arbeid geen deel uit van de politiek-bestuurlijke elite, die afkomstig is van de topuniversiteiten. Minderheden dringen moeizaam door tot de macht, wat leidt tot scherpe profilering en buitenparlementaire oppositie in de vorm van stakingen en demonstraties. Het primaat van de politiek is sterker, het kiesstelsel garandeert een daadwerkelijke aflossing van de wacht ('swing') met een regering die echt nieuw beleid kan maken.

Dat laatste geldt in nog sterkere mate voor de niet-corporatieve democratieën, die gekenmerkt worden door polarisatie tussen twee grote partijen. Het politieke debat is veel levendiger en vindt in de publieke ruimte

plaats, gevoed door de media. In de Angelsaksische wereld zijn de werkgevers- en werknemersorganisaties sterk versnipperd. Van onderhandelen op centraal niveau is geen sprake, elk deelbelangetje probeert door lobbywerk politieke invloed uit te oefenen. Coherent sociaal-economisch beleid bestaat niet: de gefragmenteerde democratieën vertrouwen op vrije markten, particulier initiatief, vrijwilligersorganisaties en burgerzin. De greep van de centrale overheid en de omvang van de publieke sector zijn klein, evenals het vermogen tot consensusvorming. Conflicten worden beslecht door advocaten en rechters, in plaats van door vergadelaars aan de onderhandelings-tafel.⁴³⁷

De van oudsher gesegmenteerde samenlevingen, zoals Nederland, zijn de laatste dertig jaar sociaal en cultureel geïntegreerd. Als gevolg van ontvoogding en emancipatie van de burgerij is de legitimiteit van de corporatieve democratieën steeds sterker onder druk komen te staan. Zij kampen met vervreemding tussen kiezers en gekozenen en afnemend vertrouwen in politieke instituties. De noodzaak van consensusvorming door pacificatie op topniveau is sterk afgenomen. Integendeel: politieke problemen als de integratie van arbeidsongeschikten en immigranten in de Nederlandse samenleving werden – bij gebrek aan overeenstemming tussen de onderhandelingspartners – vooruitgeschoven. De sanering van de verzorgingsstaten werd vooral door de consensusmachinerieën in de corporatieve lidstaten van de Europese Unie gefrustreerd. Coalitiepolitiek belemmert radicale koerswijzigingen en een omslag in de machtsverhoudingen.

De onvrede met de stroperige gang van zaken kon steeds minder binnen het politieke bestel worden gekanaliseerd. Vandaar dat de nieuwe populistische bewegingen in Europa het hardst konden toeslaan in corporatieve democratieën. Zij politiseerden slepende maatschappelijke vraagstukken en presenteerden zich als anti-establishmentbewegingen. In en buiten Nederland manifesteerden de populistische ideologen van de 'simpele democratie', als critici van corporatieve arrangementen door politieke professionals en als aanhangers van confrontatiepolitiek naar Angelsaksisch model.

Het consensusbeheer van Paars

Onder Paars manifesteerde het corporatieve karakter van de Nederlandse politiek zich in extreme vorm. De Nederlandse politiek-bestuurlijke elite

feliciteerde zichzelf met het 'Hollandse mirakel' van het poldermodel.⁴³⁸ De politicoloog Jos de Beus typeerde de depolitisering onder Paars als 'consensusbeheer': een dusdanig ver doorvoeren van het overleg met belanghebbenden en betrokkenen dat het politieke moment, de integrale afweging op basis van een debat waarin partijdige visies en overtuigingen met elkaar worden geconfronteerd, achter de horizon is verdwenen.⁴³⁹

Paars was in hoofdlijnen een voortzetting van het beleid van de kabinetten-Lubbers. De regeerakkoorden waren het product van problemen die waren aangedragen door de bureaucratie, de vakspecialisten en de belangengroepen. Dit proces speelde zich in beslotenheid af en stond los van de politieke strijd in de verkiezingscampagne. Voor het regeringsbeleid maakte het weinig uit welke coalitie er na de verkiezingen zou komen.⁴⁴⁰ Het eerste paarse kabinet heeft overigens op sociaal-economisch gebied zo'n 70 procent van zijn verkiezingsbeloften waargemaakt. Veel van deze beloften had het oppositionele CDA evenwel ook gedaan.⁴⁴¹

De paarse managers vonden het afleggen van verantwoording in strijd met 'resultaatgericht' werken. Dit bleek vooral uit de slechte relatie tussen de paarse ministers en instituties als de Raad van State, de Algemene Rekenkamer, het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht. Met het buiten de reikwijdte van de parlementaire controle opererende maatschappelijke middenveld, de sociale partners voorop, werden daarentegen gemakkelijk allerlei afspraken gemaakt, die werden gemotiveerd als het verkrijgen van 'maatschappelijk draagvlak' voor omstreden beslissingen.

Door de verzelfstandiging van uitvoerende diensten en bestuursorganen raakte de politieke verantwoordelijkheid verder zoek. Ook de politieke afwikkeling van de tragedie van Dutchbat in de enclave Srebrenica, waar medio juli 1995 achtduizend Bosnische moslims onder de ogen van Nederlandse VN-soldaten werden afgevoerd en vervolgens vermoord door Servische troepen, was daarvan een voorbeeld. Minister Voorhoeve werd van zijn voornemen af te treden weerhouden door de redenering dat Nederland opereerde in het kader van de Verenigde Naties en daardoor nauwelijks bevoegdheden en dus ook geen eigen verantwoordelijkheden had. Pas in het voorjaar van 2002 zou het tweede kabinet-Kok alsnog aftreden, naar aanleiding van het rapport inzake Srebrenica dat het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie had opgesteld. Onder Paars bood de Tweede Kamer nauwelijks tegenspel. De bestuurskundige Jouke de Vries verklaarde het in zijn ogen 'serviele' gedrag van parlementariërs uit het feit dat 'wanneer een

bestuurlijke functie het uiteindelijke doel is van een politieke carrière, politiek bedrijven lastig is omdat men voor het verkrijgen van een baan afhankelijk is van het kabinet'.⁴⁴²

Kiezers willen een heldere keus maken uit partijen die duidelijk staan voor hun opvattingen en ook van elkaar zijn te onderscheiden. De kiezer werd evenwel in dit opzicht slecht bediend, want de partijen kropen steeds meer naar het midden, waar de meeste electorale winst was te behalen. De samenwerking tussen PvdA en vvd in Paars was de climax in deze ontwikkeling naar consensusbeheer.⁴⁴³ Kenmerken waren: gebrek aan oppositie, gebrek aan openheid, gebrekkige profilering van de partijen, het ontbreken van een relatie tussen de uitslag van de verkiezingen en de kabinetsformatie en de vrijblijvende opstelling van partijen vóór de verkiezingen, zodat de kiezer zijn stem afdraagt zonder controle op het gebruik van die stem bij de regeringsvorming. Het ontbreken van een krachtige oppositie om onvrede over het beleid te kanaliseren, bracht het gevaar met zich mee dat die onmin zich zou vertalen in onvrede met het politieke bedrijf als zodanig.⁴⁴⁴

Gedurende het regime van Paars speelden zich bovengenoemde processen af, die kunnen worden samengevat als vervreemding van de politieke elite ten opzichte van de kiezers. De politieke voorstelling waarop het publiek onder Kok werd getraakteerd, kon steeds minder boeien. Paars was in 2001 uitgeregeerd, zonder dat de reguliere oppositie van CDA (onder Jaap de Hoop Scheffer) en GroenLinks (onder Paul Rosenmöller) bij machte was een wervend alternatief aan het electoraat voor te leggen.

In 1998 had de bevolking nog haar goedkeuring uitgesproken over het beleid van het eerste kabinet van Kok. Daarmee werd een belangrijke fase van normalisering aan de Europese verhoudingen, noodzakelijk vanwege de verplichtingen aangegaan met betrekking tot de Economische en Monetaire Unie, achteraf gelegitimeerd. Het tweede kabinet-Kok had geen missie, wist geen gevoel van urgentie op de bevolking over te brengen, liet het publieke domein als het ware aan zijn lot over en ging problemen met de integratie van arbeidsongeschikten en migranten uit de weg. Het onbehagen in de samenleving vond op het Binnenhof geen kanalisering meer. Daardoor kon de politieke ondernemer Fortuyn, die buiten de Haagse consensus stond, in het gat springen. Zoals opinieleider Paul Scheffer niet ten onrechte constateerde: 'Het is Wim die Pim heeft gebaard.'⁴⁴⁵

Onthechte kiezers

De laatste jaren is veel onderzoek gedaan, met name in de Verenigde Staten, maar ook in de andere democratieën, naar de afnemende waardering en betrokkenheid van burgers ten aanzien van het politieke proces.⁴⁴⁶ De steun aan de democratische regeringsvorm als zodanig is groter dan ooit. Maar het vertrouwen in de regering, de politici en hun partijen, het parlement, de rechtsstaat en de pers is de laatste dertig jaar gestaag gedaald. In de jaren zestig was slechts een kwart van de Amerikanen van mening dat 'politici zich niets gelegen laten liggen aan mensen als ik', in de jaren negentig was dat 57 procent.⁴⁴⁷ In de landen van West-Europa en in Japan manifesteert zich dezelfde trend.⁴⁴⁸ Zoals blijkt uit tabel XIV.1 is het vertrouwen van Nederlanders in maatschappelijke instellingen relatief groot, maar trad tussen 1997 en 2002 een duidelijke daling op. Het vertrouwen van de Belgen was veel lager, mede als gevolg van een reeks schandalen, maar herstelde zich enigszins. Vertrouwen in instellingen is dus niet onvoorwaardelijk.

Tabel XIV.1 Vertrouwen in instelling, als percentage van de bevolking.

	Nederland		België		Alle EU-landen
	1997	2002	1997	2002	2003
schrijvende pers	62	58	62	61	47
radio	79	72	72	74	57
televisie	75	72	71	71	65
justitie	56	58	14	36	51
politie	71	61	30	51	67
kerk	44	41	31	35	42
vakbonden	64	56	37	44	36
politieke partijen	42	38	10	24	16
parlement	66	61	21	46	42
liefdadigheid	70	63	34	59	59
Europese Unie	38	52	31	53	44

Bron: Eurobarometers 48.0, 57.1 en 59 en Sociaal en Cultureel Planbureau

Ook de deelname aan politieke activiteiten, zoals het lidmaatschap van partijen en het bezoeken van politieke bijeenkomsten, is de laatste decennia gedaald. Hetzelfde geldt voor activiteiten in clubverband, kerkbezoek en vakorganisaties. In Europa is deze daling overigens minder scherp dan in de Verenigde Staten.

Mensen hebben steeds minder vertrouwen in hiërarchische organisaties als politie, leger en kerk. Dit verschijnsel doet zich vooral voor in 'rijpe' democratieën en bij jongere, hoogopgeleide mensen. Deze mensen maken zich weinig zorgen over hun dagelijkse bestaan, maar houden er een 'postmaterieel' patroon van waarden als zelfexpressie en zelfrealisatie op na. Deze zelfontplooiing verhoudt zich slecht met het participeren in hiërarchische en bureaucratische organisaties.⁴⁴⁹

Het verminderde vertrouwen blijkt nauw verband te houden met de prestaties van regeringen en politieke instellingen. In landen met corruptie, falende economische politiek of drastische verhoging van de belastingen is het vertrouwen zeer laag. Niettemin is het teruglopen van het vertrouwen in publieke instellingen een verschijnsel dat zich in alle ontwikkelde landen voordoet.⁴⁵⁰ Het aantal kritische kiezers is enorm toegenomen, en hun kritiek richt zich vooral op het functioneren van de organen van de representatieve democratie. De geëmancipeerde, goed geïnformeerde burger laat zich niet langer van alles op de mouw spelden.⁴⁵¹

Tegenover deze verschijnselen die wijzen op verminderde politieke en maatschappelijke betrokkenheid staat de toename van politiek protest, deelname aan acties, boycots en demonstraties en activiteiten in sociale bewegingen op het gebied van mensenrechten, milieu, vrede of verzet tegen de economische globalisering (zie tabel XIV.2). Volgens de Britse politicologe Pippa Norris duidt dit niet op afname van betrokkenheid, maar op een nieuw repertoire van politieke en maatschappelijke activiteiten. Zij beschouwt politieke partijen, vakbonden en kerkgenootschappen als 'agencies of loyalty' en signaleert een overgang van deze loyaliteit vergende organisaties naar 'agencies of choice', op individuele keuze berustende verbanden.

De expansie van het algemeen kiesrecht ging in het begin van de twintigste eeuw gepaard met de groei van politieke partijen en massamedia. Dat waren de hoogtijdagen van partijen, vakbonden en het verenigingsleven. Maatschappelijke modernisering, individualisering, het 'uitdoven' van poli-

tiek-ideologische strijd en verhoging van het opleidingspeil zorgden in de huidige postindustriële samenlevingen voor een toename van contextgebonden politieke activiteiten, nieuwe sociale bewegingen en grensoverschrijdende netwerken. Deze politieke energie manifesteert zich wel degelijk in levendige democratische praktijken, waardoor ook traditionele kanalen tussen de burgerij en het politieke bestel nieuw leven krijgen ingeblazen.⁴⁵²

De visie van Norris is een waardevolle correctie op de cultuurpessimistische veronderstellingen die nogal dominant zijn in het debat over de lossere relatie tussen de kiezers en het politieke bestel. Het begrip onthecht is als typering van deze verhouding dan ook preciezer dan de kwalificaties apathie, desinteresse of cynisme.

Dat de kunst van het politiseren, zoals in 2002 met groot succes beoefend door de Leefbaren en Pim Fortuyn, zelfs tot een trendbreuk in politieke

Tabel XIV.2 Leden/donateurs (x 1000) van Nederlandse maatschappelijke organisaties

	1980	2000	% verandering
politieke partijen	430	294	-32
vrouwen	259	194	-25
werknemers	1616	1877	+16
sport en recreatie	3782	4486	+19
werkgevers en zelfstandigen	237	307	+30
ouderen	387	520	+34
consumenten	3178	4795	+51
gezondheidszorg	1644	3581	+118
internationale solidariteit	1852	4386	+137
natuur en milieu	484	3021	+524
abortus/euthanasie	26	200	+669
omvang bevolking	14.091	15.864	+13

Bron: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002

betrokkenheid heeft geleid, wijst op potentiële politieke belangstelling onder de bevolking. Het ledenaantal van politieke partijen steeg van 295.615 in 1995 naar 310.876 in 2003 (de SP, GroenLinks, de LPF en de ChristenUnie groeiden flink; CDA, PvdA en VVD verloren leden).⁴⁵³ De opkomst bij de verkiezingen van 2002 en 2003 lag enkele procenten hoger dan die van 1998 (zie bijlage 2).

Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau is in het 'lange jaar 2002' de betrokkenheid bij de politiek sterk toegenomen. Het percentage dat verklaarde in politiek geïnteresseerd te zijn groeide van 44 in 2000 naar 57 in 2002. Het aantal mensen dat regelmatig in de krant leest over de nationale politiek groeide van 36 procent in 2000 naar 47 procent in 2002. Het percentage mensen dat deelnam aan een lokale politieke actie groeide van 26 in 2000 naar 29 in 2002.⁴⁵⁴

Opmerkelijk is dat de toename van politiek engagement gepaard ging met een afname in het vertrouwen in publieke instellingen. De kiezers waren dus kritisch ten opzichte van het politieke bestel, maar niet apathisch.

De toeschouwersdemocratie

De betrokkenheid van de kiezers spreekt dus niet vanzelf. Het hangt van het optreden van de gekozenen af of de kiezers de voorstelling weten te waarderen. De Franse politiek filosoof Bernard Manin heeft een treffende metafoor voor de verhouding tussen kiezers en gekozenen bedacht. Hij spreekt van 'démocratie du public' en 'audience democracy', een begrip dat in Nederland ingang vond als toeschouwersdemocratie.

De politieke elite bestaat in de toeschouwersdemocratie uit mediapersoonlijkheden. De televisiegenieke leiders kondigen op de televisie de koerswijzigingen in het beleid aan, voor een groot, matig geïnteresseerd en heterogeen publiek. Zij moeten hun boodschap zo kort, algemeen en begrijpelijk mogelijk presenteren. Zij doen een beroep op het vertrouwen van de kiezers, omdat zij een discretionaire macht nastreven: ze moeten kunnen handelen in onvoorziene, moeilijk uit te leggen, complexe situaties. Het programma wordt steeds minder belangrijk, de 'track record' van de kandidaten wint aan belang.

De kiezer stemt niet langer op basis van een vastomlijnde politieke overtuiging, geworteld in zijn sociale positie, maar bepaalt zijn keuze bij elke

verkiezing opnieuw, al naar gelang de inzet van die verkiezing. De politieke scheidslijnen liggen niet langer bij voorbaat vast. Zij krijgen pas hun definitieve vorm gedurende de verkiezingsstrijd. De media zijn niet langer partijgebonden spreekbuizen, maar presenteren verschillende kandidaten en politieke thema's op een min of meer neutrale manier.

Als toeschouwer volgt de kiezer de voorstelling van de politici en reageert hij op de geboden stimuli. Het initiatief ligt dus bij de politieke ondernemer. Om zich van zijn concurrenten te onderscheiden identificeert deze ondernemer bepaalde breuklijnen in het electoraat en probeert deze te exploiteren. Zo ontstaat een wisselwerking tussen de actieve kandidaat en het reagerende publiek, dat zich steeds opnieuw langs politieke breuklijnen opsplijt.

Opiniepeilingen zijn voor de kandidaten onontbeerlijke hulpmiddelen geworden om te bepalen op welke thema's ze zich willen profileren.

Het beeld dat de kiezer zich van zijn favoriete kandidaat vormt, is niet zonder politieke inhoud, want het keuzeprocess impliceert dat hij het politieke debat volgt en een keuze maakt uit verschillende kandidaten. Bovendien is de 'winkelende kiezer', de hoofdrolspeler van de toeschouwersdemocratie, over het algemeen goed geïnformeerd, in politiek geïnteresseerd en goed opgeleid.

In tegenstelling tot het tijdperk van de partijen, waarbij de kiezer door zijn partijkrant constant werd bevestigd in zijn politieke voorkeur, moet de hedendaagse kiezer zijn oordeel vormen op basis van tegengestelde standpunten. Het politieke debat is een publiek debat geworden en de media zijn het forum. Deze ontwikkeling houdt een verbreding, maar zeker geen verdieping van de democratie in.⁴⁵⁵

De burger als toeschouwer woekert namelijk met zijn tijd. Politiek is voor hem meestal niet meer een kwestie van zelfexpressie of zingeving, maar een activiteit waaraan wordt deelgenomen naar gelang de investeringen uitzicht bieden op snel resultaat. De toezijende burger maakt selectief gebruik van de informatie die hem bereikt, de rechten en toegangskanalen die hij heeft en de mogelijkheden ongewenste beslissingen te blokkeren of te vertragen.⁴⁵⁶

Het zwaartepunt van de politieke communicatie is verschoven van de aanbodzijde, de politieke partijen, naar de vraagzijde, de kiezers. De partijen raakten in de knel omdat de journalisten zich meer met de kiezers gingen identificeren. In een televisiedemocratie is de verslaggeving geconcentreerd

rond conflicten, drama, het wedstrijdelement en de mogelijkheden tot visualisatie van de oorspronkelijke politieke inhoud. Televisiejournalisten blazen hun eigen rol op tot die van onderwijzers en commentatoren. Niettemin blijkt de winkelende kiezer zeer wel in staat de verschillende partijen inhoudelijk (op hoofdlijnen) te plaatsen.

De toeschouwersdemocratie schept een persoonlijke relatie tussen kiezer en gekozenen, zoals die oorspronkelijk in de vertegenwoordigende democratie bestond vóórdát de politieke partijen op het toneel verschenen. Het verschil is uiteraard dat de gekozenen – anders dan in het achttiende-eeuwse Amerika of het negentiende-eeuwse Nederland – geen persoonlijke bekende is van de kiezer, maar dat de kandidaat met de kiezer communiceert door middel van de massamedia: de radio, de televisie, de krant en het internet. De politieke partij fungeert niet langer als intermediair tussen kiezer en gekozenen en als belichaming van een conceptie van de toekomst van de natie, maar voornamelijk als hulporganisatie van de leider.

In het huidige postideologische, politieke klimaat met onthechte kiezers is een minimum aan persoonlijk charisma onontbeerlijk. Het recept werkt evenwel slechts voor beperkte tijd. Het krediet van de bejubelde leiders raakt uitgeput. Crisis in het leiderschap brengt onmiddellijk het risico van een electorale ramp mee, zoals Wim Kok, zijn collega Helmut Kohl in Duitsland en zijn voorganger Ruud Lubbers ondervonden. Het politieke ondernemerschap is een persoonsgebonden aangelegenheid geworden. Wat de ene leider weet te winnen, kan zijn opvolger even hard weer verspelen.

Dit verschijnsel van personifiëring van de politiek doet zich in alle ontwikkelde democratieën voor. Na de 'parlementaire' eerste fase van de vertegenwoordigende democratie, waarbij de gekozenen een elite vormden die het persoonlijke vertrouwen had van een vastomlijnde groep kiezers, kregen we de fase van dominantie van politieke partijen. Deze vormden de schakels tussen kiezers en gekozenen en articuleerden de aspiraties van een bepaalde sociale groep of levensbeschouwelijk segment in de samenleving. In het tijdperk van de verzuiling was de band van vertrouwen tussen kiezers en partijleiding verankerd in een gemeenschappelijke overtuiging. De politieke partij drukte de sociale positie en de overtuiging van de kiezers en leden uit. De partijleiding probeerde hun de politiek zodanig uit te leggen dat de kiezer bij zichzelf dacht: zo zou ik het ook hebben gedaan. Omgekeerd was de politieke partij een filter en intermediair van in de maatschappij levende verlangens richting landsbestuur.

Dit hechte, verticale vertrouwen tussen kiezer en gekozene heeft – zoals duidelijk werd in Nederland gedurende het regime van Kok – plaatsgemaakt voor een veel oppervlakkiger, horizontaal vertrouwen. We kunnen het beheer van de staat wel aan Wim Kok overlaten, want hij is een integer mens, was het idee bij de kiezers. Premier Kok ontpopte zich zo als een gevolmachtigd politiek ondernemer die zich slechts aan het eind van een verkiezingsperiode blootstelde aan het oordeel van de kiezers.

De toeschouwersdemocratie, met haar groeiende afstand tussen de wereld van de burgerij en die van de staatsmachinerie, vormt een ideale voedingsbodem voor populistische politiek, die immers altijd gekenmerkt wordt door het cultiveren van een tegenstelling tussen 'wij', 'het volk', en 'zij', het politieke establishment.⁴⁵⁷

De gebrekkige identificatie van de kiezer met het politieke afwegingsproces bevordert de politieke stabiliteit niet. In alle westerse democratieën is de kiezer tamelijk ongeduldig met de partijen die tot regeringsverantwoordelijkheid zijn geroepen. Het sentiment 'kick the rascals out' is wijdverbreid, zonder dat de kiezer zich bekeunt om de complexe en preciaire dagelijkse praktijk van de politieke besluitvorming. De populisten (in Nederland de Leefbaren en de fortuynisten) kwamen in eerste instantie goed weg met hun simplistische oplossingen, maar ook zij ontliepen de toorn van de ontgoochelde kiezer niet.

In de toeschouwersdemocratie zijn de duurzame banden tussen de kiezers en de gekozenen doorgesneden. Een alternatief voor de politieke partij, waarin kiezers en gekozenen een duurzame relatie kunnen opbouwen door een permanent debat over politieke dilemma's, heeft zich nog niet aangediend. Wel is het mogelijk dat partijen leren om te gaan met ontvoogde en onthechte kiezers. Massapartijen kunnen hun integrerende en mobiliserende functies nog steeds vervullen, zoals het CDA in 2002 en de PvdA in 2003 hebben bewezen.

Fortuyn's erfenis

In het voorafgaande zagen we dat in Nederland de verticale representatie van bevolkingsgroepen door hun levensbeschouwelijke en politieke voorliden gedurende de jaren negentig plaats gemaakt heeft voor veel oppervlakkiger en meer voorwaardelijk horizontaal vertrouwen in politieke leiders.

Die werden niet langer als 'onze' vertegenwoordigers gezien. Politici werden ervaren als personages die in een heel andere werkelijkheid werkzaam waren dan de belevingswereld van de kiezers. Zij proberen de afstand tussen hen en de kiezers te overbruggen door te poseren, op tv en elders, als gewone mensen die het goed bedoelen en altijd eerlijk zijn. Zoals de politiek filosoof Herman van Gunsteren schreef: 'De politici lijken op chirurgen die volhouden dat ze nooit in lichamen snijden.'⁴⁵⁸

Democratie vergt voortdurende heropvoeding van nieuwe generaties politici in de klassieke democratische deugden eer, visie en verantwoording. Pim Fortuyn onderscheidde zich van zijn paarse concurrenten doordat hij een chirurg mét een mes was, zij het geen scherp mes. Hij liet er geen misverstand over bestaan dat pijnlijk ingrijpen noodzakelijk was, maar de toepasbaarheid van zijn remedies was gering. Gebrek aan visie kon hem evenmin worden verweten. Fortuyn wilde de burgers bevrijden van bevoogden- de corporatieve structuren. Hij zag de islam als grootste bedreiging van wat hij gemakshalve samenvatte als 'de moderniteit'.

Met de ethiek van de verantwoording wist het fortuynisme minder goed raad. De exploitatie van een nieuwe breuklijn tussen enerzijds de spraakmakende gemeente en anderzijds een wantrouwend kiezersvolk, verlevendigde zonder twijfel het theater van de politiek. Populistische leiders stoken het vuur van het discrediteren van het politieke bedrijf hoog op, maar vragen zelf een onbeperkt vertrouwen van hun volgelingen. Rond hen is immers de hele beweging opgebouwd. Maar in de fase van het consolideren van de verworven politieke macht, struikelen de aanbeden leiders maar al te vaak over hun eigen ego. De LPF zonk na het wegvallen van Fortuyn weg in een moeras van intriges, machinaties en ruzies. Het onvermogen van de populistten tot het effectief uitvoeren van gedane verkiezingsbeloften, stootte de gemobiliseerde kiezers even snel af als ze waren opgetrommeld. Zo kweekte het populisme zijn eigen desillusies.

De verdienste van het Hollandse populisme van de Leefbaren en de fortuynisten lag in het aan de kaak stellen en het bij de verkiezingen van 2002 afstraffen van het fantasieloze consensusbeheer. Veronachtzaamde maatschappelijke vraagstukken werden door hen gepolitiseerd en daarmee werd de kiezer opnieuw bij de publieke zaak betrokken.

De grote politieke partijen, het CDA voorop, hebben de lessen van Fortuyn ter harte genomen. Toen Jan Peter Balkenende op 1 oktober 2001 tot ieders verrassing de nieuwe partijleider van het CDA werd, kon niemand ver-

moeden dat deze schuchtere jongeman een hoofdrol in de Nederlandse politiek zou kunnen spelen. Ruim twee jaar later zat Balkenende comfortabel in het Torentje. Hij presideerde over een centrumrechtse coalitie die het politieke initiatief volledig naar zich had toegetrokken. Balkenende had knap meegelift met de revolutie van Fortuyn en wist in 2003 zijn conservatieve offensief te consolideren.

In het kielzog van Pim Fortuyn – met wie hij al in november 2001 een niet-aanvalsverdrag had gesloten – profileerde Balkenende zijn CDA als het conservatieve alternatief voor Paars. Balkenendes keuze voor een harde oppositie tegen Paars was een breuk met de christen-democratische reflex om veilig in het politieke midden te lonken naar links en naar rechts. De strategie van zijn voorganger De Hoop Scheffer was gebaseerd op het openhouden van alle opties om zo snel mogelijk terug te keren in de regering. Balkenende begreep dat zo'n laag profiel het CDA alleen nog maar verder in de put zou helpen. Conservatieve maatschappijkritiek – dat was in de ogen van ideoloog Balkenende de bestaansreden van het CDA. Hij leerde een belangrijke les uit acht jaar Paars. De les van twee kabinetten zonder CDA was dat niemand de christen-democraten nodig had, tenzij ze met een beter verhaal zouden komen dan de politieke concurrentie.

In een maatschappij die wordt gedomineerd door de markt en de staat, verkondigde Balkenende, wordt de solidariteit, de gemeenschapszin en de betrokkenheid van burgers bij de publieke zaak ondermijnd. Steun van de staat maakt ziek, zwak en afhankelijk – dat was de kern van de vernieuwde christen-democratische boodschap. De zwakken moesten niet beschermd en verzorgd worden, maar sterk gemaakt door ze te dwingen de verantwoordelijkheid voor hun eigen lot in handen te nemen.

Als rechtgeaarde conservatieve gemeenschapsdenker had Balkenende een hekel aan het liberale marktdenken. Hij onderstreepte met zijn leus 'fatsoen moet je doen' de noodzaak van een moreel appèl op het geweten van de burgers. Deze 'tegeltjeswijsheden' vielen slecht bij de liberalen, de zakelijke minister van Financiën Zalm voorop. Ook in financieel opzicht was Balkenende tegenstander van Zalm. Hij hekelde de lastenverlichtingen waarmee Paars de kiezers probeerde te paaien. Binnen enkele maanden had het CDA een onderscheidend, antipaars politiek profiel ontwikkeld.

De conservatieve opvattingen van Balkenende over de positie van de staat, integratie, veiligheid en het belang van het handhaven van oud-vaderlandse normen en waarden liepen parallel aan de stemming onder de kie-

zers. Het politieke midden was in 2002 als het ware naar rechts verschoven; ook veel traditionele PvdA-stemmers onderschreven deze postmateriële, behoudzuchtige agenda.

De verkiezingen van 15 mei 2002 bevestigden het failliet van de corporatieve pacificatiepolitiek van het toedekken van geschillen, het opschorten van politieke conflicten en het depolitiseren van ideologische tegenstellingen. De conservatieve confrontatiepolitiek had gezegevierd over het consensusbeheer van het tweede kabinet-Kok. De nieuwe VVD-leider Zalm leerde op de avond van de verkiezingen de les van Balkenende: de liberalen hadden moeten breken met de sociaal-democraten toen duidelijk werd dat die weigerden ernst te maken met de integratie van arbeidsongeschikten en migranten. Het formeren van een rechts kabinet onder leiding van verkiezingswinnaar Balkenende was dan ook in programmatisch opzicht een fluitje van een cent

Acht maanden na de afrekening van de 'oude' politiek, kwam echter de afrekening met de populistische 'nieuwe' politiek. De zelfmoordcommando's van de LPF waren er in geslaagd het kabinet-Balkenende op te blazen voordat het goed en wel begonnen was. Het opinieklimaat sloeg om als gevolg van de economische crisis. De beurskoersen stortten in, de werkloosheid nam met achtduizend per maand toe. De kiezers zochten bescherming tegen de economische tegenwind. De SP van Jan Marijnissen en de PvdA onder de nieuwe leider Wouter Bos kregen de wind in de zeilen.

Balkenende en Zalm hielden echter vast aan hun confrontatiepolitiek. Ze lieten weten dat VVD en CDA het strategisch akkoord van hun eerste kabinet tot inzet van de verkiezingen wilden maken. Het kwam de duidelijkheid van de politieke strijd ten goede. Maar op 22 januari 2003 bleek dat hun opzet had gefaald: het CDA (44) en de VVD (28) hadden met 72 zetels geen meerderheid in de Tweede Kamer. Regeren met brekebeen LPF (8 zetels) of Staphorst (5 zetels) lag niet voor de hand. Vandaar dat Balkenende tegen heug en meug veroordeeld was tot het onderhandelen met Wouter Bos, die met de PvdA niet minder dan 42 zetels had weten te veroveren.

Wouter Bos wilde regeren, zij het dat hij zelf vanuit de Kamerfractie de PvdA een nieuw politiek profiel wilde geven. Bos was bang dat zijn partij in de oppositie terug zou vallen in de fouten van de jaren tachtig. In de nadagen van Den Uyl wees de PvdA toen gemakzuchtig het noodzakelijke saneringsbeleid van Lubbers af, waardoor de partij het contact met de maatschappelijke realiteit had verloren. Bos toonde zich dus bereid een hoge

prijs voor regeringsdeelname te betalen.

Maar Balkenende voelde niets voor een centrumlinks kabinet waarin de tegenstellingen zouden worden toegedekt en noodzakelijke saneringsoperaties op de lange baan zouden worden geschoven. Hij forceerde dan ook een breuk en nam daar, geheel tegen de Haagse mores in, de politieke verantwoordelijkheid voor.

Coalities moeten, zo leerde Balkenende van het vastlopen van Paars, bij voorkeur worden gesloten tussen politieke partijen die ideologisch het dichtst bij elkaar staan. Politieke strijd, debat en discussie zijn de zuurdesem voor de democratie. Het conservatieve CDA en de centrumlinkse PvdA moesten dan ook niet samen onder één deken kruipen. Balkenende ontpopte zich als een bevlogen politicus met een conservatieve missie. De christelijke barmhartigheid had de Nederlander niet dankbaar, maar inhalig gemaakt, analyseerde Balkenende. De verwende burger hield onbeschaamd zijn hand op bij de staat en claimde zijn 'verworven rechten'. Balkenende wilde hem ouderwets heropvoeden, namelijk tot het leren doppen van zijn eigen boontjes.

Op deze basis schoof Zalm aan in het tweede kabinet-Balkenende. Een slimme vondst was het opnemen van D66 als junior-partner. Hiermee werd het sluitstuk van de agenda van Fortuyn, de staatsrechtelijke hervorming, tot kabinetsbeleid gepromoveerd. De linkse oppositie werd zo een wapen uit handen geslagen. De conservatieve confrontatiepolitiek bezorgde de coalitie het politieke initiatief. Onder leiding van de nieuwe fractieleider Van Aartsen nam de VVD zowel de stijl als het programma van Fortuyn in belangrijke mate over. De liberalen begonnen een 'jihad' tegen de islam en pleitten voor een referendum over de Europese Grondwet, waartegen zij grote bezwaren koesterden. De concurrentie van de LPF op de rechterflank werd op deze wijze de wind uit de zeilen genomen.

De Partij van de Arbeid van Wouter Bos ontwikkelde een strategie om het verloren vertrouwen bij de leden en de kiezers terug te winnen. De politiek leider ontleende zijn mandaat aan het feit dat hij rechtstreeks door de leden was gekozen. Hij trok de wijken in om te luisteren naar gewone kiezers. Bos deed er alles aan om de PvdA van haar image van regenteske bestuurderspartij af te helpen. Met behulp van het internet en een campagne op universiteiten en hogescholen probeerde de PvdA jongeren bij het partijwerk te betrekken. Ook Bos nam elementen van het programma van Fortuyn en de Leefbaren over. Behoedzaam werden in de PvdA discussies

gestart over het migrantenvraagstuk, de verzorgingsstaat en het vervangen van het verouderde, socialistische beginselprogramma van de partij.

De vreemde normalisering van de Nederlandse politiek

De historicus H.W. von der Dunk maakte in november 2001 een interessante analyse van de omslag in de gemoedstoestand van het Nederlandse volk. Hij benoemde drie clichés ten aanzien van het zelfbeeld van Nederland die van generatie op generatie worden overgedragen: de samenleving is nuchter en realistisch, ze is tolerant en ze is open. Na de terreuraanslagen van 11 september bleef er van dit geflatteerde zelfbeeld weinig over.

Von der Dunk pleegde vergelijkend onderzoek naar de televisieberichtgeving en constateerde dat de nuchtere zakelijkheid had plaatsgemaakt voor hysterie: 'Wie in die eerste dagen, toen het leek alsof de wereld voor Hilversum uitsluitend bestond uit de catastrofe in New York en Washington, even naar een buitenlandse tv-zender keek, proefde een andere sfeer. Ook daar was de aanslag vanzelfsprekend de hoofdschotel, maar het verschil tussen die rustig-zakelijke reportages en de van opwinding en emoties trillende stemmen en versomberde gezichten van veel van onze tv-commentatoren alsof de jongste dag in aantocht was, is een sociaal-psychologische studie waard.'

Het tweede cliché heeft betrekking op het zelfbeeld van Nederlanders als een verdraagzaam, ruimdenkend volk. Tolerantie en antiracisme behoren volgens de Utrechtse historicus 'sedert decennia tot de alom gepredikte catechismus die door niemand ter discussie mag worden gesteld'. Dit ontrok de werkelijkheid aan het oog. Nergens kwam het na 11 september tot zoveel wandaden tegen moslims als in het zo tolerante, humane Nederland. Waarom? 'Omdat,' schreef Von der Dunk, 'een elementaire menselijke neiging tot xenofobie (vreemdelingenangst uit veiligheidsinstinct) en het normale superioriteitsbesef van de eigen cultuur hier door die politieke-correctheidscatechismus taboe verklaard wordt.'

Dit taboe op chauvinisme kon Nederland zich als welvarende, onbedreigde en blanke samenleving in de jaren zeventig nog permitteren. Maar tegen de achtergrond van de hoge en bedreigende criminaliteit onder migrantenjongeren begon deze houding te wringen. Doordat de aanslagen van 11 september een verband tussen terrorisme en fundamentalisme ont-

hulden, kregen de onderdrukte chauvinistische gevoelens van witte Nederlanders ineens een legitimatie.

Het derde cliché was dat van Nederland als open samenleving. 'Een geheel open samenleving leidt tot ontbinding,' constateerde Von der Dunk. 'Zonder een consensus omtrent de basale waarden van een samenleving en zonder bescherming tegen vreemdelingen die de samenleving bedreigen, is geen ordening mogelijk.' In de bescherming van de natie liggen de grenzen van de tolerantie.

Gevoelens van superioriteit van het 'eigen volk' en angst voor buitenstaanders werden in ons land in de vorige eeuw gekanaliseerd door de verzuiling. Die maakte immers een pragmatische samenwerking mogelijk waarbij iedere gezindte haar superioriteitsgevoelens – als rechtzinnig protestant, trouw katholiek, verlicht liberaal – rustig binnen de eigen kring kon koesteren, terwijl men tegelijkertijd met de anderen beschaafd regelingen kon treffen.

Ten slotte was de verzuiling ook een recept om de discussie over de waarden en normen van Nederland als historisch gegroeide natie uit de weg te gaan. In ons land was de vrije meningsuiting sinds de verzuiling door een zekere sociale controle ingeperkt. Ook als atheïst mocht je niet vloeken, want daarmee beledigde je een andersdenkende bevolkingsgroep. Calvinisten mochten katholieken minachten als paapse bijgelovigen, maar je moest die mening wel voor je houden.

Die verzuilde cultuur bleef ook na het instorten van de zuilen bestaan. Von der Dunk: 'Een volledig open dialoog is altijd riskant, want de ideële grondslagen van de eigen groep zijn in het geding en kunnen worden aangeast. De rust wordt er niet door bevorderd. In een land waar iedereen zo dicht op een ander zit, is die rust belangrijk. Vandaar dat het polderlandschap sedert de ontzuiling ineens krioelt van de bordjes "gevoelig". De consensus mag niet echt worden verstoord. Buitenstaanders, niet opgegroeid in die cultuur van fluwelen zelfcensuur, ervaren de samenleving dan ook niet als open en tolerant, eerder als hypocriet en onverschillig en vol van onzichtbare hekken en sloten die een open dialoog over en weer beletten.'⁴⁵⁹

Nederland bleek na 11 september 2001 niet langer een lichtbaken waaraan de rest van de beschaafde wereld een voorbeeld kon nemen. Eigendunk, hypocrisie en zelfgenoegzaamheid hadden plaatsgemaakt voor lawaai, opgewonden polarisatie, verwarring en verruwing van publieke omgangsvormen.

Hoe buitenissig Pim Fortuyn ook was, zijn optreden betekende een versneling van de normalisering van Nederland. Normalisering is te omschrijven als aanpassing van de Nederlandse politiek aan het gangbare Europese en Amerikaanse patroon. Dit westerse patroon veronderstelt een democratische cultuur, waarbij het primaat bij de kiezers ligt – niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk. Een ander kenmerk van het westerse patroon is het primaat van het autonome individu dat door de staat wordt gevrijwaard van inmenging in zijn particuliere levenssfeer.

De term 'sociale markteconomie' wordt door de lidstaten van de Europese Unie geaccepteerd als adequate omschrijving voor de inrichting van hun bestel. De leden van de EU hebben zich door middel van het Verdrag van Maastricht gebonden aan budgettaire spelregels die de stabiliteit van de Unie moeten waarborgen. Nadat Nederland in de jaren zeventig een excentrieke progressieve koers was gaan varen, zette in de jaren tachtig een proces van aanpassing van het Nederlandse beleid aan de smalle marges van de Europese Unie en de NAVO in. Dit proces werd zowel van bovenaf, uit Brussel, als van onderop, door de kiezers, afgedwongen.

De populistische beweging van de Leefbaren en Fortuyn bevorderde deze 'normalisering' van Nederland tot een doorsnee provincie van Euro-land. De populistische thema's migranten en misdaad kwamen ook in Nederland op de politieke agenda. Na de schok van 11 september 2001 kwamen de opgekropte spanningen tussen autochtone Nederlanders en migranten tot ontlading. Een behoudend volk, dat zijn buik vol had van het gedoogbeleid ten aanzien van criminelen en illegalen, riep de verlichte elite hardhandig tot de orde. De politieke omgangsvormen verruwden. Het zelfbeeld van Nederland als gidsland viel aan scherven.

Het Hollandse populisme markeert een omslag in het politieke bedrijf, waarbij het zwaartepunt verschuift van de aanbodzijde (de politieke partijen en de corporatieve consensusmachinerie) naar de vraagzijde (de kiezers). Bij elke verkiezing moeten politieke ondernemers opnieuw de boer op om stemmen te veroveren. Deze ontwikkeling houdt het gevaar in dat vermogende ondernemers zich 'inkopen' in het politieke bedrijf.

Normalisering betekent verder dat Pim Fortuyn een einde maakte aan een abnormale periode van depolitisering. Deze periode zette in 1982 in met het Akkoord van Wassenaar tussen vakbondsleider Wim Kok en werkgeversleider Chris van Veen en kreeg gestalte in drie kabinetten-Lubbers en twee kabinetten-Kok. Volgens velen was Nederland rond 2000 als het ware

voltooid: een toonbeeld van een verdraagzame, stabiele democratie die zich wonderwel wist te handhaven in de internationale concurrentiestrijd.⁴⁶⁰ Dit flatteuze beeld is in het onstuimige 'lange jaar 2002', met als dieptepunt de moord op Fortuyn, aan flarden geschoten.

De opkomst van het Hollandse populisme past in het postideologische tijdperk dat in 1989 is begonnen. Het stelde de ondoorzichtigheid van de Nederlandse consensusmachinerie aan de kaak. Ook in Nederland is – blijvend – ruimte ontstaan voor het politiek exploiteren van de populistische breuklijn tussen de met de staat verknoopte elite en het wantrouwige kiezersvolk. De Leefbaarbeweging en het fortuynisme hebben aangetoond hoe gemakkelijk het is in het politieke bestel in te breken.

BIJLAGEN

Bijlage 1

Interview met Fortuyn in *de Volkskrant* van 9 februari 2002

Pagina 1 Voorpagina

Fortuyn: 'Grens dicht voor islamiet'

Van onze verslaggevers

Rotterdam

Als het aan Pim Fortuyn, lijsttrekker van Leefbaar Nederland, ligt, komt er geen asielzoeker Nederland meer binnen. Dat zegt hij vandaag in een interview met *de Volkskrant*. 'Ik vind 16 miljoen Nederlanders wel genoeg. Het is een vol land.' Fortuyn wil ook artikel 1 van de Grondwet, dat discriminatie verbiedt, afschaffen.

Toen Fortuyn in november vorig jaar werd verkozen als lijsttrekker van Leefbaar Nederland heeft hij partijvoorzitter Nagel beloofd dergelijke opmerkingen niet meer te maken. Fortuyn nu: 'Daar moest ik me maar eens niet zoveel meer van aantrekken.'

Hij gaat ervan uit dat zijn partij met de nu voorspelde 20 Kamerzetels in een regering zitting krijgt. 'Bij zo'n draconische uitslag kun je toch niet meer zeggen: Leefbaar Nederland mag niet in de regering.' Hij denkt dat de combinatie CDA-PvdA-Leefbaar Nederland of CDA-VVD-Leefbaar Nederland mogelijk is. Fortuyn garandeert kiezers in dat geval een eind aan de wachtlijsten in de gezondheidszorg en 'een uitermate restrictief vreemdelingenbeleid.'

Fortuyn: 'Veertigduizend asielzoekers per jaar, dat is in vier jaar tijd een stad van een omvang van Groningen. Dat moeten mensen zich eens even goed realiseren. En dan veelal: enkele reis onderklasse. Nou dat zie ik niet zo zitten. Daar moeten we maar eens even mee stoppen. Janmaat had gewoon voor een deel gelijk. En door de demonisering waaraan uw krant ook heeft meegedaan, kon dat allemaal niet meer gezegd worden.'

Ondanks deze uitspraak wil Fortuyn zich niet op een lijn gesteld zien met de voormalige Centruumpartij-voorman, die in de jaren tachtig herhaaldelijk wegens discriminatie en het aanzetten tot vreemdelingenhaat werd veroordeeld. Janmaat wilde allochtonen het land uitzetten. Fortuyn wil 'nie-

mand zijn burgerrechten ontnemen. Iedereen die hier binnen is, blijft binnen. Voor Antilliaanse jongeren wil ik overigens een uitzondering maken. Die zijn hier illegaal binnengekomen, nou, hup terug.'

Met die laatste uitlating doet Fortuyn de waarheid geweld aan. Antilliaanse jongeren zijn niet illegaal in Nederland. Ze hebben als inwoner van de Antillen het recht naar Nederland te verhuizen.

Fortuyn bestrijdt met nadruk dat hij met deze en vele andere geprononceerde uitlatingen nu en in het verleden als columnist bij *Elsevier*, aanzet tot geweld tegen buitenlanders. 'Ik veroordeel elk geweld.'

En overigens, tegen buitenlanders als groep heeft hij niets. Het gaat hem vooral om islamieten. 'Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: d'r komt geen islamiet meer binnen.'

Op de vraag of hij een islam-hater is, zegt de lijsttrekker van *Leefbaar Nederland*: 'Ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur. Ik heb veel gereisd in de wereld. En overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk. Al die dubbelzinnigheid. Het heeft wel iets weg van die oude gereformeerden. Gereformeerden liegen altijd. En hoe komt dat?'

Omdat ze een normen- en waardenstelsel hebben dat zo hoog ligt dat je dat menselijkerwijs niet kunt handhaven. Dat zie je in die moslimcultuur ook. Kijk dan naar Nederland. In welk land zou een lijsttrekker van een zo grote beweging als de mijne, openlijk homoseksueel kunnen zijn? Wat fantastisch dat dat kan. Daar mag je trots op zijn. En dat wil ik graag effe zo houden.'

Reflex, pagina 1: 'Overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk'

Door Frank Poorthuis en Hans Wansink

Bouwwakkers lopen af en aan in Palazzo di Pietro, de villa van Pim Fortuyn in het centrum van Rotterdam. Verbouwen is ook wat de lijsttrekker van *Leefbaar Nederland* wil doen met de Nederlandse politiek.

Fortuyn, goed voor twintig zetels in de peilingen: 'Als ik het juridisch rond kon krijgen, zou ik zeggen: d'r komt geen islamiet meer in.'

Wat is er mis met Nederland?

'Het is de cultuur van het poldermodel waar wij ons tegen keren. Een geslo-

ten cultuur die buitenstaanders buiten de orde verklaart en nieuwe belangen niet onderkent. Kijk naar wat er in de ICT-sector gebeurt: een keiharde sanering. Grote groepen ondernemers zitten in de problemen en er wordt geen enkele helpende hand naar uitgestoken. Als het water met bakken uit de hemel valt en er lopen landerijen onder, staan we meteen met geld klaar voor de boeren. Die oude economie weet heel goed uit de staatsruif te eten. 't Is niet alleen een verzorgingsstaat voor burgers, maar ook voor gevestigde ondernemers. Daar moet een eind aan gemaakt worden. We willen het land teruggeven aan de mensen. De politiek moet de burger uitnodigen mee te doen. Gemeenten worden aan de lopende band opgeheven. Wij willen dat terugdraaien. De mensen zien de verloedering om zich heen grijpen en voelen zich machteloos daar wat tegen te doen. Maar als dat kleine ziekenhuis er is en die kleine school, en die burger verdomt het om in het ziekenhuisbestuur of die activiteitencommissie te gaan zitten. Ja dan heb ik mijn best gedaan. Dan zal ik zeggen: u verspeelt gewoon uw recht. We zien in de marktsector een geweldige democratisering. Voor tachtig euro heb je een overhemd op maat gemaakt, dankzij het internet. Vroeger kostte dat 250 euro. Maar de collectieve sector leeft nog gewoon in de industriële economie. Anoniem en grootschalig. Professionals die het voor het zeggen hebben. En de consument die mag accepteren wat er geboden wordt. Dat is zo ouderwets als de pest. Een grote groep mensen in Nederland zegt: CDA, PvdA of VVD, het is allemaal één pot nat. Zij maken deel uit van die elite waarvan mensen intuïtief of intellectueel zien dat die opengebrosen moet worden.'

Wanneer kwam u zelf op dat idee?

'Toen Paars in 1993 aantrad, had ik daar aanvankelijk grote verwachtingen van. Ik dacht: die gaan dat aanpakken, die gesloten cultuur. Dat is niet gebeurd. Integendeel. Het is veel erger geworden. De regentencultuur van de PvdA is meer geperfectioneerd dan het CDA ooit voor elkaar heeft gekregen. Kijk naar wat Netelenbos doet bij de NS. D'r komt geen niet-PvdA'er aan te pas. En wat ziet u nu gebeuren: 86 procent van de treinen rijden weer op tijd. Toen ik zei dat het personeel de boel aan het saboteren was om de topmannen Husinga en Timmer weg te krijgen, was het land te klein. Het is gewoon waar. Er is heel veel sabotage in de gezondheidszorg, in het onderwijs en bij de politie. Je kunt dat de mensen niet erg kwalijk nemen. Want een arbeidsorganisatie is ziek als personeelsleden dat gaan

doen. Het kleinbedrijf komt niet verder dan drie procent ziekteverzuim. Het grootbedrijf zit rond de zeven procent. En dan kom je in de collectieve sector en daar is het tien, vijftien procent. Dat is sabotage, dat kan niet anders.'

Wat gaat u veranderen?

'Ik beloof twee dingen als wij deelnemen aan de regering. En dat zijn keiharde beloften. Ten eerste: na vier jaar zijn er geen wachtlijsten meer in de gezondheidszorg. Ten tweede: een uitermate restrictief vreemdelingenbeleid. We ontvangen er nu 40.000 per jaar. Wat mij betreft binnen de kortste keren niet meer dan 10.000. De grenzen gaan dicht. We zeggen het Vluchtelingenverdrag op. Ook Schengen wordt opgezegd. Herstel van de grenscontroles en apparatuur in de havens, de luchthavens en aan de grenzen van België en Duitsland. Alles en iedereen wordt gescand. Ik wil absoluut een eind maken aan de idiotie dat driekwart van de hier geboren Turkse en Marokkaanse jongemannen uit een achterlijk gebied een vrouw gaat halen. Van de asielzoekers is 80 procent economisch vluchteling. Wat houdt het woord vluchteling dan nog in? Ik zeg: als je echt een vluchteling bent, ga je vluchten in de nabijheid. Dan ben je al blij als je van Lubbers een tentje krijgt en eten; dat je veilig bent. Maar dan stap je toch niet op een vliegtuig naar Nederland toe? Dan ben je toch geen echte vluchteling? Dus ook bij die 20 procent heb ik geweldige vraagtekens. En ik zeg dus: opvang in de regio. Dat betekent uiteindelijk dat vluchtelingen alleen nog maar kunnen komen uit Duitsland, Engeland, België, Denemarken of Zweden als daar iets ernstigs gebeurt.'

U wilt veel minder asielzoekers toelaten dan 10.000.

'Wat mij betreft dus nul. Ik vind 16 miljoen Nederlanders wel genoeg. Het is een vol land.'

Dat mag u niet zeggen van uw partij.

'Nou, daar moest ik me maar eens niet zoveel meer van aantrekken.'

Stel, u komt met twintig, vijftwintig zetels in de Tweede Kamer.

'Dan zit ik in de regering, niet in de Kamer.'

Vergeet het maar. Ze vinden u een straathond.

'Als we 15 mei dit soort draconische uitslagen beleven, heeft Paars gigantisch verloren. Dan kan je toch niet meer zeggen: Leefbaar Nederland mag niet in de regering.'

En als ze dat wel doen?

'Nou, dan gaan ze lekker met z'n drieën regeren, CDA, PvdA, VVD. Dan wordt het voor ons prijschiëten. Dat zit geen twee jaar, meneer. Vergis u niet. Ik ga heel normaal met die politieke elite om, hoor. Ik ben gewoon *on speaking terms* met allemaal. Zelfs met Rosenmöller. Eigenlijk de enigen met wie ik niks heb, maar dat vind ik ook niks, zijn die krullenbollen van D66.'

U hebt wel het hele staatkundige deel van hun programma gekopieerd.

'Maar ik ga wel een paar stappen verder. En nog belangrijker: zij hebben het toch nooit verzilverd. Wanneer had dat gekund? In 1994. De PvdA had die prijs wel betaald, hoor. Het is de elite die het kiezen van de burgemeester en de minister-president heeft tegengehouden. Omdat het om hun baantjes gaat. Maar het kader en de gewone partijleden vinden ook dat het moet gebeuren. Dat geldt zelfs voor het CDA: en voor grote gedeelten van de VVD. Daarom ben ik er ook zeker van dat die staatsrechtelijke vernieuwing er zal komen.'

U vindt dat islamitische organisaties in Nederland in de gaten gehouden moeten worden, zoals in de Koude Oorlog de CPN.

'Daar vind ik het goed mee te vergelijken, ja. Niet verbieden. Maar wel heel precies weten wat er in al die verenigingen en moskeeën allemaal wordt gezegd. Ik wil een heel stevig emancipatiebeleid neerzetten voor islamitische vrouwen in achterstandswijken. Met name de goed opgeleide Turkse en Marokkaanse meiden krijgen er van mij van langs. Ze laten hun zusters gewoon barsten. Neem maar een voorbeeld aan onze feministen uit de jaren zeventig. Mijn moeder, dat was een mevrouw uit een kakmilieu, die is gemanicpeerd door dit soort vrouwen. Dat verwacht ik ook van die moslimmeiden, in plaats van uit een soort protest een hoofddoekje om te doen. Hang het in de wilgen en zorg dat je zusters niet maar één recht hebben: het aanrecht. De Turkse en Marokkaanse jongens in Nederland zijn van de derde generatie. meneer. Dat betekent dat hun ouders hier zijn geboren. En die jongens geven enorme problemen.'

Omdat ze zo vreselijk islamitisch zijn?

'Ja die islam, die zondert mensen af. Ze zien ons als een minderwaardig soort mensen. Marokkaanse jongens bestelen nooit een Marokkaan. Is u dat wel eens opgevallen? Wij kunnen wel bestolen worden. En ik natuurlijk nog dubbel, want ik ben niet alleen een christenhond, maar ook nog minder dan een varken. Nou die kun je pakken. Meneer, als ik het juridisch rond zou kunnen krijgen, dan zou ik gewoon zeggen: d'r komt geen islamiet meer binnen! Maar dat kan ik niet rond krijgen. De islam is achterlijk, ik zeg het maar, het is gewoon een achterlijke cultuur.'

U zet aan tot haat tegen buitenlanders.

'Nee. Ik gebruik het woord als wapen. Ik veroordeel elk geweld. Ik veroordeel elke discriminatie op grond van ras, godsdienst enzovoort. Hou nou op. Degenen die de boel onder het tapijt vegen, de Partij van de Arbeid voorop, Kok, die zijn toch verschrikkelijk? En als het straks mis gaat, wie hebben het dan gedaan? En het gaat mis. D'r zijn al grote incidenten.'

U hebt Janmaat geregeld aangehaald in uw columns, maar zich nooit van hem gedistantieerd.

'Dat is nonsens. Zo slim waren we bij Elsevier toch wel.'

Wat is het verschil tussen u en Janmaat?

'Ik zeg: iedereen die hier binnen is, blijft hier binnen. Ik wil niemand zijn burgerrechten ontnemen. Het zijn onze Marokkaanse rotjongens, daar kunnen we koning Hassan niet mee opscheppen. We hebben ze zelf binnengelaten, dan zullen we het ook zelf moeten oplossen. Voor Antilliaanse jongeren wil ik een uitzondering maken. Die zijn hier illegaal binnengekomen, nou, hup terug. Maar als je hier geboren en getogen bent, heb je burgerrechten, punt. Janmaat ging wel een stapje verder. Die wilde bevorderen dat mensen een enkele reis terug kregen. Dat zult u bij mij niet zien. Wat ik wel zeg, is dat het nu afgelopen moet zijn. En dat we d'r genoeg hebben. Veertigduizend per jaar, dat is in vier jaar tijd een stad met de omvang van Groningen. Dat moeten mensen zich eens even goed realiseren. En dan veelal: enkele reis onderklasse. Nou, dat zie ik niet zo zitten. Daar moeten we maar eens even mee stoppen. Janmaat had gewoon voor een deel gelijk. En door de demonisering waaraan uw krant ook heeft meegedaan, kon dat allemaal niet meer gezegd worden.'

*'Die buitenlanders pikken onze blonde vrouwen af', zegt u. 'Die ze dan vervolgens hoe-
ren noemen.'*

'Nee, ik heb het over islamitische mannen die dat doen. Dat is iets anders dan buitenlanders, meneer. Ik sta achter wat Voltaire zegt: ik kan uw mening nog zo abject vinden, maar ik zal uw recht verdedigen om die te uiten. Ik ben ook voor afschaffen van dat rare grondwetsartikel: gij zult niet discrimineren. Prachtig. Maar als dat betekent dat mensen geen discriminerende opmerkingen meer mogen maken, en die maak je in dit land nogal snel, dan zeg ik: dit is niet goed. Laat mensen die opmerkingen maar maken. Er is een grens en die vind ik heel belangrijk: je mag nooit aanzetten tot fysiek geweld. Dat kan een rechtsstaat zich niet permitteren. Maar als een imam weet te vertellen dat mijn levenswandel volstrekt verwerpelijk is en beneden die van varkens ligt: okee, dan zegt hij dat maar.'

Wat is uw betrokkenheid bij dit probleem?

'Ik heb geen zin om de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen nog eens over te doen. Op middelbare scholen zijn tal van homoseksuele leraren die vanwege Turkse en Marokkaanse jongens in de klas niet durven uitkomen voor hun identiteit. Dat vind ik schande.'

Voelt u zich persoonlijk bedreigd?

'Nee, want ik ben geen bang man.'

Waarom dan die haat tegen de islam?

'Ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur. Ik heb veel gereisd in de wereld. En overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk. Al die dubbelzinnigheid. Het heeft wel iets weg van die oude gereformeerden. Gereformeerden liegen altijd. En hoe komt dat? Omdat ze een normen- en waardenstelsel hebben dat zo hoog ligt dat je dat menselijkerwijs niet kunt handhaven. Dat zie je in die moslimcultuur ook. Kijk dan naar Nederland. In welk land zou een lijsttrekker van een zo grote beweging als de mijne, openlijk homoseksueel kunnen zijn? Wat fantastisch dat dat hier kan. Daar mag je trots op zijn. En dat wil ik graag effe zo houden.'

Pim Fortuyn over Frits Bolkestein: 'Ik had mijn hoop op hem gevestigd omdat ik dacht: hij pakt nu dat vreemdelingenbeleid aan. Als je naar zijn ontwikkeling kijkt, zie je dat hij een heel goede intellectueel was. Hij kon goed argumenteren, was heel behendig in het bepalen van de politieke agenda. Maar *au fond* was hij een slecht politicus. Want een politicus, zeker als die regeringsverantwoordelijkheid heeft, moet het niet om het spel, maar om de knikkers gaan. Die man heeft niks neergezet. Gewoon helemaal niks.'

Pim Fortuyn over Hans van Mierlo: 'Die had – met zijn 24 zetels – in 1994 het lef gehad moeten hebben het premierschap op te eisen. Hij had dat ook gekregen. Dat is de grootste strategische fout die D66 in zijn bestaan heeft gemaakt. Hij had geen vice-premier moeten worden, zeker geen minister van Buitenlandse Zaken. Dat kon hij fysiek niet aan. Dan ben je er nooit, dus kan je ook geen leiding geven.'

Pim Fortuyn over Filip Dewinter: 'Natuurlijk zit die man, vanuit zijn perspectief, naar mij te kijken. Ik zou wel willen discussiëren met meneer Dewinter, meneer Haider, Fini, Bossi, Berlusconi, noem ze maar op. Dan worden de verschillen heel goed duidelijk. Maar zo'n Filip Dewinter heeft met z'n Vlaams Blok wél een derde van de stemmen in Antwerpen. In een democratie moet je met zo'n man dan toch praten?'

Forumpagina 9 februari 2002, Commentaar

Lijsttrekker Pim Fortuyn van Leefbaar Nederland laat er geen misverstand over bestaan. Wat hem betreft komt er geen vluchteling Nederland meer in. Opvang in de regio betekent voor Fortuyn dat in ons land slechts plaats is voor politieke vluchtelingen uit België, Denemarken en Duitsland. Wat Fortuyn betreft zegt Nederland niet alleen het Vluchtelingenverdrag op, maar ook het Akkoord van Schengen. Nederland kan kennelijk alleen leefbaar worden als het hermetisch van de buitenwereld wordt afgegrensd.

Voor de lezers van Fortuyns boeken en columns in *Elsevier* zijn deze opvattingen niet nieuw. Maar egotripper Fortuyn is niet langer een eenzame praatjesmaker aan wie schouderophalend voorbij gegaan kan worden. Hij is de leider van een partij die de ambitie heeft deel te nemen aan de regering

van ons land. Met zijn uitlatingen in *de Volkskrant* van vandaag laat Fortuyn duidelijk blijken geen enkele boodschap te hebben aan de uitspraken van het congres van Leefbaar Nederland. Daar werd immers een voorstel om een quotum voor asielzoekers in te stellen weggestemd. Eveneens blijkt dat de oprichters van Leefbaar Nederland, Nagel, Westbroek, Schnetz en Van Kooten, hun voorman Fortuyn volstrekt niet in de hand hebben. De Rotterdammer, die zich nog steeds als professor aandient, is een ongeleid projectiel dat zich aan elke besturing onttrekt.

Dat Fortuyn en Leefbaar Nederland zich hebben gediskwalificeerd voor welke regering dan ook, blijkt ten overvloede uit het voorstel om artikel één van de Grondwet, dat discriminatie op grond van ras, geslacht, seksuele voorkeur en levensovertuiging verbiedt, te schrappen. De rabiante opvattingen die Fortuyn ten beste geeft over moslims zijn niet alleen grievend, maar miskennen bovendien de grote inspanningen die Marokkanen, Turken en andere migranten zich getroosten om hun bijdrage aan de Nederlandse samenleving te leveren.

Intussen zegt de populariteit van Fortuyn en Leefbaar Nederland veel over de politieke malaise die het land in zijn greep houdt. De afstand tussen de politiek van de gevestigde partijen en de kiezers is in acht jaar Paars alleen maar groter geworden. Van een vruchtbare wisselwerking tussen sociaal-democraten, liberalen en democraten is in het tweede kabinet-Kok geen sprake meer. De oppositie van CDA, GroenLinks en de SP heeft nauwelijks iets om het lijf. Tot nu toe hebben alle partijen zich gemakzuchtig tegenover de kiezers en de uitdaging van Leefbaar Nederland opgesteld. Als Fortuyn er op 15 mei met hun zetels vandoor gaat, hebben ze dat aan zichzelf te wijten.

Bijlage 2

Uitslagen verkiezingen Tweede Kamer 1989-2003, in zetels

	1989	1994	1998	2002	2003
Opkomst (in procenten)	80,3	78,8	73,3	79,1	80
CDA	54	34	29	43	44
GPV/RPF (tot 1998), CU	3	5	5	4	3
SGP	3	2	3	2	2
D66	12	24	14	7	6
VVD	22	31	38	24	28
PvdA	49	37	45	23	42
SP	0	2	5	9	9
GroenLinks	6	5	11	10	8
Leefbaar Nederland				2	0
Lijst Pim Fortuyn				26	8
AOV (ouderenpartij)				7	0
Centrum-Democraten	1	3	0		

Bijlage 3

Chronologie van het 'lange jaar 2002'

20 augustus 2001

In het tv-programma *Twee Vandaag* kondigt Fortuyn aan de politiek in te gaan, lijsttrekker van Leefbaar Nederland en zelfs minister-president te willen worden.

In overleg met hoofdredacteur Arendo Joustra stopt Fortuyn als columnist van *Elsevier*.

23 augustus

Commentaar *de Volkskrant*:

'Wanneer Fortuyn en Leefbaar Nederland in staat zijn hun krachten te bundelen, bestaat er perspectief op een politieke beweging die voor leven in de brouwerij kan zorgen. Het kan voor het Haagse establishment geen kwaad om van buitenaf enige concurrentie te krijgen.'

29 augustus

Premier Kok maakt bekend dat hij zich terugtrekt als partijleider van de PvdA.

31 augustus

Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND): Tot 1 augustus 2001 meldden zich in dat jaar in Nederland 19.612 asielzoekers, ruim 20 procent minder dan in dezelfde periode in 2000.

11 september

Terroristische aanslagen op het World Trade Centre in New York en het Pentagon in Washington eisen ruim 3000 doden.

18 september

Prinsjesdag. Koning Beatrix spreekt van diepe verbondenheid met het Amerikaanse volk. 'De aanslagen tegen de menselijkheid doen ons beseffen hoe kwetsbaar ons bestaan is.'

27 september

De leiderschapscrisis in het CDA komt tot een uitbarsting, als gevolg waarvan twee dagen later partijvoorzitter Marnix van Rij en fractievoorzitter Jaap de Hoop Scheffer zullen terugtreden.

1 oktober

Jan Peter Balkenende wordt gekozen tot fractievoorzitter van het CDA, benoemd tot politiek leider en voorgedragen als lijsttrekker voor de verkiezingen van mei 2002.

23 oktober

Pim Fortuyn wordt voorgedragen als lijsttrekker van Leefbaar Nederland.

25 november

Fortuyn wordt door het congres gekozen tot lijsttrekker van Leefbaar Nederland.

27 november

Rob van Gijzel treedt af als Kamerlid van de PvdA. Fractievoorzitter Melkert en de PvdA lijden daardoor publicitair veel schade.

Januari 2002

De hele maand ligt minister Korthals (VVD) onder vuur vanwege de vrijgelaten bolletjesslikkers op Schiphol. De VVD maakt een duikvlucht in de opiniepeilingen.

15 januari

In een tv-interview met Ivo Niehe vergelijkt Fortuyn minister Els Borst met Osama Bin Laden.

20 januari

Pim Fortuyn wordt gekozen tot lijsttrekker van Leefbaar Rotterdam voor de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart 2002.

30 januari

Jan Blokker vergelijkt in zijn *Volkskrant*-column Fortuyn met Mussolini.

9 februari

Volkskrant-interview met Fortuyn: 'Ik vind 16 miljoen Nederlanders wel genoeg. Het is een vol land. Wat mij betreft komt er geen islamiet meer in.' Fortuyn wil ook artikel 1 van de Grondwet, dat discriminatie verbiedt, afschaffen omdat dat een belemmering zou zijn van de vrijheid van meningsuiting.

In het *NOS Journaal* brengt politiek redacteur Job Frieszo een oud partijprogramma van de Centrum-Democraten in beeld in associatie met Fortuyn.

Overleg leiding Leefbaar Nederland met Pim Fortuyn loopt uit op beëindiging van de samenwerking. Fortuyn handhaaft zijn uitspraken in *de Volkskrant*.

10 februari

In het tv-programma *Buitenhof* zegt voorzitter Jan Nagel van Leefbaar Nederland het vertrouwen in Fortuyn op.

11 februari

Fortuyn kondigt aan met een lijst, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), mee te doen aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei 2002.

14 februari

Officiële oprichting Politieke Vereniging Lijst Pim Fortuyn. Het bestuur bestaat uit Pim Fortuyn, Peter Langendam, John Dost en Albert de Booij.

23 februari

De partijraad, bijeen in Rotterdam, bekrachtigt de keuze van het partijbestuur voor Jan Peter Balkenende als lijsttrekker van het CDA.

6 maart

Gemeenteraadsverkiezingen. Pim Fortuyn behaalt met Leefbaar Rotterdam 34,7 procent van de stemmen en 17 van de 45 zetels in de Rotterdamse raad.

Onder leiding van Paul Witteman verliezen Ad Melkert en Hans Dijkstal een televisiedebat van Fortuyn en Balkenende.

14 maart

Fortuyn presenteert in perscentrum Nieuwspoort in Den Haag zijn boek en

verkiezingsprogramma *De puinhopen van acht jaar Paars*. De Biologische Bakkers Brigade gooit hem drie taarten in het gezicht. Fortuyn doet aangifte van mishandeling en roept premier Kok op een einde te maken aan het 'demoniseren' van zijn persoon.

Politiek commentator Kees Lunshof betitelt in *De Telegraaf* Fortuyns boek als borrelpraat: 'onzin en asociaal'.

Fortuyn geïnstalleerd als lid van de gemeenteraad Rotterdam.

1 maart

Fortuyn presenteert de kandidatenlijst van de LPF met daarop twee journalisten: Ferry Hoogendijk (oud-hoofdredacteur van *Elsevier*) en Mat Herben (oud-journalist, nu redacteur/voorlichter van de *Defensiekrant*).

16 april

Premier Kok biedt het ontslag van zijn kabinet aan vanwege het NIOD-rapport over Srebrenica.

27 april

De lijsttrekkers debatteren onder leiding van Frits Wester in de pauze van de *Soundmixshow*. Fortuyn komt als winnaar uit de bus.

4 mei

De BBC zendt een interview uit van John Simpson. Wanneer deze Fortuyn vraagt naar zijn gelijkenis met Le Pen, kapt Fortuyn het gesprek af.

6 mei

Pim Fortuyn wordt vermoord door Volkert van der Graaf in het Mediapark in Hilversum.

Het hoofdredactioneel commentaar van *NRC Handelsblad* van 6 mei:

'Dezer dagen kan niet over samenleven en politieke keuzes worden nagedacht zonder daarin de figurant Pim Fortuyn te betrekken, die op een hoofdrol lijkt af te stevenen. Hij is (...) veeleer de koning van de simpele waarheid, die zich voegt naar de conjunctuur van het moment. Hij lijkt uit op verwarring en provocatie. (...) Fortuyn wil de macht, als premier. (...) Staat straks Fortuyn als premier met een krans op de Dam, de man die de islam "achterlijk" vindt en mensen uit Marokko en Turkije niet behorend tot

"de moderniteit"? (...) Het is de trots van Nederland dat we hier juist niet de ene cultuur beter vinden dan de andere. Dat we hier mensen gelijk behandelen in een open samenleving. Dat we ons hier de xenofoben en racisten van het lijf wensen te houden. Het is een grote schande dat we zestig jaar na dato een politicus in ons midden daaraan moeten herinneren.'

Politieke partijen besluiten tot het stilleggen van de verkiezingscampagne.

7 mei

Met het uitspreken van vertrouwen in het gezonde verstand van de burger heeft premier Kok het kabinetsbesluit gemotiveerd om de verkiezingen op 15 mei toch door te laten gaan, ondanks de moord op Pim Fortuyn. Hij voldoet daarmee aan een dringend verzoek van de familie Fortuyn en de top van de LPF.

11 mei

Eurocommissaris Bolkestein: 'Er is maar één iemand verantwoordelijk voor de moord op Pim Fortuyn en dat is de dader zelf. Het is onzin de linkse partijen, en met name Wim Kok en Ad Melkert, aan te wijzen als degenen die hiertoe hebben aangezet. Het is verkeerd en kwetsend. Helaas hebben mensen behoefte aan een zondebok.'

13 mei

De advocaten Hammerstein en Spong dienen namens wijlen Fortuyn een aanklacht in tegen politici en journalisten/columnisten wegens het aanzetten tot haat. De klacht richt zich met name tegen Marcel van Dam (*Het Lagerhuis* en *de Volkskrant*), Matty Verkamman (*Trouw*) en de voltallige redactie van *NRC Handelsblad*.

14 mei

Premier Kok roept de kiezers via de televisie op om te gaan stemmen en dat 'met verstand' te doen. In een ongebruikelijke aansporing tot het electoraat wijst hij erop dat het vandaag gaat om een stem voor vier jaar. 'Er is geen herkansing, geen tweede ronde. Vandaag bepalen we hoe Nederland er de komende jaren uit ziet qua politieke samenstelling,' aldus Kok. 'Het is belangrijk om niet alleen vanuit het gevoel te stemmen.'

15 mei

Tweede-Kamerverkiezingen: LPF van 0 naar 26 zetels, CDA van 29 naar 43, PvdA van 45 naar 23, VVD van 38 naar 24, D66 van 14 naar 7, GroenLinks van 11 naar 10, ChristenUnie van 5 naar 4, SGP van 3 naar 2, Leefbaar Nederland van 0 naar 2 en SP van 5 naar 9 zetels.

PvdA-fractievoorzitter Melkert kondigt zijn terugtreden aan. Hij wordt opgevolgd door Jeltje van Nieuwenhoven.

16 mei

Mat Herben wordt gekozen tot de nieuwe fractievoorzitter en politiek leider van de Lijst Pim Fortuyn. Joao Varela (nummer 2 op de lijst) en Ferry Hoogendijk (nummer 5) zijn beiden benoemd tot vice-fractievoorzitter.

VVD-leider Hans Dijkstal treedt af als voorzitter van de fractie. Gerrit Zalm volgt hem op.

17 mei

CDA-coryfee Piet Hein Donner (lid Raad van State) door koningin Beatrix benoemd tot informateur. CDA, LPF en VVD starten formatiegesprekken.

27 juni

De LPF-fractie dreigt met het partijbestuur te breken en zelf verder te gaan als bestuurders Dost en Langendam niet vertrekken. De crisis komt 3 juli ten einde als beiden hun functie hebben neergelegd.

28 juni

De onderhandelaars Balkenende, Herben en Zalm bereiken overeenstemming over het regeerakkoord.

2 juli

Het regeerakkoord wordt door de fracties van CDA, LPF en VVD goedgekeurd.

22 juli

Kabinet-Balkenende met CDA, VVD en LPF wordt beëdigd door koningin Beatrix en presenteert zich 's middags op de trappen van Huis ten Bosch. Eduard Bomhoff (LPF) en Johan Remkes (VVD) worden benoemd tot vice-premier. VVD-leider Zalm en LPF-leider Herben blijven buiten het kabinet.

's Avonds treedt LPF-staatssecretaris Philomena Bijlhout van Emancipatie en Gezinszaken af vanwege leugens over haar verleden in de Surinaamse volksmilities.

26 juli

Balkenende voert voor de eerste maal als minister-president een debat met de Tweede Kamer, dat handelt over de regeringsverklaring. Hij krijgt de steun van CDA, LPF en VVD, die een ruime meerderheid in de Tweede Kamer vertegenwoordigen. Het motto van het kabinet: 'Duidelijkheid en daadkracht'.

LPF-minister Bomhoff van Volksgezondheid botst met minister Remkes van Binnenlandse Zaken als hij directeur-generaal Van Lieshout om onduidelijke redenen wil overplaatsen.

4 augustus

LPF-minister Heinsbroek van Economische Zaken tart het CDA en de VVD door te pleiten voor lastenverlichting op korte termijn. Daarmee gaat hij lijnrecht in tegen het nog maar pas gesloten regeerakkoord.

8 augustus

LPF-fractievoorzitter Herben treedt af na kritiek. Hij blijft Kamerlid voor de LPF.

13 augustus

Beoogd LPF-staatssecretaris Fiona de Vilder haakt af.

20 augustus

Harry Wijnschenk volgt Herben op als fractievoorzitter.

27 augustus

Wouter Bos stelt zich kandidaat voor het leiderschap van de PvdA.

28 augustus

LPF-minister Nawijn van Vreemdelingenbeleid en Integratie roept veel weerstand op door het doen van onhaalbare voorstellen in de media. Vooral vanwege het voorstel misdadige Marokkaanse jongeren naar Marokko terug te sturen.

9 september

Khee Liang Phoa wordt de nieuwe LPF-staatssecretaris voor Emancipatie.

10 september

Premier Balkenende wordt in verlegenheid gebracht als hij voor de Tweede Kamer moet toegeven dat CDA-minister Veerman van Landbouw voor zijn beurt heeft gesproken op een bijeenkomst van de Europese Unie. Veerman nam daar afstand van het regeerakkoord door te zeggen dat Nederland zou instemmen met uitbreiding van de EU, zelfs als het landbouwbeleid niet wordt hervormd.

VVD-minister Hoogervorst van Financiën botst met LPF-minister Bomhoff van Volksgezondheid. Hoogervorst wil geen extra geld voor de zorg beschikbaar stellen.

17 september

Prinsjesdag. Het kabinet-Balkenende presenteert zijn eerste begroting. Het kabinet waarschuwt voor een zwaar economisch jaar, een dalende koopkracht en een toenemende werkloosheid. Het kabinet gaat de komende vier jaar ruim 4 miljard euro bezuinigen. De Nederlander mag kortere wachttijden verwachten in de zorg, extra spitsstroken en duurder openbaar vervoer, minder bureaucratie, strengere asielprocedures en een hardere aanpak van illegalen. De Nederlander moet soberder gaan leven, maar krijgt de belofte van een veiliger Nederland.

19 september

De nieuwe LPF-fractievoorzitter Harry Wijnschenk blundert opzichtig tijdens de Algemene Beschouwingen. Een intern evaluatierapport van een fractiemedewerker van de LPF hierover lekt uit.

24 september

De PvdA-commissie 'Politiek-inhoudelijk koers' onder leiding van Margreeth de Boer presenteert *De kaasstolp aan diggelen, de PvdA na de dreun van 15 mei*, een ongezouten analyse van het verkiezingsfiasco. Een kleurloze partijleiding zou het contact met de samenleving hebben verloren, te veel op 'interne Haagse' belangen zijn gericht, te weinig eigen politieke keuzes assertief hebben verdedigd en zich geen raad hebben geweten met Fortuyn.

Waarnemend fractieleider Jeltje van Nieuwenhoven ziet af van haar kan-

didatuur voor het partijleiderschap, waardoor Wouter Bos als enige kandidaat overblijft.

LPF-Kamerlid Winny de Jong dreigt met opstappen uit onvrede over de machtsverhoudingen binnen de fractie. Ze eist dat partijvoorzitter Harry Wijnschenk en Ferry Hoogendijk opstappen.

Oud-minister Van Mierlo neemt ontslag als vertegenwoordiger van de Nederlandse regering in de Europese Conventie. Dit internationale gezelschap bereidt een ingrijpende hervorming van de Europese Unie voor. Van Mierlo wil het huidige kabinet niet dienen. Aanleiding tot zijn vertrek is een door VVD-staatssecretaris Nicolai (Europese Zaken) gepresenteerde notitie. Van Mierlo vindt het vooral onverantwoord dat Nederland vasthoudt aan eenparigheid van stemmen in de Europese ministerraad. Hij verwijt het kabinet gebrek aan durf en visie, juist 'in een cruciale fase in de wereldgeschiedenis'.

29 september

Oud-minister Klaas de Vries stelt zich kandidaat voor het leiderschap van de PvdA.

1 oktober

Winny de Jong en Cor Eberhard worden uit de LPF-fractie gezet. De Jong en Eberhard blijven Kamerlid.

2 oktober

De ruzie in de fractie van de LPF is overgeslagen naar het kabinet. Minister Heinsbroek en vice-premier Bomhoff ruziën over het vice-premierschap. Premier Balkenende uit zijn zorgen over de stabiliteit van het kabinet.

4 oktober

Premier Balkenende stuurt de Tweede Kamer een ansichtkaart, met daarop de boodschap dat het kabinet nog altijd een eenheid is. De kaart is 'in gezamenlijkheid en eenheid' ondertekend door alle ministers. De premier stuurde de kaart als antwoord op een vraag van GroenLinks-fractie leider Rosenmöller naar opheldering over de gevolgen van de ruzies rond de LPF.

5 oktober

Regiobestuurders LPF eisen vertrek Wijnschenk. Ook het landelijke bestuur

wil van hem af. Wijnschenk zelf geeft aan alleen te vertrekken als een meerderheid van de LPF-Kamerleden wil dat hij vertrekt.

8 oktober

Interimbestuurder Ed Maas dreigt zich terug te trekken als kandidaat-voorzitter van de LPF als Wijnschenk aanblijft als fractievoorzitter. Maas heeft de steun van vice-premier Bomhoff en een groot deel van de LPF-achterban.

14 oktober

Het Openbaar Ministerie onderzoekt of Tweede-Kamerlid Theo de Graaf van de LPF zijn Kamerzetel heeft gekocht. Volgens bronnen binnen de LPF zou hij 25.000 euro aan Pim Fortuyn hebben betaald om in de Kamer te komen. De LPF-bewindslieden besluiten externe adviseurs aan te stellen om de ruzie tussen Heinsbroek en Bomhoff op te lossen.

15 oktober

Begrafenis prins Claus

De zeven overige bewindslieden van de LPF zeggen hun vertrouwen op in hun partijgenoten vice-premier Bomhoff en minister Heinsbroek, die echter beiden weigeren op te stappen. Ze vragen allebei vertrouwen van de LPF-fractie. De val van het kabinet is onafwendbaar, maar premier Balkenende is niet in staat de door hem bijeengeroepen ministerraad ordelijk te laten verlopen.

16 oktober

Tweede Kamer zegt het vertrouwen op in het kabinet-Balkenende. Herben verwijt Zalm 'de stekker uit het kabinet te hebben getrokken'.

Balkenende biedt het ontslag van zijn kabinet aan, na 87 dagen regeren.

LPF-fractievoorzitter Wijnschenk wordt door fractie afgezet. Mat Herben wordt opnieuw benoemd tot fractievoorzitter.

31 oktober

Ayaan Hirsi Ali, wetenschappelijk medewerkster van de Wiardi Beckman Stichting van de PvdA, stapt over naar de VVD. Ze stelt zich kandidaat voor de Tweede Kamerverkiezingen van 22 januari 2003.

12 november

Wouter Bos is in de ledenraadpleging met 60,6 procent van de stemmen

gekozen tot lijsttrekker van de PvdA. Bos verslaat daarmee Jeltje van Nieuwenhoven (die was teruggekomen op haar beslissing geen kandidaat te zijn), Klaas de Vries en Jouke de Vries.

Fractievoorzitter Rosenmöller van GroenLinks ligt in de clinch met zijn SP-collega Marijnissen. Hij verwijt de socialisten dat zij opportunistisch met Pim Fortuyn en zijn LPF zijn omgegaan. De SP zou zich niet ondubbelzinnig tegen Fortuyn hebben opgesteld. Daaraan zou de SP zijn hoge positie in de peilingen (SP staat op 17 zetels) te danken hebben.

15 november

Paul Rosenmöller treedt terug als lijsttrekker van GroenLinks. Hij vindt zijn opvolgster, Femke Halsema, beter geschikt als aanvoerder. Rosenmöller, die langdurig politiebescherming heeft gehad, onthult de ernst van de bedreigingen die jegens hem werden geuit: 'Voor kerst ben je weduwnaar.'

16 december

D66-leider Thom de Graaf verklaart in *de Volkskrant* toekomst te zien in een coalitie met het CDA en de VVD.

19 december

Het boek *Blinde ambitie* van Eduard Bomhoff, werkloos oud-minister van de LPF, verschijnt. Hij citeert hierin uit vertrouwelijke kabinetsvergaderingen.

4 januari 2003

Wouter Bos wint tv-debat met lijsttrekkers voor de Kamerverkiezingen van 22 januari.

22 januari

Verkiezingen voor de Tweede Kamer. CDA van 42 naar 44 zetels, LPF van 26 naar 8, VVD van 24 naar 28, PvdA van 23 naar 42, SP blijft op 9, GroenLinks van 10 naar 8, D66 van 7 naar 6, SGP blijft op 2, ChristenUnie van 4 naar 3, Leefbaar Nederland van 2 naar 0.

Bijlage 4

Paars in cijfers

Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau steeg het aantal inwoners dat tevreden was met het functioneren van de overheid van 56 procent in 1995 tot 65 procent in 2000.⁴⁶¹ Deze tevredenheid had ongetwijfeld te maken met gunstige kengetallen van de economie.

Tabel 1 Kengetallen economie van Nederland

	1990	1995	2000	2001	2002
BBP per hoofd (in euro's van 1995)	18.001	19.551	22.736	22.820	22.980
Koopkracht modaal (1990 = 100)	100	101,7	104,5	111,3	112,7
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	7,0	7,8	3,6	3,3	3,8

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2002⁴⁶²

Maar wanneer we de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en de kosten per eenheid product in dezelfde periode bekijken in het onderwijs, de zorg en de kwartaire (publieke) sector als geheel, ontstaat er een heel ander beeld. Zeker wanneer we deze ontwikkeling vergelijken met die in de marktsector. De arbeidsproductiviteit in de publieke sector stagneert, terwijl de marktsector per werknemer 4 procentpunt meer produceert.

Tabel 2 Arbeidsproductiviteit (1990 = 100)

	1995	2000
Onderwijs	107	103
Zorg	103	105
Totaal kwartaire sector	105	105
Marktsector	105	109

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2002⁴⁶³

De kostenontwikkeling geeft een spiegelbeeldig patroon te zien. Het kosten-niveau in de marktsector blijft gedurende de jaren negentig stationair. De kosten per eenheid product in het onderwijs en in de zorg rijzen de pan uit met 20 procentpunt in vijf jaar. De overheidssector als geheel werd tussen 1995 en 2000 10 procent duurder bij gelijk blijvende productie (zie tabel 3).

Tabel 3 Kosten per eenheid product (1990 = 100)

	1995	2000
Onderwijs	103	122
Zorg	103	118
Totaal kwartaire sector	102	112
Marktsector	100	100

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2002⁴⁶⁴

De oplossing van dit raadsel zit niet zozeer in het niveau van beloning, want de salarissen en secundaire arbeidsvoorwaarden zijn, met uitzondering van die voor academici, in de publieke sector niet slechter dan in de marktsector. Het arbeidsklimaat bij de overheid daarentegen is ontmoedigend en ziekmakend. Het ziekteverzuim in de marktsector ligt op een structureel lager niveau dan dat in de publieke sector, zoals blijkt uit tabel 4.

Tabel 4 Ziekteverzuim in procenten (exclusief zwangerschapsverlof)

	1996	1999	2000
Rijk	5,9	7,0	7,7
Politie	7,5	8,5	9,4
Defensie	4,8	5,8	6,3
Rechterlijke macht	3,0	4,2	4,6
Gemeenten	6,3	7,8	8,5
Provincies	5,7	7,5	7,6
Basis- en voortgezet onderwijs	7,2	7,8	8,5
Hoger beroepsonderwijs	4,6	6,3	
Universiteiten	3,8	4,3	
Zorg	6,7	7,8	7,8
Ziekenhuizen	6,3	7,2	7,4
Verpleeg- en bejaardenhuizen	7,0	8,4	8,6
Primaire sector (landbouw)	3,4	3,6	3,9
Secundaire sector (industrie)	4,9	6,0	6,1
Tertiaire sector (commerciële diensten)	4,1	4,6	4,8

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2002⁴⁶⁵

Uit deze cijfers blijkt dat de marktsector rond 2000 beter presteerde dan de collectieve sector. Uit de ontwikkeling van het ziekteverzuim blijkt duidelijk dat de overheid slechter voor haar werknemers zorgt dan het bedrijfsleven. De extra middelen hadden dus een sterk inflatoir effect. De prestaties bleven gelijk of verminderden, terwijl de lonen stegen. Minder diensten voor meer belastinggeld.

Nederland stond rond 1998 met zijn open economie in Europa aan de top wat betreft economische expansie en banengroei,⁴⁶⁶ maar wat betreft de kwaliteit van de publieke dienstverlening was het teruggezakt. Zo lagen de onderwijsuitgaven als aandeel van het BBP fors lager dan het gemiddelde in de EU (alleen Ierland en Griekenland gaven minder uit), wat gevolgen had voor de grootte van de klassen (zie tabel 5).

Tabel 5 Leerlingen per leraar in enkele landen, 2000; onderwijsuitgaven 1999
(in procenten van BBP)

	Primair onderwijs	Secundair onderwijs	Onderwijs- uitgaven
Nederland	16,8	17,1	4,7
België	15,0	9,7	5,5
Denemarken	10,4	12,8	6,7
Duitsland	19,8	15,2	5,6
Frankrijk	19,8	12,5	6,2
Italië	11,0	10,3	4,8
Ierland	21,5	15,9	4,6

Bron: CBS, Statistisch Jaarboek 2003⁴⁶⁷

Minister Borst van Volksgezondheid hanteerde een uitgavenplafond (van 8,5 procent van het BBP) dat tot een verschraving van de zorg heeft geleid (zie tabel 6).

Tabel 6 Aantal artsen per 10.000 inwoners en bedden per 1000 inwoners, 1997

	Huisartsen	Specialisten	Ziekenhuis- bedden	Verpleeghuis- bedden
Nederland	5	10	3,8	3,7
België	15	16	5,3	1,1
Denemarken	6	1	3,6	6,7
Duitsland	10	22	6,6	4,2
Frankrijk	15	15	4,3	1,4
Italië	9	5	5,5	
Ierland	4	3	3,3	5,2

Bron: SCP, Sociaal en Cultureel Rapport 2000⁴⁶⁸

De sjoefele collectieve voorzieningen voor onderwijs en zorg vormden een scherp contrast met de volkomen uit de hand gelopen uitkeringen aan bijstand (ruim een half miljoen) en aan arbeidsongeschiktheid (bijna negenhonderdduizend uitkeringen, exclusief ruim driehonderdduizend uitkeringsjaren wegens ziekteverzuim). In totaal keerde de Nederlandse overheid per jaar ruim 4 miljoen uitkeringsjaren uit (waarvan 2 miljoen AOW-uitkeringen).⁴⁶⁹

De Bijstandswet en de Wet op de Arbeidsongeschiktheid waren royaal en zaten slecht in elkaar. Het massale misbruik van die regelingen werd uitgelokt door een zeer lakse uitvoeringspraktijk. De commissie-Van der Zwan constateerde in 1993 dat vrijwel geen van de ruim 3100 onderzochte dossiers van de bijstand voldeed aan de normen. Inkomens-, vermogens-, en partnertoetsen vonden zeer onvolledig plaats, terwijl de gegevens van de aanvragers vrijwel nooit werden nagevraagd. Ook sancties bij misbruik werden zelden opgelegd. In tweederde van de gevallen werd een bijstandsuitkering verstrekt op ongefundeerde gronden.⁴⁷⁰

Het percentage uitkeringsjaren wegens arbeidsongeschiktheid van het totaal aantal arbeidsjaren was in Nederland in 1993 16 procent. In Frankrijk, Groot-Brittannië en Denemarken lag het rond de 10 procent, in de Verenigde Staten 8 procent, in Duitsland 7 procent en in België 6 procent.⁴⁷¹ Nadat in de jaren tachtig honderdduizenden werknemers in het bedrijfsleven en de overheid via de dure weg van de WAO uit het arbeidsproces waren gesluisd, bleef de keuringspraktijk ook in de jaren negentig volkomen in gebreke. De periode vóór de definitieve arbeidsongeschiktheid werd niet benut voor reïntegratieactiviteiten; de tijdelijk zieke werd zo vanzelf steeds minder inzetbaar. Hoger opgeleide werknemers waren oververtegenwoordigd in de WAO, net als werknemers in de publieke sector – die, zoals we in tabel 4 al zagen, een veel hoger ziekteverzuim kenden dan mensen in de marktsector.⁴⁷²

Wat betreft de bestrijding van criminaliteit week Nederland eveneens in ongunstige zin af van de buurlanden. Terwijl het ophelderingspercentage van delicten in Duitsland 49 procent was, in Frankrijk 35 procent, Zweden 30 procent, in Engeland 27 procent en in de Verenigde Staten 21 procent, kwam Nederland in de jaren negentig niet verder dan 17,4 procent. Slechts 12 procent van de vermogensdelicten werd opgehelderd, tegen 45 procent van de geweldsdelicten.⁴⁷³

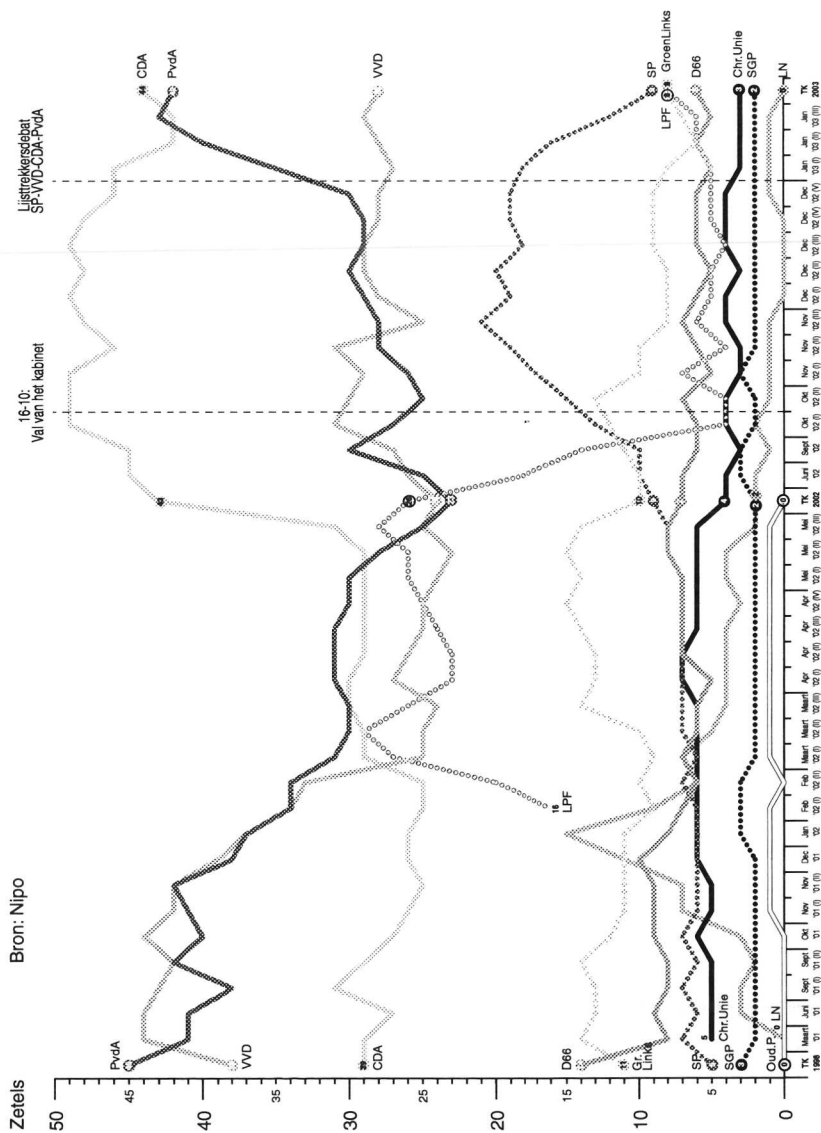
Het aantal agenten per 10.000 inwoners bedroeg in Nederland 256, ter-

wijl het gemiddelde in de Europese Unie 375 per 10.000 was. Italië stond in de jaren negentig aan kop met 488 agenten, gevolgd door Spanje (477), Portugal (440) en Frankrijk (394). Duitsland (320), Engeland (318) en Zweden (310) scoorden onder het EU-gemiddelde.⁴⁷⁴

Bijlage 5

Opiniepeilingen 1998-2003

Noten

- 1 Pim Fortuyn was lid van het Republikeins Genootschap. Dit genootschap is op 11 september 1996 in Het Prinsenhof te Delft opgericht door veertien gearriveerde Nederlanders uit wetenschap, bedrijfsleven en media. Oprichter Pierre Vinken, gewezen topman van uitgeverijconcern Reed Elsevier, nodigde mij uit 'als overtuigd republikein' op basis van mijn column 'Een belediging van het intellect', (28 april 2001) lid te worden. Bij wijze van aanbeveling voegde hij een lijst van deelnemers bij, waarop ook de naam van Fortuyn stond. Ik bedankte Vinken voor de eer: 'Het bevalt mij, ook als journalist, goed niet gebonden te zijn aan levensbeschouwelijke en politieke organisaties, of belangengroepen.' Zie: Hans Wansink, 'De leugen regeert', in: *de Volkskrant*, 16 maart 2002.
- 2 Van 1988 tot 1990 was ik parttime in dienst van de WBS. Ik ben nooit lid van de PvdA geweest. De werkgroep Partijpolitieke processen bestaat uit politicologen, sociaal wetenschappers, bestuurders, journalisten, WBS-stafleden en PvdA-kaderleden. De werkgroep werd opgericht in 1977. Zij vervult een forumfunctie ten behoeve van de deelnemers en levert geen producten of diensten aan de PvdA. Zie: Arie de Jong, '25 jaar werkgroep Partijpolitieke processen', in: *Socialisme & Democratie*, jaargang 59, nummer 12.
- 3 Hans Wansink, 'Braaf en leefbaar', in: *de Volkskrant*, 20 november 1999.
- 4 Arie de Jong, Verslag van de bijeenkomst van de WBS-werkgroep Partijpolitieke processen van 25 september 2001, Amsterdam, 27 november 2001.
- 5 Hans Wansink, 'Leefbaar en licht ontvlambaar', in: *de Volkskrant*, 27 oktober 2001.
- 6 Een schermregel telt 60 aanslagen. Het is de maat waarin de kopij wordt gemeten. Een commentaar in *de Volkskrant* telt zo'n 400 woorden en wordt rechtsboven op de Forumpagina (opiniepagina) afgedrukt.
- 7 *De Volkskrant*, Redactiestatuut, Amsterdam 1999. Bij de schaduwverkiezingen op de redactie van *de Volkskrant* op de verkiezingsdag van 15 mei 2002 stemde iets meer dan één op de drie redacteuren op GroenLinks. Eén op de vier stemde PvdA, ruim één op de zes SP, één op de acht D66 en één op de twintig VVD. CDA en LPF kregen elk twee stemmen (ongeveer één op de honderd), de ChristenUnie 1 en Leefbaar Nederland en de SGP geen stemmen. Acht maanden later lagen de verhoudingen anders. Tijdens de schaduwverkiezingen van 22 januari 2003 was de uitslag als volgt: Opkomst: 63,3 procent (173 van de 273 stemgerechtigden, 5 ongeldig). PvdA: 46,24 procent. GroenLinks: 22,54 procent. SP 11,56 procent. D66: 10,4 procent, VVD: 7,51 procent. CDA 1,16 procent en ChristenUnie 0,58 procent.
- 8 *De Volkskrant*, Preambule bij het Redactiestatuut.
- 9 De lijst-Fortuyn, Commentaar, in: *de Volkskrant*, 26 november 2001.
- 10 Deze lunches op de kamer van de hoofdredacteur zijn bedoeld als een uitwisseling van inzichten op vertrouwelijke basis. De ene keer ligt de nadruk op de actuele politieke situatie, de andere keer wordt een prominent verzocht een evaluatie van *de Volkskrant* te geven. In dit verkiezingsjaar kwamen lijsttrekkers van diverse partijen op bezoek bij de commentatorenlunch.
- 11 Hans Wansink, 'Een krant die meetelt'. Interne notitie voor commentatoren en de hoofdredactie van *de Volkskrant*, 5 juli 2001.
- 12 Pim Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, p. 14.
- 13 Zie ook: Frank Kalshoven, *Het spel & de knikkers. Over de politieke economie van Paars*, Amsterdam 2001, pp. 12-22.
- 14 Deze term is van Jos de Beus. Zie zijn oratie *Een primaat van politiek*, pp. 29-38.
- 15 Hans Wansink, 'Een krant die meetelt'.
- 16 Zie bijlage 1, Frank Poorthuis en Hans Wansink, "'De islam is een achterlijke cultuur'", in: *Reflex, de Volkskrant* van 9 februari 2002. Voor een reconstructie van de totstandkoming van dit inter-

- view, zie Frank Poorthuis, 'Terug naar Fortuyn', in: *Volkskrant Magazine*, 26 oktober 2002. Het bovenstaande is gebaseerd op de – opnieuw – afgeluisterde geluidsband van het gesprek met Fortuyn op 5 februari 2002.
- 17 Vervolgelingen wegens discriminatie vinden niet plaats op grond van artikel 1 van de Grondwet, maar op grond van artikel 137 uit het Wetboek van Strafrecht. Lid d hiervan luidt: 'Hij die in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, aanzet tot haat tegen of discriminatie van mensen of gewelddadig optreden tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht of hun hetero- of homoseksuele gerichtheid, wordt gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste een jaar of geldboete van de derde categorie.' Fortuyn, niet gecorrigeerd door de interviewers, haalde dus artikel 1 van de Grondwet en artikel 137 WvS door elkaar. Zie ook: Marjolein Februari, 'Strafbare belediging', in: *Reflex, de Volkskrant* van 16 februari 2002.
- 18 Zie bijlage 1.
- 19 Citaten zijn ontleend aan *NRC Handelsblad*, 11 februari 2002.
- 20 Zie: Rudy B. Andeweg en Galen A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*, pp. 98-99.
- 21 De term is van Jan Blokker, zie zijn bundel: *De afrekening. Kroniek van het lange jaar 2002*. Het lange jaar 2002 loopt van 20 augustus 2001 (Fortuyn gaat de politiek in) tot en met 22 januari 2003 (vervroegde Kamerverkiezingen).
- 22 Margaret Canovan, 'Taking Politics to the People', p. 27.
- 23 Zie: Peter Wiles, 'A syndrome, not a doctrine: some elementary theses on populism'.
- 24 Zie: Lianne Raap, *Right-Wing Populism in Western Europe*, en Reinhard Heinisch, 'Success in Opposition – Failure in Government'.
- 25 De term is van Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 262, e.v.
- 26 De in dit boek genoemde opiniepeilingen met betrekking tot de verkiezingen zijn – tenzij anders vermeld – alle afkomstig van het NIPO. In opdracht van *de Volkskrant* deed de Universiteit van Amsterdam samen met het NIPO uitgebreid verkiezingsonderzoek.
- 27 Ik volg hier Kleinnijenhuis, c.s., *Puinhopen*, p. 41.
- 28 Zie: Ortega y Gasset, *Le rebelleión de las Masas* (De opstand der horden) uit 1930. Christopher Lasch draaide in *The Revolt of the Elites* de cultuurpessimistische theorie op een interessante manier om: niet langer zijn de horden losbandig en ontoerekeningsvatbaar, maar de elite. Door het opgeven van de burgerlijke deugden, die inmiddels wél stevig verankerd zijn in een welvarende bevolking, heeft de elite haar morele krediet verspeeld.
- 29 Elchardus' pamflet *De dramademocratie* is gebaseerd op onderzoek in: Elchardus en Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*.
- 30 Betz (*Radical Right-Wing populism*) en Kitschelt (*The Radical Right*) spreken van 'Moderniseringsverlierer'. Ook Van den Brink (*Mondiger of moeilijker*) hangt deze stelling aan.
- 31 Zie: Elchardus en Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen* en Hans Wansink, *De conservatieve golf*.
- 32 Zie: Margaret Canovan, 'Taking Politics to the People', p. 28: 'empowerment undermines transparency'.
- 33 Inglehart, de pionier van het onderzoek naar postmaterialistische waarden, rangschikt gemeenschapswaarden, milieu en meer zeggenschap onder de postmateriële agenda, maar merkwaardigsgewijs 'rechtse' items als handhaving van de orde en misdaadbestrijding onder materiële waarden (samen met economische groei, defensie en strijd tegen hogere prijzen), *Modernization and Postmodernization*, p. 109. Er is veel voor te zeggen om de 'derde golf' van uiterst rechtse partijen ook te zien in postmaterialistische termen.
- 34 Deze term lijkt me het meest nauwkeurig voor de postmaterialistische anti-immigratiepartijen.
- 35 Schain, *Shadows*.
- 36 Schain, *Shadows*, p.41, Hainsworth, *Politics of the Extreme Right*, p. 159.
- 37 Deze vertaling van het begrip 'permissive society' ontleen ik aan het CDA.
- 38 Le Pen en Haider zijn tegen het 'rambokapitalisme' van de mondiale financiële markten, maar alle populistische partijen zijn voor deregulering en lastenverlaging. Zie Lianne Raap, *Right-Wing Populism in Western Europe*.

- 39 Inglehart, *Modernization and Postmodernization*, pp. 237-251. Zie ook: Kitschelt, *The Radical Right in Western Europe*, p. 15 en p. 258.
- 40 Dit in het internationale politieke debat veelgebruikte begrip dekt lang niet altijd de lading, zeker niet bij LPF- en Leefbaar-stemmers. Toch vindt het ook in Nederland bijval, onder andere bij Van den Brink, *Mondiger of moeilijker?*
- 41 SCP, *De kwaliteit van de quartaire sector*, p. 657.
- 42 Elchardus, *De dramademocratie*, pp. 112-117.
- 43 Zie: Ulrich Ladurner, 'Der Pizzachauvinist', in: *Die Zeit* van 18 juli 2002.
- 44 Zie: Angus Roxburgh, *Preachers of Hate*. Maar ook: Martin Schain, *Shadows over Europe*; Hans-Georg Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*; Paul Hainsworth, *The Politics of the Extreme Right*; Herbert Kitschelt, *The Radical Right in Western Europe*; Mark Elchardus en Wendy Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*; Elchardus, *De dramademocratie*. Het recente boek *Democracies and the Populist Challenge* van Yves Mény en Yves Surel is beter, omdat het populisme ook buiten rechts-extremistische stromingen signaleert.
- 45 Arie van der Zwan hanteert Ionescu en Gellner om dezelfde reden als basistekst voor het populisme. Zie: *De uitdaging van het populisme*, pp. 11-13.
- 46 Zie: Richard Hofstadter, 'North America', in: Ionescu en Gellner, *Populism. Its meaning and National Characteristics*, pp. 9-27.
- 47 Ontleend aan: Donald MacRae, 'Populism as an ideology', in: Ionescu en Gellner, *Populism. Its Meaning and National Characteristics*, pp. 153-165. Zie ook: Christopher Lasch, *The True and Only Heaven*.
- 48 Zie: Peter Wiles, 'A syndrome, not a doctrine: some elementary theses on populism', in: Ionescu en Gellner, *Populism*, pp. 166-179.
- 49 Schain, *Shadows*, pp. 107-116.
- 50 Hainsworth, *The Politics of the Extreme Right*, pp. 193-223.
- 51 Mudde en Van Holsteyn, 'The Netherlands: Limited Success of the Extreme Right', in: Hainsworth, *Politics*, pp. 144-171.
- 52 Hans Wansink, 'Braaf en leefbaar', in: *de Volkskrant* van 20 november 1999: 'Fijn dat Leefbaar Nederland niet betekent Nederland voor de Nederlanders, maar het illustreert wel de overbodigheid van de nieuwe beweging. Want de electorale ruimte ligt niet op de linkerflank, maar rechts.' Voor Fortuyn's patriotisme zie: Jan Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn*, p. 130, e.v.
- 53 Jan Nagel, *Boven het maaiveld*, p. 30.
- 54 Nagel, *Maaiveld*, p. 35-36.
- 55 Nagel, *Maaiveld*, p. 230-234. Arie de Jong, Verslag van de bijeenkomst van de WBS-werkgroep Partijpolitieke processen van 25 september 2001. Volgens René Zwaap (in *De Groene Amsterdammer*, jrg. 2000, nr. 46) werden op dezelfde manier Henk Westbroek en Ronald Giphart van Leefbaar Utrecht gedwongen hun lidmaatschap van de PvdA te beëindigen.
- 56 *De Gooi- en Eemlander*, 5 maart 1998.
- 57 De Jong, Verslag WBS-werkgroep PPP, 25 september 2001, Nagel, *Maaiveld*, pp. 253-254.
- 58 CBS, *Statistisch jaarboek 2002*, p. 419, tabel 4.
- 59 *De Volkskrant* en *NRC Handelsblad*, 7 maart 2002.
- 60 *De Volkskrant*, 7 maart 2002.
- 61 CBS. Gemeenteraadsverkiezingen 6 maart 2002, Voorburg 2002. Het CDA, met 20,5 procent van de stemmen en 2155 raadszetels, had 10 wethouders meer dan alle lokale partijen, die 29,4 procent van de stemmen en 2675 raadsleden vergaarden.
- 62 NIPO. De nieuwkomers staan dus samen virtueel op +35 zetels, GroenLinks op +3 en de SP op +2. PvdA staat op -15, VVD op -13, D66 op -8. Paars staat dus op -36. Het CDA staat in deze peiling precies op het aantal zetels dat het in de Kamer heeft.
- 63 Nagel, *Maaiveld*, p. 252.
- 64 Nagel, *Maaiveld*, p. 252-254.
- 65 Nagel, *Maaiveld*, p. 254.
- 66 Nagel, *Maaiveld*, p. 254-255.

- 67 Uit het bovenstaande verslag van de verkiezingen van 6 maart blijkt dat LN sterk overdreef. Nagel werd in juni 2001 wethouder voor Leefbaar Hilversum.
- 68 Leefbaar Nederland, *Het moet anders en het kan anders!*, Den Haag 14 juni 1999.
- 69 Achtereenvolgens: Herstel van vertrouwen in de politiek (open sollicitaties publieke functies); Directe invloed van kiezer (referenda, regionale kandidaten op aparte lijsten per partij per kies-district); Gemengd districtenstelsel (de helft evenredig); De gekozen burgemeester; Verkiezingen op zondag; De kiezer bepaalt verder (op internet chatten met eigen volksvertegenwoordiger); Racisme en discriminatie; kiesrecht ontnemen; Internet (gelijke kansen door bijscholing ouderen en werklozen); Een laptop voor elke scholier; Ook overdag nieuwsuitzendingen op tv; Sport op straat weer mogelijk maken; Investeren voor nieuwe generaties (infrastructuur, schone industrie, geen hogere staatsschuld); Zelf je belastingbiljet invullen! (radicaal schrappen aftrekposten, behalve de hypotheek, 3 schijven van 20, 40 en 50 procent); AOW garanderen: kop uit het zand (AOW'ers betalen zelf naar draagkracht mee aan de premie); Wachtlijsten weg (stop de afbraak in de zorg, hogere lonen voor het personeel); Bereikbaarheid: geen vastgeroeste standpunten (flexibilisering arbeidstijden, kilometerheffing); Veiligheid: wapenbezit aanpakken; Eigen woningbezit voor alle groepen (aanschaffen overdrachtsbelasting); Milieu: 5 mei nationale schoonmaakochtend (gesponsord door bedrijfsleven); Jonge starters steunen (opname in ziekenfonds); Herbezuiniging privatisering nutsbedrijven (stopzetten verkoop kabelnetten); Koopkracht: een sociale politiek (koopkrachtverbetering minima); Ontwikkelingshulp: met garanties handhaven; Europa: democratisering voorop en kostenbesparingen; Minder ambtenaren (20 tot 25 procent minder).
- 70 De Jong, Verslag WBS-werkgroep PPP, 25 september 2001.
- 71 Mededelingen aan de auteur van Bomhoff, Wiegel, Nagel en Schnetz; Hans Wansink, 'LN geeft polder lesje Amerikaans campagnevoeren', in: *de Volkskrant* van 24 november 2001.
- 72 Hans Wansink, 'LN geeft polder lesje', in: *de Volkskrant* van 24 november 2001; mededelingen van Jan Nagel aan de auteur.
- 73 VARA, *Het zwarte schaap*, uitgezonden op 2 februari 2001.
- 74 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 42.
- 75 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 46.
- 76 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 104.
- 77 Ontleend aan www.parlement.com.
- 78 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 119-120.
- 79 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 142-143.
- 80 Geciteerd in: Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, p. 50.
- 81 Jan Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn*, p. 23.
- 82 Brands, *Onafhankelijk*, p. 37.
- 83 Brands, *Onafhankelijk*, p. 53.
- 84 Brands, *Onafhankelijk*, p. 56-59.
- 85 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 150, e.v.
- 86 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 157.
- 87 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 200-208.
- 88 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 162.
- 89 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 180-181 en 196, Chorus en De Galan, *In de ban*, p. 54.
- 90 Ger Harmsen, *Herfsttijloos: een levensverhaal*, pp. 578-579.
- 91 Harmsen, *Herfsttijloos*, p. 580.
- 92 Harmsen, *Herfsttijloos*, p. 581.
- 93 Liesbeth Wytzes, 'Oprecht en onmogelijk. Het onvervulde leven van Pim Fortuyn', in: *Elsevier*, 13 juli 2002.
- 94 Wim van Sluis, 'Voor Pim, leraar, analyticus en moedig man', in: Pim Fortuyn, *Autobiografie*, p. 412.
- 95 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 235.
- 96 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 236-237.
- 97 Brands, *Onafhankelijk*, p. 133.
- 98 Wytzes, 'Oprecht en onmogelijk'.

- 99 Brands, *Onafhankelijk*, p. 12.
- 100 Joan Derk van der Capellen, *Aan het Volk van Nederland*, p. 9.
- 101 Simon Schama, *Patriots and Liberators*, p. 65: 'Van der Capellen, a political maverick, had the born demagogue's nose for trouble, and exploited the issues thick and fast in the 1770's with characteristic élan. (...) Van der Capellen was an egotist rather than an opportunist. There was something about his obsessive, imperious character which drove him to court political infamy if not martyrdom.'
- 102 Brands, *Onafhankelijk*, p. 87-88.
- 103 Chorus en De Galan, 74-75.
- 104 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 278.
- 105 Fortuyn, *Aan het Volk van Nederland*, p. 10.
- 106 Fortuyn, *Babyboomers*, p. 276-280: 'Ik ben meer spreker dan schrijver' en 'Schrijven is praten met mezelf.'
- 107 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 195-211.
- 108 Fortuyn, *Aan het Volk*, p. 12.
- 109 Fortuyn, *Aan het Volk*, p. 16-17.
- 110 Fortuyn, *Aan het Volk*, p. 19-23.
- 111 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 27-28.
- 112 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 53-61.
- 113 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 66-68.
- 114 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 66-74.
- 115 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 91-107.
- 116 Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, p. 63.
- 117 Fortuyn, *Puinhopen*, p. 38.
- 118 Fortuyn, *Aan het Volk*, p. 9.
- 119 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 47-48.
- 120 Fortuyn, *Aan het Volk*, pp. 47-53.
- 121 Fortuyn, *De verweesde samenleving*, p. 9 en p. 177.
- 122 Fortuyn, *Verweesde samenleving*, pp. 178-189.
- 123 Fortuyn, *Verweesde samenleving*, p. 195-196 en 206.
- 124 Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur*, p. 102.
- 125 Fortuyn, *Tegen de islamisering*, p. 95.
- 126 Fortuyn, *Tegen de islamisering*, p. 49.
- 127 Fortuyn, *Tegen de islamisering*, p. 73-74.
- 128 Zie: H.J. Schoo, *De verwarde natie*, p. 189.
- 129 Mededeling van Jan Brands, biograaf van Fortuyn.
- 130 European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), *Attitudes towards minority groups in the European Union*, p. 48.
- 131 Fortuyn, *Puinhopen*, pp. 166-167.
- 132 EUMC, *Attitudes*, p. 38.
- 133 EUMC, *Attitudes*, p. 53.
- 134 EUMC, *Attitudes*, p. 46.
- 135 Fortuyn, *Babyboomers*, pp. 318-324.
- 136 Deuteronomium 31, 46-47, geciteerd door Fortuyn in *De verweesde samenleving*, p. 194. Het citaat gaat zo verder: 'Diezelfde dag zei de Heer tegen Mozes: Ga naar het gebergte de Abarim en beklim de top van de Nebo in Moab tegenover de stad Jericho. Daar kan je uitkijken over Kanaän, dat ik de Israëlieten in bezit ga geven. Op die berg zul je sterven, daar zul je met je voorouders verenigd worden, zoals dat gebeurde met je broer Aäron op de berg de Hor. Het land dat ik de Israëlieten geven ga, zal je alleen in de verte zien. Binnengaan zal je het niet. Want jij en Aäron zijn mij ontrouw geweest bij het water van Meriba bij Kades in de woestijn de Tsin; daar te midden van de Israëlieten betoonde je mij niet het gezag dat mij toekomt.' Deuteronomium 32.
- 137 Zie voor Fortuyns persoonlijke leven vooral: Jan Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, en Liesbeth Wytzes, 'Oprecht en onmogelijk', in *Elsevier* van 3 juli 2002.

- 138 'Forza Milan' betekent 'Hup AC Milan', een verwijzing naar de club waarvan Berlusconi eigenaar was. 'Forza Italia' betekent 'Hup Italië' en is de naam van Berlusconi's partij.
- 139 De term is van Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 262.
- 140 Zie: Jos de Beus, *Een primaat van politiek*, pp. 6-8.
- 141 Maar liefst 71 procent van de bevolking had veel tot zeer veel vertrouwen in Kok als minister-president. Bekwaam achtte 79 procent Kok, en 74 procent vond hem sympathiek. Kok liet daarmee alle politieke concurrenten ver achter zich. De VVD-kopstukken Gerrit Zalm en Hans Dijkstal boezemden bij de helft van de kiezers vertrouwen in als premier. Minister van Financiën Zalm werd door 64 procent bekwaam en door 53 procent van de mensen sympathiek gevonden. Fractievoorzitter Dijkstal scoorde op bekwaamheid 57 procent en op sympathie 52 procent. Dat was heel wat beter dan Koks opvolger, Ad Melkert. Slechts 35 procent van de kiezers had in oktober 2001 vertrouwen in Melkert als premier. Bekwaam achtte 41 procent hem, sympathiek werd Melkert slechts door 29 procent van de kiezers gevonden. Zie: Philip van Praag en Hans Wansink, 'Afkicken van Kok', in: *de Volkskrant* van 20 oktober 2001. Het artikel is gebaseerd op onderzoek in opdracht van *de Volkskrant* door het NIPO en de Universiteit van Amsterdam.
- 142 Zie: Jacques Monasch, *De strijd om de macht* en Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *De achterkamer*.
- 143 Zie voor cijfers over de prestaties van de publieke sector onder Paars: Bijlage 4.
- 144 Hans Wansink, 'Het is mooi geweest', in: *de Volkskrant* van 25 augustus 2001. Voor een uitgebreide typering van de stijl van Kok zie: Pieter Hilhorst en Hans Wansink, 'Voor het volk, zonder het volk', in *Reflex, de Volkskrant* van 1 september 2001.
- 145 De Beus, *Een primaat van politiek*, p. 24.
- 146 De Beus, *Primaat*, pp. 36-37.
- 147 Zie: Lijphart, *Verzuijing, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*.
- 148 Zie: Schulte en Soetenhorst, *De achterkamer*, p. 199.
- 149 Melkert vertelde dit tijdens een besloten bijeenkomst met commentatoren van *de Volkskrant*, in maart 2001.
- 150 Tenzij anders vermeld, wordt steeds gebruik gemaakt van de doorlopende peilingen van het NIPO tussen mei 2001 en januari 2003.
- 151 *De Volkskrant* en *NRC Handelsblad* van 2 oktober 2001, p. 1; *NRC Handelsblad* van 16 februari 2002, p.1: 'CDA'er Van Geel liet leiderschap lopen'. Zie ook: Marnix van Rij, *Duizend dagen in de landspolitiek*.
- 152 Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, pp. 100-102.
- 153 Van Praag en Wansink, 'Afkicken', in: *de Volkskrant* van 20 oktober 2001.
- 154 Zie: Hella Rottenberg, 'Moslim is een besmet woord', in: *NRC Handelsblad* van 17 mei 2003.
- 155 Rijksvoorlichtingsdienst, *Monitor vs* (niet gepubliceerd). Zie: Hans Wansink, 'Paarse geheimen', in: *de Volkskrant* van 8 december 2001.
- 156 Abdelkader Benali, 'Moslims rouwen niet met drie minuten stilte', in: *NRC Handelsblad* van 20 september 2001.
- 157 in: *NRC Handelsblad* van 10 november 2001. Geciteerd door Paul Scheffer, 'Vernis van verdraagzaamheid bladdert af', in *NRC Handelsblad* van 17 november 2001.
- 158 Milja de Zwart, 'Nederige dienaar van Leefbaar Nederland', in het *Algemeen Dagblad* van 26 november 2001.
- 159 *Trouw*, commentaar, 'Een kip zonder kop', 26 november 2001.
- 160 Bas Heijne, 'Hollands populisme', in: *NRC Handelsblad* van 10 november 2001.
- 161 Van Praag en Wansink, 'Afkicken', in: *de Volkskrant* van 20 oktober 2001. Paars kreeg het cijfer 6.
- 162 Zie: Schulte en Soetenhorst, pp. 100-111.
- 163 D66 had in 1998 14 zetels behaald. In november 2001 stonden de democraten op 10 in de peilingen. D66 zakte naar 6 zetels eind januari 2002.
- 164 *De Volkskrant* van 7, 11, 14, 15, 17 en 19 januari 2002.
- 165 *De Volkskrant* van 24 januari 2002.
- 166 *De Volkskrant* van 27 januari 2002.
- 167 Zie: Hans Wansink, 'Het kabinet-Wiegel/Fortuyn', in: *de Volkskrant* van 19 januari 2002.

- 168 Mededelingen aan de auteur van Nagel en Bomhoff.
- 169 Zie: Eduard J. Bomhoff, *Blinde ambitie*.
- 170 Eduard J. Bomhoff, 'De bodem van het regeerakkoord', in *NRC Handelsblad* van 20 oktober 2001. Zie ook zijn columns in *NRC Handelsblad* van 17 november 2001, 24 februari 2002 en 9 maart 2002.
- 171 Eduard J. Bomhoff, 'De zelfgenoegzame partij van Zalm', in *NRC Handelsblad* van 17 oktober 2001.
- 172 Bomhoff, 'De zelfgenoegzame partij'.
- 173 Mededelingen van Nagel en Schnetz aan de auteur.
- 174 Zie: *de Volkskrant* van 17 januari 2002. In het commentaar werd LN als 'onverbloemd populistisch' gekwalificeerd. De krant vroeg zich af of met Kraay en Wijngaard een werkbare Kamerfractie viel te formeren. Beide beroemdheden zouden voortijdig afhaken.
- 175 Zie: Wouter van der Brug en Cees van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers', in: Coops, R., e.a. (red.), *Een politieke aardverschuiving*, pp. 80-82.
- 176 Onderzoek NIPO Telepanel. Zie: Philip van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', in: *Jaarboek DNPP 2002*.
- 177 Zie: Casper van Ewijk, 'Zondagskind of wonderkind? De economie van Paars', in: Becker, Frans, e.a. (red.) *Zeven jaar Paars, Het tweeëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, p. 98.
- 178 Zie: Becker, *Zeven jaar Paars*.
- 179 Zie: Hans Wansink, 'Pas op voor buitenspel', in *Reflex, de Volkskrant* van 3 november 2001. Anderhalf jaar later was het beeld volkomen gekanteld: in het voorjaar van 2003 werd onderhandeld over een ombuigingspakket van 20 miljard euro. De ramingen van het CPB werden bijgesteld tot 1,5 procent groei tot 2007.
- 180 In 1918 werd in Nederland het stelsel van evenredige vertegenwoordiging ingevoerd, waardoor de band tussen volksvertegenwoordiger en district werd doorgesneden. De kandidatenlijsten werden voortaan door de levensbeschouwelijke segmenten vertegenwoordigende partijen op centraal niveau vastgesteld. In 1971 sloten drie progressieve partijen een stembusakkoord, dat de basis vormde voor een uitgewerkt regeerakkoord van het kabinet-Den Uyl. De bewegingsruimte van regeringsfracties werd daarmee enorm ingeperkt. De verkiezingen van 1972 betekenden het einde van de dominantie van de confessionele partijen. Nieuwe, ontzuilde partijen als D66, DS'70 en PPR haalden aansprekende resultaten.
- 181 K. Groenveld, e.a., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme*, pp. 65-66.
- 182 Groenveld, p. 67.
- 183 Groenveld, p. 89.
- 184 Groenveld, p. 108.
- 185 Verkiezingsprogramma's 2002 en 2003, p. 722.
- 186 Verkiezingsprogramma's 2002 en 2003, p. 738.
- 187 Zie: Philip van Praag, 'VVD betaalt prijs voor gebrek aan profilering in Paars II', in: *de Volkskrant* van 23 januari 2002.
- 188 Jacques Monasch, *De strijd om de macht*, p. 190.
- 189 Verkiezingsprogramma's 2002 en 2003, pp. 417-418.
- 190 In 1959 had de Partij van de Arbeid definitief de socialisatie van de productiemiddelen uit haar program geschrappt. Deze aanvaarding van het kapitalisme ontlokte aan de jonge historicus Van Tijn de rake kwalificatie dat de PvdA een vrijzinnig-democratische partij was geworden. De links-liberale Vrijzinnig Democratische Bond fuseerde op 1946 met de veel grotere Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en de kleine Christen-democratische Unie. Hoogstpersoonlijk had Drees ervoor gezorgd dat de nieuwe partij een sociaal-democratische signatuur had, dus lid werd van de Socialistische Internationale. Zie: Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch program*, p. 333 en M. Brinkman, 'Drees en de Partij van de Arbeid', in: H. Daalder en N. Cramer, *Willem Drees*.
- 191 Verkiezingsprogramma's 2002 en 2003, p. 419.
- 192 Verkiezingsprogramma's 2002 en 2003, p. 417.
- 193 Jet Bussemaker en Rick van der Ploeg (red.), *Leven na Paars? Linkse visies op de derde weg*, p. 15.

- 194 Bussemaker en Van der Ploeg, pp. 14-15.
- 195 Monasch, *De strijd om de macht*, p. 192.
- 196 Zie Hans Wansink, 'Balkenendes boodschap', in: Frank Poorthuis (red.), *Balkenende*, pp. 17 e.v. en Jan Peter Balkenende, *Anders en beter*.
- 197 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' was een rapport van het CDA uit 1983. Geciteerd naar: Hans Wansink, *De conservatieve golf*, p. 119.
- 198 Hans Wansink, *De conservatieve golf*, p. 120-121. Zie voor een originele kijk op de paradoxen van verzuiling en toenemende staatsbemoeienis: Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*.
- 199 Jan Peter Balkenende, *Anders en beter*, p. 13. 'De wederopbouw na Paars' is de titel van hoofdstuk 1.
- 200 Balkenende, *Anders en beter*, pp. 106-107.
- 201 *NRC Handelsblad* van 25 januari 2002. Zie ook: Balkenende, *Anders en beter*, pp. 61-62.
- 202 Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, p. 249.
- 203 Raymond van den Boogaard, 'Van spelbreker tot "one of the boys"', in: *NRC Handelsblad*, 7 mei 2002.
- 204 Mededeling van Fortuyn aan de auteur.
- 205 Dit blijkt duidelijk uit het van-dag-tot-dag-verslag van Jutta Chorus en Menno de Galan, *In de ban van Fortuyn*.
- 206 Het effect van publicatie is mede afhankelijk van de reputatie van het medium. Gelijksortige uitingen van Fortuyn in zijn boeken en andere kranten en tijdschriften hadden veel minder invloed dan het interview in *de Volkskrant*.
- 207 Frank Poorthuis en Hans Wansink, "De islam is een achterlijke cultuur", in: *Reflex, de Volkskrant* van 9 februari 2002.
- 208 TROS-documentaire *De nacht van Fortuyn*, uitgezonden op 6 mei 2003.
- 209 'Fortuyn: grens dicht voor islamiet', in: *de Volkskrant* van 9 februari 2002 en Frank Poorthuis en Hans Wansink, "De islam is een achterlijke cultuur".
- 210 Zie: *NRC Handelsblad* van 12 februari 2002.
- 211 'Belegger dumpst aandelen na interview', in: *de Volkskrant* van 11 februari 2002.
- 212 Michael Schudson, *The Good Citizen*, p. 287.
- 213 Deze onbewuste taakverdeling tussen kranten en televisie heeft te maken met het vermogen van kranten tegen (vergeleken met tv) geringe kosten vrij snel ingewikkelde zaken uit te zoeken en te presenteren. Als een verhaal de krant niet haalt, is dat geen probleem. Een krant biedt ook na die selectie nog zoveel informatie dat bijna geen lezer hem integraal leest. Een televisiejournalist kan het zich – vanwege de kosten – nauwelijks permitteren een reportage weg te gooien. De kijker moet bovendien tot het einde toe worden vastgehouden. Vandaar dat gezaghebbende kranten het basismateriaal van de televisiemaker vormen. Kranten houden op hun beurt rekening met verslaggeving door de televisie. Het woordelijk weergeven in de krant van passages uit parlementaire debatten is bijvoorbeeld in onbruik geraakt.
- 214 Kleinnijenhuis, *Puinhopen*, pp. 49-51.
- 215 Kleinnijenhuis, *Puinhopen*, p. 51.
- 216 'Fortuyn gaat niet meer de straat op', in: *de Volkskrant* van 28 februari 2002.
- 217 'Kok contra Fortuyn', commentaar, in: *de Volkskrant* van 4 maart 2002.
- 218 Frank Poorthuis, 'Brussels kanon in stelling gebracht', in: *de Volkskrant* van 5 maart 2002.
- 219 Zie: Fortuyns ideeënboek, commentaar, in: *de Volkskrant* van 14 maart 2002.
- 220 Lidy Nicolassen en Hans Wansink, 'Nederland weet niet wat het wil', in *Reflex, de Volkskrant* van 23 maart 2002. Zie ook: Lidy Nicolassen, *Van onze verslaggeefster*, pp. 28-31.
- 221 Monasch, *De strijd om de macht*, pp. 336, e.v.
- 222 Zie: Schulte en Soetenhorst, *De achterkamer*, p. 167.
- 223 'Wat Fortuyn in enkele maanden deed, kostte het Blok twintig jaar', in: *De Standaard* van 8 maart 2002.
- 224 Derk-Jan Eppink, 'De factor Fortuyn', in *De Standaard* van 22 februari 2002.
- 225 'Filip Dewinter over Zwarte Woensdag in Nederland', in *De Standaard* van 9 maart 2002.
- 226 Marc Semo, 'L'Extrême droit donne de la voix en Europe', in *Libération* van 24 april 2002.

- 227 Manfred Ertel, e.a., 'Wind nach Rechts', in *Der Spiegel* van 30 maart 2002.
- 228 John Simpson, 'Holland's anti-Islam dandy is lost for words', in: *Sunday Telegraph* van 5 mei 2002.
- 229 Andrew Osborn, 'Gay Mr Right woos the Dutch', in: *The Observer* van 14 april 2002.
- 230 'Going Dutch', leader, in *The Economist* van 4 mei 2002 en 'A survey of the Netherlands', in dezelfde aflevering, p. 14.
- 231 Reinhard Heinisch, 'Success in Opposition – Failure in Government: Explaining the performance of Right-Wing Populist Parties in Public Office'.
- 232 Geciteerd door officier van justitie J. Plooy in zijn Requisitoir in de strafzaak tegen Volkert van der G., ter terechtzitting van 1 april 2003 te Amsterdam.
- 233 Ontleend aan: Martijn Koolhoven, 'Volkert haalt altijd zijn gelijk', in *De Telegraaf* van 22 maart 2003.
- 234 J. Plooy, Requisitoir en F.G. Bauduin, T.J.M. Gijsberts en A.J.R.M. Vermolen, Vonnis van de rechtbank Amsterdam in de strafzaak tegen Volkert van der G., zaaknr. 13/123078-02, Amsterdam, 15 april 2003.
- 235 Plooy, Requisitoir.
- 236 Geciteerd door Plooy, Requisitoir en in de Pleitnota in de zaak Volkert van der G., 27 maart, 31 maart en 1 april 2002, Rechtbank te Amsterdam van A.A. Franken en B. Böhler.
- 237 De passages uit het rapport van het PBC zijn ontleend aan Plooy, Requisitoir.
- 238 Geciteerd door: A.A. Franken en B. Böhler, Pleitnota in de zaak Volkert van der G.
- 239 Plooy, Requisitoir.
- 240 Pleitnota van A.A. Franken en B. Böhler.
- 241 Vonnis, gewezen door F.G. Bauduin, T.J.M. Gijsberts en A.J.R.M. Vermolen, Amsterdam, 15 april 2003, Zie ook: Pleitnota van Franken en Böhler.
- 242 Gertjan van Schoonhoven, 'De week van het volk', in *Elsevier* van 18 mei 2002.
- 243 Gerry van der List, 'Media, moordenaars!', in *Elsevier* van 18 mei 2002.
- 244 *Het Parool* van 13 mei 2002.
- 245 Zie: NRC *Handelsblad* van 14 mei 2002, en Gertjan van Schoonhoven, 'Fortuyn? Fascist', in *Elsevier* van 1 juni 2002. Zie ook: Spong en Hammerstein, 'Vervolg ze tot in de hel', p. 52-53.
- 246 Van Holsteyn en Irwin, 'Never a Dull Moment', p. 57. Zie voor het NKO 2002 ook: Van der Brug, 'Voting for the LPF'.
- 247 NIPO Telepanel, 4-6 mei 2002, bewerkt door Philip van Praag (UvA).
- 248 CBS verkiezingsuitslag.
- 249 Hans-Joachim Veen, 'Ontheemde volkspartijen?', in: Frans Becker, e.a. (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, p. 68.
- 250 Deze observatie heb ik uitgewerkt in *De conservatieve golf* uit 1996.
- 251 Uri Rosenthal, 'Naar een 21ste eeuwse liberaal manifest: mega-trends en micro-narigheid', in: *Liberaal Reveil*, 43^e jaargang, nr 4., augustus 2002.
- 252 Edwin van de Haar en Joshua Livestro, *Helder liberaal, duidelijk rechts. Voorstellen voor een inhoudelijke heroriëntatie van de VVD*.
- 253 De Swaan, *In Care of the State*, pp. 232-233.
- 254 Gerard van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam 2003.
- 255 Egbert Kalse, 'Bos: over Melkert wordt niet gesproken', in *NRC Handelsblad* van 13 mei 2002.
- 256 Omschrijving ontleend aan: Zygmunt Bauman, *The individualized society*, pp. 54-55.
- 257 Zie: James Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*.
- 258 Zie: Hans Wansink, 'Ordering'.
- 259 De instorting van de AEX-index leidde tot grote zorg bij de achterban van de PvdA, getuige vele brieven en mails aan de fractie. Mededeling van Klaas de Vries aan de auteur.
- 260 Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland 2003*, p. 299.
- 261 NKO-gegevens ontleend aan: Galen A. Irwin en Joop van Holsteyn, 'Kiezers zijn niet rechtser geworden', in: *NRC Handelsblad* van 18 januari 2003.
- 262 J.P.H. Donner, *Werken aan vertrouwen, een kwestie van aanpakken. Strategisch akkoord voor kabinet CDA, LPF, VVD*. Den Haag 3 juli 2002 (Tweede Kamer, nr. 28 375).

- 263 Donner, *Strategisch akkoord*.
- 264 Donner, *Strategisch akkoord*.
- 265 Zie: Pieter Hilhorst en Hans Wansink, 'In dienst van de ontevreden meerderheid', in *Reflex, de Volkskrant* van 6 juli 2002.
- 266 Zie: Reinhard Heinisch, 'Success in Opposition – Failure in Government', pp. 99-102.
- 267 Heinisch, 'Success', pp. 102, e.v.
- 268 Jan Nagel, 'VVD heeft geen enkel belang bij regeren met LPF', in: *de Volkskrant* van 24 mei 2002.
- 269 Kees Lunshof, 'Kabinet-Balkenende niet zonder risico's', in: *De Telegraaf* van 2 juli 2002.
- 270 Zie: Eduard Bomhoff, *Blinde ambitie*.
- 271 Albert de Booij, tijdens *Barend en Van Dorp* op 6 mei 2003.
- 272 Mieke Bello, in de AVRO-documentaire *De Messias* van Fons de Poel, 6 mei 2003.
- 273 Peter Wiles, 'A syndrome, not a doctrine', in: Ionescu en Gellner, *Populism*. Zie ook hoofdstuk II.
- 274 Zie: Philip van Praag, 'Balkenende wint, Zalm verliest', in: *de Volkskrant* van 13 november 2002. Cijfers over vertrouwen komen uit het periodieke onderzoek van het NIPO en de Universiteit van Amsterdam.
- 275 Zie: Pieter Hilhorst en Hans Wansink, 'Juich niet te vroeg', in *Reflex, de Volkskrant* van 19 oktober 2002.
- 276 Wouter Bos, 'Te vaak zijn we halverwege blijven hangen', in: *Socialisme & Democratie*, jrg. 2002, nr. 7/8.
- 277 Bos, 'Te vaak zijn we halverwege blijven hangen'.
- 278 Elaine de Boer en Hans Wansink, 'Ik kan niet tegen m'n verlies', interview met Wouter Bos, in: *Reflex, de Volkskrant* van 14 december 2002.
- 279 PvdA, 'Manifest 2003-2007', in: *Verkiezingsprogramma's*, pp. 486-487.
- 280 Tussen mei 2002 en januari 2003 daalde 'misdaadbestrijding en veiligheid' als prioriteit van 53 procent naar 36 procent, 'stimulering economische groei' steeg van 6 procent naar 23 procent en 'beschermen sociaal zwakkeren' van 10 procent naar 20 procent, zie: Philip van Praag, 'Winners and Losers in a Turbulent Political Year', in *Acta Politica*, Voorjaar 2003, p. 15.
- 281 Het onderzoek werd gepresenteerd in: Peter Giesen en Philip van Praag, 'Voor de kiezer even geen avonturen meer', in *Reflex, de Volkskrant* van 7 december 2002.
- 282 Verslag onderzoek NIPO-panel in: Peter Giesen en Philip van Praag, 'Charme verdrijft onvrede', in *Reflex, de Volkskrant* van 18 januari 2003.
- 283 CBS, *Verkiezingsuitslag*, Voorburg/Heerlen, 31-3-2003.
- 284 Nationaal Kiezersonderzoek 2003, 'Crosstabs', met dank aan Galen Irwin (Universiteit Leiden).
- 285 NKO 2003, 'Crosstabs'.
- 286 Peter Giesen en Philip van Praag, 'Politiek moet nu blijven luisteren naar kiezer', in: *de Volkskrant*, 23 januari 2003, gebaseerd op NIPO-onderzoek.
- 287 Zie: Jos de Beus, *Een primaat van politiek*.
- 288 Tocqueville, *The Old Regime and the Revolution*, p. 222.
- 289 Andeweg en Thomassen, 'Tekenen aan de wand?', p. 29.
- 290 Andeweg en Thomassen, 'Tekenen', p. 30.
- 291 Zie: Ortega y Gasset, *Le rebelión de las Masas* (De opstand der horden) uit 1930. Christopher Lasch draaide in *The Revolt of the Elites* de theorie om: niet langer zijn de horden losbandig en ontoerekeningsvatbaar, maar de elite. Door het opgeven van de burgerlijke deugden, stevig verankerd in een welvarende bevolking, heeft de elite haar morele krediet verspeeld.
- 292 Elchardus' essay *De dramademocratie* is gebaseerd op onderzoek in: Elchardus en Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*.
- 293 Voor de verkiezingsuitslagen: zie bijlage 2.
- 294 Zie tabel IX.1 in hoofdstuk 9.
- 295 Zo hoort tweederde van het kiezerspotentieel van de SP ook tot het potentieel van GroenLinks en van de PvdA. De helft van het kiezerspotentieel van D66 behoort ook tot het potentieel van de andere linkse partijen, een derde tot dat van de VVD en een veel kleiner aandeel potentiële D66-stemmers is geneigd op een christelijke partij of op de LPF te stemmen. De LPF staat aan de uiterste rechterkant van het spectrum en concurreert voornamelijk met de VVD. Bijna de helft van het

- kiezerspotentieel van het CDA behoort ook tot dat van de VVD. Een kwart van het kiezerspotentieel van het CDA behoort tot dat van de PvdA. Het onderzoek is gedaan door het NIPO, zie: Wouter van der Brug, 'Zwevende of geëmancipeerde kiezers?'
- 296 Zie: Wouter van der Brug en Cees van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003', in: Robbert Coops e.a., *Een politieke aardverschuiving*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2003.
- 297 Ik ontleen deze formulering van de politiek-economische coalitietheorie aan: Van den Doel en Van Velthoven, *Democratie en welvaartsstheorie*, pp. 146-148.
- 298 Andeweg en Thomassen, 'Tekenen aan de wand?', pp. 33, e.v.
- 299 De 'economische theorie van de democratie' is afkomstig van Anthony Downs (zijn gelijknamige boek is van 1957). Ik baseer me op Van den Doel en Van Velthoven, *Democratie en welvaartsstheorie*, pp. 129 e.v.
- 300 Zie: Van Holsteyn, Irwin en Den Ridder, 'In the Eye of the Beholder', pp. 74-75.
- 301 Zie: Pellikaan, e.a., 'The Road from Depoliticized tot Centrifugal Democracy', p. 42.
- 302 Zie: Van Holsteyn, Irwin en Den Ridder, 'In the Eye of the Beholder', pp. 77 e.v.
- 303 Zie: Van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent'.
- 304 Betz (*Radical Right-Wing populism*) en Kitschelt (*The Radical Right*) spreken van Moderniseringsverlierer. Ook Van den Brink (*Mondiger of moeilijker*) hangt deze stelling aan.
- 305 Zie: Van Praag, 'De LPF-kiezer'.
- 306 Zie: Andeweg en Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*, p. 96 en Van Holsteyn en Irwin, 'Never a Dull Moment', p. 49.
- 307 De Nederlands/Amerikaanse politicoloog Arend Lijphart, theoreticus van de verzuiling, rekent Nederland tot de 'semiplurale', ofwel halverzuilde samenleving. Zie: *Patterns of Democracy*, p. 56.
- 308 Zie: Van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?'
- 309 De empirische ondersteuning van de economische theorie van het kiezersgedrag geldt niet alleen voor die van 2002 en 2003, maar gaat terug tot in de jaren zeventig. Zie: Van den Doel en Van Velthoven, *Democratie en welvaartsstheorie*, pp. 138-141.
- 310 Van Westerloo's *Niet spreken met de bestuurder* bevat journalistieke rapportages die in de magazines van *Vrij Nederland* en *NRC Handelsblad* zijn verschenen, aangevuld met nieuw materiaal.
- 311 Zie: André Krouwel, *Partisan States*, pp. 61-63.
- 312 Deze kijk op de wereld is het meest diepgaand uitgewerkt door Manuel Castells in zijn trilogie *The Information Age*. Zie ook het werk van Zygmunt Bauman, bijvoorbeeld *Community* en *The Individualized Society*.
- 313 De Britse historicus Hobsbawm spreekt van de 'korte twintigste eeuw', die loopt van 1914 tot 1991, het jaar dat de Sovjetunie wordt ontbonden. Zie: *Age of extremes*. De consequentie is dat de eenentwintigste eeuw omstreeks 1989 is begonnen.
- 314 Zijn kwadrant werd verfijnd door de Rotterdamse politicoloog Cees Middendorp en voor de Nederlandse situatie bewerkt door Paul Dekker, Peter Ester en Andries van den Broek. Op basis van uitgebreide vragenlijsten werden de voorkeuren van de kiezers van een bepaalde partij in kaart gebracht (de vraagkant – dus niet de partijprogramma's – stond centraal, waardoor de positionering afwijkt van de StemWijzer). De Leefbaren en de fortuynisten zijn door mij toegevoegd, waarbij het argument 'Nederland is vol' het zwaarst weegt – conform de motivatie van de LPF-kiezers.
- 315 Inglehart, *Modernization*, p. 93 en 245; Dekker, e.a., 'Fixing Left and Right', p. 171; Pellikaan, e.a., 'The Road'.
- 316 Zie: Elchardus en Smits, *Anatomie van het wantrouwen* en Hans Wansink, *De conservatieve golf*, uit 1996. Ik spreek daarin niet van populisme, maar van 'volksconservatisme' – wel met de progressieve elite als voornaamste mikpunt.
- 317 Zie: Thomassen, *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, pp. 93-106.
- 318 Andeweg en Irwin, *Governance and Politics*, p. 90. De tabel is gebaseerd op onderzoek van Arend Lijphart (1956 en 1968) en op het Nationaal Kiezersonderzoek.
- 319 Zie: Gerassimos Moschonas, *In the Name of Social Democracy*, p. 15.

- 320 Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, p. 208.
- 321 Moschonas, *In the Name of Social Democracy*, geeft op p. 76 een ranglijst met drie divisies. Tussen 1960 en 1973 werd de eredivisie van de sociaal-democratie (naar verkiezingsuitslagen (rond 40 procent) plus dominantie in de regering) aangevoerd door Oostenrijk, gevolgd door Denemarken, Noorwegen, Zweden, West-Duitsland en Groot-Brittannië. De tweede divisie bestond uit België, Nederland en Finland (30-25 procent, soms meeregeren als junior-partner). De Fransen (16 procent) stonden buitenspel, evenals de Spanjaarden, de Grieken en de Portugezen, die zuchten onder autoritaire dictaturen. Zij zullen vanaf 1975 een snelle opmars in de Europese sociaal-democratie maken, inclusief regeringsdeelname.
- 322 Zie: Korsten en Wansink, *Patroon en arbeider, ontmoet elkander*, en Wansink: 'Ordering'.
- 323 PvdA, *De weg naar vrijheid*.
- 324 Vooral migrantenkinderen zouden de dupe worden van een zogenaamd 'progressieve' Montessori-achtige onderwijsaanpak die het 'ontdekkend leren' centraal stelde, maar in de praktijk waren het de kinderen van laag opgeleide ouders die het te weinig houvast gaf. Zie: Wansink, *Een school om te kiezen*.
- 325 De Rooy, *Republiek*, p. 220.
- 326 De term 'catch-all party' is gemunt door de Duits-Amerikaanse jurist en politiek filosoof Otto Kirchheimer. Omschrijving ontleend aan: André Krouwel, 'Otto Kirchheimer and the Catch-All Party', pp. 26-27.
- 327 Met dank aan Rudy Andeweg, zie ook: Andeweg en Irwin, *Governance*, p. 96.
- 328 Van Holsteyn en Niemöller, *De Nederlandse Kiezer 1994*, p. 74.
- 329 *De Nederlandse Kiezer 1994*, p. 26.
- 330 Lipschits, *Verkiezingsprogramma's 1994*, p. 59, p. 322 en p. 406.
- 331 Bolkestein, 'Hoe liep de weg naar Paars?', in: P.G.C. van Schie, *Tussen polarisatie en Paars*, pp. 174-180.
- 332 Hix, *The Political System of the European Union*, pp. 238-239.
- 333 Hix, *The Political System*, pp. 278-306.
- 334 Szazs, *The Road*, pp. 213-229.
- 335 Sassoon, *Looking Left*, p. 4; Sassoon, *One Hundred Years of Socialism*, p. 775-776.
- 336 Hans Wansink, 'Haalbaar links', gesprek met Anthony Giddens, in: *Reflex, de Volkskrant* van 24 februari 2001.
- 337 Giddens, *The Third Way and its Critics*.
- 338 Zie: Hans Wansink, 'De illusie van de schone lei', in: *Reflex, de Volkskrant* van 15 januari 2000. Fortuyns *Puinhopen van acht jaar Paars* en Balkenendes boek *Anders en beter* leverden vele voorbeelden van de falende publieke dienstverlening. Balkenende sprak van de noodzaak van 'wederopbouw' na Paars.
- 339 Ido de Haan, *Het beginsel van leven en wasdom*, pp. 154-155.
- 340 Bart Tromp, *De wetenschap der politiek*, pp. 5-6. Voor Tromp is ideologische politiek de enige ware.
- 341 Van Zanden, 'De egalitaire revolutie van de twintigste eeuw, Nederland 1914-1993', in Van Eijl, c.s., *Sociaal Nederland*, p. 200.
- 342 In de documentaire *De Messias* van Fons de Poel, AVRO, uitgezonden op 6 mei 2003. Te denken valt ook aan Joan Derk van der Capellen.
- 343 Peter Mair, 'Populist Democracy vs Party Democracy', in: Mény and Surel, *Democracies and the Populist Challenge*, pp. 81-98.
- 344 Oakeshott definieert 'politics to be the activity of attending to the general arrangements of a set of people whom chance or choice have brought together'. In: *Rationalism in politics*, p. 44.
- 345 De socioloog en journalist Warná Oosterbaan meent dat de LPF vooral appelleerde aan 'geëmancipeerde vrije jongens voor wie de deuren van het establishment gesloten bleven' en laagopgeleide werknemers, die 'maatschappelijke wrok' tegen het bestel voelden, omdat ze niet erkend werden en weinig perspectief hebben. Het beschikbare empirische onderzoek levert tot dusver geen significant sociologisch profiel van de LPF-stemmer op. Zie: Warná Oosterbaan, 'Het onbehagen kan weer ondergronds', in M, het magazine van NRC *Handelsblad* van november 2002.

- 346 Oakeshott, *Rationalism*, pp. 56-58: 'politics is the pursuit of intimations, a conversation, not an argument'.
- 347 Oakeshott, *Rationalism*, pp. 8 en 26.
- 348 Mark Elchardus en Wendy Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, p. 42 e.v. en p. 83.
- 349 Elchardus en Smits, *Anatomie*, p. 90.
- 350 Elchardus en Smits, *Anatomie*, p. 48.
- 351 Elchardus en Smits, *Anatomie*, p. 93.
- 352 Inglehart spreekt van 'traditional authority', *Modernization*, p. 93 en 245.
- 353 Oosterbaan, 'Het onbehegen kan weer ondergronds'.
- 354 Zie voor de Fortuyn-gekte bij *de Volkskrant*: Lidy Nicolassen, *Van onze verslaggeefster*, p. 26 e.v.
- 355 Asa Briggs en Peter Burke, *Sociale geschiedenis van de media*, pp. 77-78.
- 356 Briggs en Burke, p. 21. Het klassieke werk over de sociale, culturele en mentale revolutie die de boekdrukkunst teweegbracht is *The Gutenberg galaxy: the making of typographic man* van Marshall McLuhan.
- 357 Wij bouwen ons geloof niet op wat wij zien en laten, stelde Luther, maar tegen wat wij zien in; alleen op de Heer, die door de dood van zijn geliefde zoon overwon, stellen wij alle vrouwen -- op dat vreemde werk, dat voortkwam uit zijn liefde voor de mens. Zie het lemma Maarten Luther in de *Winkler Prins encyclopedie* van 1992.
- 358 Briggs en Burke, p. 82-83.
- 359 Briggs en Burke, p. 81.
- 360 In tegenstelling tot de Spaanse socioloog Manuel Castells geloof ik niet in een 'internet galaxy' als vergelijkbaar met de *Gutenberg galaxy* van McLuhan. Zie Manuel Castells, *The Internet Galaxy* en zijn trilogie *The Information Age*.
- 361 Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit (The Structural Transformation of the Public Sphere)*. Habermas situeerde zijn publieke sfeer overigens pas in de achttiende eeuw. Zie voor Nederlandse exegeses van Habermas: Frank van Vree, *De politiek van de openbaarheid* en Harry Kunneman, *Habermas' theorie van het communicatieve handelen*.
- 362 Bijna de helft van de bevolking leefde in steden. Alfabetisme bereikte in de Republiek een uitzonderlijk hoog niveau onder zowel mannen als vrouwen. Zie: Jonathan Israel, *The Dutch Republic*; Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815* en David Hall, *Worlds of Wonder*.
- 363 Zie: Jan en Annie Romein, *Erfletters van onze beschaving*, deel IV, p. 145 e.v.
- 364 *Erfletters*, deel IV, p. 154.
- 365 McLuhan, *Understanding Media*, p. 336-337.
- 366 Jo Bardoel, 'Het einde van de journalistiek?', in: Bardoel, Jo, e.a., *Journalistieke cultuur in Nederland*, p. 362.
- 367 Zie: Michael Schudson, *The Power of News*, p. 33 en Herbert Gans, *Democracy and the News*, New York 2003, p. 72.
- 368 Gans, *Democracy*, p. 50.
- 369 Gans, *Democracy*, p. 76.
- 370 Schudson, *Power of News*, pp. 22-23.
- 371 Gans, *Democracy*, p. 70.
- 372 Kees Brants en Philip van Praag, *Tussen beeld en inhoud*, Amsterdam 2000, pp. 6-8.
- 373 Brants en Van Praag, pp. 8-12.
- 374 Brants en Van Praag, pp. 59-61.
- 375 Bron: NIPO Telepanel 2001 en 2002.
- 376 Brants en Van Praag, pp. 69-83.
- 377 Brants en Van Praag, pp. 108-109. De dagbladen zijn: *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad* en *Trouw*.
- 378 Wouter van der Brug en Cees van der Eijk, 'De campagne had effect, het mediagebruik niet', in: Brants en Van Praag, pp. 238-240.
- 379 Pas drie dagen voor de verkiezingen schoof Bos Job Cohen tegen wil en dank naar voren als kandidaat voor het premierschap voor het geval dat de PvdA de grootste partij zou worden. De PvdA

- behaalde 42 zetels, het CDA 44. Na tien weken brak onderhandelaar Balkenende van het CDA de besprekingen met Bos af. Er kwam een kabinet van CDA, VVD en D66.
- 380 Jan Kleinnijenhuis, Dirk Oegema, Jan de Ridder, Anita van Hoof en Rens Vliegthart, *De puinhopen in het nieuws*, p. 98. (Het onderzoek had betrekking op de campagne van 2002 en de nieuwsberichtgeving in de journaaluitzendingen van NOS, RTL4 en SBS6 en de nieuwsberichten van *De Telegraaf*, *de Volkskrant*, *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad* en *Trouw* in de periode 25 november 2001 tot en met 15 mei 2002.)
- 381 Kleinnijenhuis, c.s., *Puinhopen*, pp. 37-38.
- 382 Bij de andere partijen is de lijsttrekker lang niet altijd onderwerp van het bericht. Dat kan over de partij zelf gaan, over ministers of over andere partijprominenten. Op tv scoren de lijsttrekkers 38 procent van de partijberichten, in de kranten 21 procent. Zie: Kleinnijenhuis, c.s., *Puinhopen*, p. 88-89.
- 383 Kleinnijenhuis, c.s., *Puinhopen*, p. 88.
- 384 De LPF-Kamerleden droegen deze dassen bij hun installatie na de verkiezingen van 15 mei 2002.
- 385 Voor een systematische uiteenzetting over campagne voeren, zie Pippa Norris, et. al., *On Message*.
- 386 Loek Groot, 'Een kritische evaluatie van de SternWijzer 2002'.
- 387 James Fallows, *Breaking the News*, p. 7.
- 388 Fallows, *Breaking the News*, pp. 140-141.
- 389 Pippa Norris, *A Virtuous Circle*. Zie ook: Pippa Norris, 'The Impact of Television on Civic Malaise', in: Pfarr en Putnam, *Disaffected Democracies*.
- 390 C-SPAN is een publieke televisiezender in de VS.
- 391 Norris, *A Virtuous Circle*, p. 15 en 84.
- 392 Zie: Nico Drok en Thijs Jansen, *Even geen Den Haag Vandaag*, pp. 26-27.
- 393 Zie: Nico Drok, *Civiele Journalistiek*, in: Bardeol, Jo, e.a. (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland*, p. 386 en Hans Wansink, 'De Volkskrant - De responsieve krant', in: Drok en Jansen, *Even geen Den Haag Vandaag*, pp. 61-63.
- 394 Bill Kovach en Tom Rosenstiel, *The Elements of Journalism*, pp. 12-13.
- 395 Zie: Jack Fuller, *News Values*.
- 396 Mark Deuze, *Journalists in the Netherlands*, p. 70.
- 397 Deuze, *Journalists*, pp. 97-127.
- 398 Kleinnijenhuis, *Puinhopen*, pp. 49-51 (zie verder hoofdstuk VII).
- 399 Voor een overzicht van de 'demonisering' van Fortuyn, zie: LPF, *Zwartboek beveiliging Pim Fortuyn*, 1 september 2003. Zie ook: Afshin Ellian, 'De dappere zoon van Nederland', in *Trouw*, Letter&Geest van 11 mei 2002.
- 400 Herman Vuijsje, *Correct*, p. 103.
- 401 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, pp. 570-597.
- 402 Hilberg, *Destruction*, pp. 592-597. Zie voor de rol van de Amsterdamse politie onder leiding van politiefchef Tulp bij het aanbrengen van joden: Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders*, pp. 79 e.v.
- 403 Zie: Harry Mulisch, *De zaak 40/61*, Amsterdam 1962.
- 404 Hans Wansink, 'Het gaat om geld dat van joden is', interview met Herman Vuijsje, in *Reflex, de Volkskrant* van 12 augustus 2000.
- 405 Herman Vuijsje, *Correct*, pp. 115-116.
- 406 Arthur Marwick, *The Sixties*, pp. 604-618.
- 407 Zie voor Nederland, James Kennedy, *Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam 1995, pp. 120-121.
- 408 Piet de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, pp. 238-239.
- 409 De Rooy, *Republiek*, p. 240.
- 410 Vuijsje, *Correct*, p. 175.
- 411 Vuijsje, *Correct*, p. 20.
- 412 Vuijsje, *Correct*, p. 21.
- 413 Vuijsje, *Correct*, pp. 30-34.
- 414 Zie: Deuze, *Journalists in the Netherlands*, pp. 96 e.v.

- 415 Vuijsje, *Correct*, pp. 42-54.
- 416 Zie: Sociaal en Cultureel Planbureau, *Rapportage minderheden 2001. Vorderingen op school*, p. 187.
- 417 Zie: Jan Joost Lindner, 'Maar de NSB begon ook soft', in: *de Volkskrant* van 13 november 1982 en 'Janmaat valt uur lang naturalisaties aan', in: *de Volkskrant* van 24 juni 1983.
- 418 Jan Hoedeman en Arendo Joustra, 'Een schaap in wolfskleren', in: *Elsevier* van 22 januari 1994.
- 419 Zie: Mudde en Van Holsteyn, 'The Netherlands: explaining the limited success of the extreme right.'
- 420 'Twee groepen claimen actie tegen leden Centruumpartij', in: *de Volkskrant* van 1 april 1986, Kees Schaeapman, 'Er is maar één manier om acties te voorkomen: verbied de Centruumpartij', in: *Vrij Nederland*, 5 april 1986, 'Half jaar voor geweld tijdens rellen rond ultrarechtse partijen', in: *de Volkskrant* van 6 maart 1987.
- 421 Ontleend aan: Frank Buijs, 'Politiek geweld: bedreiging en uitdaging', in: Mudde en Van Holsteyn, *Democratie in verval?*, pp. 182-183.
- 422 Frank Buijs, 'Politiek geweld', pp. 187-188.
- 423 'RaRa pleegt aanslag op woning Kosto', in: *NRC Handelsblad*, 13 november 1991; Frank Vermeulen, 'Tegengeweld van RaRa gericht op sober asielbeleid', in: *NRC Handelsblad* van 14 november 1991; 'RaRa-verdachten treffen schikking', in: *NRC Handelsblad* van 11 februari 1997.
- 424 Arie van der Zwan, 'Waar blijft de ombuiging in het immigratiebeleid?', in: *Socialisme & Democratie*, jrg. 59, nr 4, 2002, pp. 43-54.
- 425 Van der Zwan, 'Waar blijft de ombuiging', pp. 52-53.
- 426 H.J. Schoo, *De verwarde natie*, p. 31.
- 427 Zie: Will Tinnemans, *Een gouden armband*.
- 428 SCP, *Rapportage minderheden 2001, Meer werk*, p. 115-116.
- 429 Pieter Lakeman, *Binnen zonder kloppen*, p. 180.
- 430 CBS, 'Driekwart bevolkingsgroei door allochtonen', Persbericht van 18 maart 2003.
- 431 Geciteerd in Boukje Prins, *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*, pp. 27-28 en 39.
- 432 Prins, p. 31.
- 433 Deze redenering is geïnspireerd door: Meindert Fennema en Marcel Maussen, 'Dealing with Extremists in Public Discussion'.
- 434 Zie: Margaret Canovan, 'Taking Politics to the People', p. 28: 'empowerment undermines transparency'.
- 435 Deze periodisering is van Arend Lijphart, in: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek uit 1968*, herzien in 1979 en 1982.
- 436 Harold Wilensky, *Rich Democracies*, pp. 83-88.
- 437 Wilensky, *Rich Democracies*, pp. 88-126.
- 438 Zie: Visser en Hemerijck, *Een Hollands mirakel*. Uit de cijfers in bijlage 4 blijkt dat Nederland helemaal niet uitzonderlijk presteerde onder Paars.
- 439 Hans Wansink, 'De uitverkoop van de politiek', interview met De Beus, in: *Reflex, de Volkskrant* van 30 juni 2001. Naar aanleiding van: Jos de Beus. *Een primaat van politiek*. Oratie UvA, 29 juni 2001.
- 440 Hans Daudt, 'Een paars intermezzo?', in Becker e.a., *Zeven jaar Paars*, pp. 46-50.
- 441 Robert Thomson, *The Party Mandate*, p. 198.
- 442 De Vries, *Paars en de managementstaat*, pp. 174-177.
- 443 Jacques Thomassen e.a., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, pp. 206-207.
- 444 Thomassen, pp. 208-209.
- 445 Paul Scheffer, 'De verloren jaren van Kok', in: *NRC Handelsblad* van 2 maart 2002.
- 446 Zie: Pippa Norris (ed.), *Critical citizens*; Robert Putnam, *Bowling Alone*; Susan Pharr en Robert Putnam (ed.) *Disaffected Democracies*; Michael Schudson, *The Good Citizen*.
- 447 Putnam, *Bowling Alone*, p. 47.
- 448 Pharr en Putnam, *Disaffected Democracies*, pp. 14-15. Er was één uitzondering: In Nederland nam tussen 1971 en 1994 het vertrouwen in parlementariërs toe. De verklaring daarvoor is dat het ontzag voor het gezag in de jaren zeventig al laag was, als gevolg van de ontzuiling, de provobeweging en de hergroepering van politieke partijen.

- 449 Ronald Inglehart, 'Postmodernization, Authority, Democracy', in: Norris, *Critical Citizens*, pp. 250-256.
- 450 Pharr en Putnam, *Disaffected Democracies*, pp. 71-72.
- 451 Norris, *Critical Citizens*, pp. 269-270.
- 452 Pippa Norris, *Democratic Phoenix*, pp. 221-223.
- 453 SCP, *De sociale staat van Nederland 2003*, p. 157.
- 454 SCP, *Sociale staat 2003*, p. 161.
- 455 Bernard Manin, *Principes du gouvernement représentatif*, p. 279 en *The principles of representative government*, pp. 218-235. De vertaling 'toeschouwersdemocratie' is van Jos de Beus.
- 456 Michael Schudson, *The good citizen*, p. 311. Schudson spreekt van de 'monitorial citizen', de staatsburger die een oogje in het zeil houdt: 'Hij is eerder afwachend dan actief, beter geïnformeerd dan burgers in het verleden in die zin dat hij meer stukjes informatie ergens zijn hoofd heeft, maar er is geen garantie dat hij weet wat hij daarmee moet doen. In plaats van bewuste vergaring van informatie, houdt de burger toezicht op zijn omgeving. Zoals ouders hun kleine kinderen aan de rand van het zwembad in de gaten houden: ze lijken passief, maar komen onmiddellijk in actie als het nodig is.'
- 457 Deze redenering is ontleend aan: Pieter Hilhorst en Hans Wansink, 'Voor het volk, zonder het volk', in: Reflex, *de Volkskrant* van 1 september 2001 en aan F. Ankersmit, 'Het fenomeen Kok'; F. Ankersmit, 'Burger verliest zijn greep op de politiek', in: *NRC Handelsblad* van 17 december 1998; F. Ankersmit, *Political Representation*, pp. 119-132 en F. Ankersmit, *Aesthetic Politics*, pp. 56-63.
- 458 Van Gunsteren, 'Voor democratie, maar tegen politiek', pp. 28-29.
- 459 H.W. von der Dunk, 'De kloof tussen zelfbeeld en werkelijkheid', in: *de Volkskrant* van 17 november 2001.
- 460 Zie: het survey van 'The Netherlands' in *The Economist* van 4 mei 2002; het SCP-rapport *Zekere banden* en Pharr en Putnam, *Disaffected Democracies*.
- 461 SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2002*, p. 236.
- 462 SCP, *SCR 2002*, p. 15.
- 463 SCP, *SCR 2002*, p. 94.
- 464 SCP, *SCR 2002*, p. 88.
- 465 SCP, *SCR 2002*, p. 138. Het SCP had geen cijfers van het verzuim bij hbo en wo in 2000.
- 466 SCP, *SCR 2000, Nederland in Europa*, p. 74-76. Alleen Luxemburg groeide harder dan Nederland, terwijl ons land de laagste score op de 'misery index' (werkloosheid plus inflatie) had. Dit cijfer werd geflatteerd doordat het hoge aantal wao'ers niet meetelde.
- 467 CBS, *Statistisch Jaarboek 2003*, p. 121 en p. 132.
- 468 SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport*, p. 268.
- 469 CBS, *Statistisch Jaarboek 2003*, p. 234-235; SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2000*, p. 332.
- 470 Van der Zwan, c.s., *Het recht op bijstand*, p. 1.
- 471 SCP, *Sociaal en Cultureel Rapport 2000*, p. 361.
- 472 Zie voor de WAO: Hibbeln en Velema, *Het WAO-debacle*; Willem Velema, 'WAO is ziek': in *de Volkskrant* van 11 december 1998 en Willem Velema en Hans Wansink, 'De arbeidsongeschikte wetgever', in Reflex, *de Volkskrant* van 28 april 2001.
- 473 Van Dijk e.a., *Actuele criminologie*, p. 70.
- 474 Van Dijk e.a., *Actuele criminologie*, p. 68.

Literatuur

- Andeweg, Rudy B. and Galen A. Irwin, *Governance and Politics of the Netherlands*, Basingstoke 2002
- Andeweg, Rudy B. en Jacques Thomassen, 'Tekenen aan de wand? Kamerleden, kiezers en commentatoren over de kwaliteit van de parlementaire democratie in Nederland', in: Baalen, C.C. van, e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003*, Den Haag 2003
- Ankersmit, F.R., *Aesthetic Politics*, Stanford 1996
- Ankersmit, F.R., 'Het staatsrecht versus de politieke partij', in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Jaarboek 1999*, Groningen 2000
- Ankersmit, F.R., 'De hedendaagse politieke partij', in: Documentatiecentrum politieke partijen, *Jaarboek 2000*, Groningen 2001
- Ankersmit, F.R., *Het fenomeen Kok*, Groningen 2001 (niet gepubliceerd)
- Ankersmit, F.R., *Political representation*, Stanford 2002
- Balkenende, Jan Peter, *Anders en beter*, Soesterberg 2002
- Bardoel, Jo, Chris Vos, Frank van Vree en Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, Amsterdam 2002
- Bauduin, F.G., T.J.M. Gijsberts en A.J.R.M. Vermolen, *Vonnis van de rechtbank Amsterdam in de strafzaak tegen Volkert van der G.*, zaaknummer 13/123078-02, Amsterdam, 15 april 2003
- Bauman, Zygmunt, *Community. Seeking Safety in an Insecure World*, Oxford 2001
- Bauman, Zygmunt, *The Individualized Society*, Oxford 2001
- Becker, Frans, e.a. (red.), *Zeven jaar Paars. Het tweeëntwintigste jaarboek van het democratisch socialisme*, Amsterdam 2001
- Betz, Hans-Georg, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*, New York 1994
- Beus, Jos de, Jacques van Doorn en Piet de Rooy, *De ideologische driehoek*, Amsterdam 1996
- Beus, Jos de, *Ruil zonder zuil. De Nederlandse consensusdemocratie in het laatste kwart van de twintigste eeuw* (jubileumuitgave 25 jaar Sociaal en Cultureel Planbureau), Den Haag 1999

- Beus, Jos de, *Een primaat van politiek*, Amsterdam 2001
- Beus, Jos de, *Na de beeldenstorm* (Etty Hillesumlezing), Heerde 2002
- Blokker, Jan, *De afrekening. Kroniek van het lange jaar 2002*, Amsterdam 2003
- Bolkestein, Frits, 'Hoe liep de weg naar Paars?', in: P.G.C. van Schie (red.), *Tussen polarisatie en Paars*, Kampen 1995
- Bomhoff, Eduard J., *Blinde ambitie. Mijn 87 dagen met Zalm, Heinsbroek en Balkenende*, Amsterdam 2002
- Bos, Wouter, 'Te vaak zijn we halverwege blijven hangen', in: *Socialisme & Democratie*, jrg. 2002, nr. 7/8
- Brands, J., *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn*, Amsterdam 2002
- Brants, Kees, en Philip van Praag, *Tussen beeld en inhoud, Politiek en media in de verkiezingen van 1998*, Amsterdam 2000
- Briggs, Asa, en Peter Burke, *Sociale geschiedenis van de media. Van boekdrukkunst tot internet*, Amsterdam 2003
- Brink, Gabriël van den, *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers* (WRR Voorstudies 115), Den Haag 2002
- Brinkman, M., 'Drees en de Partij van de Arbeid', in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees*, Houten 1988
- Brinkman, M., Madelon de Keizer en Maarten van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland*, Amsterdam 1994
- Brug, Wouter van der, en Cees van der Eijk, 'De campagne had effect, het mediagebruik niet', in: Kees Brants en Philip van Praag, *Tussen beeld en inhoud*, Amsterdam 2000
- Brug, Wouter van der, en Meindert Fennema, 'Protest or mainstream? How the European anti-immigrant parties developed into two separate groups by 1999', in: *European Journal of Political Research* 42, 2003
- Brug, Wouter van der, 'How the LPF Fuelled Discontent: Empirical test of explanations of LPF support', in *Acta Politica*, Voorjaar 2003, 38
- Brug, Wouter van der, en Cees van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003', in: Robbert Coops e.a., *Een politieke aardverschuiving*, Kluwer, Alphen aan den Rijn 2003
- Brug, Wouter van der, 'Zwevende of geëmancipeerde kiezers?', in: Documentatiecentrum Nationale Politieke Partijen, *Jaarboek 2002*, Groningen 2004
- Brugman, J., *Het raadsel van de multiculturaliteit*, Amsterdam 1999

- Burghoorn, Alex, Anne van Driel, Maud Effting, Annieke Kranenberg en Henk van Renssen, *Manifest. Op zoek naar de ideale samenleving*, Amsterdam, 11 juni 2002
- Bussemaker, Jet, en Rick van der Ploeg, *Leven na Paars? Linkse visies op de derde weg*, Amsterdam 2001
- Buijs, Frank, 'Politiek geweld: bedreiging en uitdaging', in: Cas Mudde en Joop van Holsteijn, *Democratie in verval?*, Amsterdam 2002
- Canovan, Margaret, *Populism*, London 1981
- Canovan, Margaret, 'Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy', in: Yves Mény en Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke 2002
- Capellen, Joan Derk van der, *Aan het Volk van Nederland*, ingeleid door H.L. Zwitser, Amsterdam 1987 (1781)
- Castells, Manuel, *The Information Age*, 3 vols., Oxford 1998
- Castells, Manuel, *The Internet Galaxy*, Oxford 2001
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch Jaarboek 2002*, Den Haag 2002
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Gemeenteraadsverkiezingen*, 6 maart 2002, Voorburg 2002
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch Jaarboek 2003*, Voorburg/Heerlen 2003
- Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau, *Trends, dilemma's en beleid. Essays over ontwikkelingen op langere termijn*, Den Haag 2000
- Chorus, Jutta, en Menno de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam 2002
- Cohen-Almagor, Raphael, *The Right to Die with Dignity*, New Brunswick 2001
- Daalder, H., en N. Cramer (red.), *Willem Drees*, Houten 1988
- Dahrendorf, Ralf, 'Na de sociaal-democratie', in: *Socialisme & Democratie*, juli/augustus 1981
- Dahrendorf, Ralf, *The Modern Social Conflict*, Berkeley 1990
- Daudt, Hans, 'Een paars intermezzo?', in: Becker, Frans, e.a., *Zeven jaar Paars*, Amsterdam 2001
- Dekker, Paul, Peter Ester en Andries van den Broek, 'Fixing left and right: Value orientations according to Middendorp and Inglehart', in: Hans De Witte en Peer Scheepers (eds.), *Ideology in the Low Countries, Trends, Models and Lacunae*, Assen 1999

- Dekker, Paul, en Marc Hooge, 'De burger-nachtwaker: Naar een informalisering van de politieke participatie van de Nederlandse en Vlaamse bevolking', in: *Sociologische Gids*, jrg. 50, 2003, nr. 2
- Deuze, Mark, *Journalists in the Netherlands*, Amsterdam 2002
- Doel, J. van den, en B.C.J. van Velthoven, *Democratie en welvaartstheorie*, Alphen aan den Rijn 1998 (4e druk)
- Donner, J.P.H., *Werken aan vertrouwen, een kwestie van aanpakken. Strategisch akkoord voor kabinet CDA, LPF, VVD*. Den Haag 3 juli 2002 (Tweede Kamer, nr. 28 375)
- Doorn, J.A.A. van, *Het socialisme als kameleon*, Rotterdam 1992 (ook in: *De draagbare Van Doorn*, Amsterdam 1996)
- Drees, W., *Nederlandse overheidsuitgaven*, Den Haag 1985
- Drees, W., *Ontwrichting. Budgettaire chaos van Nelissen tot Kok*, Utrecht z.j.
- Drok, Nico, en Thijs Jansen, *Even geen Den Haag Vandaag. Naar een Nederlandse civiele journalistiek*, Den Haag 2001
- Drok, Nico, 'Civiele journalistiek', in: Bardoel e.a., (red.), *Journalistiek in Nederland*, Amsterdam 2002
- Dijk, J.J.M. van, H.I. Sagel-Grande en L.G. Toornvliet, *Actuele criminologie*, Den Haag 2002
- Elchardus, Mark, en Ignace Glorieux (red.), *De symbolische samenleving*, Tielt 2002
- Elchardus, Mark, *De dramademocratie*, Tielt 2002
- Elchardus, Mark, en Wendy Smits, *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, Brussel 2002
- Eijl, Corrie van, Lex Heerma van Voss en Piet de Rooy (red.), *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw*, Amsterdam 2001
- European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, *Attitudes towards minority groups in the European Union*, Vienna 2001
- Europese Commissie, *Eurobarometers 48.0 (najaar 1998), 57.1 (voorjaar 2002) en 59 (voorjaar 2003)*, Brussel
- Fennema, Meindert, *Over de kwaliteit van politieke elites*, Amsterdam 2003
- Fennema, Meindert, en Marcel Maussen, 'Dealing with Extremists in Public Discussion: Front National and "Republican Front" in France', in: *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 8, nr. 3, 2000

- Foner, Nancy, *From Ellis Island to JFK, New York's Two Great Waves of Immigration*, New York 2000
- Fortuyn, W.S.P., *Sociaal-economische politiek in Nederland, 1945-1949*, Alphen aan den Rijn 1981
- Fortuyn, Pim, *Zonder ambtenaren*, Amsterdam 1991
- Fortuyn, Pim, *Aan het Volk van Nederland*, Amsterdam 1993
- Fortuyn, Pim, *De overheid als ondernemer*, Amsterdam 1993
- Fortuyn, Pim, *Het zakenkabinet Fortuyn*, Utrecht 1994
- Fortuyn, Pim, *De verweesde samenleving*, Utrecht 1995
- Fortuyn, Pim, *Tegen de islamisering van onze cultuur*, Utrecht 1997
- Fortuyn, Pim, *Babyboomers, Autobiografie van een generatie*, Utrecht 1998
- Fortuyn, Pim, *De verweesde samenleving in het informatietijdperk (waarin opgenomen: De verweesde samenleving, 1995; Tegen de islamisering van onze cultuur, 1997; 50 jaar Israël, hoe lang nog, 1998 en De derde revolutie!, 1999)*, Amsterdam 2001
- Fortuyn, Pim, *Droomkabinet. Hoe Nederland geregeerd moet worden*, Amsterdam 2001
- Fortuyn, Pim, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Uithoorn 2002
- Fortuyn, Pim, *Autobiografie van een babyboomer*, Uithoorn 2002
- Fortuyn, Pim, *At your service. De laatste 32 columns*, Hillegom 2002
- Franken, A.A., en B. Böhler, Pleitnota in de zaak van Volkert van der G., 27 maart 2003, 31 maart 2003 en 1 april 2003, Rechtbank te Amsterdam, Parketnummer: 13/123078-02
- Fuller, Jack, *News Values*, Chicago 1996
- Galbraith, John Kenneth, *The Culture of Contentment*, New York 1992
- Gans, Herbert, *Deciding What's News*, New York 1979
- Gans, Herbert, *Democracy and the News*, New York 2003
- Giddens, Anthony, *Beyond Left and Right*, Oxford 1996
- Giddens, Anthony, *The Third Way*, Oxford 1998
- Groenveld, K., e.a., *Tussen vrijblijvendheid en paternalisme. Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering*, Den Haag 1995
- Groot, Loek, 'Een kritische evaluatie van de StemWijzer 2002', in: *Tijdschrift voor Beleid, Politiek en Maatschappij*, jaargang 30 (2003), nummer 1
- Gunsteren, Herman van, 'Voor democratie maar tegen politiek', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde. *Democratie in verval?*, Amsterdam 2002

- Haan, Ido de, *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2002
- Haar, Edwin van de, en Joshua Livestro, *Helder liberaal, duidelijk rechts. Voorstellen voor een inhoudelijke heroriëntatie van de vvd*, Den Haag/Brussel, september 2002
- Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Neuwied und Berlin 1969 (eerste druk 1962)
- Habermas, Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge (Massachusetts) 1991
- Hainsworth, Paul, *The politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream*, London 2000
- Hall, David, *Worlds of Wonder, Days of Judgement. Popular Religious Belief in Early New England*, New York, 1989
- Harmsen, Ger, *Herfsttijloos. Een levensverhaal*, Nijmegen 1993
- Heijden, Chris van der, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2001
- Heinisch, Reinhard, 'Success in Opposition – Failure in Government: Explaining the Performance of Right-Wing Populist Parties in Public Office', in: *West European Politics* 26 (2003), 3 (July)
- Hibbeln, J.G., en Willem Velema, *Het WAO-debacle*, Utrecht 1993
- Hilberg, Raul, *The destruction of the European Jews*, New York 1985
- Hilberg, Raul, *Perpetrators, Victims, Bystanders*, New York 1992
- Hirschman, Albert O., *Exit, Voice and Loyalty*, Cambridge 1970
- Hirschman, Albert O., *Shifting Involvements*, Princeton 1982
- Hix, Simon, *The Political System of the European Union*, New York 1999
- Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, London 1994
- Hoekstra, R.J., en F. Korthals Altes, *Meedoen, meer werk, minder regels. Hoofdlijnenakkoord voor het kabinet van CDA, VVD en D66*, Den Haag, 16 mei 2003
- Hofstadter, Richard, 'North America', in: Ghita Ionescu en Ernest Gellner, *Populism. Its meanings and National Characteristics*, London 1969
- Holsteyn, J.J.M. van, en B. Niemöller, *De Nederlandse kiezer 1994*, Leiden 1995
- Holsteyn, Joop van, en Cas Mudde, *Democratie in verval?*, Amsterdam 2002
- Holsteyn, Joop J.M. van, en Galen A. Irwin, 'Never a dull moment: Pim Fortuyn and the Dutch Parliamentary Election of 2002', in: *West European Politics*, Vol. 26, No. 2, April 2003

- Holsteijn, Joop J.M. van, Galen A. Irwin and Josje M. den Ridder, 'In the Eye of the Beholder: The Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002', in: *Acta Politica*, Voorjaar 2003, 38
- Hooghiemstra, Erna, *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*, Den Haag 2003 (uitgave SCP)
- Inglehart, Ronald, *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 countries*, Princeton 1997
- Inglehart, Ronald, 'Postmodernization, Authority, Democracy', in: Pippa Norris (ed.), *Critical Citizens*, Oxford 1999
- Ionescu, Ghita, en Ernest Gellner (eds.), *Populism. Its Meanings and National Characteristics*, London 1969
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806*, Oxford 1995
- Jong, Arie de, Verslag van de bijeenkomst van de WBS-werkgroep Partijpolitieke processen van 25 september 2001, Amsterdam, 27 november 2001
- Kalshoven, Frank, *Het spel en de knikkers. Over de politieke economie van Paars*, Amsterdam 2001
- Kam, C.A. de, en A.P. Ros (red.), *Jaarboek Overheidsfinanciën 2003*, Den Haag 2003
- Katz, Richard S., en Peter Mair, *How Parties Organise. Change and Adaptation in Party Organizations in Western Democracies*, London 1994
- Kaus, Mickey, *The End of Equality*, New York 1992
- Kennedy, James, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam 1995
- Kinneking, A.A.M., *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, Den Haag 1988
- Kitschelt, Herbert, *The Radical Right in Western Europe*, Ann Arbor 1995
- Kleinnijenhuis, Jan, Dirk Oegema, Jan de Ridder, Anita van Hoof en Rens Vliegthart, *De puinhopen in het nieuws*, Alphen aan den Rijn 2003
- Kolbert, Elizabeth, 'Beyond Tolerance. The mystery of Pim Fortuyn', in: *The New Yorker*, September 9, 2002
- Koerselman, Frank, *Biologische psychotherapie*, Amsterdam 1998
- Korsten, Marlise, en Hans Wansink, 'Patroon en arbeider, ontmoet elkander'

- Bedrijfsorganisatie in Nederland, 1890-1950, Utrecht 1980
(doctoraalscriptie)
- Kovach, Bill, en Tom Rosenstiel, *The Elements of Journalism*, New York 2001
- Krouwel, André, 'Otto Kirchheimer and the Catch-All Party', in: *West European Politics*, Vol. 26, No. 2, April 2003
- Krouwel, André, *Partisan States. Legal regulation of political parties in France, Germany, The Netherlands and the United Kingdom*, Nijmegen 2004
- Kunneman, Harry, *Habermas' theorie van het communicatieve handelen. Een samenvatting*, Meppel 1983
- Lakeman, Pieter, *Binnen zonder kloppen. Nederlandse immigratiepolitiek en de economische gevolgen*, Amsterdam 1999
- Lasch, Christopher, *The Revolt of the Elites*, New York, 1995
- Leefbaar Nederland, *Het moet anders en het kan anders!*, Den Haag, 14 juni 1999
- Lipschits, I. (red.), *Verkiezingsprogramma's 1994*, Den Haag 1994
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam 1982 (vierde herziene druk, oorspr. 1968)
- Lijphart, A., *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven 1999
- Lijst Pim Fortuyn, *Zwartboek beveiliging Pim Fortuyn*, Den Haag, 1 september 2003
- MacRae, Donald, 'Populism as an ideology', in: Ghita Ionescu en Ernest Gellner, *Populism. Its Meanings and National Characteristics*, London 1969
- Mair, Peter, 'Populist Democracy vs Party Democracy', in: Yves Mény en Yves Surel, *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke 2002
- Manin, Bernard, *Principes du gouvernement représentatif*, Paris 1996
- Manin, Bernard, *The principles of representative government*, Cambridge 1997
- Marwick, Arthur, *The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States, c.1958-c.1974*, Oxford 1998
- Mazzolini, Gianpetro, Juliana Stewart, Bruce Horsfield (eds.), *The Media and Neo-Populism: A Contemporary Comparative Analysis*, New York 2003
- McLuhan, Marshall, *The Gutenberg galaxy: the making of typographic man*, London 1962
- McLuhan, Marshall, *Understanding Media*, London 1964
- Mény, Yves en Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke 2002

- Monasch, Jacques, *De strijd om de macht. Politieke campagnes, idealen en intriges*, Amsterdam 2002
- Moschonas, Gerassimos, *In the Name of Social Democracy. The Great Transformation, 1945 to the Present*, New York 2002
- Mudde, Cas, en Joop van Holsteyn, 'The Netherlands: Limited Success of the Extreme Right', in: Paul Hainsworth (ed.), *The Politics of the Extreme Right*, London 2000
- Mulisch, Harry, *De zaak 40/61*, Amsterdam 2001 (1961)
- Nagel, Jan, *Boven het maaiveld*, Soesterberg 2001
- Nicolasen, Lidy, *Van onze verslaggeefster. Dagboek van een politieke aardverschuiving*, Amsterdam 2002
- Norris, Pippa, ed., *Critical Citizens*, Oxford 1999
- Norris, Pippa, et al., *On Message*, London 1999
- Norris, Pippa, *A Virtuous Circle*, Cambridge 2000
- Norris, Pippa, *Democratic Phoenix*, Cambridge 2002
- Oakeshott, Michael, *Rationalism in politics and other essays*, Indianapolis 1991
- Oakeshott, Michael, *Morality and Politics in Modern Europe*, New Haven 1993
- Ortega y Gasset, José, *De opstand der horden*, Den Haag 1958
- Partij van de Arbeid, *De weg naar vrijheid*, Amsterdam 1951
- Patterson, Thomas E., *The Vanishing Voter. Public Involvement in an Age of Uncertainty*, New York 2002
- Pellikaan, Huib, Tom van der Meer en Sarah de Lange, 'The Road from a Depoliticized to a Centrifugal Democracy', in *Acta Politica*, Voorjaar 2003, 38
- Pels, Dick, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam 2003
- Perry, J., e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, Amsterdam 1994
- Pessers, Dorien, *Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer* (oratie), Amsterdam 2003
- Pharr, Susan J., en Robert D. Putnam, *Disaffected Democracies*, Princeton 2000
- Plooy, J., Requisitoir in de strafzaak tegen Volkert van der G., ter terechtzitting van 1 april 2003 te Amsterdam

- Putnam, Robert D., *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000
- Poorthuis, Frank (red.), *Balkenende*, Amsterdam 2002
- Praag, Philip van, en Kees Brants (red.), *Tussen beeld en inhoud, Politiek en media in de verkiezingen van 1998*, Amsterdam 2000
- Praag, Philip van, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Jaarboek 2001*, Groningen 2003
- Praag, Philip van, 'Winners and Losers in a Turbulent Political Year', in *Acta Politica*, Voorjaar 2003, 38
- Prins, Boukje, *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*, Amsterdam 2000
- Raap, Lianne, *Right-Wing Populism in Western Europe* (doctoraalscriptie UvA), Amsterdam 2003
- Romein, Jan en Annie, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, deel IV: negentiende eeuw, Amsterdam 1940
- Rooy, Piet de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*, Amsterdam 2002
- Rosenthal, Uri, 'Naar een 21ste eeuwse liberaal manifest: mega-trends en micro-narigheid', in: *Liberaal Reveil*, 43^e jaargang, nummer 4, augustus 2002
- Roxburgh, Angus, *Preachers of Hate. The Rise of the Far Right*, Londen 2002
- Rij, Marnix van, *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschapscrisis in het CDA*, Amsterdam 2002
- Sassoon, Donald, *One Hundred Years of Socialism*, Londen 1996
- Sassoon, Donald (ed.), *Looking Left*, New York 1997
- Schain, Martin, Aristide Zolberg and Patrick Hossay (eds.), *Shadows over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*, New York 2002
- Schama, Simon, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813*, Londen 1977
- Schendelen, Rinus van, *Machiavelli in Brussels. The Art of Lobbying the EU*, Amsterdam 2002
- Schoo, H.J., *De verwarde natie*, Amsterdam 2000
- Schudson, Michael, *The Power of News*, Cambridge 1995

- Schudson, Michael, *The Good Citizen*, Cambridge 2000
- Schulte, Addie, en Bas Soetenhorst, *De achterkamer. Het drama van de PvdA 1998-2002*, Amsterdam 2002
- Siedentop, Larry, *Democracy in Europe*, London 2001
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Bedreven en gedreven. Een heroriëntatie op de rol van de Rijksoverheid in de samenleving*, Den Haag 2001
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Rapportage minderheden 2001* (twee delen: *Meer werk en Vorderingen op school*), Den Haag 2001
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Nederland in Europa*, Den Haag 2000
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector*, Den Haag 2002
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*, Den Haag 2002
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland 2003*, Den Haag 2003
- Spong, Gerard, en Oscar Hammerstein, 'Vervolg ze tot in de hel'. *De haat-zaai aangifte van Fortuyn*, Amsterdam 2003
- Stokkom, Bas van, *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang*, Amsterdam 1997
- Swaan, Abram de, *In Care of the State*, Oxford 1988
- Szasz, André, *The Road to European Monetary Union*, London 1999
- Thomassen, Jacques, Kees Aarts en Henk van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, Den Haag 2000
- Thomson, Robert, *The Party Mandate. Election Pledges and Government Actions in the Netherlands, 1986-1998*, Groningen 1999
- Tinnemans, Will, *Een gouden armband. Een geschiedenis van mediterrane immigranten in Nederland (1945-1994)*, Utrecht 1994 (Nederlands Centrum Buitenlanders)
- Tocqueville, Alexis de, *The Old Regime and the Revolution*, Chicago 1998
- Tromp, Bart, *De wetenschap der politiek*, Leiden 1995
- Tromp, Bart, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977*, Amsterdam 2002
- Verkiezingsprogramma's 2002 en 2003*. (Bijeengebracht door het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden en het

- Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de
Rijksuniversiteit Groningen), Amsterdam 2003
- Visser, Jelle en Anton Hemerijck, '*Een Nederlands mirakel*', Amsterdam
1998
- Volkscrant, de, *Redactiestatuut*, Amsterdam 1999
- Vree, Frank van, *De politiek van de openbaarheid*, Groningen 2000
- Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van
economische groei*, Amsterdam 1995
- Vries, Jouke de, *Paars en de managementstaat. Het eerste kabinet-Kok (1994-1998)*,
Leuven 2002
- Vuijsje, Herman, *Correct*, Amsterdam 1997
- Wansink, Hans, 'Ordering, de eerste stap naar het socialisme; partij,
vakbeweging en de (publiekrechtelijke) bedrijfsorganisatie', in: Marnix
Krop e.a., red., *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme*,
Amsterdam 1987
- Wansink, Hans, *Een school om te kiezen*, Amsterdam 1992
- Wansink, Hans, *De opmars van de stressmaatschappij*, Amsterdam 1994
- Wansink, Hans, *De conservatieve golf*, Amsterdam 1996
- Wansink, Hans, 'De Volkscrant – De responsieve krant', in: Nico Drok en
Thijs Jansen, *Even geen Den Haag Vandaag. Naar een civiele journalistiek*, Den
Haag 2001
- Wansink, Hans, *Een krant die meetelt. Interne notitie voor commentatoren en de
hoofdreductie van de Volkscrant*, 5 juli 2001
- Wansink, Hans, 'Balkenendes boodschap', in: Frank Poorthuis (red.),
Balkenende, Amsterdam 2002
- Westerloo, Gerard van, *Prinsendrama. De val van Ad Melkert*, Amsterdam 2002
- Westerloo, Gerard van, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam 2003
- Wilensky, Harold L., *Rich Democracies. Political Economy, Public Policy, and
Performance*, Berkely 2002
- Wiles, Peter, 'A syndrome, not a doctrine: some elementary theses on
populism', in : Ghita Ionescu en Ernest Gellner, *Populism. Its Meanings and
National Characteristics*, London 1969
- Wytzes, Liesbeth, 'Oprecht en onmogelijk. Het onvervulde leven van Pim
Fortuyn (1948-2002)', in: Elsevier, 13 juli 2002

- Zanden, Jan Luiten van, 'De egalitaire revolutie van de twintigste eeuw, Nederland 1914-1993', in: Corrie van Eijl, Lex Heerma van Voss en Piet de Rooy (red.), *Sociaal Nederland*, Amsterdam 2001
- Zwan, Arie van der, 'Waar blijft de ombuiging in het immigratiebeleid?', in: *Socialisme & Democratie*, jaargang 59, nummer 4, 2002
- Zwan, A. van der, J. Drijber en G. Engbersen, *Het recht op bijstand. Naar een beheerst proces bij de toekenning van bijstand, Rapport Onderzoekscommissie toepassing ABE*, Den Haag 1993
- Zwan, Arie van der, *De uitdaging van het populisme*, Amsterdam 2003
- Zijlstra, Jelle, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam 1992

Register

- Aantjes, Willem, 53
Aäron, 91
Aartsen, Jozias van, 278
AEX, Amsterdam Exchange, 32
Agalev, 43, 216
Algemeen Dagblad, 137
Algemeen Ouderen Verbond, AOV, 294
Alleanza Nazionale, 42, 44, 146
Andeweg, Rudy, 25, 38, 188, 190
Ankersmit, Frank, 38
Anne Frank Stichting, 245
Antirevolutionaire Partij, ARP, 195, 201, 212
- Bakker, Marcus, 14
Balkenende, Jan Peter, 11, 27, 32, 36, 38, 102, 113, 128, 129, 130, 131, 134, 139, 158, 159, 160, 161, 162, 165, 166, 168, 169, 173, 176, 177, 181, 182, 183, 193, 212, 221, 232, 233, 241, 275, 276, 277, 278, 296, 297, 300, 301, 302, 303
Bardoel, Jo, 226
Bauman, Zygmunt, 166
Beatrix, koningin, 9, 173, 295, 300
Bello, Mieke, 176
Benali, Abdelkader, 106
Berlusconi, Silvio, 40, 43, 44, 62, 90, 91, 109, 144, 146, 147, 292
Beus, Jos de, 25, 38, 95, 97, 266
Bijlhout, Philomena, 301
Blair, Tony, 100, 101, 127, 210, 211, 212
Blockmans, Wim, 25
Blokker, Jan, 296
- BNN, omroep, 151
Boer, Margreeth de, 302
Boer, Roelf de, 176
Boerenpartij, 99
Böhler, Britta, 149, 153
Böhm, Hans, 54
Bolkestein, Frits, 18, 19, 51, 52, 62, 82, 91, 115, 120, 121, 123, 138, 144, 162, 208, 218, 230, 231, 242, 257, 258, 260, 292, 299
Bomhoff, Eduard, 60, 114, 115, 116, 117, 173, 175, 176, 177, 300, 301, 302, 303, 304, 305
Boogaard, Raymond van den, 131
Booij, Albert de, 60, 160, 176, 297
Borg, Lucette ter, 25
Borst, Els, 64, 104, 164, 296, 309
Bos, Wouter, 36, 165, 168, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 192, 193, 231, 235, 240, 241, 277, 278, 301, 303, 304, 305
Bossi, Umberto, 40, 41, 44, 146, 292
Bouazza, Hafid, 106
Boxtel, Roger van, 164
Braakhekke, Joop, 108
Brands, Jan, 25, 68, 72
Brants, Kees, 228
Brigade, Biologische Bakkers, 140, 298
Brigate Rosse, 247
Briggs, Asa, 38, 222
Brink, Wien van den, 117
Brinkman, Elco, 98, 142
British Broadcast Corporation, BBC, 45, 145

- Broertjes, Pieter, 9, 15, 16, 17, 24, 25
- Brokken, Corrie, 117
- Brouwer, Annie 55
- Brug, Wouter van der, 38, 192
- Burke, Peter, 38, 222
- Bryan, William Jennings, 46
- Bush, George, 211
- Business Class*, tv programma, 9, 60, 63, 234
- Business Nieuws Radio, 21
- Bussemaker, Jet, 127
- C-SPAN, Amerikaanse omroep, 237
- Canovan, Margaret, 38
- Capellen, Joan Derk van der, 62, 73
- Centraal Bureau voor de Statistiek, 257
- Centraal Planbureau, 115, 116, 122, 203, 208
- Centrum-Democraten, 38, 41, 51, 52, 57, 294, 297 89, 196, 201, 242, 251, 252, 260,
- Centrumpartij, 51, 251, 252, 286
- Chevènement, Jean-Jacques, 145
- Chirac, Jacques, 144
- Christelijk-Historische Unie, CHU, 195, 201
- Christen-Democratisch Appèl, CDA, 9, 10, 11, 14, 15, 17, 19, 32, 33, 38, 53, 54, 56, 62, 63, 65, 72, 78, 91, 94, 97, 98, 100, 102, 103, 107, 109, 111, 112, 113, 115, 125, 126, 128, 129, 131, 134, 137, 138, 139, 143, 148, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 168, 171, 174, 175, 177, 181, 182, 183, 189, 190, 192, 195, 198, 201, 206, 207, 208, 218, 231, 232, 233, 235, 241, 254, 267, 271, 274, 275, 278, 287, 289, 293, 294, 296, 297, 300, 301, 302, 305
- ChristenUnie, 157, 166, 182, 198, 207, 271, 294, 300, 305
- Christus, Jezus, 223
- Cicciolina, 108
- Claus, prins, 304
- Clinton, Bill, 64, 211
- Cohn-Bendit, Daniël, 246
- Columbus, Christoffel, 76
- Communistische Partij van Nederland, CPN, 62, 70, 196
- Corporaal, D. 252
- Crosland, Anthony, 202
- Craxi, Bettino, 43
- Dam, Marcel van, 64, 156, 299
- Daudt, Hans, 120
- Dekker, Paul, 25
- Democraten 66, D66, 12, 16, 17, 23, 33, 43, 56, 60, 99, 104, 109, 113, 117, 119, 121, 127, 134, 135, 138, 139, 156, 157, 159, 160, 163, 164, 169, 182, 191, 198, 201, 207, 208, 212, 216, 230, 232, 278, 294, 300, 305
- Democratisch Socialisten 70, DS 70, 201
- Deuze, Mark, 239
- Dewinter, Filip, 24, 52, 90, 109, 143, 144, 147, 218, 260, 292
- Diepman, Inge, 63, 64, 65, 66
- Dijkstal, Hans, 10, 30, 101, 114, 115, 123, 125, 126, 130, 138, 139, 140, 156, 158, 159, 160, 162, 175, 196, 221, 231, 232, 233, 297, 300
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand, 214
- Donner, Piet Hein, 166, 171, 172, 173

- Dost, John, 132, 160
Drees, Willem, 53, 202, 203
Draayer, Joost den, 54
Duivesteyn, Adri, 127
Dunk, Hermann von der, 279, 280
Dutschke, Rudi, 246
- Eberhard, Cor, 303
Ecolo, 216
Economist, The, 146, 237
Eenhoorn, Bas, 125, 140, 156
Eichmann, Adolf, 242, 245
Elchardus, Mark, 34, 38, 43, 188, 200,
215, 216, 217
Ellian, Afshin, 106
Elsevier, 9, 10, 18, 36, 60, 62, 63, 74, 84,
91, 144, 154, 155, 161, 234, 245, 251,
254, 286, 290, 295, 298
Erasmus, Desiderius, 223
Eringa, Pier, 177
ETA, 252
- Fallows, James, 236, 237
Feyenoord, 219
Fennema, Meindert, 25, 38, 157
Fini, Gianfranco, 40, 144, 146, 292
Fortuyn, Joos, 91
Fortuyn, Marten, 67
Fortuyn, Pim, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16,
17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28,
30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41,
44, 49, 52, 56, 60, 62, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 103,
107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116,
117, 118, 119, 123, 125, 130, 131, 132,
133, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143,
144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169,
175, 177, 179, 181, 183, 184, 187, 189,
191, 197, 213, 218, 219, 220, 221, 231,
233, 240, 242, 249, 251, 253, 259,
260, 267, 270, 274, 275, 276, 278,
281, 282, 285, 286, 292, 295, 296,
297, 298, 304
Forza Italia, 40, 42, 43, 44, 91
Frank, Anne, 23, 82, 135, 174
Franken, Stijn, 149, 153
Freiheitliche Partei Österreich, FPÖ, 40,
41, 42, 187, 218
Frederik de Wijze, 222
Frieszo, Job, 230, 297
Front National, 40, 41, 42, 85, 109, 144,
218
- Gabor, D., 251
Galbraith, John Kenneth, 76
Gans, Herbert, 38
Geel, Pieter van, 102
Geesink, Anton, 117
Gellner, Ernest, 38, 45
Giddens, Anthony, 210, 211
Gijzel, Rob van, 31, 111, 112, 296
Giphart, Ronald, 55
Giuliani, Rudolph, 116
Glistrup, Mogens, 50
Gogh, Theo van, 53
Gooi- en Eemlander, De, 54
Graaf, Theo de, 304
Graaf, Thom de, 23, 117, 134, 135, 138,
140, 156, 158, 159, 163, 166, 181, 298,
305

- Graaf, Volkert van der, 148, 149, 150,
151, 152, 153, 154, 253
- Groenen, 58, 118, 218
- GroenLinks, 11, 17, 23, 32, 43, 54, 56, 103,
104, 107, 109, 122, 127, 138, 139, 143,
148, 180, 181, 182, 183, 191, 198, 206,
207, 216, 232, 233, 267, 271, 293, 294,
300, 305
- Gunsteren, Herman van, 275
- Gutenberg, Johann, 222
- Haar, Edwin van der, 163
- Habermas, Jürgen, 224
- Haider, Jörg, 40, 41, 49, 90, 109, 144,
145, 146, 174, 260
- Halsema, Femke, 181, 305
- Hammerstein, Oscar, 156, 157, 299
- Harmen, Ger, 70, 71
- Harrewijn, Ab, 165
- Hassan, koning van Marokko, 290
- Heerma van Voss, Lex, 25
- Heijne, Bas, 108, 109
- Heinsbroek, Herman, 171, 176, 177, 301,
303, 304
- Herben, Mat, 131, 156, 161, 166, 175, 298,
300, 301, 304
- Hermans, Lock, 102
- Hilberg, Raul, 243, 244
- Hilhorst, Pieter, 25
- Himmler, Heinrich, 156, 242
- Hirsch Ballin, Ernst, 251
- Hirsi Ali, Ayaan, 106, 304
- Hitler, Adolf, 137, 156, 242
- Hoekstra, Rens, 69
- Hofstra, H.J., 203
- Holssteyn, Jooop van, 38, 51, 52, 171
- Hond, Maurice de, 54, 57, 234
- Hoofdakker, Rudy van den, 69
- Hoogenband, Pieter van den, 56
- Hoogendijk, Ferry, 161, 298, 300, 303
- Hoogervorst, Hans,
- Huisinga, Hans, 287
- Hutjens, pater, 80, 91, 140
- Huybregtsen, Mickey, 21
- Inglehart, Ronald, 38, 42, 43, 199, 215
- Jacobsen, Kirsten, 50
- Janmaat, Hans, 20, 38, 41, 51, 52, 77, 82,
108, 169, 242, 243, 254, 259, 260,
290
- Jansen, Angela, 25
- Janssen van Raay, Jim, 161
- Jong, Loe de, 245
- Jong, Winny de, 303
- Joodse Raad, 244
- Jorritsma, Annemarie, 104
- Jospin, Lionel, 146
- Joustra, Arendo, 84, 295
- Judas, 70
- Kamp, Henk, 102
- Katholieke Volkspartij, KVP, 67, 99, 195,
204
- Kee, Ton, 63, 64, 65, 66
- Kennedy, John F., 62, 91, 107, 226
- Keyl, Catherine, 21, 117
- Khee Liang Phoa, 302
- Kitschelt, Herbert, 42, 43
- Kjaersgaard, Pia, 50
- Kleinnijenhuis, Jan, 38, 136, 137, 232
- Knapen, Ben, 25
- Kohl, Helmut, 210, 273
- Kok, Wim, 11, 17, 27, 30, 31, 34, 64, 68,

- 80, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 111, 112, 115, 117, 120, 121, 126, 127, 128, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 154, 155, 159, 163, 167, 180, 186, 191, 193, 208, 212, 230, 231, 242, 266, 265, 273, 274, 277, 282, 293, 295, 298, 299
- Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 25
- Kooten, Willem van, 12, 52, 54, 57, 58, 59, 60, 61, 234
- Korthals, Benk, 111, 112, 113, 114, 124, 125, 187, 233
- Kosto, Aad, 62, 81, 242, 251, 254
- Kovach, Bill, 238, 239, 240
- Kraay, Hans, 117
- KRO, omroep, 150
- Kuyper, Abraham, 212, 213, 214, 224, 225
- Labour, 101, 127, 211
- Lakeman, Pieter, 257
- Langendam, Peter, 32, 132, 155, 160, 176, 297, 300
- Leefbaar Antwerpen, 143
- Leefbaar Amsterdam, 55
- Leefbaar Den Haag, 55
- Leefbaar Eindhoven, 55, 56
- Leefbaar Hilversum, 12, 53, 54, 55, 56, 58
- Leefbaar Nederland, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 30, 31, 32, 38, 42, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 94, 95, 103, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 119, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 143, 157, 166, 175, 182, 187, 192, 207, 220, 233, 285, 292, 293, 295, 297, 300, 305
- Leefbaar Oegstgeest, 54, 56
- Leefbaar Rotterdam, 31, 55, 132, 134, 137, 138, 143, 296, 297
- Leefbaar Utrecht, 12, 24, 49, 54, 55, 58, 133,
- Leers, Gerd, 112
- Lega Nord, 41, 42, 44, 146
- Lekker Dier, 149
- Libération*, 144
- Lieshout, Peter van, 301
- Lievense, Petra, 148
- Lijst Pim Fortuyn, LPF, 20, 27, 28, 30, 32, 42, 49, 56, 92, 115, 117, 118, 119, 131, 135, 137, 139, 143, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 166, 167, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 181, 182, 183, 189, 191, 192, 193, 194, 196, 198, 206, 207, 218, 220, 231, 323, 233, 234, 235, 242, 271, 275, 277, 294, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305
- Linde, Kay van de, 18, 20, 59, 117, 133, 234
- Lieftinck, Piet, 203
- List, Gerry van der, 155
- Livestro, Joshua, 163
- Lodders, Tineke, 63
- Loef, Kees, 249
- Lubbers, Ruud, 17, 62, 66, 74, 80, 91, 96, 97, 98, 99, 120, 126, 129, 136, 139, 142, 162, 190, 206, 210, 266, 273, 277, 281, 288
- Luiting, Ton, 58
- Lunshof, Kees, 108, 175, 176, 298
- Luther, Maarten, 222, 223, 224
- Major, John, 211
- Manin, Bernard, 38, 271

- Mao Tse Tung, 62, 70, 91
 Maradona, Diego, 12
 Marijnissen, Jan, 104, 116, 158, 165, 166, 178, 181, 184, 233, 241, 277, 305
 Marwick, Arthur, 246
 McKinley, William, 46
 Mégret, Bruno, 45, 144
 Meis, Fré, 70
 Melkert, Ad, 11, 20, 30, 31, 32, 100, 101, 112, 115, 123, 126, 130, 138, 140, 142, 155, 156, 158, 159, 160, 165, 175, 180, 192, 193, 196, 212, 221, 231, 232, 233, 296, 297, 299, 300
 Mens, Harry, 60, 63, 160, 234
 Mierlo, Hans van, 208, 292, 303
 Moszkowicks, Abraham, 21
 Movimento Sociale Italiano, MSI, 40, 44, 146
 Mozes, 90
 Mudde, Cas, 51, 52
 Mulisch, Harry, 245
 Mussert, Anton, 156
 Mussolini, Benito, 242, 296
- Nagel, Jan, 10, 12, 14, 15, 16, 20, 28, 41, 49, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 89, 90, 115, 117, 133, 134, 175, 243, 293, 297
 Nawijn, Hilbrand, 176, 301
 Nationaal Socialistische Beweging, NSB, 242, 244
 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, NIOD, 142, 245, 298
 Nederlands Instituut voor Politiek Onderzoek, NIPO, 31, 56, 111, 118, 148, 157, 158, 176, 181
- Nederlandse Verbond van Vakverenigingen, NVV, 203
 Netelenbos, Tineke, 64, 112
 Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences, NIAS, 24, 25
 Nicolai, Adzo, 303
 Nicolassen, Lidy, 141
 Niehe, Ivo, 296
 Nieuwenhoven, Jeltje van, 158, 178, 300, 302, 305
 Noord-Atlantische Verdragsorganisatie, NAVO, 53, 76, 210, 281
 2, 5, 20, 43, 51, 52, 57, 67, 76, 155, 189, 190
 Norris, Pippa, 38, 236, 237, 269, 270
 NOS, omroep, 32, 230, 238, 297
 NRC *Handelsblad*, 60, 108, 130, 131, 137, 156, 238, 240, 298, 299
- Oakeshott, Michael, 215
Observer, The, 145
 Oltmans, Willem, 63, 66
 Opstelten, Ivo, 154
 Oorlogsdocumentatie, zie Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie
 Osama bin Laden, 296
 Österreichische Volkspartei, ÖVP, 147, 174
 Oudkerk, Rob, 145, 156
- Paars, coalitie PvdA, VVD, D66, 16, 17, 19, 31, 34, 85, 89, 91, 94, 96, 102, 104, 107, 109, 111, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 127, 129, 131, 132, 133, 137, 138, 142, 143, 148, 158, 160, 167, 171, 177, 179, 180, 186, 187, 190,

- 191, 192, 193, 212, 234, 265, 266, 267,
278, 287, 289, 293, 306
- Parool, Het*, 155
- Partij van de Arbeid, PvdA, 10, 11, 12,
16, 17, 19, 27, 30, 31, 53, 54, 56, 57,
60, 61, 62, 63, 70, 71, 72, 78, 82, 83,
94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101,
103, 104, 107, 109, 111, 112, 113, 119,
120, 121, 123, 126, 127, 128, 132,
136, 138, 139, 140, 142, 143, 148,
155, 156, 157, 158, 159, 160, 164, 177,
178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 189,
191, 192, 193, 195, 196, 198, 202,
203, 204, 205, 206, 207, 208, 210,
212, 230, 231, 232, 233, 235, 241,
249, 251, 254, 267, 271, 274, 277,
278, 285, 287, 290, 294, 296, 300,
301, 302, 304, 305
- Partij voor Zeeland, 57
- Pastoor, Ad, 55, 56
- PCM Uitgevers, 24, 25
- Pen, Jean-Marie le, 41, 52, 77, 144, 145,
146, 155, 260, 298
- Pentagon, 9, 104, 295
- Peper, Bram, 78
- Pieter Baan Centrum, 152
- Playboy*, 15
- Ploeg, Rick van der, 127
- Plooy, Koos, 149, 150, 153
- Pompidou, Georges, 246
- Poorthuis, Frank, 18, 20, 22, 286
- Politieke Partij Radicalen, PPR, 201, 216
- Portegies, Annette, 25
- Praag, Philip van, 25, 38, 228
- Prak, Maarten, 25
- Presser, Jacques, 69
- RaRa, Revolutionaire Anti-Racistische
Actie, 254
- Ratelband, Emile, 138
- Reagan, Ronald, 210
- Regtien, Ton, 70
- Reichholt, Mattias, 174
- Remkes, Johan, 173, 300, 301
- Republikaner, 42
- Riess-Passer, Suzanne, 174
- Rij, Marnix van, 11, 102, 296
- Roeten, Ton, 53
- Romario de Sousa Faria, 12
- Romein, Jan en Annie, 224
- Roodkapje, 95
- Rooy, Piet de, 25, 38, 202, 247
- Rosenmöller, Paul, 11, 32, 103, 104, 138,
140, 155, 156, 158, 159, 160, 165, 166,
180, 181, 193, 232, 303, 305
- Rosenstiel, Tom, 238, 239, 240
- Rosenthal, Uri, 162, 163
- Rossem, Jean-Pierre van, 108
- Rossem, Maarten van, 25
- Rote Armee Fraktion, 247
- Rottenberg, Felix, 53, 137
- Roxburgh Angus, 45,
- RTL, omroep, 113, 182, 230, 241
- Rushdie, Salman, 258
- Salam, Achmad, 177
- SBS, omroep, 230
- Schaepman, Herman, 213
- Schama, Simon, 73
- Scheffer, Paul, 240, 267
- Schermerhorn, Willem, 32
- Schill, Ronald, 45, 144
- Schmelzer, Norbert, 67
- Schnabel, Paul, 25

- Schnetz, Broos, 12, 14, 15, 20, 24, 58, 59,
60, 61, 117, 134, 293
- Schönhuber, Franz, 45, 77
- Schoo, H.J., 84, 256
- Schröder, Gerhard, 127, 211
- Schudson, Michael, 38, 135, 136
- Seyss-Inquart, Arthur, 244
- Simpson, John, 145, 298
- Sluis, Wim van, 71
- Smalhout, Bob, 21, 117
- Smits, José, 63
- Smits, Wendy, 217
- Smolders, Hans, 151
- Soares, Mario, 145
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 25,
167, 169, 170, 271, 306
- Sociaal-Democratische Arbeiderspar-
tij, SDAP, 202, 205
- Socialist, De*, 156
- Socialistische Partij, 56, 57, 104, 107,
109, 118, 143, 157, 165, 178, 181, 183,
184, 198, 206, 207, 232, 233, 241, 271,
277, 293, 300, 305
- Sörensen, Rolf, 134, 137
- Sozial Demokratische Partei Deutsch-
lands, SPD, 127, 211
- Spiegel, Der*, 144
- Spong, Gerard, 156, 157, 299
- Springer, Jerry, 237
- Staatkundig Gereformeerde Partij, SCP,
157, 166, 182, 184, 198, 207, 294, 300,
305
- Standaard, De*, 143
- Stekelenburg, Johan, 101
- Stoiber, Edmund, 144
- Storm, Peter, 156
- Sun, The*, 237
- Suurhoff, Ko, 203
- Swaan, Abram de, 164
- Teeven, Fred, 166
- Teldersstichting, prof. B.M., 123, 124
- Telegraaf, De*, 12, 21 108, 117, 137, 175, 204,
239, 298
- Terpstra, Erica, 102
- Thatcher, Margaret, 145, 210, 211
- Thijn, Ed van, 83, 245, 249
- Thomassen, Jacques, 25, 38, 188, 190
- Timmer, Jan, 287
- Tinbergen, Jan, 203
- Tjoelker, Meindert, 136
- Tocqueville, Alexis de, 186
- Traa, Maarten van, 249
- Troelstra, Pieter Jelles, 213, 214
- Tromp, Bart, 11
- TROS, omroep, 12, 133, 204
- Trouw*, 108, 137, 156, 299
- Uyl, Joop den, 62, 63, 71, 72, 91, 98, 117,
277
- VARA, omroep, 10, 12, 53, 54, 61, 63, 72,
156
- Varela, Joao, 300
- Varma, Tara Singh, 104
- Veen, Chris van, 281
- Veen, Hans-Joachim, 161
- Veen, Romke van der, 120
- Veld, Roel in 't, 63, 65, 120
- Veerman, Cees, 302
- Velema, Willem, 25
- Veling, Kars, 166
- Vereniging Milieu Offensief, 149, 151,
253

- Verbond van Nederlandse Ondernemingen, VNO, 203
- Verenigde Naties, VN, 81, 85
- Vergilius, Publius, 6
- Verhagen, Maxime, 116
- Verkamman, Matty, 156, 299
- Vermeend, Willem, 132, 175, 186
- Veronica, omroep, 54, 123
- Vilder, Fiona de, 301
- Vlaams Blok, 24, 40, 41, 42, 77, 85, 90, 143, 144, 218, 251, 292
- Vlaar, enveloppenfabriek, 67
- Vlies, Bas van der, 166, 184
- Volkskrant, *de*, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 31, 53, 105, 109, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 141, 143, 156, 157, 158, 171, 238, 257, 285, 292, 294, 296, 297, 299
- Volkspartij, Deense, SVP, 41, 42, 50, 144
- Volkspartij, Zwitserse, SVP, 41, 42
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, VVD, 10, 14, 15, 16, 17, 19, 23, 30, 31, 33, 51, 54, 56, 57, 60, 62, 63, 65, 82, 94, 96, 97, 98, 101, 102, 103, 107, 109, 110, 111, 113, 114, 116, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 132, 132, 135, 136, 138, 140, 144, 156, 127, 130, 132, 135, 136, 140, 144, 156, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 177, 183, 189, 191, 203, 204, 206, 207, 208, 210, 212, 218, 230, 231, 232, 233, 235, 242, 257, 267, 271, 278, 285, 289, 300, 301, 302, 304, 305
- Voltaire, 20
- Vonhoff, Henk, 72
- Vooruitgangspartij, Deense, FrP, 40, 42, 50, 218
- Vooruitgangspartij, Noorse, 40, 41, 42, 50, 144, 218
- Vos, Edgar, 67
- Vreeman, Ruud, 114
- Vries, Jack de, 131
- Vries, Jouke de, 266, 305
- Vries, Klaas de, 303, 305
- Vrij Nederland, 114
- Vuijsje, Herman, 38, 243, 245, 249, 250
- Wansink, Bert, 25
- Wansink, Hans, 286
- Weber, Max, 248
- Werf, Jos van der, 63
- Westbroek, Henk, 10, 12, 15, 20, 24, 28, 33, 41, 49, 52, 56, 57, 59, 60, 89, 90, 133, 187, 234, 293
- Wester, Frits, 230, 298
- Westerterp, Tjerk, 117
- Wiardi Beckman Stichting, 11, 120, 304
- Wiegel, Hans, 10, 14, 60, 114, 135, 140, 204, 206
- Wijngaard, Henk, 117
- Wijnschenk, Harry, 166, 176, 301, 302, 303, 304,
- Wild, Ruud de, 151
- Willem v, stadhouder, 73
- Wiling, Klaas, 60
- Winsemius, Pieter, 60
- Witteman, Paul, 138, 297
- Wooldrik, H., 113
- World Trade Centre, 9, 104, 227, 295
- Zalm, Gerrit, 10, 17, 23, 30, 94, 102, 103, 115, 117, 124, 152, 156, 158, 163, 169, 175, 177, 181, 182, 193, 195, 208, 276, 277, 300, 304

Zeeman, Michaël, 25
Zoonen, Liesbet van, 25
Zorreguieta, Jorge, 95, 100
Zorreguieta, Máxima, 95

Zwan, Arie van der, 255, 310
Zwarte Schaap, Het, tv-programma, 53,
62, 63

Summary

Pim Fortuyn's legacy: the strange normalization of the Netherlands

As a comet Pim Fortuyn, a former Marxist lecturer in sociology, a political columnist and a genius as a media performer, suddenly appeared in the sky above the usually quiet and tidy Netherlands. His assassination on May 6, 2002 by an environmental and animal rights activist sent a shockwave through the country. The political murder led to accusations that by 'demonising' Mr Fortuyn, left-wing politicians had created a climate of opinion that made the assassination likely.

General elections in the Netherlands went ahead as scheduled nine days after the assassination, on May 15. They produced a landslide victory for the neo-conservative Christian democrats (CDA) and the populist List Pim Fortuyn (LPF), at the expense of the right-wing liberals (VVD), the left-wing liberals (D66) and the social democrats (PvdA) all of them parties that had constituted the purple coalition government led by Labour leader Wim Kok. Before Election Day the Left and the Right were in perfect balance: each holding 75 of the 150 seats in the Lower House. After the election on May 15, the Left had dropped to 49 seats; Labour losing half of its 45 seats. On the Right, the LPF won 26 seats, runner up only to the Christian democrats. Jan Peter Balkenende, their new leader, led the Christian democrats from the political wilderness straight into power and replaced as Prime Minister the demoralized Wim Kok, whose planned transition of power to a younger social democrat failed so miserably.

These dramatic events of May 2002 highlighted an unusual turbulent episode of modern political history of the Netherlands. This episode, that can be summarized as the 'long year 2002', started on August 20, 2001, the day Pim Fortuyn announced to run for Parliament. He wanted to become nothing less than Prime Minister of the Netherlands.

A little more than a year later, on October 16, 2002, the Balkenende government was forced to resign. The inability of the LPF to resolve conflicts between competing leading personalities in a party that emphasized persons over institutions, had led to a kind of anarchy within the List Pim Fortuyn.

The growing confusion within the populist coalition partner brought about the collapse of the Balkenende government. General elections were held on January 22, 2003. The Fortuynists were severely punished for their self-destructive performance and lost 18 of their 26 seats. Balkenende's Christian democrats won the elections (with 44 seats). Despite a spectacular come back (42 seats), Wouter Bos's Labour Party was denied office.

The premature elections of early 2003 marked the end of the 'long year 2002'. The centre-right second Balkenende government of Christian democrats and liberals (both right-wing and left-wing) adopted a moderate version of the Pim Fortuyn agenda.

This study has three main objectives. First, it aims to characterize Dutch populism and to compare it with similar movements elsewhere in Western Europe. Second, it provides a reconstruction of the events that constituted the 'long year 2002'. Third, it tries to explain the rise and fall of Dutch populism in political terms (interaction between politicians and voters), to interpret it in social terms (evolution of society since 1945) and to assess Pim Fortuyn's legacy in terms of a conception of democracy. This work is a combination of contemporary history and political science analysis based on the application of the views of a variety of leading scholars.

The first section of this study deals with the populist challengers: the Liveable movement (Leefbaar-beweging) and the List Pim Fortuyn. Populist movements are unleashed to 'send a message' to those who govern. The message is: 'This is our polity, in which we, the democratic sovereign, have a right to practice government by the people; but we have been shut out of power by corrupt politicians and an unrepresentative elite who betray our interests, ignore our opinions, and treat us with contempt.'

Populists tend to attack the power elite of politicians and civil servants for their privileges, their corruption, and their lack of accountability to the people. They also denounce those they identify as the clients of the elite and beneficiaries of the taxes paid by ordinary, hard-working people: those identified in this case are asylum seekers, immigrants, minorities who have been granted special treatment and recipients of welfare payments.

Populist leaders articulate the views from the grassroots of society. They highlight opinions on issues that are strongly held by large parts of the population, but have been neglected by decision-makers. In this way, populism

may be a rational response to political systems that have been monopolized by the established parties. Populist movements thrive on the dissatisfaction of the voters. The sources of that dissatisfaction may stem from the unwillingness of the political class to put problems on the agenda, from the gap between political commitments and actual political outcome, and from the loss of trust in politicians and institutions.

These general characteristics of populism all apply to Pim Fortuyn in the Netherlands. We need to look back several years to witness the first wave of populist feeling in the Netherlands as pioneered by the Liveable movement, which had defeated all other parties in the Dutch cities of Hilversum (in 1994) and Utrecht (in 1998). The founder of the Liveable Movement, Jan Nagel, had been a long time veteran of the Dutch Labour Party. It should be noted the populism of the Liveables was in origin liberal rather than conservative. They rejected anything that could be associated with xenophobia or immigrant bashing.

At the municipal council elections of March 6, 2002, the Liveables emerged as the biggest political movement, winning about 25 percent of the vote. Most spectacular was the landslide of Liveable Rotterdam. Led by Pim Fortuyn, the Liveables won 17 of the 45 seats in the Rotterdam municipal council.

On November 25, 2001, Mr Fortuyn was made leader of Liveable Netherlands, then a small left-leaning protest party. He promptly took the party to the right, lambasting the government for allowing uncontrolled immigration, and attacking Islam as a 'retarded desert religion'. Above all, Mr Fortuyn attacked the consensus politics that had governed Dutch political life for so long. On February 9, 2002 Pim Fortuyn was expelled from his party for suggesting that Article 1 of the Constitution, which bans any kind of discrimination, should be changed. But he was not to be silenced and formed his own party, List Pim Fortuyn.

Pim Fortuyn was not an extraordinary political thinker, nor a sophisticated policy maker. He was an authentic personality with an enormous drive, wit and skill as media performer. He was convinced of his mission to rescue the Dutch people from the dark forces of islam and from the vanity of the Dutch ruling coterie of political professionals. In the public debates of the campaign of 2002, these political leaders of the 'ancien régime' proved to be no match for tribune of the people Pim Fortuyn.

The Liveable movement and the List Pim Fortuyn are two components

of a new form of Dutch populism. This Dutch populism can be considered as a part of the populist wave that struck Western Europe at the turn of the 21st century. The common feature of the European populist parties is their political appeal to the people and a claim to legitimacy that rests on the democratic ideology of popular sovereignty ('giving politics back to the people') and majority rule ('throwing the rascals out').

The second section of this study consists of a historical reconstruction of the turbulent episode from August 2001 to January 2003. A rather unexpected cluster of events and circumstances provided opportunities to challenge the politics of consensus management by the established parties.

The 'purple' coalition government of social democrats and both left-wing and right-wing liberals claimed responsibility for the 'Dutch Miracle'. This 'miracle' was an effective mix of policies concerning job creation, economic growth, wage restraint and a balanced budget that gave the Netherlands a competitive edge in world markets. The Dutch voters rewarded the Kok government for its sound economic and fiscal policies at the 1998 general elections.

However, the Dutch Miracle had a reverse side. Although many jobs had been created, the percentage of the working-age population holding employment was not particularly high. The participation rate of women was about 50 per cent, most of them having part-time jobs. And only about 40 per cent of males between the ages of 55 and 64 held employment. Prime Minister Wim Kok did not manage to reform the much-abused and excessively generous disability system, which paid out to one in seven Dutch people of working age.

By 2001 there was discontent about problems such as hospital waiting lists, teacher shortages, street crime and traffic jams. Scandals came to light for which no politician took responsibility, such as abuse of EU funds and fraudulent tenders for government building contracts.

Because of its centrist ideological position, the Christian Democrats' opposition was very weak. While the right-wing VVD had abandoned its traditional conservative stance, Pim Fortuyn could fill the vacuum on the Right, thus providing a vehicle for broad voter discontent.

Pim Fortuyn blamed the purple coalition for ignoring the immigration problem. The terrorist attacks on New York and Washington on September 11, 2001, greatly aggravated the tensions between ethnic minorities and the

Dutch population, bringing about an increase in anti-Islamic feelings.

The Netherlands has always prided itself on its welcome to outsiders. Since the Second World War, when nearly four-fifths of Dutch Jews were sent to the gas chambers, the Dutch have been especially sensitive to any behaviour that appears to cause suffering to ethnic minorities. Dutch journalists were even reluctant to report that a criminal was black, for instance.

Yet behind such political correctness was the problem that the Netherlands had never really come to terms with being an 'immigration country'. In both Amsterdam and Rotterdam ethnic minorities make up over one-third of the population. Half the prison population of the Netherlands is of foreign origin.

With his insistence that 'the Netherlands is full', Mr. Fortuyn appealed to voters who felt that the established parties ignored their concerns regarding immigration and crime. Thanks to the Dutch system of proportional representation, that appeal could translate quickly into a political force.

The populism of the List Pim Fortuyn accounts for its success in opposition, but also for its failure in public office. The Fortuynists were obviously not beholden to vested interests, lobbies and institutions that form the core support of traditional parties. They were also less likely to be called upon to account for inconsistencies between the party's programme and actual policies. But on the other hand the LPF was at risk of alienating itself from its supporters. The inexperience in policy-making and the populists' natural aversion to accommodating themselves to the conventions of mainstream party politics, a prerequisite for coalition government, caused particular difficulties. The LPF was hampered by the loss of its leader, its lack of institutional development and its lack of qualified personnel.

The second Balkenende government was inaugurated four months after the general elections of January 2003. It promised to curb immigration, to expel asylum seekers without the right qualifications, to force Islamic migrants to be educated in the Dutch language and culture, to combat crime in inner cities and to give Dutch voters more direct democracy. The decimated List Pim Fortuyn itself was kept out of office.

The third section of this study deals with explanations of the vulnerability of Dutch democracy. The leaders of the old political parties were unable to formulate an adequate answer to their populist challengers. Since the Liveable movement and Fortuyn lacked the experience, organization and

resources of the established political parties, their tremendous impact on the Dutch voters demonstrated that the Dutch political system was far from being burglar-proof. What went wrong between the voters and their chosen representatives? Four possible explanations of the rise of Dutch populism are considered. The first explanation regards the voters as rather ignorant, unpredictable and fickle people who had been misled by charismatic demagogues like Pim Fortuyn. This theory attributes to the media an overwhelming power. The theory of the 'misled voter' is rejected because the Dutch voters show, in spite of their volatility, a remarkable consistency concerning their policy preferences. So it is not the voters who are to blame for the disconnection between supply and demand on the electoral market, but the established parties that failed to articulate the concerns of the electorate.

This leads us to the second explanation, the economic theory of the competent 'calculating voter'. Research supports this theory of self-conscious political consumers who deliberately voted against an underachieving purple coalition. The LPF-voters endorsed Pim Fortuyn not because of his blue eyes, but because of his ethnocentric zero-tolerance programme.

The third explanation, the classical sociological theory that explains voter's preferences as a function of their social and religious backgrounds, is less convincing. The voters of the LPF appeared to be a cross-section of the Dutch population. Unappreciated lower class whites were not over-represented among the Pim Fortuyn supporters.

The fourth and final explanation highlights the distrust between the ordinary voters and the inner-directed class of political professionals. Populists tend to exploit the alienation between the political elite (the insiders) and large portions of the electorate (the outsiders). This alienation corresponds with a new post-materialist political cleavage: the polarity between liberal cosmopolitanism and ethnocentric authoritarianism. The explanation of the 'distrustful voter' is considered to be valid, but demands further exploration of long-term trends in Dutch social and political life.

After three post-war decades of uninterrupted economic growth, the Dutch took social security, equal opportunity and the possibility to write their own biography for granted. The emancipation of the Dutch citizens from their religious, secular and political communities and leaders transformed the relation between voters and political professionals. From a seller's market, the Dutch electoral system has shifted to a buyer's (i.e. voter's)

market. The loyalty of Dutch voters to a particular party has declined dramatically during the last fifteen years.

Dutch newspapers and broadcasting organizations have emancipated themselves as well from their ideological origins. Journalists tend to identify themselves more and more with voter's concerns, rather than with the agendas of political leaders. The media provided the platform for Pim Fortuyn, himself a genius performer on television, to challenge the leadership of the established parties.

Another crucial element of understanding the growing distrust between ordinary voters and the political establishment is the political correctness that was practiced by the liberal chattering classes in Dutch public debate. Banning unwelcome information and opinions on issues concerning crime, migration and failing integration of ethnic minorities into Dutch society, liberal politicians, journalists and intellectuals disregarded paramount social issues. They damaged the working of Dutch democracy in a counter-productive way, providing populist outsiders the opportunity to challenge the political establishment.

Populism flourishes particularly in those European countries that can be characterized as 'corporatist democracies' (such as Austria, Belgium and the Netherlands). This means that on a variety of policy issues national bargaining arrangements are made by government and major interest groups, including employer and trade organizations and mass-based political parties. The Dutch have developed this consensus-making machinery to a high degree of perfection. Such a process of consensus management, once begun, tends to introduce a technocratic bias in bargaining, while ignoring ideological differences. The negotiating professionals try to match each other expert for expert, brief for brief, and therefore they approach each other with the same data and statistics. There was little ideological fervour in any of the established political parties. In some ways, they were mere patronage machines: they no longer offered ideas, but – to borrow a populist expression – just jobs for the boys.

The consensus management of the purple coalition government was a standing invitation to the Liveable movement and Pim Fortuyn to raise the cry of democracy betrayed, and to mobilize the discontented behind the banner of giving politics back to the people. Consensus was not enough. Political struggle was needed. Mr Fortuyn represented rebellion against a self-satisfied and introverted class of political professionals. His success

reflected populist dissatisfaction with the established political leaders, who were too fond of the same old policies, too timid to tackle tough problems and too far removed from voter's concerns.

Populist movements, then, can be considered as a critique of the consensus management that is typical of European corporatist democracies like the Netherlands. Populism gains legitimacy as a result of a neglected paradox at the heart of the highly developed democracies of Western Europe. The paradox is this: democracy is the most inclusive and "popular" form of politics, bringing politics into the lives of ordinary people, giving them political rights and access to multiple channels of influence. But democracy is also a complex form of politics, because the legitimate interests of many actors in many issues at many levels have to be taken into account. A great many of its supposed participants can form no clear picture to help them make sense of it. The fundamental paradox of democracy is, in other words, that empowerment undermines transparency. Democracy needs the transparency populism can supply, but the populist ideology that communicates politics to the people cannot avoid being simplistic and, finally, ineffective in government.

To conclude, the Dutch populists offered a bridge between the disaffected voters and the business of politics, enabling established parties to re-invent themselves. In essence the legacy of Pim Fortuyn was a normalization of Dutch democratic political life. Dutch populism accelerated the process of adaptation of Dutch politics to the standard European and American pattern. This Western pattern of democracy is characterized by predominance of detached voters and independent media over political parties that are forced to compete in an open political arena. Pim Fortuyn forced an end to a period of abnormal absence of political struggle, the 'purple' era of consensus management by Wim Kok. By adopting neglected issues of the Fortuynist agenda (curbing immigration, tough on crime, direct democracy), the second Balkenende government left the centre of the political spectrum and positioned itself as conservative. The reconstitution of the polarity between Left and Right is another feature of the normalization of political life in the Netherlands.

The Netherlands have long been one of the most open, liberal and permissive countries in the world. But this is no longer the case. Holland appeared to have a patchy record, with plenty of under-achievement. The For-

tuyn revolt has brought the Dutch from the moral high ground down to earth. Now that life is back to normal, the Netherlands are just one of the ordinary, subordinate members of the European Union, with its local variety of populist chauvinism.

Over de auteur

Hans Wansink (Utrecht, 5 mei 1954), is politiek commentator van *de Volkskrant*. Als lid van de parlementaire redactie van *de Volkskrant* in Den Haag heeft hij de revolte van Fortuyn als ooggetuige meegemaakt.

In het tweede semester van het academisch jaar 2002-2003 was Wansink als journalist-in-residence verbonden aan het Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS) van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Wansink begon in 1996 zijn loopbaan bij *de Volkskrant* als chef van de opiniëpagina Forum. Hij was de bedenker van de zaterdagbijlage Reflex in 1999. In november van dat jaar verhuisde hij naar de Haagse redactie, waar hij hoofdredactionele commentaren, een zaterdagse column over politiek en essays voor Reflex ging schrijven.

Van 1990 tot 1996 was Wansink plaatsvervangend hoofdredacteur van *Intermediair*.

Van 1988 tot 1990 was hij verbonden aan de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Wansink rondde zijn WBS-werk af met een rapport over onderwijspolitiek.

Van 1987 tot 1988 was Wansink redacteur onderwijs van *NRC Handelsblad*. Hij leerde het vak van politiek verslaggever bij het weekblad *Haagse Post* in de periode 1984-1987.

Van 1980 tot 1987 was Hans Wansink verbonden aan de Vereniging voor Openbaar Onderwijs.

Op Het Nieuwe Lyceum te Bilthoven deed Wansink eindexamen gymnasium alpha in 1973. Zijn doctoraalexamen geschiedenis deed hij in 1980 bij prof. J.C. Boogman aan de Universiteit Utrecht. Zijn leermeesters waren prof. H.W. von der Dunk en prof. Th. van Tijn.

Hans Wansink publiceerde drie boeken over onderwijspolitiek:

De nieuwe schoolstrijd (met F. van Schoten, Bohn, Scheltema en Holkema, 1984)

Opstellen over openbaar onderwijs (met F. van Schoten, Wolters-Noordhoff, 1985)

Een school om te kiezen (Bert Bakker/Wiardi Beckman Stichting, 1992).

In 1994 verscheen *De opmars van de stressmaatschappij* bij uitgeverij Prometheus.

In 1996 verscheen bij dezelfde uitgeverij *De conservatieve golf*.

Faint, illegible text at the top of the page.

Second line of faint, illegible text.

Third line of faint, illegible text.

Fourth line of faint, illegible text.

Fifth line of faint, illegible text.

Sixth line of faint, illegible text.

Seventh line of faint, illegible text.

Eighth line of faint, illegible text.

Ninth line of faint, illegible text.

Tenth line of faint, illegible text.

Eleventh line of faint, illegible text.

Twelfth line of faint, illegible text.

